BORBA ZA INSTITUCIJE: ZAROBLJENA DRŽAVA, NAPAD NA AKADEMSKE SLOBODE I OTPOR

INSTITUTIONS AS BATTLEGROUNDS: STATE CAPTURE, RESISTANCE AND ACADEMIC FREEDOM UNDER SIEGE

Udruženje za političke nauke Srbije
Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Urednice
Jelena Lončar
Katarina Lončarević

BORBA ZA INSTITUCIJE: ZAROBLJENA DRŽAVA, NAPAD NA AKADEMSKE SLOBODE I OTPOR

INSTITUTIONS AS BATTLEGROUNDS: STATE CAPTURE, RESISTANCE AND ACADEMIC FREEDOM UNDER SIEGE

19. godišnja međunarodna konferencija Udruženja za političke nauke Srbije (UPNS), Sabor politikologa, 25–26. oktobar 2025.

19th Annual International Conference of the Serbian Political Science Association (SPSA), 25–26 October 2025

Beograd, 2026.
Belgrade, 2026

Izdavači/Publishers:
Udruženje za političke nauke Srbije
Beograd, Jove Ilića 165

Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Beograd, Jove Ilića 165

Za izdavače/For the Publishers:
Aleksandra Krstić
Maja Kovačević

Urednice/Editors:
Jelena Lončar, ORCID https://orcid.org/0000-0002-2374-872X, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka
Katarina Lončarević, ORCID https://orcid.org/0000-0001-5088-8659, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka

Prelom/Layout:
Biljana Živojinović

Lektura i korektura/Proofreading:
Olivera Veličković

Dizajn korica/Design:
Pavle Trifunović

Recenzenti/Reviewers:
Nikola Beljinac (FPN, Serbia), Ana Đorđević (IFDT), Nikola Ilić (FPN, Serbia), Vujo Ilić (IFDT, Serbia), Ivana Jakšić, Nikola Jović, Despot Kovačević, Jelena Lončar, Katarina Lončarević, Marijana Matović, Ana Milojević, Aleksandar Milošević, Goran Novaković, Dušan Spasojević, Ivan Stanojević (FPN, Serbia), Tara Tepavac (IFDT, Serbia), Bojan Todosijević (IDN), Marko Veković, Nebojša Vladisavljević, Bojan Vranić, Dušan Vučićević, Marko Žilović, Dragan Živojinović (FPN, Serbia)

Međunarodni naučni odbor/International Selection Committee
Jelena Lončar, University of Belgrade (Serbia), Katarina Lončarević, University of Belgrade (Serbia), Dušan Pavlović, University of Belgrade (Serbia), Biljana Đorđević, University of Belgrade (Serbia), Vujo Ilić, University of Belgrade (Serbia), Sibel Yardımcı, Mimar Sinan Fine Arts University (Türkiye), Denisa Kostovicova, London School of Economics and Political Science (UK), Lura Pollozhani, University of Graz (Austria), Katja Brøgger, Aarhus University (Denmark), András Bozóki, Central European University (Austria), Jelena Džankić, European University Institute (Italy), Agnieszka Stępińska, Adam Mickiewicz University (Poland)

Tiraž/Circulation: 100 primeraka

ISBN: 978-86-6425-149-5
DOI: https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19

Štampa/Print:
Čigoja štampa, Beograd
office@cigoja.com
www.cigoja.rs

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

SADRŽAJ / TABLE OF CONTENTS

Jelena Lončar, Katarina Lončarević
Introduction 9
Uvodna beleška 9

I Akademske slobode, autonomija univerziteta i studentski protesti / Academic Freedom, Autonomy of the University and Student Protests

Lazar Živanić
Serbia's Paradox: *De jure* vs *de facto* Academic Freedom within the EHEA 19
Paradoks Srbije: *de jure* nasuprot *de facto* akademskoj slobodi u okviru EPVO 39

Ela Zeković
Old Tactics, New Regime: Repression of Student Protests in Serbia 41
Stare taktike, novi režim: represija nad studentskim protestima u Srbiji 54

Dejan Pavlović, Jovana Bila Dubaić
Građanska neposlušnost u cilju odbrane autonomije univerziteta u Republici Srbiji 57
Civil Disobedience in Defence of University Autonomy in the Republic of Serbia 75

Nataša Janković, Vladimir M. Ranković, Zorka Milivojević
"Faculties at the Crossroads": Universities between the Sound of Silence and the Voice of Dissent 77
„Fakulteti na raskrsnici": univerziteti između zvuka tišine i glasa pobune 94

II Građanski i studentski otpor: analize i perspektive / Civic and Student Resistance: Analyses and Perspectives

Sead Međedović
Antipolitika među studentima u blokadi: empirijsko istraživanje 97
Antipolitics among Students in Blockades: An Empirical Study 114

Milan Podunavac
O osnovama pokoravanja, pravu na otpor i građanskoj neposlušnosti 117
On the Foundations of Submission, the Right to Resistance, and Civil Disobedience 123

Zoran Stojiljković
Studentske blokade, marševi i mobilizacija građana: od dramaturgije protesta do strategije promena? Jedna do kraja neispričana priča. 125
Student Blockades, Marches, and the Mobilization of Citizens: From the Dramaturgy of Protest to a Strategy for Change? An Unfinished Story. 139

Bojan Cvejić
Dnevna štampa u Srbiji: kako se izveštavalo o protestima 5. oktobra 2000. i 15. marta 2025. godine 141
Daily Press in Serbia: Reporting on the Protests of October 5, 2000, and March 15, 2025 158

III Afekti, emocije, motivi i politička mobilizacija / Affects, Emotions, Motives and Political Mobilization

Sofija Ljubišić
Motivacija za učešće u masovnim protestima u Srbiji (2024–2025) između porodične političke socijalizacije i normativnog socijalnog uticaja: „Ko ne skače, taj je ćaci". 161
The Mismatch between Political Behavior and Family Political Narratives in the Context of Mass Protests in Serbia (2024–2025): "Those Who Don't Jump Are Ćaci!". 179

Luka Božović
The Role of Emotions and Affect around Student Protests in Serbia 181
Uloga emocija i afekta u kontekstu studentskih protesta u Srbiji 199

Danijel Sporea
Evolucija i transformacija kulta ličnosti u Srbiji: od institucionalnog autoriteta do simboličke personalizacije vlasti 201
The Evolution and Transformation of the Personality Cult in Serbia: From Institutional Authority to the Symbolic Personalisation of Power 227

IV Zarobljena država: korupcija i klijentelizam / State Capture: Corruption and Clientelism

Dušan Vučićević, Dejan Bursać, Viktor Stamenković
Sending the Money Back Home? Pork Barrel Politics in Closed-List PR 231
Novac ide kući? Politika teritorijalne raspodele budžetskih sredstava u proporcionalnom sistemu sa zatvorenim listama. 253

Marko Tmušić
Captured Institutions and the Free Market: The Paradox of Authoritarian Capitalism 255
Zarobljene institucije i slobodno tržište: paradoks autoritarnog kapitalizma. 273

V Komparativna politika / Comparative Politics

Filip Denda, Danica Radifković
Institucionalna propustljivost i institucionalni odgovori na građanski otpor: uporedna analiza državnih mjera i reformi nakon tragedija u Crnoj Gori, Srbiji i Sjevernoj Makedoniji 277
Institutional Permeability and Institutional Responses to Civic Resistance: A Comparative Analysis of State Measures and Reforms after Tragedies in Montenegro, Serbia, and North Macedonia 302

Mira Šorović
Iliberalne demokratije na djelu: uporedna analiza političke transformacije Mađarske i Turske (2010–2025) 305
Illiberal Democracies in Practice: A Comparative Analysis of the Political Transformation of Hungary and Turkey (2010–2025) 324

VI Međunarodni odnosi i međunarodna politika / International Relations and International Politics

Miloš Hrnjaz
What Is International Law for in Rethinking the Future of the World Order: New Global South Perspective 329
Koja je uloga međunarodnog prava u promišljanju budućnosti svetskog poretka: perspektiva Novog globalnog juga 346

Nevena Jovanović
Cezaristička transformacija mita o američkoj izuzetnosti 347
The Caesarist Transformation of the Myth of American Exceptionalism 367

Jelena Lončar
Katarina Lončarević

Introduction

The 19th Annual International Conference of the Serbian Political Science Association (SPSA) was held on 25 and 26 October 2025 at the Faculty of Political Science, University of Belgrade. The Conference Organising Board jointly decided to dedicate the conference primarily to the recent political and social developments and events in Serbia. The end of 2024 and the whole of 2025 were marked by student blockades and civil protests that developed into a wider social struggle for institutional accountability, the rule of law, university autonomy, and solidarity among diverse social groups. These developments raised fundamental questions about the functioning and resilience of democratic institutions, the relationship between citizens and political authorities, and the possibilities and limits of collective action under increasingly autocrat political leadership.

The conference was organised against a broader international backdrop of democratic contestation and institutional transformation. Recent developments in Georgia, Türkiye, France, and Greece, as well as the wider challenges to the international order following the election of Donald Trump as the president of the USA, provided an important comparative and international context for understanding contemporary political challenges and social uprisings. Against this background, the title of the 19th International Conference of the Serbian Political Science Association was "Institutions as Battlegrounds: State Capture, Resistance and Academic Freedom under Siege". The title reflected the conference's central concern with institutions not simply as formal structures of governance, but as arenas in which competing political interests, social actors, and visions of democracy confront one another. The year 2025 was particularly significant for social engagement, the struggle for justice, and for democracy in Serbia. In addition, the legacy of 5 October 2000, the mass mobilisation that led to the overthrow of Milošević and his regime, called for

fresh insights and analysis 25 years on. The conference also aimed to explore, among other topics, the similarities and differences between mass protests of citizens and political actors during the 1990s, in 2000, and the student-ledprotests that emerged in late 2024 and continued throughout 2025 and 2026. Such comparisons offered an opportunity to examine changing forms of political mobilisation, repertoires of contention, state responses, and the changing relationship between social movements and formal political institutions.

The conference brought together over 200 participants from 20 countries who presented their latest research at 29 panels. Two keynote lectures, delivered by Pippa Norris (Harvard University) and Donatella della Porta (Scuola Normale Superiore), added further value to the event and stimulated discussion on broader questions of democracy, political participation, protests and institutional change. Drawing on diverse theoretical frameworks and disciplines within the social sciences and humanities, participants analysed a wide range of issues such as student protests and their role in democratic processes, new forms of political engagement and anti-party sentiment, the possibilities and challenges of direct democracy, media (freedom) and their role in democratic processes, challenges to regional and global orders, university autonomy and academic freedom in the era of (new) authoritarian regimes, state capture, corruption and clientelism and many others.

The edited volume under the same title as the conference represents its second major outcome. Following the conference the editors were invited to select a number of papers presented at the 19th International Conference of the Serbian Political Science Association for publication in a thematic issue of the Faculty of Political Science's periodical, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* (ISSN 1820-6700). This thematic issue provided an important opportunity to present to local and regional academic audiences revised and substantially developed versions of five papers originally presented at the conference. This edited volume has a complementary, but broader, ambition: to make the research presented at the conference accessible to a wider academic community. In particular, seven of the research articles included in the volume are published in English, thereby facilitating dialogue with scholars beyond the Serbian and regional academic contexts.

The edited volume, *Institutions as Battlegrounds: State Capture, Resistance and Academic Freedom under Siege / Borba za institucije: zarobljena država, napad na akademske slobode i otpor* consists of six thematic sections. Although each section focuses on a distinct set of questions, the parts are closely intertwined. We therefore encourage readers to approach the volume not simply as a collection of separate contributions, but as a set of connected interventions that illuminate different dimensions of contemporary political and institutional transformations. The theoretical approaches, empirical findings and conceptual debates developed in one section frequently resonate with and complement those presented in others.

The first part, "Akademske slobode, autonomija univerziteta i studentski protesti / Academic Freedom, Autonomy of University and Student Protests", explores academic freedom from both broader theoretical and more specific empirical perspectives. It opens with an analysis of tensions between structural reforms and value-based governance in the European Higher Education Area (EHEA), with a critical focus on the erosion of academic freedom in Serbia (cf. "Serbia's Paradox: De jure vs de facto Academic Freedom within the EHEA / Paradoks Srbije: de jure nasuprot de facto akademskoj slobodi u okviru EPVO" by Lazar Živanić). The section then turns to the initiative "Faculties at the Crossroads", which is explored by academics who were themselves among its organisers. Their contribution connects the ideas of civil disobedience with the legitimate exercise of the right to freedom of peaceful assembly, and with the broader aim of defending university autonomy (cf. "Građanska neposlušnost u cilju odbrane autonomije univerziteta u Republici Srbiji / Civil Disobedience in Defence of University Autonomy in the Republic of Serbia" by Dejan Pavlović and Jovana Bila Dubaić). The role of cultural and expressive forms of protest is further explored through an analysis of spoken word, visual art, silence and music and the ways in which these forms shaped dissent and activism within the initiative (cf. "'Faculties at the Crossroads': Universities Between the Sound of Silence and the Voice of Dissent" / "'Fakulteti na raskrsnici': univerziteti između zvuka tišine i glasa pobune" by Nataša Janković, Vladimir M. Ranković and Zorka Milivojević). Finally, this section offers a comparative analysis of student protests, especially those of 1996/97 and 2024/25, with the aim of mapping the evolution of state responses under different types of political regimes using the theoretical framework of competitive authoritarianism (cf. "Old Tactics, New Regime: Repression of Student Protests in Serbia / Stare taktike, novi režim: represija nad studentskim protestima u Srbiji" by Ela Zeković).

The second part, "Građanski i studentski otpor: analize i perspektive / Civic and Student Resistance: Analyses and Perspectives", brings together four papers that examine resistance, protests, political participation and mobilisation from different perspectives and within heterogeneous theoretical frameworks. Several contributions focus on particular forms of mobilisation and their institutional and societal consequences, while others address broader conceptual foundations of resistance. Bojan Cvejić offers a comparative analysis of reporting by the Serbian daily press on the protests held on October 5 2000, and March 15 2025 (cf. "Dnevna štampa u Srbiji: kako se izveštavalo o protestima 5. oktobra 2000. i 15. marta 2025. godine / Daily Press in Serbia: Reporting on the Protests of October 5, 2000, and March 15, 2025" by Bojan Cvejić). This part of the volume is also devoted to empirical research on the presence, forms, and sources of antipolitical sentiment among students participating in the blockades in Serbia from late 2024 and during 2025. Understanding antipolitics as a structurally conditioned phenomenon, Sead Međedović argues that antipolitics emphasises the paradox of a student movement that simultaneously possesses the potential for political revitalisation while facing limi-

tations stemming from its own antipolitical narrative (cf. "Antipolitika među studentima u blokadi: empirijsko istraživanje / Antipolitics among Students in Blockades: An Empirical Study" by Sead Međedović). Finally, Milan Podunavac and Zoran Stojiljković explore civic and student resistance at a more general and abstract level. Their contributions provide valuable essayistic contribution to the field of political science (cf. "O osnovama pokoravanja, pravu na otpor i građanskoj neposlušnosti / On the Foundations of Submission, The Right to Resistance, and Civil Disobedience" by Milan Podunavac and "Studentske blokade, marševi i mobilizacija građana: od dramaturgije protesta do strategije promena? Jedna do kraja neispričana priča/Student Blockades, Marches, and the Mobilization of Citizens: From the Dramaturgy of Protest to a Strategy for Change? An Unfinished Story" by Zoran Stojiljković).

The third part, "Afekti, emocije, motivi i politička mobilizacija / Affects, Emotions, Motives and Political Mobilization", turns to the affects and emotions and their role in political reasoning and mobilisation. The first paper examines the mismatch between political behaviour and family-shaped political narratives in the context of mass protests in Serbia during 2024–2025. Focusing on participants who supported the anti-government protests despite coming from different family political environments, the analysis sheds light on the complex relationship between political socialisation, normative social influence, and individual political action (cf. "Motivacija za učešće u masovnim protestima u Srbiji (2024–2025) između porodične političke socijalizacije i normativnog socijalnog uticaja: 'Ko ne skače, taj je ćaci' / "The Mismatch between Political Behavior and Family Political Narratives in the Context of Mass Protests in Serbia (2024–2025): 'Those Who Don't Jump Are Ćaci'!" by Sofija Ljubišić). The affective and emotional dimensions of the student-led protests in Serbia 2024/2025 are explored further by Luka Božović. Through ethnographic fieldwork and semi-structured interviews, the author examines how emotions shaped mobilisation, participation, and persistence of collective action within the student movement 2024/2025 (cf. "The Role of Emotions and Affect around Student Protests in Serbia / Uloga emocija i afekta u kontekstu studentskih protesta u Srbiji" by Luka Božović). The final contribution in this part of the edited volume deals with the analysis of the transformation of the personality cult in Serbia. Through a comparative analysis of four leaders (Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić, and Aleksandar Vučić), the author employs the categories of symbolic power, institutional configuration, mediatisation, and emotional mobilisation to explain how the cult of personality is shaped and transformed in different political and institutional contexts (cf. "Evolucija i transformacija kulta ličnosti u Srbiji: od institucionalnog autoriteta do simboličke personalizacije vlasti / The Evolution and Transformation of the Personality Cult in Serbia: From Institutional Authority to the Symbolic Personalisation of Power" by Danijel Sporea).

Authors in part four, entitled "Zarobljena država: korupcija i klijentelizam / State Capture: Corruption and Clientelism", focus on the relationship

between political power, institutions and the distribution of public resources. Starting from the surprising correlation between the representation of local governments in the National Assembly of Serbia and patterns of resource allocation to local subdivisions, the authors analyse the relationship between deputies' places of residence and financial transfers from the national level to the local level. Their analysis considers subsidies, local budget expenditures, and surpluses or deficits in order to assess whether and how national political representation affects local fiscal dynamics (cf. "Sending the Money Back Home? Pork Barrel Politics in Closed-List PR / Novac ide kući? Politika teritorijalne raspodele budžetskih sredstava u proporcionalnom sistemu sa zatvorenim listama" by Dušan Vučićević, Dejan Bursać, and Viktor Stamenković). The second contribution in this section examines the paradoxical relationship between the free market and authoritarian control. Drawing on four case studies (China, Russia, Hungary and Serbia), Marko Tmušić analyses how the political capture of independent regulatory and economic institutions fosters clientelism, stifles competition, and undermines fundamental market rules (cf. "Captured Institutions and the Free Market: The Paradox of Authoritarian Capitalism / Zarobljene institucije i slobodno tržište: paradoks autoritarnog kapitalizma" by Marko Tmušić).

Part five of the edited volume, "Komparativna politika / Comparative Politics", broadens the geographical and analytical scope of the volume by examining political and institutional developments across several Southeast and Central European contexts. Filip Denda and Danica Radifković analyse the role of civic resistance in initiating institutional reforms based on three case study countries, Montenegro, North Macedonia and Serbia in which different social tragedies revealed the systemic weaknesses and institutional vulnerabilities. Comparing institutional patterns across three different contexts and identifying common causes of institutional incapacity, the authors give an insight into the causes of civic discontent while offering a theoretical interpretation of why formal institutions have further deepened citizens' distrust and contributed to their organised resistance (cf. "Institucionalna propustljivost i institucionalni odgovori na građanski otpor: uporedna analiza državnih mjera i reformi nakon tragedija u Crnoj Gori, Srbiji i Sjevernoj Makedoniji / Institutional Permeability and Institutional Responses to Civic Resistance: A Comparative Analysis of State Measures and Reforms after Tragedies in Montenegro, Serbia, and North Macedonia" by Filip Denda and Danica Radifković). Following the comparative perspective, Mira Šorović examines parallel political trajectories in Hungary and Türkiye during the period between 2010 and 2025, focusing on the rise of illiberal democracy seen as a contemporary political phenomenon. Providing a qualitative analysis of constitutional changes, legislative reforms, and political narratives in these two countries, the author aim to understand the broader context of contemporary authoritarian tendencies emerging within formally democratic systems (cf. "Iliberalne demokratije na djelu: uporedna analiza političke transformacije Mađarske i Turske (2010–2025)

/ Illiberal Democracies in Practice: A Comparative Analysis of the Political Transformation of Hungary and Turkey (2010–2025)" by Mira Šorović).

The final part of the edited volume, entitled "Međunarodni odnosi i međunarodna politika / International Relations and International Politics", presents two chapters dealing with the broader scene of international relations and transformations of the global order. The two contributions in this section engage with fundamental questions concerning international law, global power, political leadership, and the changing international system. Building on Martti Koskenniemi's insight that values such as justice, peace or security conceal deep disagreements over political choices, distributional priorities, and ideological conflicts that cannot be resolved through technical legal means, Miloš Hrnjaz explores the role of international law in shaping a new global order, with a focus on the concept of the New Global South. The contribution argues that although international law is shaped by politics, it is not entirely determined by it, and that its normative and structural features continue to influence how legal arguments are constructed, contested, and institutionalized (cf. "What Is International Law for in Rethinking the Future of the World Order: New Global South Perspective / Koja je uloga međunarodnog prava u promišljanju budućnosti svetskog poretka: perspektiva Novog globalnog juga" by Miloš Hrnjaz). The final contribution turns to the United States and the changing meaning of American exceptionalism under Donald Trump's presidency. Nevena Jovanović critically examines the transformation of the concept through an analysis of Trump's speeches and strategic documents. The author argues that the reinterpreted myth of American exceptionalism provides a legitimizing framework for Caesarist patterns of political leadership under conditions of a crisis of hegemonic consensus. The analysed transformation, it is argued, is equally important for both internal dynamics of American democracy and international order (cf. "Cezaristička transformacija mita o američkoj izuzetnosti / The Caesarist Transformation of the Myth of American Exceptionalism" by Nevena Jovanović).

This final part of the edited volume represents an important link between the 19th and 20th Annual International Conferences of the Serbian Political Science Association (SPSA). While the 19th annual conference and the present volume were primarily concerned with institutions as sites of political struggle, resistance and democratic contestation, the 20th SPSA conference will turn more explicitly towards the changing international environment. The 20th Annual International Conference of the Serbial Political Science Asssociation will be held in October 2026 under the title "Preoblikovanje svetskog poretka / Reordering the World", with a particular focus on international relations and international politics. As the SPSA's jubilee conference, it will provide an opportunity to reflect on the transformation of the contemporary world order and its implications for states, societies, and political institutions. We warmly encourage scholars and researchers working in these and related fields to participate in this important event.

Finally, we want to thank all the authors who submitted their work for consideration in this edited volume and contributed to the intellectual success of the conference. We are equally grateful to the reviewers for their dedicated hard work throughout the review process, as well as to the members of the International Selection Committee of the conference for their effort and guidance. We thank the Serbian Political Science Association (SPSA) and the Faculty of Political Science (University of Belgrade) for their support and for providing the opportunity to organise the conference and to bring together scholars from Serbia, the region, and beyond. We hope that this volume will contribute to ongoing academic debates on democratic resilience, institutional transformation, state capture, civic resistance, and social transformation, while also providing a lasting scholarly record of a particularly important period of political and social engagement in Serbia and beyond.

I AKADEMSKE SLOBODE, AUTONOMIJA UNIVERZITETA I STUDENTSKI PROTESTI

ACADEMIC FREEDOM, AUTONOMY OF UNIVERSITY AND STUDENT PROTESTS

UDK 37:378.4(316.46:321.7)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch1

Lazar Živanić*

Independent Researcher

Serbia's Paradox: *De jure* vs *de facto* Academic Freedom within the EHEA

ABSTRACT

This paper examines the tension between structural reforms and value-based governance in the European Higher Education Area (EHEA), with a critical focus on the erosion of academic freedom in Serbia. While the Bologna Process successfully standardised degree systems, credit frameworks, and quality assurance – positioning the EHEA as a globally competitive model – its initial emphasis on technical harmonisation marginalised core academic values. The 2020 *Rome Communiqué* marked a belated shift toward value-based governance, yet the EHEA lacks effective mechanisms to monitor *de facto* compliance, rendering its commitments largely symbolic. Serbia exemplifies this paradox: its "Law on Higher Education" provides robust *de jure* protections for academic freedom, autonomy, and integrity, but political interference – including smear campaigns against critical academics, repression of student protests, and institutional capture – reveals a systemic gap between legal frameworks and reality. The paper argues that Serbia's academic freedom is worse than what research shows.

KEYWORDS: Academic freedom, EHEA, Bologna Process, Serbia, Higher education governance, Authoritarianism, Democratic backsliding, Institutional autonomy, Political interference

* E-mail: la.zivanic@gmail.com

INTRODUCTION

The European Higher Education Area (EHEA) is a global model of standardisation – but its success in harmonising degrees and credits has come at the cost of its founding values. Nowhere is this clearer than in Serbia, where progressive laws coexist with systemic repression of academic freedom. Established in 1999 with the Bologna Declaration, the EHEA was designed as a space of higher educational harmony, fostering mobility, competitiveness, and, crucially, a democratic foundation for European society (European Higher Education Area 1999). Yet, as this paper argues, the Bologna Process's early emphasis on technical harmonisation crowded out its commitment to fundamental academic values. The result is a system where universities may share standardised frameworks but operate under wildly divergent conditions of freedom, autonomy, and integrity.

The 2020 *Rome Communiqué* marked a belated attempt to correct this imbalance, formally recognising six core values: academic freedom (AF), institutional autonomy, academic integrity, public responsibility (for higher education and of higher education), and participatory governance (European Education and Culture Executive Agency 2024). However, until now, this shift has been largely performative. The EHEA still lacks mechanisms to monitor *de facto* AF, reducing its commitments to rhetorical aspirations rather than enforceable standards. Meanwhile, the erosion of AF across Europe – from Hungary's expulsion of Central European University to Italy's proposed surveillance of scholars – reveals the fragility of legal protections without political will or institutional independence (Matei 2020; CILD 2025).

Nowhere is this disconnect starker than in Serbia, a hybrid regime where progressive laws coexist with systemic repression. On paper, Serbia's "Law on Higher Education" guarantees AF, institutional autonomy, and protections against discrimination (Službeni glasnik Republike Srbije 2025). In practice, however, the ruling Serbian Progressive Party (SNS) has weaponised legal and extra-legal tools to silence dissent: smear campaigns against critical professors, retaliation for revoking plagiarised degrees, and violent crackdowns on student protests (N1 2021; Danas 2023). Despite these violations, Serbia maintains a deceptively stable score on the Academic Freedom Index (AFI) – 0.76 in 2025 (Kinzelbach et al. 2025).[1]

This paper examines the tension between structure and values in the EHEA, using Serbia as a case study to illustrate how legal frameworks fail without practice. The first section outlines the Bologna Process's structural reforms and their unintended consequences, including the casualisation of academic labour. The second section critiques the EHEA's belated turn toward

1 The data used in this chapter were collected up to February 2026. It should be noted that additional data may have become publicly available by the time of publication.

value-based governance, highlighting its lack of monitoring and enforcement mechanisms. The final section analyses Serbia's paradox – where laws appear progressive but practice reveals authoritarian encroachment – and argues that without binding reforms, the EHEA risks complicity in the erosion of its own founding principles.

STRUCTURAL REFORMS UNDER THE BOLOGNA PROCESS

Born from the Sorbonne (1998) and Bologna (1999) Declarations, the Bologna Process emerged as Europe's response to globalisation and the pressures of the knowledge-based economy, strongly shaped by the EU's Lisbon Strategy (2000) (St. John 2021, 100). This period reframed higher education through a neoliberal and neo-conservative lens, emphasising efficiency, market orientation, and human-capital development (Pagliarello 2022, 142–150; Zajda & Jacob 2022, 2). Its primary objective was to enhance the global visibility and competitiveness of European higher education by improving coherence, compatibility, and transparency across systems (European Higher Education Area 1999). To achieve this, six operational areas were established: degree and curriculum reform, quality assurance and qualifications frameworks, recognition policies, mobility, flexibility, and the social dimension.

Degree and curriculum reform represents one of the most significant achievements of the Bologna Process, laying the architectural foundation of the EHEA. The introduction of a coherent three-cycle structure created a common framework across participating states (European Education and Culture Executive Agency 2024, 52). Central to this reform was the adoption of the European Credit Transfer and Accumulation System (ECTS), originally developed through an Erasmus pilot. ECTS shifted higher education from a teacher-centred to a learner-centred model, emphasising learning outcomes and student workload to promote flexibility and transferability (CHEPS et al. 2012a, 13–15). Challenges remain, particularly in disciplines requiring long, integrated programmes such as medicine, veterinary science, dentistry, and pharmacy, where the three-cycle structure is not fully implemented (ibid., 14). Moreover, while the Rome Communiqué encouraged flexible learning paths, only ten education systems currently incorporate smaller, flexible units into their National Qualifications Frameworks (CHEPS et al. 2012a, 13–15; European Education and Culture Executive Agency 2024, 166).[2]

The development of *Quality Assurance (QA) and Qualifications Frameworks (QF)* are crucial objectives underpinning the EHEA, aimed at building

2 Serbia has introduced three-cycle structure, although limited in mentioned fields. Also, ECTS is in full operation, while curricular reforms are still on modest level.

transparency, comparability, and trust in higher education outcomes. By 2005, most participating countries had successfully introduced accreditation systems for higher education institutions (CHEPS et al. 2012a, 8). In the same year, a major achievement was reached by the adoption of the European Standards and Guidelines (ESG) for quality assurance (ibid.). The current QA system is now well-established, focusing on external, ESG-compliant standards and increasingly emphasising student involvement (European Education and Culture Executive Agency 2024, 77–89). In parallel, the QF, comprising National Qualifications Frameworks (NQFs) linked to the overarching QF-EHEA, was developed to ensure that qualifications are comparable and understandable across systems (CHEPS et al. 2012b, 41–51). This mechanism uses learning outcomes, credit systems, and QA measures to ensure transparency (CHEPS et al. 2012b, 69). The ongoing challenge for QA is ensuring that assessment processes are robust and uniformly compliant across all diverse national systems. For the QF, the main difficulty lies in effectively translating and comparing learning outcomes achieved under various national parameters[3].

Recognition policies focus on implementing of the *Lisbon Recognition Convention* (LRC) and the *Diploma Supplement* (DS). The LRC is a legally binding multilateral agreement designed to facilitate international recognition of qualifications and study periods by establishing core assessment principles (CHEPS et al. 2012b, 44; European Education and Culture Executive Agency 2024, 70). A key principle is that recognition should be granted unless substantial differences can be demonstrated, shifting emphasis from programme content to learning outcomes (European Education and Culture Executive Agency 2024, 71). Furthermore, applicants are guaranteed the right to a fair assessment and the right to appeal a negative decision, requiring the competent authority to demonstrate clearly the existence of any substantial difference (ibid.). As of 2022/2023, nearly all EHEA countries have adjusted their legislation to align with the five key principles of the LRC, a step identified as crucial towards achieving fully automatic recognition (ibid.).

The Social Dimension (DS) complements this by providing graduates with transparent information about their qualification, programme, and the issuing institution (CHEPS et al. 2012b, 46). Most countries now issue the DS automatically, free of charge, and in a widely spoken European language. Despite this progress, automatic recognition across the EHEA remains incomplete and requires further harmonisation.[4]

---

3 Serbia has established National Qualifications Frameworks.

4 Serbia ratified the LRC in 2004, but there is no automatic recognition of a university diploma that is obtained outside Serbia; a person needs to pass through a complicated system (cf. UNESCO n.d.; University of Belgrade n.d.). DS is not free of charge, and it is issued only in the Serbian language.

The *Social Dimension* (SD) of the Bologna Process initially represented an area lacking clear goals and targets, which made the assessment of its implementation difficult until 2010 (CHEPS et al. 2012a, 23–27; CHEPS et al. 2012b, 52). However, the commitment to social inclusion has gained substantial emphasis in recent years, leading to significant legislative developments (Jalbout 2020, 16). Historically, the early social goals focused on promoting access to higher education for all social groups, increasing participation through the recognition of prior learning, and reducing student dropout by enhancing flexibility in the academic path (CHEPS et al., 2012a, 23–27; CHEPS et al., 2012b, 52).[5]

A major achievement came with adoption of the *Rome Communiqué*, in which the member states committed to social inclusion and approved the "Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA." These guidelines outline ten areas for action, highlighting the need for strategic commitment regarding diversity, equity, and inclusion to be central to educational strategies (European Education and Culture Executive Agency 2024, 119–138). Progress is notably visible in policies concerning sustainable funding, which aims to enable institutional autonomy to enhance equity (ibid.).

Despite this strategic progress, the implementation of the SD remains uneven across the EHEA. Persistent problems include the slow progress on social inclusion amidst high income inequality (Jalbout 2020, 16). Furthermore, only eight education systems currently meet the standard for providing flexibility in higher education, such as part-time study and distance learning (European Education and Culture Executive Agency 2024, 126). A particularly weak area is policy dialogue, which focuses on ensuring dialogue between public authorities, higher education institutions, and stakeholders concerning the implementation of the guidelines (ibid., 152). The ongoing challenge is adapting universities to serve society and meet the needs of vulnerable populations in the face of declining public funding (Jalbout 2020, 17).

Mobility is a core commitment of the Bologna Process, viewed as essential for academic, cultural, political, social, and economic development within the EHEA (CHEPS et al. 2012a, 27; CHEPS et al. 2012b, 65; European Higher Education Area 2010, 5). It aims to foster mutual understanding across cultures and enhance the EHEA's global competitiveness. The Process has been highly successful in attracting international students: within its first decade, the EHEA drew approximately 30% of the world's foreign students (CHEPS et al. 2012a, 7; CHEPS et al. 2012b, 78). However, internal mobility remains a challenge. The 2009 Leuven Communiqué set a target that 20% of EHEA students should have international experience abroad. This target had not been met by 2020/2021:

5 SD in Serbian higher education will be explained in more detail later in the chapter.

only 8.4% of students achieved mobility, comprising 4.8% credit mobility and 3.6% degree mobility (European Education and Culture Executive Agency 2024, 187). Significant imbalances also persist between incoming and outgoing students across member states (ibid., 32).

While structural reforms successfully standardised degrees, credit systems, and quality assurance, they also laid the groundwork for the value-based crises now confronting the EHEA. By prioritising competitiveness, efficiency, and measurable outcomes, the Bologna Process accelerated the neoliberal recalibration of higher education, framing universities as service providers in a global knowledge economy (Giroux 2002; Zajda & Jacob 2022).

This shift produced three major consequences. First, it casualised academic labour, replacing secure positions with precarious contracts that encourage self-censorship and weaken institutional loyalty (European Education and Culture Executive Agency 2024, 97). Second, it narrowed the mission of universities, reducing their democratic and cultural roles to quantifiable metrics – rankings, employability, and patent outputs – while sidelining vital functions such as fostering critical public discourse (Waite & Waite 2021). Third, it created an illusion of harmonisation: uniform degree structures and credit systems masked deepening inequalities in access, funding, and academic freedom, revealing the limits of structural reforms in the absence of strong normative safeguards.

THE EMERGENCE OF FUNDAMENTAL VALUES: A SHIFT TO VALUE-BASED GOVERNANCE

By the late 2010s, the limits of the Bologna architecture had become increasingly visible. Authoritarian backsliding in Hungary, Türkiye, and Serbia demonstrated that legal guarantees alone could not protect AF from political interference or market pressures. At the same time, stagnation in the social dimension – persistent inequities in mobility and participation – showed that structural standardisation had not produced genuine inclusivity (Jalbout 2020). These developments exposed a deeper flaw: the EHEA's early focus on harmonisation had sidelined the ethical foundations of higher education. The 2020 *Rome Communiqué* acknowledged this gap and marked a shift toward value-based governance, recognising that without safeguarding AF, institutional autonomy, and public responsibility, the EHEA risked becoming a hollow framework.

However, this shift has been largely symbolic. The EHEA's monitoring mechanisms only capture *de jure* protections, such as constitutional or legislative guarantees, leaving *de facto* conditions unaddressed. Without a framework to track violations, the EHEA's commitments to academic freedom remain rhetorical rather than enforceable. This gap is particularly evident

in hybrid regimes like Serbia, where legal protections coexist with systemic repression.

Critics had long warned that the Bologna Process's neoliberal orientation risked reducing universities to market actors, undermining their role as autonomous communities of knowledge (Giroux 2002; Waite & Waite 2021). The emphasis on rankings, measurable outcomes, and quality assurance narrowed the purpose of higher education to quantifiable indicators, marginalising its democratic and cultural functions.

These pressures, combined with broader political and social risks, prompted the EHEA to articulate a clearer commitment to fundamental values. This shift was strengthened in 2020 with the endorsement of the *Guidelines to Strengthen the Social Dimension* and the establishment of a framework to protect six core values: AF, academic integrity, institutional autonomy, student and staff participation, and public responsibility for and of higher education (European Education and Culture Executive Agency 2024). Before turning to AF – the focus of this chapter – it is necessary to briefly outline the other five values – institutional autonomy, student and staff participation, academic integrity, and public responsibility *for* and *from*.

Institutional autonomy is considered essential for higher education institutions (HEIs) to develop their profiles and fulfil their missions. Most EHEA countries define it in legislation, emphasising independence from public authorities and external interference. It encompasses academic, financial, organisational, and staffing autonomy. Effective autonomy requires strong internal governance, making *student and staff participation* central to self-governance and accountability. Moreover, promoting democracy within HEI governance structures is viewed as key to cultivating democratic citizens and fulfilling broader public responsibilities (European Education and Culture Executive Agency 2024). *Academic integrity* – grounded in honesty, transparency, fairness, trust, responsibility, respect, and courage – is vital for maintaining public trust in education and science. Threats include misconduct, corruption, academic fraud, contract cheating, and emerging challenges linked to artificial intelligence. Across EHEA member states, plagiarism is universally identified as a burning issue, although phenomena like academic fraud and contract cheating receive comparatively less attention from public authorities. Increased policy attention is being given to academic integrity throughout the EHEA (ibid.). *Public responsibility for* higher education refers to the obligation of public authorities to safeguard fundamental values and ensure sustainable funding. *Public responsibility of* higher education concerns HEIs' duty to serve society, treat knowledge as a public good, and foster civic engagement. This value is closely linked to the *social dimension*, which aims to ensure that the student body reflects societal diversity. The *Rome Communiqué* reaffirmed commitments to equity, inclusion, and flexible study pathways, including part-time, blended, and distance learning, recognition of prior learning, and targeted guidance and funding mechanisms (ibid.). The successful promotion and protection of these interconnected fun-

damental values are critical for the EHEA's long-term success in fostering an inclusive, innovative, and interconnected European society (ibid.).

Despite *AF* having foundational status within the Bologna Process, it received limited attention until recently (Matei 2020). Its integrity has come under significant threat both globally and within Europe: by December 2022, AF was in decline for more than half of the world's population (European Education and Culture Executive Agency 2024, 97). This erosion manifests through both overt political interference and more subtle infringements. Across Europe, threats are visible from Türkiye, Serbia, and Hungary to Italy and the Netherlands. The EHEA defines AF as:

> "freedom of academic staff and students to engage in research, teaching, learning and communication in and with society without interference nor fear of reprisal... an indispensable aspect of quality learning, teaching and research' and 'a necessary condition for higher education institutions to produce and transmit knowledge as a public good for the benefit of society" (ibid., 6).

Although most member states include AF in their constitutions, education laws, or related legislation, its meaning varies. Some definitions focus narrowly on teaching and research, omitting the freedom to communicate results or the freedom to learn (ibid., 98).[6] In others, AF is geographically restricted to university premises, limiting communication with society (ibid., 99).[7] Importantly, AF is never absolute; its exercise is limited by ethical standards, strict scientific and professional criteria, and respect for the constitutional and legal order. In Germany and Türkiye, for example, constitutional provisions require that academic activity not conflict with state integrity (ibid., 99). More comprehensive definitions include the right of academics and students to express critical opinions about their institutions and the wider system, reinforcing internal accountability.[8]

Regardless of its formal protection, the EHEA has confronted a recognised AF crisis. Threats range from direct political pressure to structural vulnerabilities linked to market dynamics. A notable example of subtle political interference occurred in the UK, where a member of parliament requested the names and teaching materials of academics discussing Brexit (Matei 2020). Structural threats arise from the marketisation of higher education and reliance on

---

6 For example, in Azerbaijan, the law mentions freedom to teach and research but does not mention freedom to learn or to exchange research results (European Education and Culture Executive Agency 2024, 98).

7 For example, in Greece and Romania, AF applies only within the university premises (ibid., 99).

8 For example, in Croatia, the Act on Higher Education and Scientific Activity (2022) states there is freedom to express opinion about the system and institutions in which they operate (ibid.).

precarious short-term contracts, which foster job insecurity and self-censorship (European Education and Culture Executive Agency 2024). Furthermore, direct administrative and political interference, such as the attempted removal of specific books from reading lists or the banning of degree programs in certain disciplines (like Gender Studies), further illustrates AF's fragility (Matei 2020).[9] Even in countries with constitutional protections, AF is vulnerable: Italy's proposed security law would enable cooperation between universities and intelligence services (CILD 2025); Hungary expelled the Central European University – a clear intentional violation; and the Netherlands has proposed limits on English-language instruction – a controversial, open discussion (Thorpe 2020; ICEF Monitor 2024).

These examples highlight a structural weakness: the EHEA lacks a functional monitoring framework for AF. Existing mechanisms capture only the *de jure* situation, leaving the *de facto* conditions largely unknown. This gap is unsurprising given the size and diversity of the EHEA and the broad set of values selected for monitoring. This fact cannot be surprising if the structure and number of states participating in the EHEA are taken into account.

In contrast, the European Parliament has adopted a more targeted approach by focusing specifically on *de facto* AF in the EU. *De facto* AF refers to the real, lived conditions under which AF is exercised (Kováts & Rónay 2023, 31). It emphasises practical protection rather than formal guarantees, recognising that legal provisions alone do not ensure actual freedom (Maassen et al. 2025, 51). The monitoring framework distinguishes essential elements – triptych of freedom to research, freedom to teach and learn, and freedom of expression and dissemination – from supportive conditions, such as institutional autonomy, academic self-governance, and adequate labour and financial conditions (Maassen et al. 2025). Violations of essential elements constitute direct infringements of AF, while weaknesses in supportive conditions create environments where violations are more likely (Kováts & Rónay 2023, 11).

Before turning to Serbia, it is useful to note the general findings of the "Academic Freedom Monitor 2024." The report concludes that AF in Europe remains stronger than in most global regions, yet erosion is evident across all EU member states (Maassen et al. 2025; Maassen & Elken 2025, 13). Key trends affecting *de facto* AF include censorship or banning of academic activities by institutional leadership, erosion of academic self-governance, the growing influence of social media, rising intra-academic tensions, political interference, and the impact of geopolitical conflicts and government responses (Maassen et al. 2025).

9 In 2018, the Hungarian government officially erased Gender Studies for all levels of study degrees from the list of accredited subjects in the country without official explanation (Prager 2019).

CONTEXTUALISING SERBIA AS A CASE STUDY COUNTRY

Before discussing *de facto* academic freedom, it is important to contextualise Serbia's political trajectory. Democratic backsliding in Serbia began in 2013 under the Serbian Progressive Party (SNS) and Aleksandar Vučić, the current president, marking a shift from the party's initial moderate, pro-European profile to increasingly authoritarian practices (Bieber 2018)[10]. Serbia therefore offers a useful case for examining the paradox of de jure versus de facto academic freedom within the EHEA.

Unlike Hungary or Türkiye – where authoritarian tendencies were evident early in the regimes of Orbán and Erdoğan – Serbia's academic sphere remained relatively insulated from direct political interference during the first decade of SNS rule. However, as highlighted in *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World* (Haggard & Kaufman 2021), Serbia's democratic backsliding intensified after 2013, culminating in a reversion to authoritarian practices by 2017. This shift was catalysed by the rise of student-led protests, such as those following the 2023 mass shootings and the Novi Sad railway station canopy collapse in 2024. As Jerkov, Bešlin, and Radeljić (2025) argue, these protests not only challenged the political establishment but also disrupted prevailing assumptions about youth activism and civic engagement in the post-socialist Balkans, exposing the regime's growing intolerance for dissent[11].

The justification for selecting Serbia lies in its paradoxical status: despite maintaining a stable AFI score of 0.76 in 2025, the country exhibits clear evidence of erosion in practice (Kinzelbach et al. 2025). While Serbia's "Law on Higher Education" provides robust legal protections for academic freedoms, its implementation is systematically undermined by political interference. This includes smear campaigns against critical academics, violent crackdowns on student protests, and institutional capture – all of which have gone unpunished. Serbia's hybrid regime status (Freedom House: 56/100, "Partly Free," and 43/100 in *Nations in Transit 2024*) and the SNS's incremental consolidation of power – through both legal and extra-legal means – illustrate how democratic decay often unfolds gradually, exploiting gaps between formal institutions and

10 Aleksandar Vučić is a Serbian politician who began his career in the early 1990s as a member of the far right Serbian Radical Party. Following the 2008 split, he co founded the Serbian Progressive Party and later became its leader, presenting a shift from radical nationalism toward a more moderate, pro European profile (see Bieber 2018).

11 Pre-canopy-collapse cases of attacks on the academic community include the University of Belgrade's revocation of the Minister of Finance's PhD diploma for plagiarism, as well as attacks on Prof. Jovo Bakić. Additionally, Rio Tinto and the government targeted professors for opposing the lithium project (N1 2021; N1 2024; Danas 2023). These incidents represent breaches of academic freedom and autonomy that went unpunished.

lived experience (Freedom House 2025a). Thus, Serbia exemplifies the EHEA or other platforms' failure to monitor *de facto* compliance.

SERBIA: BETWEEN *DE JURE* AND *DE FACTO* ACADEMIC FREEDOM

This section aims to present the state of *de jure* and *de facto* AF in Serbia. Evaluation of the situation in Serbia is based on presenting the results or findings of the *Academic Freedom Index* (AFI), the Freedom House, the European University Alliance and the World Bank. Beforehand, seeing the *de facto* situation, the section discusses the *de jure* protection of AF and fundamental values in Serbia. The discussion on *de jure* is done by assessing the law on higher education, as Serbia did not provide a report from 2015 to the EHEA, although it has been a full member since 2003 (European Higher Education Area 1998). This presents a reflection on the political and social situation in the country over the past 10 years.

Serbia's "Law on Higher Education" provides a comprehensive *de jure* framework for AF and related values, yet recent events expose a stark gap between statute and practice. Article 4 enumerates fourteen guiding principles – among them AF, institutional autonomy, academic integrity, the unity of teaching and research, public openness, non-discrimination, mobility, student participation in governance, equality of institutions, competition to improve quality, and protection of intellectual property (Službeni glasnik Republike Srbije 2025). Article 5 defines AF as the liberty to pursue and publish scientific, research, and artistic work and to choose methods of interpretation in teaching. Article 6 grants autonomy across nine domains, notably the right to determine study programmes, set internal rules, organise institutional structures, elect academic staff and associates, and publish institutional documents. Article 7 affirms academic integrity as a professional and ethical duty.

Crucially, Article 8 restricts law-enforcement access to campuses: police may enter only with institutional consent except where there is an immediate threat to public safety, life, health, or property. That safeguard was tested in July 2025 when special police units attempted to enter the Faculty of Law of the University of Belgrade – an incident widely reported as a breach of university autonomy and a vivid example of enforcement practices undermining legal guarantees (K.S. 2025).[12]

Shifting to the *de facto* situation, academic freedom is formally maintained, yet political influence remains evident – particularly after the 2017 "Law

12 The event took place during the protest on the 2nd of July 2025, when police used excessive force on peaceful protestors. During this intervention, between 30 and 40 students have been arrested, and some have been hospitalised at the Military Medical Academy due to injuries sustained from police abuse of power (Cvijić 2025).

on Higher Education," which expanded the role of state-appointed members on the National Council for Higher Education and the national accreditation body (Freedom House 2025b).[13]

Government critics, including university professors, have faced retaliation ranging from smear campaigns in pro-government media to criminal investigations and other punitive measures (ibid.). Students have also played a prominent role in civic mobilisation, notably through their participation in the *Serbia Against Violence* protests following the May 2023 mass shootings.[14] Student-led demonstrations against corruption and electoral irregularities have been met with repression: after a December 2023 protest, several students were charged with "calling for a violent change of the constitutional order," with some accepting suspended sentences to avoid imprisonment (ibid.).[15] Despite documenting these pressures on scholars and students, Freedom House ultimately concludes that AF remains relatively stable, underscoring the persistent gap between Serbia's formal guarantees and the political dynamics that shape their implementation.

The AFI 2025 places Serbia in the top 30–40%, categorising it as mostly free (Kinzelbach et al. 2025). The relatively stable AFI can be explained by the fact that higher education and the academic community did not face direct attacks by the ruling party in the first ten years of power, which was not the case in Hungary. The shift in authoritarian rule followed the rise of the student-led protest in late 2024. The AFI assesses five dimensions: freedom to research and teach, academic exchange and dissemination, institutional autonomy, campus integrity, and academic and cultural expression. Serbia's overall score has

13 Article 11 of the "Law on Higher Educatioìn" (2017) stipulates that the National Council for Higher Education consists of 17 members, a structure that enables significant influence by political actors. The members are appointed as follows: six by the University Confederation, two by the College Confederation, seven by the Ministry of Education, and two by the Chamber of Commerce and Industry of Serbia (Zakon o visokom obrazovanju 2025).

14 The first mass shooting occurred at the Vladislav Ribnikar Model Elementary School in Belgrade, Serbia. On 3 May 2023, a 13 year old K.K. opened fire in his school, killing eight classmates and a security guard, and injuring six other students and one teacher (BBC News 2023). Just one day later, on 4 May 2023, another mass shooting took place in villages near Belgrade, carried out by a 20 year old U.B. He randomly targeted young people socialising outdoors on a spring evening, resulting in nine deaths and twelve injuries (AP Correspondent 2024).

15 On the 17th of December 2023, early parliamentary and local elections took place in which the ruling party confirmed their leading position. Elections were followed by a student-led protest demanding revision of the voters' registry. The protests culminated on the 24th of December when 38 people were jailed, of whom 18 faced heavy charges (Gočanin & Martinović 2024; Sabljaković 2023).

remained relatively stable over the past decade, as shown in *Figure 1*.[16] *Figure 2* illustrates the situation in 2012, when the current ruling party first came to power, and contrasts it with Serbia's highest recorded scores in 2001 and 2003, when the AFI reached 0.87 (P. D. 2022). Today, Serbia's score stands at 0.76, only slightly above its lowest value of 0.78 in 2000. The most significant decline – 0.71 points – has occurred in the indicator for academic and cultural expression, which measures "captures academics' freedom of expression in relation to political issues" (Spannagel & Kinzelbach 2023, 3978).[17]

On the other side, the Scorecard shows Serbia with consistently low to medium-low scores across four autonomy dimensions: staffing, financial, academic, and organisational (Pruvot et al. 2023). Staffing autonomy is weakest (39%): universities cannot freely recruit senior academics, a nationwide ban limits hiring of administrative staff, and salary and promotion rules are rigidly prescribed by law. Financial autonomy (40%) is constrained by a restrictive funding model in which the ministry or parliament pre-allocates funds to specific cost items, institutions cannot own real estate, and they may not retain surpluses from public funding. Academic autonomy (49%) is partial—universities control admissions but must obtain prior accreditation to introduce programmes, cannot choose the QA agency, and face limits on teaching in foreign languages. Organisational autonomy (56%) allows internal selection of heads and legal entities, but ministerial approval of structures ties governance to funding. Even though Serbia has a highly restrictive regulatory framework for higher education and its autonomy, the conclusion once again is that *de jure* guarantees for AF exist.

Scholars at Risk's "Free to Think 2025" names Serbia among 16 countries with worrying trends, documenting a sharp government backlash against scholars and students (Laifer 2025). From November 2024, a nationwide, student-led protest movement won broad faculty support, with over 5,000 academics signing an open letter by February 2025. The state mounted a campaign to discredit protesters that helped fuel public violence and heavy-handed policing, including reported LRAD use and widespread pepper-spray and baton deployments (Border Violence Monitoring Network 2025). Authorities signalled impunity for attackers, including presidential pardons, and threatened institutional autonomy by withholding university funding and salaries from striking professors. A regulation cutting scholars' research time from twenty to

16 The value for the AFI is between 0 and 1, where 1 represents maximum freedom. The values for freedom to research and teach, academic exchange and dissemination, institutional autonomy, campus integrity, and academic and cultural expression are measured on a scale between 0 and 4, where four is maximum (Academic Freedom Index 2025).

17 Detailed explanation of each indicator can be found in "The Academic Freedom Index and Its indicators: Introduction to new global time-series V-Dem data" by Janika Spannagel and Katrin Kinzelbach.

five hours per week prompted over 450 faculty members to challenge it in the Constitutional Court.[18] In addition, the rector of the University of Belgrade was summoned for questioning over his support for the protests, though no further action had been taken at the time of reporting (Laifer 2025).

Finally, the World Bank's "Serbia: Education Human Capital Review" highlights three interlinked weaknesses: governance, financing, and labour-market relevance. It notes low institutional autonomy and a pre-allocated funding model that entrenches stakeholder interests and fails to reward performance (Gresham et al. 2022). The report also documents a weak link to employers – only 69% of recent tertiary graduates are employed – attributing this to outdated teaching methods, obsolete curricula, and limited practical training (ibid.).[19] Finally, the review flags a skewed social dimension (budget-funded versus self-financed places) that advantages wealthier students and a critical lack of data systems to track employability, persistence, and dropout rates– preconditions for effective, equitable reform (ibid.).

Serbia's AF embodies a stark contradiction between legal guarantees and lived reality. On paper, the "Law on Higher Education" establishes a comprehensive framework – protecting autonomy, integrity, and scholarly expression – yet its implementation is systematically undermined by political interference and institutional capture. While Serbia maintains a stable ranking in indices like the AFI, the erosion is evident in the government's retaliation against dissent: criminalising student protests, slashing research hours for critical faculty, and weaponising accreditation bodies to enforce loyalty. The 2024–2025 crackdown on student-led movements – marked by state violence, defunding threats, and pardons for pro-government assailants – exposes how legal protections collapse under authoritarian pressure. Even structural critiques from the World Bank reveal how bureaucratic constraints further stifle autonomy. This paradox reflects a broader democratic backsliding, where AF survives in statute books but suffocates in practice. Without urgent reforms – depoliticising governance, shielding dissent, and enforcing transparency – Serbia's higher education risks becoming a tool of regime consolidation rather than a pillar of critical inquiry. The resilience of student activism suggests potential for resistance, but meaningful change demands confronting the systemic gap between law and justice.

---

18 This decision remains in force and contradicts both national and European standards for research grant eligibility. For instance, the European Research Council requires researchers to dedicate at least half of their working hours to the project, while grants funded by the Science Fund of the Republic of Serbia require a minimum commitment of 30% of working hours (Tatalović 2025).

19 The percentage of recent graduates between 20 and 34 years old is 17% lower than the European Union average (Gresham et al. 2022, 5).

CONCLUSION

The Bologna Process succeeded in standardising degrees, credit systems, and quality assurance, positioning the EHEA as a global model of harmonisation. But that success was structural, not normative: technical convergence was never matched by mechanisms to protect the values it was meant to serve. The 2020 *Rome Communiqué* named academic freedom, autonomy, and integrity as foundational, yet it created no instrument capable of verifying whether states actually uphold them. The result is an architecture that can certify *de jure* compliance in detail while remaining structurally blind to *de facto* conditions.

Serbia demonstrates why this blindness matters more than it appears to. Its AFI score has held near 0.76 through the very years in which the government cut research hours by three-quarters, defunded striking faculty, and met student protest with sonic weapons and mass arrests. This is not a contradiction the index will simply correct in time; it reflects a structural feature of how these measures work. Composite indices aggregate slow-moving formal indicators – legislation, constitutional guarantees, accreditation rules – that change far less quickly than the informal retaliation, media smear campaigns, and selective enforcement that actually constrain scholars day to day. A regime that consolidates power gradually, as Serbia's has since 2013, can therefore sustain a stable score for years while the lived experience of academic freedom deteriorates well ahead of any measurable decline. If this dynamic holds beyond Serbia, it suggests the EHEA's existing monitoring tools are not merely incomplete but systematically biased toward optimism in precisely the cases – gradual, hybrid-regime backsliding – where vigilance matters most.

This has implications beyond Serbia. Hungary and Türkiye showed the EHEA what to watch for when authoritarian pressure on universities is abrupt and visible. Serbia shows what it must learn to detect when that pressure is incremental and legally camouflaged – the harder, and arguably more common, case among its member states. Without a monitoring mechanism built to register informal reprisal and enforcement gaps, not just statutory text, the EHEA risks certifying academic freedom in exactly the states where it is being hollowed out. Addressing this is not a matter of urging Serbia alone toward reform; it is a test of whether the EHEA's value-based turn is anything more than the rhetorical gesture this paper has argued it currently is.

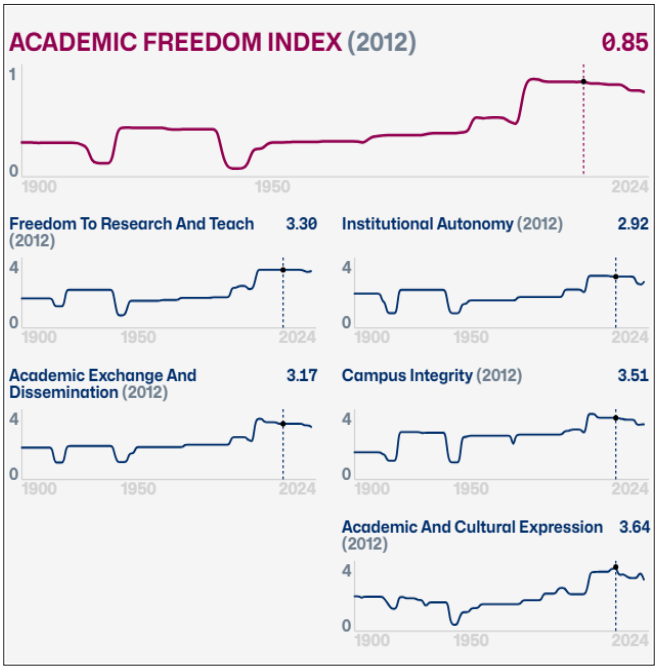

Figure 1. Values for Serbia in 2012

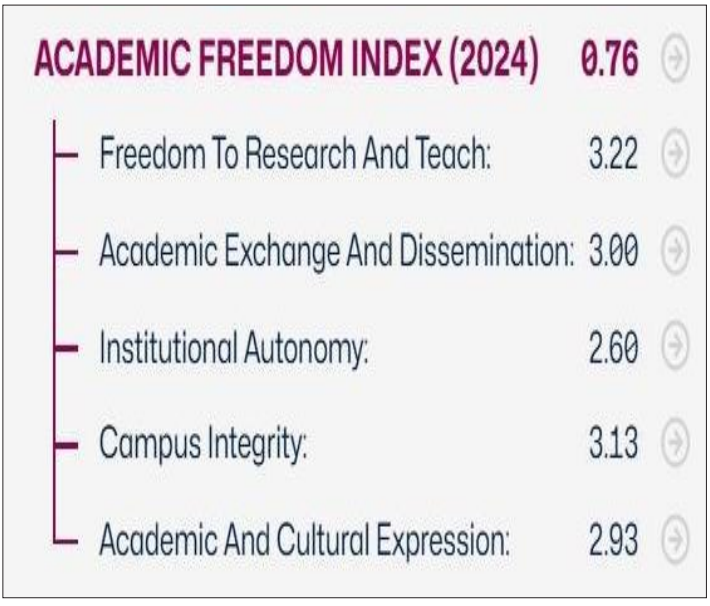

Figure 2: Values for Serbia in 2024

REFERENCES

Academic Freedom Index. 2025. "Academic Freedom Index." *Academic Freedom Index*. https://academic-freedom-index.net/

Andersson, Helmi. 2020. "Academic and Related Civic Values in Changing Societies." In *Bologna Process Beyond 2020: Fundamental Values of the EHEA: Bologna, June 24–25 2019: Proceedings*, edited by Noorda Sijbolt, Scott Peter, and Martina Vukasovic, 349–353. Bologna: Banonia University Press.

ASEM Education. 2021. "China – ASEM Education." *ASEM Education*, March 25. https://asem-education.org/compendiums/china/

AP Correspondent. 2024. "Man Jailed for One of Two Back-to-Back Mass Shootings That Shocked Serbia." *The Independent*, December 12. https://www.independent.co.uk/news/world/europe/serbia-belgrade-shootings-uros-blazic-b2663253.html

BBC News. 2023. "Schoolboy, 13, Planned Belgrade Attack and Had List of Targets, Police Say." *BBC News*, May 3. https://www.bbc.com/news/live/world-65469813

Bieber, Florian. 2018. "Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34 (3): 337–354. Doi: 10.1080/21599165.2018.1490272

Border Violence Monitoring Network (BVMN). 2025. "Statement on the Use of Sonic Weapons in Serbia." *Border Violence Monitoring Network*. April 23, 2025. https://borderviolence.eu/reports/statement-on-the-use-of-sonic-weapons-in-serbia

Burazer, Nikola. n.d. "Serbia: Nations in Transit 2024 Country Report." *Freedom House*. Accessed 15 October 2025. https://freedomhouse.org/country/serbia/nations-transit/2024

CHEPS, INCHER-Kassel, ECOTEC, et al. 2012a. "The Bologna Process Independent Assessment. The First Decade of Working on the European Higher Education Area Executive Summary, Overview and Conclusions." *EHEA*. https://ehea.info/media.ehea.info/file/20100218-19-Madrid/09/8/BFUG_ES_20_5a_Independent_Assessment_Overview_Conclusions_609098.pdf

CHEPS, INCHER-Kassel, ECOTEC, et al. 2012b. "The Bologna Process Independent Assessment. The First Decade of Working on the European Higher Education Area Volume 1 Detailed Assessment Report." *EHEA*. https://ehea.info/media.ehea.info/file/2010_Budapest_Vienna/65/0/IndependentAssessment_1_DetailedRept_598650.pdf

CILD. 2025. "Università sotto sorveglianza: implicazioni dell'art.31 del Ddl sicurezza." Sicurezza Nazionale. *cild.eu*, January 30. https://cild.eu/blog/2025/01/30/universita-sotto-sorveglianza-implicazioni-dellart-31-del-ddl-sicurezza/

Conférence permanente. 2003. "Bologna Process." *CRE-306. Historical Archive of the European Union*. https://archives.eui.eu/en/files/documents/73894.pdf?d=inline

Cvijić, Vuk Z. 2025. „Policija brutalno intervenisala ispred Pravnog fakulteta: Cilj je bio da se studenti tuku i privedu." *Radar*, July 3. https://radar.nova.rs/drustvo/policija-tukla-studente-pravni-fakultet

Crosier, David, and Teodora Parveva. 2013. *The Bologna Process: Its Impact in Europe and Beyond*. Paris: UNESCO, International Institute for Educational Planning.

Danas. n.d. „Studenti Jova Bakića: Napadi na našeg profesora predstavljaju napad i na slobodu mišljenja i samu autonomiju univerziteta." *Danas*. Accessed 17 October 2025. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/studenti-jova-bakica-napadi-na-naseg-profesora-predstavljaju-predstavljaju-napad-i-na-slobodu-misljenja-i-samu-autonomiju-univerziteta/

European Education and Culture Executive Agency. 2024. *The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Doi: 10.2797/351309

European Higher Education Area. 1998a. "Sorbonne Declaration 1998." *European Higher Education Area*. https://ehea.info/page-sorbonne-declaration-1998

European Higher Education Area. 1998b. "Sorbonne Joint Declaration." *European Higher Education Area*, May 25. https://ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf

European Higher Education Area. 1999. "The Bologna Declaration of 19 June 1999." *European Higher Education Area,* June 19. https://ehea.info/media.ehea.info/file/Ministerial_conferences/02/8/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf

European Higher Education Area. 2003. "Russian Federation." *European Higher Education Area*. https://ehea.info/page-russian-federation

Freedom House. 2025a. "Serbia: Country Profile." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/country/serbia

Freedom House. 2025b. "Serbia: Freedom in the World 2025 Country Report." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/country/serbia/freedom-world/2025

Giroux, Henry. 2002. "Neoliberalism, Corporate Culture, and the Promise of Higher Education: The University as a Democratic Public Sphere." *Harvard Educational Review* 72 (4): 425–64. Doi: 10.17763/haer.72.4.0515nr62324n71p1

Gočanin, Sonja, and Iva Martinović. 2024. „Iz pritvora na ispite: Šta je sa studentima uhapšenim na protestu u Beogradu?" *Radio Slobodna Evropa*, January 11. https://www.slobodnaevropa.org/a/studenti-protesti-hapsenje-opozicija-izbori-srbija/32770639.html

Gresham, James, Mihajlo Babin, and Octavio Medina. 2022. "Serbia: Education Human Capital Review. Supplemental Note on Higher Education 2022." *World Bank*. https://www.unicef.org/serbia/media/23206/file/Serbia%20Higher%20Education%20Human%20Capital%20Review.pdf

Haggard, Stephan, and Robert Kaufman. 2021. *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*. Cambridge: Cambridge University Press.

ICEF Monitor. 2024. "Dutch Government Set to Restrict English-Taught Degrees." *ICEF Monitor – Market Intelligence for International Student Recruitment*, October 30. https://monitor.icef.com/2024/10/dutch-government-set-to-restrict-english-taught-degrees/

Jalbout, Maysa. 2020. "The Greatest Impact of Universities: Educating the Most Vulnerable." In *Bologna Process Beyond 2020: Fundamental Values of the EHEA: Bologna, June 24–25 2019: Proceedings*, edited by Noorda Sijbolt, Scott Peter, and Martina Vukasovic, 15–19. Bologna: Bononia University Press.

Jerkov, Aleksandra, Milivoj Bešlin, & Branislav Radeljić. 2025. "The Depoliticization of Protest: Understanding the 2024/2025 Serbian Students' Uprising." *Cogent Social Sciences* 11 (1). Doi: 10.1080/23311886.2025.2583748

Kinzelbach, Katrin, Staffan I. Lindberg, Lars Lott, and Angelo V. Panaro. 2025. *Academic Freedom Index Update 2025*. Nurnberg: FAU. Doi: 10.25593/open-fau-1637

Kováts, Gergely, and Zoltán Rónay. 2023. *How Academic Freedom Is Monitored: Overview of Methods and Procedures.* Brussels: European Parliament. Doi: 10.2861/45892

K.S. 2025. „Branko Kovačević: Policija je narušila autonomiju Univerziteta." *Vreme*. https://vreme.com/vesti/branko-kovacevic-policija-je-narusila-autonomiju-univerziteta/

Laifer, Stephen, ed. 2025. *Free To Think 2025: Report of the Scholars at Risk Academic Freedom Monitoring Project*. *Scholars at Risk*. https://www.scholarsatrisk.org/wp-content/uploads/2025/10/SAR_F2T2025_R4.pdf

Maassen, Peter, Mari Elken, and Jens Jungblut. 2025. "*De Facto* Academic Freedom in the European Union – Threats and Trends." *European Review* 33 (S1): S28–43. Doi: 10.1017/S1062798725000134

Maassen, Peter, Jens Jungblut, Dennis Martinsen, and Veslemøy Øvrebø. 2025. *Academic Freedom Monitor 2024. Part II, Analysis of de Facto State of Academic Freedom in the EU: Country Overview.* Brussels: European Parliament. Doi: 10.2861/4684244

Matei, Liviu. 2020. "Academic Freedom in the European Higher Education Area: Crisis or Celebration?" In *Bologna Process Beyond 2020: Fundimental Values of the EHEA: Bologna, June 24-25 2019: Proceedings*, edited by Noorda Sijbolt, Scott Peter, and Martina Vukasovic, 21–25. Bologna: Bononia University Press.

N1. 2021. „Makuljević: Slučaj doktorata Malog primer koliki su pritisci na Univerzitet." *N1*, December 23. https://n1info.rs/vesti/makuljevic-slucaj-doktorata-malog-primer-koliki-su-pritisci-na-univerzitet/

Pagliarello, Marina Cino. 2022. *Ideas and European Education Policy, 1973–2020: Constructing the Europe of Knowledge?* Cham: Springer International Publishing. Doi: 10.1007/978-3-030-94094-2

P.D. 2022. „Deset godina od dolaska SNS na vlast." *Danas*. https://www.danas.rs/vesti/politika/deset-godina-od-dolaska-sns-na-vlast/

Prager, Becky. 2019. "The Hungarian Ban on Gender Studies and Its Implications for Democratic Freedom." *Harvard Journal of Law & Gender*, January 20. https://journals.law.harvard.edu/jlg/2019/01/the-hungarian-ban-on-gender-studies-and-its-implications-for-democratic-freedom

Pruvot, Enora Bennetot, Thomas Estermann, and Nino Popkhadze. 2023. "University Autonomy in Europe IV: The Scorecard 2023." *European University Association*. https://eric.ed.gov/?id=ED671588

Scholars at Risk. n.d. "Academic Freedom Monitoring Project Index." *Scholars at Risk*. Accessed 15 October 2025. https://www.scholarsatrisk.org/academic-freedom-monitoring-project-index/

Sabljaković, Una. 2023. „Nova faza autoritarnog režima u Srbiji." *Deutsche Welle*, December 29. https://www.dw.com/bs/nova-faza-autoritarnog-re%C5%BEima-u-srbiji/a-67850027

Secrétariat général. 1985. "COM(1985)756 – PROPOSITION DE DECISION DU CONSEIL Portant Adoption d'ERASMUS Le Programme d'Action de La Communauté Européenne En Matière de Mobilité Des Étudiants (Présentée Par La Commission Au Conseil)." *CEUE_SEGE-COM(1985)0756*. Historical Archive of the European Union.

Službeni glasnik Republike Srbije. 2025. „Zakon o visokom obrazovanju." Službeni glasnik Republike Srbije, no. 19/2025-3. Beograd: Službeni glasnik Republike Srbije.

Spannagel, Janika, and Katrin Kinzelbach. 2023. "The Academic Freedom Index and Its Indicators: Introduction to New Global Time-Series V-Dem Data." *Quality & Quantity* 57 (5): 3969–3989. Doi: 10.1007/s11135-022-01544-0

St. John, Sarah K. 2021. *Education and Solidarity in the European Union: Europe's Lost Spirit*. Cham: Springer International Publishing. Doi: 10.1007/978-3-030-63042-3

Tatalović, Mićo. 2025. "Serbia's Academics Outraged over Limits to Research, Disappointed by EU Response." *Science|Business*, April 22. https://sciencebusiness.net/news/research-and-innovation-gap/serbias-academics-outraged-over-limits-research-disappointed-eu

Thorpe, Nick. 2020. "Hungary Broke EU Law by Forcing out University, Says European Court." *BBC*, October 6. https://www.bbc.com/news/world-europe-54433398

UNESCO. n.d. "Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region – Legal Affairs." *UNESCO*. Accessed 18 October 2025. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-recognition-qualifications-concerning-higher-education-european-region

University of Belgrade. n.d. „Priznanje stranih visokoškolskih isprava." *Univerzitet u Beogradu*. Accessed 18 October 2025. https://www.bg.ac.rs/priznavanje-stranih-visokoskolskih-isprava/

Waite, Duncan, and Susan F. Waite. 2021. "The Work of the Neoliberal University: A Critique." In *Third International Handbook of Globalisation, Education and Policy Research*, edited by Joseph Zajda, 171–191. Cham: Springer International Publishing. Doi: 10.1007/978-3-030-66003-1

Wende, Marijk C. van der. 2000. "The Bologna Declaration: Enhancing the Transparency and Competitiveness of European Higher Education." *Journal of Studies in International Education* 4 (2): 3–10. Doi: 10.1177/102831530000400202

Zajda, Joseph, and W. James Jacob, eds. 2022. *Discourses of Globalisation and Higher Education Reforms: Emerging Paradigms*. Vol. 27. Globalisation, Comparative Education and Policy Research. Cham: Springer International Publishing. Doi: 10.1007/978-3-030-83136-3

Lazar Živanić

PARADOKS SRBIJE: *DE JURE* NASUPROT *DE FACTO* AKADEMSKOJ SLOBODI U OKVIRU EPVO

APSTRAKT

Ovaj rad ispituje napetost između strukturnih reformi i upravljanja zasnovanog na vrednostima u Evropskom prostoru visokog obrazovanja (EPVO), sa kritičkim fokusom na eroziju akademskih sloboda u Srbiji. Iako je Bolonjski proces uspešno standardizovao sisteme diploma, okvire kredita i osiguranje kvaliteta – pozicionirajući EPVO kao globalno konkurentan model – njegov početni naglasak na tehničkoj harmonizaciji marginalizovao je osnovne akademske vrednosti. Rimski komunike iz 2020. godine označio je zakasneli pomak ka upravljanju zasnovanom na vrednostima, ali EPVO nema efikasne mehanizme za praćenje de facto poštovanja propisa, što njegove obaveze čini uglavnom simboličnim. Srbija je primer ovog paradoksa: Zakon o visokom obrazovanju pruža snažnu de jure zaštitu akademske slobode, autonomije i integriteta, ali političko mešanje – uključujući kampanje blaćenja protiv kritičnih akademika, represiju studentskih protesta i institucionalno zarobljavanje – otkriva sistemski jaz između pravnih okvira i stvarnosti. Oslanjajući se na postojeće izveštaje, rad tvrdi da je akademska sloboda u Srbiji gora od one koja je prikazana u istraživanjima.

KLJUČNE REČI: akademske slobode, visoko obrazovanje, Srbija, EPVO

UDK 316.485.2:323.28(378.4:497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch2

Ela Zeković*

Faculty of Political Science, University of Belgrade

Old Tactics, New Regime: Repression of Student Protests in Serbia

ABSTRACT

Over the past decades, students in Serbia have organised protests and faculty blockades to draw public attention to various social issues, including the erosion of university autonomy. In the 1990s, student demands focused on democratisation, while in the 2000s, social and economic issues took precedence. In late 2024, a new student movement emerged, using direct democracy and faculty blockades to highlight problems of corruption, (lack of) accountability, and institutional dysfunction. Reactions to these protests varied but primarily aimed at suppressing student mobilisation, often undermining academic freedom and involving repressive measures against protest participants. By comparing student protests – primarily those from 1996/97 and 2024/25 – this chapter examines how state responses have evolved under different types of political regimes. Special attention is given to forms of repression, delegitimisation, and state pressure on universities. The analysis draws on the theoretical framework of competitive authoritarianism, with a focus on the distinction between old and new forms of this regime type (Levitsky and Way 2020). Media sources were used to analyse the main narratives and events. The aim is to explore, through comparative analysis, how authoritarian practices

* E-mail: zekovicela@gmail.com

toward student resistance have transformed, whether repressive measures have become more subtle, and how these mechanisms align with the logic of competitive authoritarianism.

KEYWORDS: Student protests, competitive authoritarianism, state repression, university autonomy, Serbia

INTRODUCTION

Mass student protests in Serbia have been organised to draw attention to various social issues. After the 1996 local elections, students joined citizens in demanding the recognition of electoral results that showed the opposition's victory, with the central focus placed on the democratisation of society. These protests were one of the biggest waves before the change of government in 2000 and ensured a large mobilisation of citizens directed against the then government of Slobodan Milošević. Although the resistance in the nineties was primarily led by political parties, it also included the *Otpor* (Resistance) youth movement.

During the rule of the Serbian Progressive Party, new waves of mobilisation and large-scale protests arose. Students also sporadically participated in them. After the 2017 presidential elections, the informal group Against Dictatorship organised actions due to dissatisfaction with the results. The demands were directed at the media – they demanded dismissals within Radio Television of Serbia and members of the Regulatory Body for Electronic Media, as well as an audit of the voter list. A similar scenario occurred in 2023, when during the Serbia Against Violence protest, students and young people organised themselves into the Students Against Violence group, carrying out various actions and performances related to the issue of corruption and freedom. After the elections in December, they organised blockades of intersections and demanded the opening of the voter list.

Activists of the 1 of 5 million group addressed the issue of the status of the University of Belgrade itself when, in 2019, they blocked the Rectorate building, demanding the annulment of the doctorate of the Finance Minister Siniša Mali due to allegations that he plagiarised his doctoral thesis. During negotiations with the then rector, she pointed out that the issue of this doctorate was damaging the reputation of the University, and she supported this fight "for the autonomy and reputation of the University". The narrative that Serbian President Aleksandar Vučić led against the blockades relied on expressions such as "party scum" and described the participants in the blockade as party-instructed (Al Jazeera Balkans 2019).

In late 2024, the largest wave of student protests and university blockades so far emerged, emphasising problems of corruption, lack of transparency in state institutions, and (ir)responsibility of those in power. Initially, the

students organised blockades of streets in front of their faculties for 15 minutes to honour the victims by supporting the action that was launched throughout Serbia. On the twenty-second of November, an attack took place on students of the Faculty of Dramatic Arts, and citizens gathered on the street, and it turns out that members and officials of the Serbian Progressive Party participated in the attacks. After an attack on students of the Faculty of Dramatic Arts on November 22nd – allegedly involving SNS members – and the absence of institutional response, blockades spread to most state and private faculties through plenums. They become the dominant actor organising protests. Four demands[1] were made: the publication of reconstruction documentation; the identification and prosecution of individuals suspected of assaulting students and professors (including their dismissal if they hold public office); the dropping of criminal charges against detained protesters; and a 20% increase in funding for state faculties.

State reactions to these protests most often manifested through the discrediting and delegitimisation of students, media propaganda, and various forms of police response. How these mechanisms were implemented has evolved. In the literature, the similarities and differences of mixed regimes in response to protests have not been explored so much. Some papers describe the differences between old and new competitive authoritarianism, but there has been no comparison based on specific protests in specific contexts. For this reason, the comparison between the 1996/97 and 2024/25 student protests provides insight into how state responses have changed within different variants of hybrid political systems.

This paper aims to describe how state reactions to student protests have evolved in relation to shifts in political regimes and the emergence of new forms of competitive authoritarianism. The analysis applies the concepts of "old" and "new" competitive authoritarianism and the notion of university autonomy to highlight the issue of political pressure on academic institutions during student mobilisations. The paper draws upon statements by state officials and media narratives to examine how the government constructs discourses about student protests. A comparison between the 1996/7 protests and the student blockades started in 2024 will be used to fill a gap in the literature where there are no concrete comparisons.

The first part of the paper presents the theoretical framework that defines the concepts of old and new competitive authoritarianism and outlines the types of state responses to mass protests in Serbia. The comparative analysis focuses on state reactions during the rule of Slobodan Milošević and later under the Serbian Progressive Party (SNS). Across the analysed periods, it is possible to observe both a transformation in the role of the university and the persistent pressures exerted on it during or after student protests.

1 More information: https://blokade.org/zahtevi/

THEORETICAL FRAMEWORK

According to Goldstein, "repression involves the actual or threatened use of physical sanctions against an individual or organization, within the territorial jurisdiction of the state, for the purpose of imposing a cost on the target as well as deterring specific activities and/or beliefs perceived to be challenging to government personnel, practices or institutions" (Goldstein 1978, xxvii). The relationship between social movements and repression is such that repression represents the government's reaction to and pressure on social mobilisation, but as such, it is part of the origin and evolution of collective mobilisation (Meier et al. 2025, 775). Student movements in Serbia have proven to be one of the most important opportunities for mobilisation that have caused various forms of repression.

In the analysis of political systems after the end of the Cold War, Levitsky and Way (2002, 51–53) define the concept of competitive authoritarianism as a new hybrid type of regime that combines democratic and authoritarian elements. Serbia, like other post-communist countries, presents a typical example because it holds multiparty elections, but they take place in unfair conditions where there is an "uneven playing field between government and opposition". This type of regime allows for the existence of the opposition, independent media, and civil society, but the government uses administrative, economic, and media resources to systematically limit their effectiveness.

As the authors have shown, this type of competitive regime was a consequence of the international context at the time. During the nineties, the USA and Europe had a wide influence in international relations, so it was possible to spread the ideas of democracy through linkage (ties to the West) and leverage (dependence on the West), and in this way, they had influence over other regimes, even in Eastern Europe, encouraging formal democratic practices such as elections and limited pluralism. Countries introduced elections, but due to unfavourable conditions such as a small middle class, weak opposition, and weak civil society, they could not ensure complete democratisation. However, due to the strengthening of Russia and China and the weakening of linkage and leverage, the period of Western liberal hegemony ended, and the regimes themselves began to change. They describe these changes as a new competitive authoritarianism characterised by a leader with broad support among the people, who must achieve their goals for "tilting the playing field" in subtler and more sophisticated ways, often without the need for direct and visible repression (Levitsky and Way 2020, 52–60).

This paper additionally relies on the conclusions of Spasojević and Lončar (2023), who point out that the government's response to mass protests in Serbia differed in the old competitive authoritarianism that existed from 1990 to 2000 compared to the new competitive authoritarianism characteristic of the government of the Serbian Progressive Party. As they point out, "while old competitive regimes usually combine repression and concessions, new

competitive regimes try to abstain from repression as long as possible" (Spasojević and Lončar 2023, 1384). The authors present Serbia as an ideal-typical example of the new competitive authoritarianism – Vučić proved to be a popular leader with tendencies to centralise power in his person (regardless of his position). In such a context, state violence is used selectively – the regime seeks to avoid direct police repression as it strives to preserve internal legitimacy and a positive international image. When the use of force is still necessary, indirect repression is used through coercion mechanisms – the actions of informal groups such as hooligans, criminal structures, or party activists. Such forms of "outsourced repression" enable the regime to maintain a democratic image while at the same time neutralising opposition actors (Spasojević and Lončar 2023, 1385).

To explain the reaction to student protests, it is necessary to describe the reaction to mass protests in general. In their work, Spasojević and Lončar include the protests against illegal demolition in Belgrade led by the Don't Let Belgrade D(r)own initiative, the protests against dictatorship (student protests after the presidential elections in 2017), 1 of 5 million, protests in 2020 related to anti-corona measures, and environmental protests linked to Rio Tinto in 2021 and 2022, which were all held while the SNS was in charge. The conclusion is that the regime reacted more tolerantly to the protests by ignoring them or downplaying their importance, the presence of the police was significantly reduced, with the strategy of delegitimizing the actors. The government's narrative focused on creating an image of stability and democratic tolerance while at the same time targeting "unknown enemies" who are allegedly behind the protests.

It is worth emphasizing that the authors here also mention exceptions, primarily anti-Curfew protests in 2020, which arose as a spontaneous reaction to the announcement of new measures to combat the pandemic and soon took on a more violent character (Spasojević and Lončar 2023, 1386–1387). Then the reaction of the police was more violent – chemical bombs and tear gas were used, and there was even a police attack on citizens sitting on a park bench near the protest. This indicates that repression in the new competitive authoritarianism is adaptive: it is activated only when the regime judges that its legitimacy is seriously threatened.

Three types of tactical reactions were observed by which the government reacts to these mass protests. The first one is tolerance, which implies that the significance of the protests themselves was diminished to extinguish these protests over time, even if the protests were not reported in accordance with the law. The message that was sent to the citizens of Serbia in this way implied that the protests themselves are useless and that the topics they deal with are so irrelevant that it is not even important to mention them in the statements of officials. They worked on delegitimizing the protests and their participants (Spasojević and Lončar 2023, 1388–1389).

The second tactic involved a lack of police presence in order to avoid any potential conflict. This tactic represents a clear difference compared to earlier protests, but also other public events. The authors empasise the argument that any violence occurring at the protests would actually increase the legitimacy and participation of the participants (Spasojević and Lončar 2023, 1390–1391). As they point out, "The imperative is to preserve a democratic image of the regime and reduce the chances of being framed as violent and authoritarian by the opposition or international media. In addition, since violence generated greater levels of interest and participation from the crowd, the regime had a vested interest in pacifying the protests, expecting that, as before, they would slowly fade away."

The third tactic of the regime (Spasojević and Lončar 2023, 1393) involves the idea that the protests are presented as if they were organized and instigated by external and internal enemies, and their goal would be to change the current government. During the Milošević period, the dominant strategy was that he was a man who defended the state, while the role of the enemy was played by civil society and the opposition, whose goal was to destroy the state.

These strategies show continuity in the instrumentalization of repression – from direct violence in the old competitive authoritarianism to softer, symbolic, and discursive forms of control in the new. This shift represents the key framework for the analysis of student protests – from those in 1996/97 to the protests of 2024/25. In the next part of the paper, it is essential to analyse the reactions to the student protests themselves and determine how they relate to the analysed reactions and what the differences are between the periods of old and new competitive authoritarianism.

COMPARATIVE ANALYSIS

Old Competitive Authoritarianism – Protests 1996/1997

The protests of 1996 and 1997 were part of the resistance against the practices of old competitive authoritarianism. They arose as a reaction to the regime's refusal to recognize the results of local elections and were organized by the opposition coalition *Zajedno* (Together), which claimed electoral victory. Students joined the protests to demand the protection of rights guaranteed by the Constitution.

Police said on December 1 that protests were being tolerated too much. This announcement was reported by Reuters and France Press under the label urgent (Delić and Nikolić 1997, 59). Ivan Marković, the then spokesman of the Yugoslav Left (JUL) described the protests as terrorism and violence (Delić & Nikolić 1997, 67). The police also applied violence multiple times by banning the movement of demonstrators, using water cannons, physical attacks, and

making arrests. Arrests were more frequent, even at the beginning of the protests. When the students wanted to go to the president's residence, they were prevented because the police stopped them (Delić and Nikolić 1997, 112). At the end of December, the police prohibited protest marches in the center of Belgrade, and the presence of police cordons became a daily occurrence. The protest was supposed to be organized on the same day as the 1st meeting of the Socialist Party of Serbia. There were several clashes between the two groups gathered, and even shooting, and the police used tear gas to disperse the citizens (Delić and Nikolić 1997, 170–177). In February 1997, the police separated two groups from different sides of the bridge. In the late evening hours, after repressing the protesters, they used water cannons, and journalists were also attacked (Delić and Nikolić 1997, 333).

The reactions of pro-government media included generally ignoring the protests and avoiding reporting on them, downplaying their importance, and portraying them as polarizing, imposed, and foreign. In addition, video montages were used to make the number of participants appear smaller. To further influence viewers, political "expertise" and opinions of so-called "honest, hard-working ordinary citizens" were broadcast regularly. They revealed that the only representation of the protest most citizens knew about was through regime-controlled media (Prosic Dvornic 1998, 127–129). When analysing the reactions of officials to student protests and announced boycotts of classes, one can single out the statement of the leader of the Young Socialists (SPS), Aleksandar Rastović, who said the *Student strike, pure politicization* (Delić and Nikolić 1997, 40).

Among other reactions, a regime-affiliated student organization was founded – the *Independent Student Movement*. Rallies of the Socialist Party of Serbia were organized throughout the country, and the main slogan empasised that Serbia would not be ruled by foreigners. As Prosic Dvornic points out (1998, 131), "None of the meetings went well, and everywhere there were conflicts between regime supporters and opponents. Staging one in Belgrade was extremely risky and nearly turned into a clash of catastrophic proportions. The nation was brought to the brink of civil war (...). Many believed that the regime counted on these conflicts to use them as an excuse for brutally crushing the civil and student protests" (Prosic Dvornic 1998, 131–133).

Regarding the autonomy and status of the university under Slobodan Milošević's rule, the 1992 University Law was adopted with the explicit purpose of reducing university autonomy. It granted the state the right to appoint 50% of the University Council members, as well as the rector and three vice-rectors, ensuring a majority for government-backed decisions. One of the key student demands during the 1996/97 protests was the removal of the government-appointed rector, who sought to downplay the demonstrations and portray universities as functioning normally (Prosic Dvornic 2000, 122). The rector at the time said that it was actually a smaller number of students who had no

connection with the university that organized protest, and he interpreted the demands as a party and daily political issue (Delić and Nikolić 1997, 48).

The confrontation with the university continued a year after these protests. In addition to police actions, the regime attempted to institutionally curtail academic autonomy. The 1998 University Act further expanded state authority over universities. It established new supervisory boards appointed by the government and granted the state the right to dissolve public universities at will. Although presented as an effort to "depoliticize the university," these measures were in fact intended to punish professors and students who had supported the protests. The academic community's response was strongly negative – over twenty faculties of the University of Belgrade endorsed a resolution condemning the law as unacceptable and even drafted a counter-proposal. On the day of the law's passage, the police violently dispersed gathered students, professors, and citizens (Human Rights Watch 1999).

In this period, repression had both physical and institutional dimensions. The state used the police and legal system for direct control, while the media were used to ideologically legitimize power.

Protests in New Competitive Authoritarianism

From November 2024, student protests adopted a new form based on the principles of direct democracy and self-organization. Wider social protests started when part of the canopy at the railway station collapsed on November 1st in Novi Sad, causing the death of 16 people. This event was characterized by the public as a clear display of corruption and government under the Serbian Progressive Party, where people who were responsible for this type of carelessness were being sought.

State responses can be divided into the period before and after the Vidovdan protest on June 28. In the beginning, the government applied tactics of toleration and co-optation: all demands would be met, while the media downplayed the significance of the blockades (Glas Amerike 2024). The students were accused of trying to "overthrow the government" and that they were "paid a little from the outside, a little from the inside" for that, as well as "fighting over money for the sake of overthrowing the government." The then Minister of Education pointed out that the faculties are not blocked by a large number of people, but they are just loud, and that there is no place for politics at the university (Bogdanović 2024). To target individual students, media close to the government were used – Informer, Kurir, Alo, which published information about individual students and presented them as leaders, even though the students themselves repeatedly empasised equality among members of the movement.

The first large protest took place at Slavija Square at the end of December, and the police reacted by detaining the farmers who had gathered earlier in

order to prevent the arrival of tractors. A specific situation occurred at the protest on March 8th, where students organized an action for the rights of women and workers (Danas 2025). When the farmers wanted to cross the bridge with tractors, the police forces forbade it, so the protest itself moved to the other side of the bridge in an instant to hold another speech. The protest on March 15th in Belgrade caused the biggest reaction: heavy police deployment, restricted protest zones, and the alleged use of a sound device that caused panic and health issues. While the government denied its use, officials later admitted possession of such equipment (Radio Slobodna Evropa 2025a).

A more serious reaction by the police and security services began before the protest organized on Vidovdan on June 28. Before the protest, the students announced an ultimatum demanding the calling of extraordinary parliamentary elections and the termination of the rally in the center of Belgrade in front of the National Assembly. If these demands are not met, it was announced that "citizens will be ready to take all existing measures of civil disobedience" (Radio Slobodna Evropa 2025b). Students were invited to informational interviews, taken into custody, and several of them were charged on suspicion of having committed the crime of preparing an act against the constitutional order and security of Republic of Serbia (Danas 2026). Many more police were present at the Vidovdan protest than at previous protests, and they were equipped to break up demonstrations. The final part of the protest was marked by giving the "green light", which meant that citizens should take matters into their own hands. A police cordon separated the two groups of citizens, the protestors and people from Pionirski park. Many citizens were detained, and some were injured. The next day, physical blockades of the streets in Belgrade and throughout Serbia began by placing containers and other types of obstacles on the streets. Since then, the police presence has become constant, and the participants of the demonstrations are detained as soon as their number on the street decreases, often in the late evening or early morning hours.

Subsequent months were marked by selective repression, including police inaction toward violence by SNS supporters in several towns, while citizens and students faced arrests and force. Numerous incidents of police brutality were reported: threats to rape female students in the government garage by the commander of the Unit for the Security of Certain Persons and Facilities (Cvetković and Gočanin 2025), beatings of minors who were standing and waiting for food in line, attacks on members of the first aid team (Novaković 2025), shooting from a pistol by members of the Kobra unit, an elite army unit that deals with the protection of protected persons, and many others. Amnesty International warned of a high level of repression against peaceful civil protests, where it appealed to the authorities to stop the disproportionate use of force against demonstrators (Amnesty International 2025).

Over time, these protests also thinned out, and the daily blockade of the streets stopped. Further protests, such as protests to mark 10 and 11 months since the canopies were erected, were not as numerous. The pressure of the

authorities has certainly not stopped, but it was more subtle in relation to the reaction to the protests that took place over the summer and was more related to the very position of the university in Serbia, which will be described later.

During the 2025 protests, pressure on universities persisted. As the blockades continued, the government increased pressure for their termination and for the return of students and faculty to regular classes. Professors did not receive their salaries, and universities stopped receiving operational funds, leading to substantial debt. The rector became the target of pro-government media campaigns. Groups of professors organized themselves into informal associations such as Rebel University and Free University. In Belgrade, these groups organized a multi-day blockade of a major intersection, demanding: the dissolution of the Working Group drafting the new Law on Higher Education and a public debate on its content; the adoption of state-funded quotas for new student admissions; and the reversal of amendments to the Regulation on University Standards, which had reduced research time for academic staff from 20 to 5 hours per week (Manojlović 2025). The new Minister of Education accused these groups of abusing universities for political purposes and creating chaos in the city.

The most serious attack on university autonomy occurred with police incursions into university buildings, representing a direct violation of institutional independence. In July, police officers stationed on the steps of the Faculty of Law intervened against citizens and students seeking refuge after being forced off the streets. Equipped for riot control, they attempted to enter the faculty building (Vreme 2025a). In Novi Pazar, unidentified individuals claiming to be police entered the State University building and forcibly removed students from the premises, while police officers outside prevented others from entering (Vukajlović 2025). The most prominent example was the police entry into the Rectorate and Faculty of Philosophy in Novi Sad. In September, deans arrived at their faculties accompanied by police officers to "restore order" and reopen buildings, despite the opposition of students still occupying the spaces. Perhaps the most alarming incident occurred when, on the day of one of the protests, police entered the Rectorate building late at night, effectively trapping everyone inside. Participants were forced to present identification cards, issued misdemeanor charges, and several citizens were taken into custody (Nova 2025).

Further pressures also continued, but in a more subtle way. The government has decided to establish a new Faculty of Serbian Studies by separating departments from the Faculty of Philosophy in Niš. The management of the faculty, the Free University, and faculties throughout Serbia condemned this decision due to the questionable legality of the procedure, the lack of transparency of the process, and especially the non-involvement of professors and students who would only be transferred to another institution (Vreme 2025b).

Comparative Conclusion

The conclusion of Spasojević and Lončar seems convincing at first. When comparing the student protests of 1996/97, and 2024/25, it becomes evident that certain patterns and attempts at delegitimisation have remained consistent over time – such as portraying students as a small, politically motivated group seeking to undermine the state system, but also there is a clear transformation in the methods of repression. During the 1990s, under the so-called "old" competitive authoritarianism, repression took on a hybrid form: physical force was present, the police were more often on the streets, violence happened against the gathered citizens. In the new competitive authoritarianism, the use of physical force became more selective, with targeting directed toward individuals and carried out through legal and institutional mechanisms. Thus, it can be concluded that there really is a difference in the state reaction in different types of regimes. However, as indicated in the paper, it is recognized that the situation is not so clear. As the protest lasted for a long time and managed to mobilize hundreds of thousands of citizens, the reactions of the authorities and the police were no longer so subtle.

As Spasojević and Lončar observed in their analysis of the anti-curfew protests of 2020, those events represented an exception to the general pattern – and a similar conclusion can now be drawn regarding this phase of the student protests. Because the protests lasted more than a year and a half and gathered a broader coalition of citizens and social groups than most earlier movements, the government could not simply ignore them or rely on the strategy of waiting for public fatigue. Since June 28th, police presence and pressure have been continuous, though not always visible; their actions and instances of violence have persisted even during peaceful demonstrations, as evidenced by individual cases of students and citizens facing ongoing pressure for their participation. Nevertheless, images of police repression circulated widely in both domestic and international media. The tactic of allowing limited, time-restricted freedom of assembly served as a way for the regime to preserve the appearance of democratic tolerance, while simultaneously applying selective violence to demonstrate that the state retained control and would not allow further unrest. It should also be noted that even before June 28, the use of sound cannons during a peaceful protest constituted an excessive use of force.

The case of university autonomy clearly shows that repressive measures have become increasingly visible and that pressure on professors and faculties has not subsided. Compared to the protests of the old competitive authoritarianism, it is evident that this time autonomy was violated during the protests themselves – likely a consequence of their longer duration. As students persisted for months without withdrawing, state pressure extended directly to universities, faculty administrations, and professors.

What was once an exception in earlier mass demonstrations now seems to have become standard practice. Although one might expect repression

under the new competitive authoritarianism to be more subtle, the examples discussed reveal a return to overt forms of violence. As the protests grew in size and became increasingly difficult to control, the authorities abandoned their previous strategy of ignoring and selectively tolerating dissent, turning instead to physical repression whose intensity, scale, and brutality began to resemble that of 1996/97. In moments of crisis even the most sophisticated hybrid regimes, confronted with the loss of narrative control, ultimately resort to traditional authoritarian mechanisms of force. This suggests that distinction between old and new authoritarianisms is not so clear so that in different periods the methods may be similar.

CONCLUSION

This paper, through the concepts of old and new competitive authoritarianism, examined the state's reactions to student protests in Serbia, with a particular focus on the issue of university autonomy. The findings show that some tactics remain the same and regimes continue to strive to delegitimize their opponents. The analysis indicates that the student protests since June 2025 marked a departure from the previously subtle patterns of repression typical of the new competitive authoritarianism under the Serbian Progressive Party. Practices of repression and pressure sometimes closely resemble those observed during the 1996/97 protests, especially regarding police presence, methods of control, and the use of violence during demonstrations. It can therefore be concluded that repression against students and citizens, as well as violations of university autonomy, increasingly mirror the practices of the old competitive authoritarianism, suggesting a re-emergence of overt state coercion when the regime loses control over public discourse. Further research should provide answers as to in which situations measures resembling both old and new forms of competitive authoritarianism will be employed.

REFERENCES

Delić, Božidar and Zoran Nikolić. 1997. *Lex, pištaljke i laži: Hronologija građanskog i studentskog protesta (17. novembar '96 – 4. februar '97)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Goldstein, Robert J. 1978. *Political Repression in Modern America: From 1870 to the Present*. Boston: Schenckman/G.K. Hall.

Levitsky, Steven and Lucan A. Way. 2002. "The Rise of Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy*, 13(2): 51–65.

Levitsky, Steven and Lucan A. Way. 2020. "The New Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy*, 31(1): 51–65.

Meier, Larissa, Alejandro M. Peña and Alice M. Nah. 2025. "From Collusion to Autonomy: Patterns of Hybrid Repression and Human Rights Activism." *Government and opposition*, 60(3): 773–798.

Prosic Dvornic, Mirjana. 1998. "The Topsy-Turvy Days Were There Again: Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997." *Anthropology of East Europe Review*, 16(1): 120–151.

Spasojević, Dušan and Jelena Lončar. 2023. "Facing Protests in Serbia: Patterns of New Competitive Authoritarianism." *Democratization* 30(7): 1380–1399.

Internet sources

Al Jazeera Balkans. 2019. „Okončana blokada Rektorata Univerziteta u Beogradu." 25. september. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2019/9/25/okoncana-blokada-rektorata-univerziteta-u-beogradu.

Glas Amerike. 2024. „Vučić najavio ispunjenje zahteva studenata i optužio ih da politizuju proteste i blokade." 11. decembar. https://www.glasamerike.net/a/vu%C4%8Di%C4%87-najavio-ispunjenje-zahteva-studenata-i-optu%C5%BEio-ih-da-politizuju-proteste-i-blokade/7897756.html.

Bogdanović, Nevena. 2024. „'Naš motiv nije novac': Studenti koji blokiraju fakultete odgovaraju na optužbe vlasti u Srbiji." 10. decembar. https://www.slobodnaevropa.org/a/protesti-srbija-studenti-blokada-fakultet/33235163.html.

Danas. 2025. „Završen protest 'Rame uz rame – studenti i radnici': Poljoprivrednici poručili da traktori dolaze u centar Beograda 15. marta." 8. mart. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/protest-studenti-radnici-8-mart/.

Radio Slobodna Evropa. 2025a. „Dačić: Policija poseduje zvučni top, ali nije u upotrebi." 19. mart. https://www.slobodnaevropa.org/a/dacic-zvucni-top-policija/33352637.html.

Radio Slobodna Evropa. 2025b. „Vučić poručio studentima u blokadi da 'ultimatum nije prihvaćen'." 27. jun. https://www.slobodnaevropa.org/a/protest-studenti-beograd-vucic-srbija/33457263.html.

Danas. 2025b. „MUP i BIA za sada uhapsili šestoro studenata zbog sumnje na rušenje ustavnog poretka." 29. jun. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/u-toku-hapsenja-studenata/.

Cvetković, Ljudmila i Sonja, Gočanin. 2025. „Studentkinja o pretnji policajca silovanjem na protestima: Pitala sam ga – 'Šta pričate Vi'." 21. avgust. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-protesti-policija-pretnje-studentkinja-nikolina-sindjelic/33509432.html.

Novaković, Ana. 2025. „Ovo je nezapamćen teror policije: Snimci demantuju tvrdnje Dačića i Vučića, među pretučenima i maloletnici." 15. avgust. https://n1info.rs/vesti/ovo-je-nezapamcen-teror-policije-snimci-demantovali-tvrdnje-dacica-i-vucica-medju-pretucenima-i-maloletnici/.

Amnesty International. 2025. "Serbia: Authorities must end unlawful use of force against protesters and investigate reports of police violence." July 4. https://www.amnesty.org/en/latest/news/2025/07/serbia-authorities-must-end-unlawful-use-of-force-against-protesters-and-investigate-reports-of-police-violence/.

Human Rights Watch. 1999. "Deepening Authoritarianism in Serbia: The Purge of the Universities." January 1. https://www.refworld.org/reference/countryrep/hrw/1999/en/96731.

Manojlović, Mila. 2025. „Posle 17 dana kraj blokade zgrade Vlade Srbije." 27. jun. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-beograd-pobunjeni-univerzitet-zahtevi-blokada/33454737.html.

Vreme. 2025a. „Branko Kovačević: Policija je narušila autonomiju Univerziteta." 3. jul. https://vreme.com/vesti/branko-kovacevic-policija-je-narusila-autonomiju-univerziteta/.

Vreme. 2025b. „Osnivanje Fakulteta srpskih studija: Nije nacionalni, već partijski interes." 11. novembar. https://vreme.com/drustvo/osnivanje-fakulteta-srpskih-studija-nije-nacionalni-vec-partijski-interes/.

Vukajlović, Nađa. 2025. „Ko je izbacio studente iz zgrade Državnog univerziteta u Novom Pazaru?" 29. jul. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/ko-je-izbacio-studente-iz-zgrade-drzavnog-univerziteta-u-novom-pazaru/.

Nova. 2025. „Pušteni građani i studenti u Novom Sadu koji su bili zarobljeni u amfiteatru: Sugrađani ih dočekali uz aplauz." 6. septembar. https://nova.rs/vesti/drustvo/pusteni-gradjani-i-studenti-u-novom-sadu-koji-su-bili-zarobljeni-u-amfiteatru-sugradjani-ih-docekali-uz-aplauz-video/.

Ela Zeković

STARE TAKTIKE, NOVI REŽIM: REPRESIJA NAD STUDENTSKIM PROTESTIMA U SRBIJI

APSTRAKT

Tokom proteklih decenija, studenti u Srbiji organizovali su proteste i blokade fakulteta kako bi skrenuli pažnju javnosti na različita društvena pitanja, uključujući urušavanje autonomije univerziteta. Tokom 1990-ih, studentski zahtevi bili su usmereni na demokratizaciju, dok su tokom 2000-ih u prvi plan došla socijalna i ekonomska pitanja. Krajem 2024. godine pojavio se novi studentski pokret, koji je, koristeći direktnu demokratiju i blokade fakulteta, ukazivao na probleme korupcije, (ne)postojanja odgovornosti i institucionalne disfunkcionalnosti. Reakcije na ove proteste bile su različite, ali su prvenstveno bile

usmerene na suzbijanje studentske mobilizacije, često podrivajući akademsku slobodu i uključujući represivne mere protiv učesnika protesta. Upoređujući studentske proteste – pre svega one iz 1996/97. i 2024/25. godine – ovo poglavlje analizira kako su se odgovori države menjali pod različitim tipovima političkih režima. Posebna pažnja posvećena je oblicima represije, delegitimizacije i pritiscima države na univerzitete. Analiza se oslanja na teorijski okvir kompetitivnog autoritarizma, sa fokusom na razlikovanje starih i novih oblika ovog tipa režima (Levitsky and Way 2020). Medijski izvori korišćeni su za analizu ključnih narativa i događaja. Cilj je da se kroz komparativnu analizu ispita kako su se autoritarne prakse prema studentskom otporu transformisale, da li su represivne mere postale suptilnije i na koji način se ovi mehanizmi uklapaju u logiku kompetitivnog autoritarizma.

KLJUČNE REČI: studentski protesti, kompetitivni autoritarizam, državna represija, autonomija univerziteta, Srbija

UDK 323.24:378.4(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch3

Dejan Pavlović*

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Jovana Bila Dubaić**

Univerzitet u Beogradu
Biološki fakultet

Građanska neposlušnost u cilju odbrane autonomije univerziteta u Republici Srbiji

APSTRAKT

Ovaj rad ima kao svoje težišne tačke tri koncepta: građansku neposlušnost, slobodu mirnog okupljanja i autonomiju univerziteta, koje posmatramo u kontekstu sprovođenja građanskog protesta pod nazivom „Fakulteti na raskrsnici". Profesori, istraživači, saradnici, studenti i ostali građani su tokom 17 dana (9–26. juna 2025) demonstrirali značaj građanskog i akademskog angažovanja u odbrani autonomije univerziteta u Srbiji. U opštem delu analiziramo ova tri povezana koncepta, a u posebnom delu primenjujemo teorijski okvir na blokadu raskrsnice Nemanjine ulice i Ulice kneza Miloša u Beogradu, ispred sedišta Vlade Republike Srbije, u organizaciji profesora svih državnih univerziteta u Republici Srbiji.

* E-mail: dejan.pavlovic@fpn.bg.ac.rs
** E-mail: jovanabila@bio.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0001-8359-0680

Osnovni cilj nam je bio da utvrdimo da li su organizacija i sprovođenje zahtevne blokade vitalne beogradske raskrsnice bili u skladu sa zahtevima građanske neposlušnosti, ispravnog korišćenja prava na slobodu mirnog okupljanja i u cilju odbrane autonomije univerziteta. Rad počiva na hipotezi da je višednevna blokada raskrsnice predstavljala svesno kršenje zakonskih normi o javnom okupljanju, redu i miru, u cilju pobijanja vladinih mera koje učesnici blokade smatraju potpuno nelegitimnim, a u jednom delu i nelegalnim.

KLJUČNE REČI: autonomija univerziteta, građanska neposlušnost, sloboda mirnog okupljanja, vladavina prava, blokada saobraćaja

UVOD

Odnos državne vlasti prema univerzitetima u Republici Srbiji je neobičan i kompleksan. Disidentski glasovi univerzitetskih profesora (Human Rights Watch 1999) i brojni studentski protesti su tokom devedesetih godina bitno doprineli delegitimizaciji, urušavanju, pa i slomu Miloševićevog režima (Babović et al. 1997; Prošić-Dvornik 1998; Lazić 1999; Vladisavljević 2014). Nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu (1. novembra 2024) i smrti 16 građana nastupilo je veliko uznemirenje javnosti, a nakon prebijanja studenata i profesora Fakulteta dramskih umetnosti u Beogradu, koji su odavali poštu poginulima ćutanjem i petnaestominutnom blokadom saobraćaja (22. novembra 2024), počele su blokade fakulteta širom zemlje (Slobodna Evropa 2024). Brojni profesori i uprave fakulteta podržali su studentske blokade i studentske zahteve usmerene na bolji rad državnih institucija i utvrđivanje pune odgovornosti za smrt građana pod nadstrešnicom i nasilje nad članovima akademske zajednice. Među merama koje su Vlada Republike Srbije i njeno Ministarstvo prosvete preduzele u procesu zaoštravanja odnosa prema akademskoj zajednici istakle su se izmena Uredbe o normativima i standardima uslova rada univerziteta i fakulteta za delatnosti koje se finansiraju iz budžeta (Sl. glasnik RS, br. 15/2002, 100/2004, 26/2005, 38/2007, 110/2007, 17/2025 i 27/2025) i namerno probijanje roka da se utvrde državne fakultetske kvote (broj budžetskih i samofinansirajućih mesta), što se uobičajeno činilo krajem prethodne kalendarske godine, a za posledicu je imalo kašnjenje univerzitetskih konkursa za upis na osnovne studije. Time su državni univerziteti dovedeni u stanje neizvesnosti i neravnopravan položaj u odnosu na privatne i strane univerzitete, jer su budući studenti i njihovi roditelji dovedeni u nedoumicu da će uopšte biti akademske godine na pojedinim državnim univerzitetima. Ova sporna uredba, kolokvijalno nazvana „Uredba 5/35", uvodi novu raspodelu sedmičnog radnog vremena nastavnika između nastave i naučno-istraživačkog rada (odnos „5/35"), koja drastično smanjuje prostor za nauku i istraživanje u odnosu na postojeći odnos 20 sati nastave i 20 naučno-istraživačkih sati. Smisao mere

ogledao se u mogućnosti države kao osnivača da tokom obustave nastave na fakultetima u blokadi nastavnicima isplaćuje 12,5% plate (za naučno-istraživački rad) umesto 50%, kako je to bilo uređeno prethodnom verzijom Uredbe. Između ostalog, Uredba je doneta od strane Vlade u tehničkom mandatu, što je stručna javnost ocenila kao prekoračenje ovlašćenja i povredu Zakona o visokom obrazovanju i Zakona o Vladi, zato što je time pređena granica između „tekućih poslova" i suštinskog normativnog uređenja sistema (Danas 2024).

Dodatno uznemirenje akademske zajednice izazvala je informacija o imenovanju Radne grupe za pripremu Nacrta Zakona o visokom obrazovanju. Vlada Republike Srbije je 8. maja 2025. godine, na predlog Ministarstva prosvete, zaključkom oformila radnu grupu sastavljenu od 20 članova, čiji bi zadatak bio da analizira trenutni model i stanje finansiranja visokog obrazovanja i predloži mere za racionalno i održivo finansiranje zasnovano na kvalitetu i interesima studenata. Ova inicijativa protumačena je kao namera da se dodatno okrnji autonomija univerziteta i da se državni univerziteti politički potčine pomoću različitih finansijskih mehanizama (Danas 2025).

Profesori, istraživači i saradnici svih državnih univerziteta, kasnije podržani i od strane studenata i zborova građana, odlučili su se da 9. juna 2025. blokiraju beogradsku raskrsnicu Nemanjine ulice i ulice Kneza Miloša, koja je važna zbog svog položaja u blizini sedišta Vlade Republike Srbije. Zatražen je dijalog sa nadležnim državnim organima, stavljanje van snage mera uperenih protiv akademske zajednice i prekid procesa urušavanja autonomije univerziteta.

Cilj ovog rada je da se utvrdi da li sedamnaestodnevna blokada vitalne beogradske raskrsnice predstavlja primer legitimne odbrane autonomije univerziteta u Srbiji oslanjanjem na građansku neposlušnost i ljudsko pravo na slobodu okupljanja. Pre nego što pristupimo analizi slučaja, napravićemo kraći prikaz sva tri koncepta koji su relevantni za teorijski okvir. Najpre ćemo pokušati da utvrdimo šta predstavlja sadržinu koncepta „autonomija univerziteta". U narednom koraku ćemo opisati pojam i rasprave o građanskoj neposlušnosti, a potom ćemo se osvrnuti da sadržinu prava na slobodu okupljanja. U nastavku ćemo opisati relevantne elemente sprovođenja blokade i povezati ih sa ova tri koncepta. Naša teza je na posmatrani slučaj predstavlja autentičnu manifestaciju indirektne građanske neposlušnosti u cilju odbrane važnog javnog dobra – autonomije univerziteta.

ZAŠTO JE VAŽNA AUTONOMIJA UNIVERZITETA?

Debata o akademskim slobodama i autonomiji univerziteta je ponovo oživela i to ne samo u državama kojima vladaju autoritarni režimi, već i u demokratskim državama. Jedan od pogodnih metoda praćenja stepena akademskih sloboda jeste Indeks akademskih sloboda (AFI), koji je zasnovan na pet indikatora kojima se operacionalizuje UNESCO-ovo razumevanje akademskih sloboda, formulisano u „Preporuci o statusu nastavnog osoblja u visokom obrazovanju"

iz 1997. godine (UNESCO 1997). U paragrafu br. 4 Preporuke UNESCO definiše akademsku slobodu kao pravo nastavnog osoblja u visokom obrazovanju, „bez ograničenja propisanom doktrinom", na slobodu poučavanja i diskusije, slobodu obavljanja istraživanja i objavljivanja njihovih rezultata, slobodu da otvoreno izražavaju mišljenje o ustanovi ili sistemu u kome rade, slobodu od institucionalne cenzure i slobodu učešća u stručnim ili predstavničkim akademskim telima. Prema poslednjim dostupnim nalazima AFI iz 2025. godine, 34 države su pretrpele značajan pad akademskih sloboda, dok je u 8 država zabeležen suštinski napredak (Crna Gora je jedina evropska država na ovoj listi). Od država u kojima se uočava trend urušavanja akademskih sloboda posebnu pažnju privlače Turska, Sjedinjene Američke Države, Ujedinjeno Kraljevstvo, Poljska, Grčka, Finska, Nemačka, Austrija i Izrael (Kinzelbach et al. 2025). U uporednom pravu može se pratiti gušenje akademskih sloboda u Hong Kongu po osnovu sekuritizacije (Fu 2025), progon i otpuštanje članova akademske zajednice u Turskoj (Human Rights Watch 2018), kao i mađarska transformacija državnih univerziteta u „javne fondacije" kojima centralizovano i samovoljno upravljaju poslušnici Orbanovog režima (Majtenyi and Ryder 2025). Posebnu pažnju svetske javnosti privlači snižavanje akademskih sloboda u Sjedinjenim Američkim Državama zakonodavnim intervencijama, medijskim kampanjama i administrativnim merama koje podstiču cenzuru, autocenzuru i progon profesora koji kritički misle i govore (Darian-Smith 2025; Whittington 2022; Whittington 2025).

Odbrana autonomije univerziteta je od ključnog značaja jer štiti akademsku slobodu, podstiče inovacije i omogućava univerzitetima da ispune svoju misiju u društvu bez neopravdanog spoljnog mešanja. Autonomija univerziteta je temelj akademske slobode, omogućavajući nastavnicima i studentima da se bave istraživanjem, predavanjem i učenjem bez straha od cenzure ili spoljne kontrole. Bez institucionalne autonomije, akademska sloboda je ugrožena, što dovodi do ograničenja onoga što može biti proučavano ili predavano i potkopava kvalitet i kredibilitet visokog obrazovanja (European University Association 2025a). Univerziteti su namenjeni da služe opštem dobru kroz razvoj kritičkog mišljenja i unapređivanje znanja za dobrobit društva. Autonomija im omogućava da to rade nepristrasno, umesto da postanu instrumenti partijskih ili ideoloških programa, što može narušiti poverenje javnosti i umanjiti njihov društveni uticaj (Bergan 2005). U demokratijama, akademska sloboda je obuhvatila i pravo nastavnika i istraživača da budu aktivni građani i da se izjašnjavaju o političkim pitanjima, čime su univerziteti postali dom javnih intelektualaca i kreativna, nezavisna kulturna snaga (Collini 2012).

Kada je autonomija univerziteta ugrožena, često dolazi do pada akademskih standarda, smanjenja naučne produkcije, slabljenja međunarodne saradnje i gubitka poverenja unutar akademske zajednice i šire javnosti. Politički motivisane intervencije mogu narušiti integritet upravljanja univerzitetom i na kraju štetiti institucionalnom napretku i demokratiji (Dumbuya 2024).

Akademske slobode bi trebalo da budu temelj savremenog visokog obrazovanja. Prema Humboltovoj (Wilhelm von Humboldt) zamisli, autonomiju uni-

verziteta odlikuje sloboda nauke, shvaćena kao jedinstvo istraživanja i nastave, akademska sloboda profesora i studenata, uz relativnu korporativnu samoupravu i uz zaštitničku, ali snažnu ulogu države. U tom smislu univerzitet nije samo nastavna, već i istraživačka institucija, a studenti treba da uče u neposrednom dodiru sa živom naukom. Humbolt je smatrao da univerziteti najbolje obavljaju svoj posao i da su najkorisniji društvu i državi kada su izolovani od neposrednih spoljašnjih pritisaka (Bongaerts 2022).

Usvojena pravna matrica da redovni profesor postaje praktično nedodirljiv do svoje penzije, nalik sudijama u pravosuđu, govori nam o uverenju u integritet i nezavisnost profesora, čak i kada iznose nepopularne stavove. Ovaj pristup je u vezi sa poznatim nemačkim principom *Lernrfreiheit* – koji označava slobodu da se studira onako kako pojedinac i institucija čiji je on deo smatraju da treba (Finn 2025). Ova sloboda je garantovana čl. 5 stav 3 Osnovnog zakona Nemačke („Umetnost i nauka, istraživanje i nastava su slobodni") i odražava Humboltovu viziju modernog univerziteta (Östling 2018). Najautoritativniji savremeni izraz humboltovske ideje jeste Bolonjska deklaracija iz 1999. godine, koju su potpisali čelnici većine evropskih univerziteta, a koja je opisana kao „Magna Carta evropskih univerziteta". Prvo načelo ove deklaracije bilo je da je univerzitet autonomna institucija sa posebnom misijom da oličava i prenosi kulturu svog društva: „istraživanje i nastava moraju biti moralno i intelektualno nezavisni od svake političke vlasti i ekonomskog uticaja". Drugo načelo bilo je da nastava i istraživanje moraju biti nerazdvojni, a treće da je „sloboda u istraživanju i obrazovanju osnovno načelo univerzitetskog života". Na kraju, povelja je proglasila da je univerzitet „čuvar evropske humanističke tradicije" (Collini 2012).

Nedavna studija Evropskog parlamenta akademsku slobodu naziva „fundamentalnim principom svakog univerzitetskog i istraživačkog sistema" i upozorava da se kroz razne mehanizme (proceduralne kontrole, performans ugovore, finansijske podsticaje) država može pretvoriti iz garanta u faktičkog upravitelja, čime ugrožava autonomiju (Blasi 2024).

U predmetu *Commission v. Hungary* C-66/18 (2020) Veliko veće Suda pravde Evropske unije prepoznaje tri dimenzije autonomije univerziteta kao izraza akademske slobode: 1) individualnu (sloboda istraživanja i nastave); 2) institucionalnu (autonomija univerziteta kao nužan preduslov individualne slobode); 3) pozitivne obaveze države da zaštiti univerzitete „od prijetnji njihovoj autonomiji koje dolaze iz bilo kog izvora" (para. 224–228).

U pogledu autonomije univerziteta u Republici Srbiji, situacija je relativno jasna, kako u pogledu normiranja, tako i u pogledu primene propisa. Ustav RS garantuje autonomiju univerziteta odredbom čl. 72:

> *Jemči se autonomija univerziteta, visokoškolskih i naučnih ustanova.*
>
> *Univerziteti, visokoškolske i naučne ustanove samostalno odlučuju o svome uređenju i radu, u skladu sa zakonom.*

Ova ustavna garancija podrobnije se uređuje i razrađuje brojnim odredbama Zakona o visokom obrazovanju, kako naglašavanjem značaja delatnosti visokog obrazovanja (čl. 2), tako i kroz osnovne principe visokog obrazovanja – akademske slobode, autonomija i akademski integritet – kojima se bave članovi 4–6 Zakona. Može se reći da se radi o modernim normativnim rešenjima koja su u skladu sa dobrim međunarodnim i evropskim standardima. Takvu tvrdnju i ocenu potkrepljuje, između ostalih, Magna Charta Observatory, koja nalazi da su pravne reforme visokog obrazovanja u Srbiji usmerene ka usklađivanju sa evropskim konceptom univerzitetske autonomije, Bolonjskim procesom i standardima Magna Charta Universitatum (Magna Charta Observatory 2018). S druge strane, Asocijacija evropskih univerziteta (EUA) u zvaničnom saopštenju od 22. jula 2025. godine iznosi zabrinutost zbog ugroženosti osnovnih vrednosti, uključujući institucionalnu autonomiju i akademske slobode u Srbiji i poziva vlasti da poštuju autonomiju univerziteta (European University Association 2025b).

GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST

Akademski argumenti u korist građanske neposlušnosti zasnivaju se na temeljima političke filozofije, moralne teorije i teorije pravde, ali je svakako moguća i konstruktivna kritika ovog koncepta. U metaforičkom smislu građansku neposlušnost pokazuje Prometej prema Zevsu, kada ljudima podari tajnu vatre. Pokazuje je i Antigona prema kralju Kreontu i zakonima Tebe, koji zabranjuju sahranu onih koji se smatraju izdajnicima polisa. Iako ovo nisu tipični primeri građanske neposlušnosti, jer je o njoj teško govoriti van okvira demokratske, ustavopravne države, korisni su nam za razumevanje suštine koncepta i njegove evolucije. To ne znači da ga treba potpuno odvajati od drugih istorijskih oblika odbijanja naređenja i zabrana ustanovljenih vlasti, poput prava na otpor tiraniji ili hrišćanske tradicije neposlušnosti iz razloga savesti (Molnar 2001, 256).

Pod uticajem mislilaca kao što su Toro (Henry David Thoreau) i Martin Luter King mlađi (Martin Luther King, Jr.), građanska neposlušnost se smatra moralnim odgovorom na nepravedne zakone. Ona je otvoren oblik protesta, koji se od kriminala razlikuje po motivu (moralno ubeđenje u društvenu dobrobit) i spremnosti učesnika da prihvate pravne posledice.

Dobro je poznat Toroov stav: „Ako nepravdan zakon zahteva od tebe da činiš nepravdu prema drugome, onda ja kažem, prekrši zakon" (Thoreau 1991, 35). Kao znak protesta protiv ropstva i nepravednog rata Sjedinjenih Američkih Država protiv Meksika, odbio je da plati glavarinu za glasanje (*poll tax*) u državi Masačusets, zbog čega je zatvoren. Toro ne prihvata automatsku validnost i obavezujući karakter odluka donesenih po demokratskoj proceduri, jer većinsko mišljenje ne znači nužno i ispravno mišljenje (Thoreau 1991, 47–48).

Prema Spasić, Mahatma Gandi je ličnost koja najživlje oličava ideju građanske neposlušnosti, proučava literaturu i razmatra praktičnu primenjivost ovog koncepta u borbi protiv aparthejda. U središtu njegovog pristupa je nenasilni otpor snagom ljubavi i istine, a najupečatljivija akcija građanske neposlušnosti bio je masovni marš protiv Zakona o soli, dug više stotina kilometara (Spasić 2004, 808–809). U razvoju teorije i prakse građanske neposlušnosti nezaobilazan je King, koji u svom Pismu iz birmingemskog zatvora navodi:

> „Nepravda učinjena bilo gde, pretnja je pravdi svuda... Svako ima ne samo pravnu, već i moralnu obavezu da se povinuje pravednim zakonima. Nasuprot tome, svako ima moralnu odgovornost da se suprotstavi nepravednim zakonima" (King Jr. 1964, 69).

King je bio jedan od vođa Pokreta za građanska prava Afroamerikanaca, usmeren na borbu protiv rasne diskriminacije. Aktivisti za vođu pokreta biraju Kinga, koji organizuje brojne nenasilne akcije: odbijanje poštovanja propisa zasnovanih na segregaciji, proteste sedenjem, masovne marševe i demonstracije (Spasić 2004, 809). Istorijski važan događaj i odličan primer građanske neposlušnosti predstavljalo je odbijanje Roze Parks (Rosa Parks), aktivistkinje ovog pokreta, da ustupi belcu svoje mesto u autobusu.

U svom poznatom eseju o građanskoj neposlušnosti, Hana Arent (Hannah Arendt) ističe kao bitan element organizovanost grupe (a ne izolovane pojedince), po čemu se razlikuje od Toroovog viđenja građanske neposlušnosti kao ličnog čina individue. Naime, „neposlušni građanin nikada ne postoji kao usamljeni pojedinac, on može funkcionisati i preživeti jedino kao član grupe" (Arendt 1972, 88).

Habermas (Jürgen Habermas) je poznati predstavnik pozitivne teorije građanske neposlušnosti. On ističe da građanska neposlušnost ima simbolički karakter, što znači da je njena svrha javno ukazivanje na nepravdu i pokretanje dijaloga o pravednosti. Za njega je ključna spremnost učesnika da prihvate sankcije, čime se pokazuje poštovanje prema zakonskom poretku uz istovremeni zahtev za njegovom reformom. Ovakvo delovanje mora biti nenasilno i proizlaziti iz univerzalno priznatih principa demokratske zajednice, a ne iz privatnih interesa, čime postaje lakmus test zrelosti ustavne demokratije (Habermas 1985, 103, 104).

Rolsovo (John Rawls) razumevanje građanske neposlušnosti je vrlo blisko Habermasovom, pa ga neki autori označavaju i kao rolsovsko-habermasovsku koncepciju (Spasić 2004, 811). Rols je definisao građansku neposlušnost kao „javni, nenasilni, savesni, ali politički čin protivzakonitog ponašanja, koji se obično preduzima sa ciljem izazivanja promene zakona ili državne politike" (Rawls 1971, 364). On građansku neposlušnost vidi kao kršenje zakona iz motiva savesti (dakle, ne iz lične koristi) i takođe zahteva da taj čin bude nenasilan.

U domaćoj literaturi ističe se sistemska analiza koncepta građanske neposlušnosti kao segmenta principa građanstva, koju nudi Podunavac kroz, između

ostalog, obradu shvatanja Rolsa i Habermasa i njihovih predloga uslova pod kojima je ona opravdana – jasna i teška nepravda, opšte dobro, iscrpljene institucionalne alternative, nenasilnost, javnost i spremnost na suočavanje sa pravnim posledicama kršenja propisa (Podunavac 1998). Komplementarnu analizu nudi i Pavićević, koji zaključuje:

> „Kritički nastrojenom građaninu, koji nastoji da kreira uslove života u zajednici koji bi bili vredni ljudskog života i koji formirajući mrežu pravno regulisanih odnosa sa drugim građanima vrši stalnu kontrolu vlasti, obezbeđujući joj legitimitet, kada se ona drži temeljnih principa pravičnosti, a uskraćujući joj isto, kada se ona greši o pravdu, valja omogućiti da u situacijama koje predstavljaju povredu nekih osnovnih vrednosti na kojima počiva zajednica da deluje protiv takvih akata, čak i onda kada njima narušava postojeći normativni poredak" (Pavićević 2009, 93).

Važno je napraviti distinkciju između građanske neposlušnosti i prava na pobunu ili prava na prigovor savesti. Insistiranje na nenasilnom izražavanju građanske neposlušnosti je očigledna linija razdvajanja u odnosu na pobunu. Građanskom neposlušnošću se izražava svojevrsna lojalnost ustavnom poretku, dok je pobuna sama po sebi revolucionarna akcija usmerena na stvaranje novog političkog osnova vlasti (Bežinović 2003, 44). Dakle, verujemo u postojeći pravni poredak, insistiramo na njegovom unapređenju i otklanjanju nekih spornih mera i propisa. Čin kršenja tog ili nekih drugih propisa ima za cilj da skrene pažnju na problem, a ne da izazove nasilnu promenu režima. Rols je insistirao na razlikovanju građanske neposlušnosti od prigovora savesti, ukazujući na činjenicu da je prigovor savesti odbijanje da se poštuje određena pravna norma zasnovano na ličnom moralnom uverenju, bez nužne namere da se menja opšti pravni poredak (Rawls 1974, 319–323). To znači da ova dva koncepta mogu biti slična u pogledu načina izražavanja (lice ne želi da ratuje pod oružjem i krši zakon o regrutaciji), a razlikuju se po motivaciji za takvo delanje. Prigovor savesti deluje u korist zaštite ličnog moralnog integriteta, a građanska neposlušnost u cilju zaštite javnog interesa da se iz pravnog poretka ukloni štetan zakon.

U praksi može biti važno napraviti razliku između direktne i indirektne građanske neposlušnosti. U prvom slučaju se krši upravo onaj propis čiji se legitimitet osporava, dok se u drugom krši jedan ili više drugih propisa da bi se skrenula pažnja na određenu vladinu meru. Tipičan primer direktne građanske neposlušnosti bilo je prkošenje Roze Parks segregacionim propisima u javnom saobraćaju, dok je odličan primer indirektne građanske neposlušnosti bila blokada Gazele 27. novembra 2021. godine kao vid protesta protiv Zakona o eksproprijaciji i izmena Zakona o referendumu i narodnoj inicijativi. Građani su tog dana organizovali blokadu međunarodne saobraćajnice usmerenu protiv kompanije Rio Tinto i njenog projekta eksploatacije litijuma i bora u dolini reke Jadar. Efekat blokada saobraćajnica bio je povlačenje spornih zakona, mada projekat „Jadar" nije trajno obustavljen.

Na pitanje kada je građanska neposlušnost opravdana, videli smo da su moguće varijacije u odgovorima. Važno je ukazati i na kritičke poglede na opravdanost građanske neposlušnosti. Postoji realna opasnost da bi popustljivost države prema nepoštovanju zakona i urušavanje autoriteta institucija mogli dovesti do porasta kriminaliteta. Rac (Joseph Raz) smatra da građani u liberalnim demokratijama već imaju dovoljno legalnih načina da učestvuju u političkom procesu i osporavaju određene zakone, pa je opravdanost nezakonite neposlušnosti vrlo sužena (Raz 2009).

Demokratski prigovor građanskoj neposlušnosti zasniva se na tvrdnji da svesno i namerno kršenje zakona privileguje manjinske glasove, a šteti i pravima drugih (Suber 1999, 110). Građanskoj neposlušnosti kao legitimnom alatu moguće je prigovoriti i u smislu da akteri građanske neposlušnosti olako mešaju svoje lične i ideološke interese sa nekakvom „objektivnom" pravednošću, pri čemu nemamo objektivni test za pravljenje distinkcije između principijelne građanske neposlušnosti i običnog oportunizma (Delmas 2015).

Ako su iscrpljene sve legalne i institucionalne mogućnosti za ispravljanje nepravde, građanin se oseća isključenim. Neposlušnost postaje sve legitimnija ako je nepravda ozbiljna i očigledna, posebno kada su ugrožena osnovna prava, slobode ili princip ravnopravnosti. Kada je delovanje javno, nenasilno i prati ga spremnost na prihvatanje sankcija, akter građanske neposlušnosti pokazuje poštovanje prema društvenom poretku uz istovremeni apel na njegovu promenu. Konačno, građanska neposlušnost dobija na legitimnosti ako data akcija ima obrazovno-osvešćujući karakter i podstiče društveni dijalog o legitimnosti vlasti i zakonitosti.

Poznata studija Erike Čenovet (Erica Chenoweth) pokazuje da nenasilni pokreti koji uključuju više od 3,5% stanovništva gotovo uvek uspevaju da promene društvo. Analiza 323 kampanje otpora u periodu od 1900. do 2006. pokazala je da nenasilni pokreti imaju duplo veću šansu da budu uspešni od nasilnih. Njihova masovnost i uključivanje široke baze stanovništva olakšavaju politički pritisak i zamahe ka promenama. U studiji se kao ilustrativni primeri navode „Pevajuće revolucije" u Estoniji, Letoniji i Litvaniji i njihov doprinos ostvarivanju nezavisnosti od sovjetske vlasti, kao i Plišana revolucija u Čehoslovačkoj (1989) kojom je uspostavljena višepartijska demokratija. Čenovet kao primer navodi i delovanje Otpora u Srbiji neposredno pred pad Miloševićevog režima, detaljno opisujući nenasilne taktike Otpora, uključujući humor, performanse i masovnost. Građanska neposlušnost je pokazala izuzetnu efikasnost u slučajevima kad su učesnici imali jasan cilj, izbegavali nasilje i uspevali da okupe značajan deo društva, što vodi do trajnih demokratskih i društvenih promena (Chenoweth 2011).

Ključne strategije uspeha u građanskoj neposlušnosti oslanjaju se na četiri glavna elementa: masovnost, nenasilje, jasno definisane ciljeve i inovativne taktike. Efikasne kampanje se obraćaju širokoj društvenoj bazi, ostaju dosledno nenasilne, imaju ostvarive ciljeve i taktički su inovativne (Chenoweth 2011, 194–196).

SLOBODA MIRNOG OKUPLJANJA

Pravo na slobodu mirnog okupljanja garantovano je međunarodnim pravom ljudskih prava, uključujući član 20 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, član 11 Evropske konvencije o ljudskim pravima i član 21 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.

Navedeni pravni okvir štiti pravo svih građana da se okupljaju i izražavaju kolektivna mišljenja, javno ili privatno, uz minimalna ograničenja – ona moraju biti propisana zakonom i u vezi sa opravdanim razlozima, kao što su javna bezbednost ili zaštita prava drugih. Države imaju pozitivnu obavezu da štite i olakšaju mirna okupljanja, naročito kada su usmerena protiv javnih politika ili državnih postupaka. Ovo pravo podjednako važi za manjinska i suprotstavljena mišljenja, uključujući fizički ili digitalno organizovana okupljanja. Pravni okvir treba da tretira ovo pravo kao osnovno pravo – a ne privilegiju – dok se nadležni organi moraju uzdržati od diskriminacije ili kriminalizacije učesnika ili organizatora mirnih okupljanja.

Najkvalitetnije određenje sadržine i domašaja prava na mirno okupljanje nalazimo u Opštem komentaru člana 21 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (article 21) (CCPR/C/GC/37), Human Rights Committee, United Nations, 2020), čiji je autor Komitet za ljudska prava Ujedinjenih nacija. Od relevantnih tumačenja ističemo:

1. Ova sloboda se odnosi na nenasilne proteste.
2. Nije neophodno da okupljanja imaju organizatora ili da budu prethodno prijavljena da bi uživala zaštitu.
3. Komitet potvrđuje da je mirno okupljanje suštinsko za demokratiju, pluralizam i građansko učešće, omogućavajući ljudima da izraze svoja mišljenja, protestuju protiv nepravde ili proslave društvene ciljeve.
4. Prekid saobraćaja ili uobičajenih aktivnosti ne znači automatski da je okupljanje „nemirno"; građanska neposlušnost i spontani protesti ostaju zaštićeni oblici izražavanja.
5. Države imaju i negativnu obavezu (uzdržavanje od neopravdanog mešanja) i pozitivne obaveze (da olakšaju okupljanje i osiguraju bezbednost učesnika).
6. Vlasti moraju ostati neutralne u pogledu sadržaja, što znači da nijedno ograničenje ne sme zavisiti od teme ili poruke okupljanja.
7. Ograničenja slobode okupljanja moraju biti nužna i proporcionalna u kontekstu društva zasnovanog na demokratiji, vladavini prava, političkom pluralizmu i ljudskim pravima, a ne samo razumna i pogodna.
8. Ograničenja ne smeju biti diskriminatorna, ne smeju umanjivati suštinu prava ili biti usmerena na obeshrabrivanje učešća na okupljanjima.
9. Zabrana određenog okupljanja može se smatrati merom koja se primenjuje samo kao krajnje rešenje. Opšta ograničenja mirnih okupljanja se smatraju nesrazmernim.

Kada je reč o pravnom okviru Republike Srbije, svi ranije navedeni međunarodni ugovori i drugi međunarodni sporazumi su ratifikovani i predstavljaju sastavni deo unutrašnjeg pravnog poretka Republike Srbije. Podsetimo da čl. 16 stav 2 Ustava RS određuje: „Opšteprihvaćena pravila međunarodnog prava i potvrđeni međunarodni ugovori sastavni su deo pravnog poretka Republike Srbije i neposredno se primenjuju."

Ustav RS u članu 54 garantuje pravo na slobodu mirnog okupljanja. U zatvorenom prostoru okupljanje ne podleže odobrenju ili prijavljivanju, dok se zborovi, demonstracije i druga okupljanja na otvorenom prostoru prijavljuju državnom organu, u skladu sa Zakonom o javnom okupljanju (2016). Zakon definiše javno okupljanje kao „okupljanje više od 20 lica radi izražavanja, ostvarivanja i promovisanja državnih, političkih, socijalnih i nacionalnih uverenja i ciljeva, drugih sloboda i prava u demokratskom društvu." Može se odvijati mirovanjem, kretanjem ili zaustavljanjem i kretanjem. Zakon predviđa u čl. 8 četiri grupe razloga kada je moguće ograničiti slobodu okupljanja:

1. kada postoji ugrožavanje bezbednosti ljudi i imovine, javnog zdravlja, morala, prava drugih ili bezbednosti Republike Srbije;
2. kada su ciljevi okupljanja usmereni na pozivanje i podsticanje na oružani sukob ili upotrebu nasilja, na kršenje ljudskih i manjinskih sloboda i prava drugih, odnosno na izazivanje ili podsticanje rasne, nacionalne, verske ili druge neravnopravnosti, mržnje i netrpeljivosti;
3. kada nastupi opasnost od nasilja, uništavanja imovine ili drugih oblika narušavanja javnog reda u većem obimu;
4. ako je održavanje okupljanja suprotno odredbama ovog zakona.

Okupljanje se prijavljuje Ministarstvu unutrašnjih poslova, područnoj upravi prema mestu okupljanja, u pisanoj formi, najmanje 5 dana pre vremena određenog za početak održavanja okupljanja. Nadležni državni organ može, ukoliko utvrdi postojanje nekog od četiri navedena razloga, da donese rešenje kojim se ne dozvoljava održavanje okupljanja. Ovo rešenje se najkasnije može doneti 96 časova pre prijavljenog vremena za početak skupa i protiv njega je dozvoljena žalba, koja ne odlaže izvršenje rešenja. Treba imati u vidu da policijski službenici mogu da spreče ili prekinu održavanje skupa ako nastupe okolnosti opisane u čl. 8 Zakona, a pisana naredba o prekidu okupljanja se dostavlja organizatoru u roku od 12 časova od usmenog saopštavanja.

Pozivanje na slobodu okupljanja garantovanu Ustavom i ratifikovanim međunarodnim ugovorima ipak ne isključuje pridržavanja drugih relevantnih domaćih propisa, poput Krivičnog zakonika (2005) i Zakona o javnom redu i miru (2016), što može biti relevantno i za analizu koja sledi.

ANALIZA ODBRANE AUTONOMIJE UNIVERZITETA U SRBIJI TOKOM UNIVERZITETSKOG PROTESTA „FAKULTETI NA RASKRSNICI" U PERIODU 9–26. JUNA 2025.

Okupljanje je bilo temeljno pripremljeno, uredno prijavljeno u svakom trenutku trajanja, u skladu sa Zakonom o javnom okupljanju. Organizatori nisu bili anonimni, a prijave skupa su svakodnevno bile podnošene mesno nadležnoj područnoj upravi „Savski venac", uz organizaciju redarske službe, službe prve pomoći i omogućavanje nesmetanog prolaska vozilima hitne pomoći, policije i vatrogasaca. U koordinacionom telu organizatora protesta bili su predstavnici svih državnih univerziteta. Tokom svih 17 dana trajanja mirnog protesta organizovan je kulturno-umetnički i obrazovni program, uz slobodan pristup svim građanima i saradnju sa svim medijskim servisima koji su izrazili želju da izveštavaju o razlozima i toku blokade raskrsnice.

Organizatori protestnog okupljanja oglasili su se sa tri jasna i konkretna zahteva upućena Vladi Republike Srbije (NIN 2025). Traženo je da se rasformira Radna grupa za pripremu Nacrta Zakona o visokoškolskom obrazovanju, uz tvrdnju protestanata da je nedvosmisleni cilj tako sastavljene radne grupe dalje urušavanje autonomije univerziteta. Zatraženo je i da Vlada pokrene transparentnu i inkluzivnu javnu raspravu koja će voditi ka usaglašenom predlogu Zakona o visokoškolskom obrazovanju.

Drugi zahtev se odnosio na hitno ukidanje *poslednje izmene* Uredbe o normativima i standardima uslova rada univerziteta i fakulteta za delatnosti koje se finansiraju iz budžeta. Već smo ukazali na činjenicu da je uredba sporna i potencijalno neustavna kako u formalnom (postupak), tako i u sadržinskom smislu (štetna po visokoškolsko obrazovanje i naučno-istraživački rad). Sporna Uredba je i dalje na snazi, a Ustavni sud o njenoj validnosti još nije odlučivao, iako su podnete tri inicijative za ocenu njene ustavnosti i zakonitosti. Najpre je 26. marta 2025. grupa od preko 450 zaposlenih na Univerzitetu u Beogradu podnela inicijativu Ustavnom sudu, a sam Univerzitet u Beogradu je, u svojstvu pravnog lica, podneo inicijativu 13. aprila 2025. godine. Na kraju, 5. maja 2025. godine poslanici nekoliko opozicionih političkih partija podneli su sličnu inicijativu u svojstvu ovlašćenih predlagača. Zajedničko svim ovim inicijativama je da ukazuju na povredu autonomije univerziteta, akademskih sloboda i prava na naučno-istraživački rad, povredu odredaba Ustava, Zakona o Vladi i Zakona o visokom obrazovanju, kao i da traže privremenu meru obustave primene sporne uredbe. Ukazujemo i na činjenicu da ovo nije bio prvi ni izolovan napad na autonomiju i funkcionisanje univerziteta. Naime, Ministarstvo prosvete je još 8. novembra 2024. godine, pre početka pobune na univerzitetima, iniciralo i stavilo u skupštinsku proceduru predlog izmena Zakona o visokom obrazovanju čija je intencija bila da otvori mogućnost da država subvencioniše školarine studenata koji studiraju na ispostavama stranih univerziteta, iako takvi programi ne prolaze proces akreditacije pred Nacionalnim akredi-

tacionim telom, već dozvolu za rad dobijaju neposrednim sporazumom sa Ministarstvom prosvete. Nakon oštre reakcije akademske zajednice, koja je svoj stav argumentovala činjenicom da se ovakvim pristupom zaobilazi sistem akreditacije i kontrole kvaliteta, ali i narušava jednak tretman domaćih i stranih visokoškolskih ustanova, Vlada je povukla ovaj predlog zakona 21. novembra 2024 (Vreme 2024).

Treći zahtev organizatora blokade „Fakulteti na raskrsnici" bio je da se do kraja juna 2025. godine odobre upisne kvote za fakultete. U tom trenutku je odluka kasnila već 6 meseci. Sva tri zahteva neposredno su se odnosila na očuvanje autonomije univerziteta, uz pozivanje nadležnih institucija, pre svega Vlade Republike Srbije, Ministarstva prosvete i Ustavnog suda, da rade poslove iz svoje nadležnosti u skladu sa Ustavom i zakonom i u javnom interesu. Predsednik Vlade je napravio izbor da umesto javnog dijaloga pregovara na zatvorenim sastancima sa predstavnikom najvećeg državnog univerziteta, rektorom Vladanom Đokićem.

Vlada Republike Srbije je već 10. juna 2025. godine ispunila prvi zahtev i stavila van snage Zaključak o obrazovanju Radne grupe za analizu finansiranja i performansi visokog obrazovanja i izradu nacrta zakona o visokom obrazovanju. U zajedničkom saopštenju predsednika Vlade RS i rektora Univerziteta u Beogradu navedeno je da je postignut dogovor „obezbeđivanja finansijskih uslova za funkcionisanje i ostvarivanje preduslova za realizaciju redovnih aktivnosti visokoškolskih ustanova", kao i „aktivnosti neophodne za organizaciju prijemnog ispita za upis nove generacije brucoša", koji je planiran za poslednju nedelju jula (Slobodna Evropa 2025). Odluku o budžetskim kvotama za akademsku 2025/26. godinu Vlada je donela 2. jula 2025. godine, dok je sporna Uredba i dalje na snazi, uprkos navodnoj najavi predsednika Vlade da će biti ukinuta kada se normalizuje funkcionisanje fakulteta i nadoknadi nastava (N1 2025).

Organizatori blokade raskrsnice doneli su odluku da 26. juna 2025. godine prekinu blokadu, uz adekvatno obaveštavanje nadležnih organa Ministarstva unutrašnjih poslova i šire javnosti (Slobodna Evropa 2025). Takva odluka je doneta iako nisu bili ispunjeni svi zahtevi pobunjenih i slobodnih univerziteta. Naime, organizatori su uzeli u obzir bezbednosne rizike koje je nosio veliki studentski protest najavljen za 28. jun 2025, specifičan strateški položaj protestnog skupa „Fakulteti na raskrsnici", kao i objektivnu nemogućnost da obezbede dovoljan broj redara koji bi osigurali bezbednost više od sto hiljada očekivanih učesnika „Vidovdanskog protesta".

Kada se na ovaj konkretan skup primene teorijski uvidi o značaju autonomije univerziteta, karakteristikama građanske neposlušnosti i ustavnom pravu na slobodu mirnog okupljanja, moguće je zaključiti sledeće:

1. Odluke Vlade Republike Srbije koje su isprovocirale reakciju akademske zajednice nedvosmisleno predstavljaju napad na autonomiju univerziteta, shvaćenu na način na koji je definišu UNESCO i Magna Charta Universitatum, kao pravo nastavnog osoblja na slobodu poučavanja,

istraživanja i diskusije, slobodu izražavanja mišljenja o sistemu u kome rade, slobodnih od cenzure. Autonomija univerziteta je ustavom zaštićena kategorija, ali je pod snažnim pritiskom, te je neophodno angažovanje akademske zajednice i čitavog društva da bi se sprečili scenariji viđeni u Mađarskoj i Turskoj.

2. Građanska neposlušnost moguća je jedino u kontekstu demokratske ustavne države. Organizatori „Fakulteta na raskrsnici" su izrazili veru u postojanje minimalne demokratske kulture i tražili odgovarajuću reakciju nadležnih institucija. Uredba o normativima i standardima je eklatantan primer neustavnosti i nezakonitosti, kako u procesnom, tako i u sadržinskom smislu, ali Ustavni sud i dalje odbija da je meritorno razmotri i oceni. Odlaganje raspisivanja budžetskih kvota za upis nove generacije studenata predstavljalo je sredstvo pritiska na uprave univerziteta da prestanu sa pružanjem podrške svojim studentima u blokadi. Na ovom mestu nećemo otvarati pitanje legitimnosti zahteva studenata u blokadi, ali vredi istaći da su i predstavnici izvršne vlasti prihvatili osnovanost tih zahteva, sa tom razlikom što je njihov stav bio da su sve studentske zahteve i ispunili (Radio televizija Srbije 2025). Pokušaji umanjivanja autonomije univerziteta su se nastavili, samo u novim oblicima, kao što su pokušaj formiranja Fakulteta za srpske studije u okviru Univerziteta u Nišu i uvođenje univerziteta u finansijski sistem SPIRI (Radovanović 2026).
3. Motivi građanske neposlušnosti ne smeju biti privatni, niti ideološke prirode. Navedeni zahtevi inicijative „Fakulteti na raskrsnici" nisu bili te vrste. Odnosili su se na status svih univerziteta, a svih državnih naročito, s obzirom na to da država nema uticaj na kvote privatnih univerziteta. Zahtevi su bili zasnovani isključivo na ustavu, zakonu i dobrim međunarodnim standardima izraženim u ratifikovanim međunarodnim ugovorima i mekom pravu u oblasti autonomije univerziteta i akademskih sloboda.
4. Metodi organizatora i učesnika blokade bili su striktno nenasilni. To ne znači da nije došlo do svesnog kršenja Zakona o javnom okupljanju. Naime, prema čl. 7 ovog zakona „javna okupljanja mogu se održavati, po pravilu, u vremenu između 6 i 24 časa". To znači da nije predviđeno da se može dobiti dozvola da se neki javni prostor „okupira" više dana, kao ni 24 časa u toku jednog dana. Naročito ne bi smelo da bude „u skladu sa zakonom" da se zauzme prostor između Vlade Republike Srbije, Ministarstva spoljnih poslova i Ministarstva odbrane, s obzirom na to da je u pitanju bezbednosno veoma osetljiva lokacija.
   Vršenje prava na slobodu mirnog okupljanja bilo je, u razumnoj meri, u skladu sa ustavom, zakonom i potvrđenim međunarodnim sporazumima. Nije bilo nereda i povreda, čak ni kada je više hiljada učesnika istovremeno prisustvovalo blokadi. Urgentna vozila su imala pravo prolaza, uz odgovarajuću redarsku službu i poštovanje prava drugih.

Iako je saobraćaj u Beogradu bio otežan, legitimnost odbrane autonomije univerziteta i akademskih sloboda čini ovaj protest opravdanim. Ovakvo tolerisanje blokade raskrsnice tokom sedamnaest dana može se objasniti isključivo političkim razlozima. Naime, službe bezbednosti su zvanično i otvoreno tolerisale skup „studenata koji žele da uče" počev od 6. marta 2025. godine, a taj skup je takođe zauzimao bezbednosno osetljivu lokaciju na prostoru između zgrade Predsedništva Republike Srbije, Doma Narodne skupštine i Skupštine grada Beograda (Danas 2025). Osim kršenja odredaba Zakona o javnom okupljanju, može se s pravom govoriti i o prekršajima koje propisuje Zakon o javnom redu i miru. Na raskrsnici su kontinuirano prikupljani dobrovoljni prilozi kojima je finansirano ozvučenje (u neskladu sa čl. 5, 6 i 18 Zakona), a u večernjim časovima je redovno organizovan muzički program (suprotno čl. 7 Zakona). Vredno je istaći da su službe vojne bezbednosti već prvog dana obavestile organizatore da će povući svoje službenike sa lokacije, dok su ostale službe („red i mir", „jedinica za zaštitu objekata" i saobraćajna policija) kontinuirano bile na lokaciji i reagovale po potrebi, u koordinaciji sa organizatorima skupa. Jedna od prvih konstatacija organizatora bila je da mogu biti podvrgnuti zakonskim krivičnim i prekršajnim sankcijama, i među njima je postojala potpuna spremnost i prihvatanje odgovornosti. Jedna od prvih odluka organizatora bila je konstatacija da mogu biti podvrgnuti zakonskim krivičnim i prekršajnim sankcijama i postojala je potpuna spremnost i prihvatanje.

5. „Fakulteti na raskrsnici" predstavljali su primer indirektne građanske neposlušnosti. Predstavnici akademske zajednice su, nakon što su iscrpeli sve legalne i institucionalne mogućnosti za ispravljanje ozbiljne i očigledne nepravde u oblasti autonomije univerziteta, odlučili da nosiocima državne vlasti upute simboličku poruku nepristajanja, uz poziv na društveni dijalog o legitimnosti i zakonitosti akata državne vlasti.

Ovom diskusijom zaključujemo da je protestna blokada važne raskrsnice koju je sproveo deo akademske zajednice, okupljene oko pobunjenih i slobodnih univerziteta u Srbiji, održana tokom 17 junskih dana 2025. godine, težila legitimnom cilju odbrane autonomije univerziteta u Srbiji, oslanjanjem na ustavom garantovana ljudska prava, pre svega prava na slobodu izražavanja i mirnog okupljanja. Delovanje protestanata bilo je zasnovano na osnovnim načelima građanske neposlušnosti, težeći pravednijem i pravičnijem postupanju državne vlasti prema akademskoj zajednici i društvu u celini.

LITERATURA

Aigbonoga, Stephen O., and Victor Chidi Wolemonwu. 2022. „Rawls and the Morality of Civil Disobedience." *Humanities Bulletin* 5 (1): 50–62.

Andrić, Vesna. 2025. „Potpisnici podrške Vučiću, glasnogovornica 'studenata koji žele da uče': Ko su članovi Radne grupe za izmene Zakona o visokom obrazovanju?" *Danas*, 17. maj 2025. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/potpisnici-podrske-vucicu-glasnogovornica-studenata-koji-zele-da-uce-ko-su-clanovi-radne-grupe-za-izmene-zakona-o-visokom-obrazovanju/

Arendt, Hannah. 1972. *Crises of the Republic: Lying in Politics, Civil Disobedience, On Violence, Thoughts on Politics and Revolution*. San Diego, New York, London: A Harvest Book, Harcourt Brace & Company.

Ashby, Eric. 1966. *Universities: British, Indian, African. A Study in Ecology of Higher Education*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Babović, Marija, Marina Blagojević, Milica Bogdanović, Slobodan Cvejić, Lilijana Čičkarić, Vladimir Ilić, Mihailo Jojić, Mladen Lazić, Bora Kuzmanović, Ljiljana Milovanović, Dragan Popadić, Miodrag Shrestha, Sreten Vujović, Vladimir Vuletić. 1997. *'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju! Građanski i studentski protest 96/97*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Bergan, Sjur. 2005. „Higher Education As a 'Public Good and Public Responsibility': What does it mean?" In *The Public Responsibility for Higher Education and Research*, edited by Luc Weber & Sjur Bergan, 43–61. Paris: Council of Europe Publishing.

Bežinović, Igor. 2003. „Značajke i problemi teorija građanske neposlušnosti." *Diskrepancija* 4 (7–8): 43–52.

Blasi, Brigide. 2024. *Horizon Europe: Protecting Academic Freedom.* Brussels: European Parliament, European Parliamentary Research Service. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2024/757804/EPRS_STU(2024)757804_EN.pdf

Bongaerts, Jan. 2022. „The Humboldtian Model of Higher Education and its Significance for the European University on Responsible Consumption and Production." *Berg Huettenmaenn Monatsh* 167 (10): 500–507. Doi: 10.1007/s00501-022-01280-w

Chenoweth, Erica. 2011. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press.

Collini, Stefan. 2012. „The 'Idea of a University' Today." *History & Policy*. https://historyandpolicy.org/policy-papers/papers/the-idea-of-a-university-today\

Danas, 2025. „Dačić: Skup u Pionirskom parku je prijavljen, zato policija ne reaguje." *Danas*, 8. jun. https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zasto-policija-ne-reaguje-na-blokiranje-grada-dacic-za-n1-kaze-skup-u-pionirskom-parku-prijavljen/

Darian-Smith, Eve. 2025. „The Global Attack on Academic Freedom: The Limits and Potentials of International Law." *London Review of International Law* 13 (2): 135–145. Doi: 10.1093/lril/lraf012

Delmas, Candice. 2015. „False Convictions and True Conscience." *Oxford Journal of Legal Studies* 35 (2): 403–425.

Dumbuya, Emmanuel. 2024. „The Erosion of Academic Autonomy through Political Interference: An Examination of University Governance." *SSRN*, November. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=5023905

European University Association. 2025a. „How Universities Can Protect and Promote Academic Freedom: EUA Principles and Guidelines." *EUA*, February 4. https://www.eua.eu/publications/positions/how-universities-can-protect-and-promote-academic-freedom.html

European University Association. 2025b. „EUA Board Calls for a Resolution to the Challenging Situation Facing Serbian Universities." *EUA*, July 22. https://eua.eu/news/eua-news/eua-board-calls-for-a-resolution-to-the-challenging-situation-facing-serbian-universities.html

Finn, Mika. 2025. „Safeguarding Academic Freedom In a Neonationalist Political Movement." *History & Policy*. https://historyandpolicy.org/policy-papers/papers/safeguarding-academic-freedom-in-a-neonationalist-political-moment/

Fu, Hualing. 2025. „Maintaining Academic Freedom in Transitional Hong Kong: Managed Freedom in Precarious Times." *Global Constitutionalism* 14 (1): 182–205. Doi: 10.1017/S2045381724000157

Habermas, Jürgen. 1985. „Civil Disobedience: Litmus Test for the Democratic Constitutional State." *Berkeley Journal of Sociology* 30: 95–116.

Human Rights Committee. 2020. General Comment No. 37 (2020) on the Right of Peaceful Assembly (article 21) (CCPR/C/GC/37). *United Nations*. https://digitallibrary.un.org/record/3884725?v=pdf

Human Rights Watch. 1999. „Deepening Authoritarianism in Serbia: The Purge of the Universities." *Human Rights Watch* 11 (2): 3–32. https://www.hrw.org/reports/pdfs/s/serbia/serbia99.pdf

Human Rights Watch. 2018. „Turkey: Government Targeting Academics: Dismissals, Prosecutions Create Campus Climate of Fear." *Human Rights Watch*, May 14. https://www.hrw.org/news/2018/05/14/turkey-government-targeting-academics

King, Martin Luther Jr. 1964. „Letter from Birmingham Jail." In *Why We Can't Wait*, 77–100. New York: Harper & Row.

Kinzelbach, Katrin, Staffan I. Lindberg, Lars Lott, and Angelo V. Panaro. 2025. „Academic Freedom Index – Update 2025." *SSRN*, March 13. Doi: 10.2139/ssrn.5651510

Lazić, Mladen. 1999. *Protest in Belgrade: Winter of Discontent*. Budapest: Central European University Press.

Magna Charta Observatory. 2003. „A Note on University Autonomy and the New Law on Higher Education in Serbia." *Magna Charta Observatory*, June 8. https://www.magna-charta.org/activities-and-projects/observations/op_serbia.pdf

Majtényi, Balazs, Andrew Ryder. 2025. „Hungarian Academia in a Deep State." *European Review* 33 (Supplement S1): S102–S118. Doi: 10.1017/S106279872500016X

Manojlović, Mila. 2025. „Posle 17 dana kraj blokade zgrade Vlade Srbije." *Slobodna Evropa*, 25. jun 2025. https://www.slobodnaevropa.org/a/srbija-beograd-pobunjeni-univerzitet-zahtevi-blokada/33454737.html

Molnar, Aleksandar. 2001. „Istorijski razvoj građanske neposlušnosti." *Reč* 62 (8): 255–283.

N1. 2025. „MASA poziva premijera da ukine Uredbu o uslovima rada na fakultetima." *N1*. 22. decembar 2025. https://n1info.rs/vesti/masa-poziva-premijera-da-ukine-uredbu-o-uslovima-rada-na-fakultetima/

NIN. 2025. „Nastavljena blokada kod Vlade Srbije: profesori i akademci poručili da ostaju do ispunjenja zahteva." *NIN*, 10. jun. https://www.nin.rs/politika/vesti/79942/nastavljena-blokada-kod-vlade-srbije-profesori-i-akademci-porucili-da-ostaju

Östling, Johan. 2018. *Humboldt and the Modern German University: An Intellectual History*. Lund: Lund University Press.

Pavićević, Vladimir. 2009. „Građanska neposlušnost u savremenoj političkoj teoriji." *Godišnjak Fakulteta političkih nauka* 3: 79–95.

Podunavac, Milan. 1998. *Princip građanstva i poredak politike*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja.

Popović, Ivanka, Srđan Verbić. 2024. „Strani fakulteti u Srbiji: vlast povlači zakon posle pobune univerziteta." *Vreme*, 21. novembar. https://vreme.com/drustvo/strani-fakulteti-u-srbiji-vlast-povlaci-zakon-posle-pobune-univerziteta/

Prošić-Dvornik, Mirjana. 1998. „The Topsy Turvy Days Were There Again: Student and Civil Protest in Belgrade and Serbia, 1996/1997." *Anthropology of East Europe Review* 16 (1): 117–132.

Radio televizija Srbije. 2025. „Vučić za RTS: Studentski zahtevi su ispunjeni, i dalje smo spremni za razgovore sa svima." *RTS*, 23. mart. https://www.rts.rs/vesti/politika/5683853/vucic-za-rts-studentski-zahtevi-su-ispunjeni-i-dalje-smo-spremni-za-razgovore-sa-svima.html

Radovanović, Sanja. 2026. „Rektor Vladan Đokić: Ova vlast kompromituje sve ono što je civilizacijska tekovina, što budu dalje odlagali izbore podrška studentima će rasti." *NOVA.RS*, 1. januar. https://nova.rs/vesti/drustvo/intervju-rektor-vladan-djokic-ova-vlast-kompromituje-sve-ono-sto-je-civilizacijska-tekovina-sto-budu-dalje-odlagali-izbore-podrska-studentima-ce-rasti/

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Raz, Joseph. 2009. „A Right to Dissent? I. Civil disobediance." In *The Authority of Law: Essays on Law and Morality*, 262–275. Oxford: Oxford University Press.

Slobodna Evropa. 2025. „Vlada Srbije: Ukinuta odluka o radnoj grupi za izradu Zakona o visokom obrazovanju." *Slobodna Evropa*, 11. jun. https://www.slobodnaevropa.org/a/vlada-srbije-radna-grupa-visoko-obrazovanje-ukinuta/33439953.html

Slobodna Evropa. 2024. „Studenti blokirali Fakultet dramskih umetnosti u Beogradu." *Slobodna Evropa*, 26. novembar. https://www.slobodnaevropa.org/a/blokada-fakultet-dramskih-umetnosti-beograd/33216221.html

Spasić, Ivana. 2004. „Građanska neposlušnost: nasljeđe i aktuelnost." *Filozofska istraživanja* Specijalni broj (94–95): 805–824.

Suber, Peter. 1999. „Civil Disobedience." In *Philosophy of Law: An Encyclopedia*, vol II, edited by Christopher B. Gray, 110–113. New York and London: Garland Pub. Co.

Thoreau H.D. 1991. „Civil Disobedience." In *Civil Disobedience in Focus*, edited by Hugo Adam Bedau, 28–48. London and New York: Routledge.

UNESCO. 1997. *Recommendation Concerning the Status of Higher-education Teaching Personnel*. Paris: UNESCO. https://www.unesco.org/en/legal-affairs/recommendation-concerning-status-higher-education-teaching-personnel

Vladisavljević, Nebojša. 2014. „Competitive Authoritarianism and Popular Protest: Evidence from Serbia under Milošević." *International Political Science Review* 37 (1): 36–50. Doi: 10.1177/0192512114535

Whittington, K. E. 2022. „Academic Freedom and the Mission of the University." *Houston Law Review* 59 (4): 821–841, 897–944.

Whittington, K. E. 2025. „The Challenges Facing Academic Freedom and Free Speech." *Catholic University Law Review* 74 (3): 449–454.

Dejan Pavlović
Jovana Bila Dubaić

CIVIL DISOBEDIENCE IN DEFENCE OF UNIVERSITY AUTONOMY IN THE REPUBLIC OF SERBIA

ABSTRACT

This paper takes as its focal points three interrelated concepts: civil disobedience, freedom of peaceful assembly, and university autonomy, examined in the context of the implementation of a civil protest campaign entitled "Faculties at a Crossroads." Professors, researchers, academic staff, students, and other citizens participated for seventeen days (June 9–26, 2025) in demonstrations that underscored the significance of civic and academic engagement in defending university autonomy in Serbia. We start by analysing these three interconnected concepts, followed by application of the theoretical framework to the blockade

of the Nemanjina Street and Kneza Miloša Street intersection –the most vital traffic junction in Serbia – organized by professors from all state universities in the Republic of Serbia.

The primary objective of our research was to establish whether the organization and implementation of the demanding blockade of this vital Belgrade intersection were in accordance with the requirements of civil disobedience, the legitimate exercise of the right to freedom of peaceful assembly, and the aim of defending university autonomy.

KEYWORDS: civil disobedience, freedom of peaceful assembly, university autonomy, rule of law, traffic blockade

UDK 378.4:323.24(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch4

Nataša Janković*

Dissenting University, Belgrade

Vladimir M. Ranković**

Free University of Kragujevac

Zorka Milivojević***

Dissenting University, Belgrade

"Faculties at the Crossroads": Universities between the Sound of Silence and the Voice of Dissent

ABSTRACT

Pressures on Serbian state universities have intensified in recent years, particularly in the last twenty months, as they became sites of sustained academic and civil mobilisation following the collapse of the Novi Sad railway station canopy on 1 November 2024, which claimed sixteen lives and triggered nationwide protests. What followed was politically instigated interference in educational institutions, marginalisation of academic and cultural staff from

* E-mail: natasa.jankovic@uf.bg.ac.rs
** E-mail: vladimir.rankovic@kg.ac.rs
*** E-mail: vasilisaekatarina@gmail.com

decision-making processes, and severe undermining of university autonomy and integrity. In response, and in support of the students' months-long struggle for democracy, members of the academic community initiated a strategic collective action at a central Belgrade crossroads. As a form of civil disobedience, it brought together representatives of all state universities under the symbolic name "Faculties at the Crossroads".

Drawing on documents, testimonies, and participant observation, the study examines how the protest was organised under institutional pressure, how spoken word, visual art, and music shaped dissent – serving as channels of communication and mobilisation, and whether the participant-researcher position constituted a methodological limitation or an epistemic advantage. The findings show that the protest combined adaptive self-organisation with participatory planning, while its multimodal activities fostered solidarity beyond academia and strengthened ties between universities and society. The participant position proved essential for documenting processes inaccessible to external observers. The paper argues that "Faculties at the Crossroads" represents an unprecedented form of academic activism in Serbia and documents an ongoing struggle for university autonomy and academic freedom.

KEYWORDS: academic freedom, dissent, 16 minutes, students, university autonomy

INTRODUCTION: SETTING THE SCENE

Place: Railway station, Novi Sad
Date: Friday, 1 November 2024
Time: 11:52

Passengers are waiting beneath a recently refurbished canopy of the railway station. Among them are little children and teenagers, young and middle-aged adults, mothers and fathers, caring grandparents. Waiting for a train or a bus that will never come... as, without warning, tons of concrete collapse upon them, leaving fourteen dead, then fifteen..., then sixteen.

Shock and disbelief. Grief and despair. Solemn vigils in memory of the victims – sixteen minutes of silence for sixteen lost lives... day after day, month after month... across the country... for more than a year and a half... Questions without answers...

Crime without punishment...

Punishment without crime.

Students – punished for their pursuit of justice and their fight for democracy and the rule of law, institutions free from corruption and political interference, and calling for free and fair elections.

Academic staff – punished for joining students in these pursuits, defending academic freedom, university autonomy, the right to critical thought and scientific and intellectual integrity.

Citizens – punished for their solidarity with students, for demanding accountability and transparency, for defending fundamental civil liberties and for advocating life in a decent society.

Education represents one of the essential pillars of society, with higher education being a key driver of development and progress. Depriving the university of autonomy constitutes an attack not only on the freedom of students and academic staff, and their rights to learn, work, develop and think critically, but also on the moral and social values upon which society rests. In Serbia, a European country whose largest state universities rank among the world's leading academic institutions – University of Belgrade (top 1.9%), University of Novi Sad (5.4%), University of Kragujevac (7.3%) and University of Niš (8.9%) according to the Center for World University Rankings Global 2000 list (CWUR 2026) – such concerns are particularly pressing.

"Faculties at the Crossroads" is a campaign conceptualised as a strategic collective action, initiated by professors, researchers, artists and associates from dissenting state universities in Serbia. Clearly articulated strategic goals included the demands submitted to the Government of the Republic of Serbia, mobilisation of the academic community and drawing public attention to key issues in higher education.

The study examines the ways in which the dissenting academic community responded to the challenges faced by state universities in Serbia. It addresses three research questions: (1) how dissenting academics initiated, organised and documented the protest activities within the strategic action "Faculties at the Crossroads" under the conditions of institutional crisis and time pressure; (2) how the spoken programme, artistic production, and musical performance functioned as constitutive elements of the protest's strategy; and (3) how the participant-researcher position influenced the epistemological status of the documentation produced, and what methodological implications follow for the archiving of collective actions.

The study is grounded in theories of democracy and the right to dissent. It draws on John Stuart Mill's conception of freedom of opinion and expression as a precondition for intellectual and social progress, John Rawls' understanding of justice and civil disobedience as legitimate responses to perceived injustice, and Covey's view of dissent as citizens' engagement through acts of speech,

protest and non-violent resistance. It approaches academic protest as a legitimate form of democratic participation, allowing the activities of the campaign "Faculties at the Crossroads" to be interpreted not only as acts of dissent, but as expressions of civic responsibility and collective engagement against the instrumentalisation of institutions for political purposes.

The following chapters examine the theoretical foundations and diverse manifestations of political pressure and academic dissent through the case of the "Faculties at the Crossroads".

DEMOCRACY AND THE RIGHT TO DISSENT

In today's world, democracy remains a powerful yet contested political ideal, a proclaimed universal norm selectively applied in practice. Engaging with democracy requires confronting its conceptual foundations with the ways it is institutionalised, experienced and challenged in contemporary societies. Concerns about the true state of democracy and human rights appear to intensify under neo-capitalist models of state governance. While some countries allow open dialogue between opposing sides when tensions arise, others face growing scrutiny and the use of coercive force. As Lu notes, "The fundamental right to dissent stands as a cornerstone of democratic societies, enabling citizens to voice their opinions and participate in the governance of their nations" (Lu 2023).

According to John Stuart Mill, even erroneous dissenting opinion often contains elements of truth, and since prevailing opinion rarely represents the whole truth, "it is only by the collision of adverse opinions that the remainder of the truth has any chance of being supplied" (Mill 2003, 118). For Rawls, justice is the first virtue of social institutions, and dissent is not only a citizen's right but also a duty when facing injustice. Civil disobedience, as he defines it, is "a public, nonviolent, conscientious yet political act contrary to law usually done with the aim of bringing about a change in the law or policies of the government" – an appeal that presupposes, rather than rejects, constitutional legitimacy (Rawls 2005, 371). Covey (2022, 90) conceptualises dissent as civic engagement expressed through acts of speech, protest, and civil disobedience, with non-violent forms constituting its most powerful expression:

> "Protesters dissent by publicly voicing opposition to social or governmental authority. Marches, rallies, and sit-ins, such as those that characterized the civil rights protests in the 1960s or the Black Lives Matter movement today, are classic ways in which those seeking political change, or simply wishing to advocate a view, express their opposition" (Covey 2022, 89–90)[1].

1 Rally is a public meeting of a large group of people to support or oppose someone or something, while a sit-in is a strike or protest in which people sit or stay in a place and refuse to leave until they are given what they demand (The Britannica Dictionary 2025).

As a core feature of democratic life, dissent can enable social change. In authoritarian contexts, however, it is often subject to media manipulation and violent suppression. The following chapters examine both dimensions, as reflected in the actions of Serbian academics and students and in the conduct of state institutions and ministries.

These theoretical coordinates – Mill's epistemic argument for dissent, Rawls' grounding of civil disobedience in constitutional legitimacy, and Covey's typology of protest as civic engagement – serve as analytical criteria. The following sections examine how protest planning, public discourse, artistic production, and musical expression instantiate and extend these principles in practice.

A STRATEGIC RESPONSE TO INSTITUTIONAL CRISIS

When universities and citizens come under sustained pressure from authorities entrusted with safeguarding their autonomy and human rights, the result is profound institutional crisis. International cases demonstrate diverse forms of dissent and mechanisms of its suppression (cf. Lu 2023; Covey 2022; SPM IAS 2025).

In Serbian academia, institutional crisis is evident in interference with university governance, punitive decrees, unlawful intrusion of police and mercenary actors into university premises, fragmentation and dismantling of long-established universities, obstruction of academic promotion and re-election procedures, manipulation of student elections, replacement of duly elected board members, marginalisation and dismissal of competent decision-making staff and appointment of regime-aligned actors instead, withholding of funding for universities and cultural institutions while incentivising governing party's supporters, obstruction of research and artistic work, discrediting of scholars, arrests and restriction of dissenting students' and staff rights.

At the societal level, institutional crisis manifests in administrative dysfunction, capture of legislative and executive institutions, misuse of law, restriction of rights, seizure of public space, threats and violence against activists and journalists, media censorship, selective resource allocation, and suppression of healthcare and legal documentation. It also includes restriction of education, labour, culture, and healthcare rights for opponents, while incentivising loyalists through material rewards and pressure to secure votes or facilitate property seizure for government-led projects, as well as suppression of dissent through excessive force and questionable legal or extralegal measures, alongside sustained psychological strain on the public.

When institutions intended to safeguard public order become instruments of coercion and co-optation, systemic crises emerges, calling for action. And when constitutional order and legal protections are breached and basic human

rights undermined, academia is compelled to respond through strategic action, understood as "a careful plan or method for achieving a particular goal, usually over a long period of time" (The Merriam-Webster Dictionary 2025).

Against this socio-political background and the ongoing institutional capture of universities, the 17-day life at the *Crossroads* stood as our embodied act of dissent.

METHODOLOGY

This paper has a limited scope. It does not aim to provide a full sociological or political analysis of the "Faculties at the Crossroads" protest, or to assess its long-term institutional effects. In line with the research questions, its primary purpose is to document the protest by reconstructing how it was planned and carried out from materials that the authors, as direct participants, were able to observe, collect, and preserve. This limitation is partly practical, resulting from insufficient time for a broader analysis, but it is also methodological. Within an ongoing protest cycle, documentation is itself scholarly work rather than merely a basis for later analysis.

The authors approach this material both as participants and as researchers. Rather than attempting to resolve that tension, the paper makes it explicit. It therefore combines descriptive and analytical methods. Participation made it possible to observe and contribute to planning and decision-making processes inaccessible to an outside observer in real time. At the same time, this position has clear limitations, particularly regarding perspectives that were not recorded, potential informal disagreements, or actors who chose not to speak.

The analysis draws on three principal types of primary material: transcripts of speeches delivered at the Crossroads, internal planning documents produced by the working groups for strategy, logistics, security, and media communication, and testimonies of direct participants. Secondary sources – including media reports, social media records, publicly available footage and photographs – are used where they help corroborate or contextualise the primary material. The archive is necessarily partial, and the paper makes no claim otherwise. Its conclusions should therefore be read in light of the materials available at the time of writing and the inevitable gaps resulting from what could not be documented.

DOCUMENTING "FACULTIES AT THE CROSSROADS"

Emerging from public outrage over the unresolved railway station disaster and subsequent recurrent violence against students, academics and citizens attending vigils, the protests in Serbia initially took the form of faculty

blockades in Belgrade, before progressively spreading across universities, cities and towns nationwide. A self-organised academic collective – formed primarily, though not exclusively, by dissenting professors and researchers, artists and associates from the University of Belgrade and the University of Arts in Belgrade – brought together more than 2,000 members, united under the *Dissenting*[2] *University* initiative.

Months later, dozens of members of the initiative organised a strategic action in defence of academic autonomy, with colleagues from the informal *Free* state *Universities* of Kragujevac, Novi Pazar, Niš, Novi Sad and Priština–temporarily based in Kosovska Mitrovica, contributing as co-organisers, speakers and invited guests. From 9 June 2025, the intersection of Nemanjina Street and Kneza Miloša Street – two arterial roads in Belgrade – became the site of a peaceful yet persistent blockade. The space in front of the central building of the Government of the Republic of Serbia became a place of resistance, laying claim to academic integrity, freedom of thought and human dignity. What was first envisaged as a potential 2-to-3-day protest evolved into a 17-day sit-in.

Our epistemological stance assumes that protest is socially constructed and observable through participants' accounts, official documents and media coverage, allowing us to interpret the strategies and forms of dissent in an analytically rigorous manner. The *Crossroads* calls for careful documentation so that it is not interpreted as another episode in the series of demonstrations that have taken place in Serbia since late 2024, and so that the truth of a deliberate, sustained and carefully designed practice of resistance is not lost.

Accordingly, this paper positions itself within the tradition of *engaged scholarship* – a mode of academic inquiry that does not pretend to be the *god trick of seeing everything from nowhere* (cf. Haraway 1988, 581) by observing the events it studies from the outside, but instead acknowledges participation as both a methodological condition and an ethical stance rooted in *testimonial justice* (see Fricker 2007, 93–94). This approach has clear precedents in feminist standpoint theory and the sociology of knowledge produced under conditions of political urgency (Haraway 1988; Harding 1991).

The text that follows should therefore be read in three registers simultaneously: as an archive – preserving what happened, as an analysis – examining how and why it happened, and as an argument – contending that what happened matters. The tension between these registers is not a flaw to be resolved but a feature of the form itself.

---

2 Bearing in mind the theoretical framework, formal political register, and the academic tone of this paper, the initiative is here referred to as the Dissenting University. Owing to the broader protest climate and the collective's mobilising ethos, some members refer to it as the Rebellious University, including in academic publications. Both labels denote the same non-violent collective actor, unrelated to past historical designations.

Testimonies of the *Crossroads* – the traces left by *the Dissenting* and *Free Universities* – in the context of global hyperproduction of visual statements, are predominantly photographic and video records. These circulate through the media and social networks, while also becoming part of numerous personal archives that sustain individual memory and, ultimately, collective remembrance. "At an elementary epistemological level [...] any trace left by the past becomes a document for historians as soon as they know how to interrogate its remains, how to question them" (Ricoeur 1988, 117). However,

> "it may well be the case that historians still do not take the evidence of images seriously enough, so that a recent discussion speaks of 'the invisibility of the visual'. As one art historian puts it, 'historians [...] prefer to deal with texts and political or economic facts, not the deeper levels of experience that images probe'" (Burke 2001, 9–10).

Yet Ricoeur's deeper insight – that historians do not simply find documents but construct them through the act of questioning – obliges us to be transparent about our own construction. What we include reflects the perspectives of those who organised and participated in the protest, while what remains undocumented – the voices of those who were present but did not speak, moments that resisted capture, and differences in perspective – forms the horizon of a future, more complete archive.

Accordingly, this paper seeks to initiate documentation that counters 'the invisibility of the visual' and remains a source for further studies, by reconstructing the strategic planning of the protest "Faculties at the Crossroads". Its particular value lies in the authors' direct participation in the protest, providing testimony grounded in lived experience.

At the same time, this perspective inevitably entails a degree of subjectivity and a lack of both emotional and temporal distance necessary for a fully balanced assessment – not only of the protest itself but also of the broader student movement and developments within the academic community that began in late 2024 and are still unfolding. A future version of this study, written after greater historical distance has been gained, will necessarily incorporate what this one cannot: interviews with participants who remained silent, institutional responses, testimonies of victims of academic and broader retaliation, and the long-term consequences for academic life in Serbia. The present text should therefore be understood as the first layer of a stratified archive for future analysis, and a point of departure in informed argumentation, rather than its conclusion.

We deem that methodological transparency calls for equal transparency about the ethical position from which this testimony is offered. Thus, fully aware that documenting is itself a form of responsibility, serving not only memory but also future understanding, we maintain that the position expressed through active participation in the protest is, in fact, the only position members of the academic community can legitimately hold.

STRATEGIC PLANNING

In situations of institutional crisis, a comprehensive strategic approach includes a well-coordinated collective action designed to influence public perception, decision-making structures, and power relations. It integrates analysis, goal setting and resource allocation. Structured orchestration of a protest entails the deliberate selection of symbolic acts, spatial positioning, and sustained presence in order to articulate dissent and exert pressure for institutional change. It also requires adapting to public reaction, media dynamics and institutional conduct, aiming to transform an immediate crisis into a visible and relevant public cause (see Mintzberg and Waters 1985; Tilly and Tarrow 2015).

Strategic planning of this protest required goodwill, dedication, careful deliberation and extensive voluntary work. The first steps on the macro-level involved defining the protest's goals: mobilisation of the academic community; drawing broader public attention to key issues in higher education; and awakening civic awareness through an informative and educational campaign. The voluntarily formed working groups for strategy, logistics, security, and media communication then devoted themselves to methodical planning, taking into consideration their own strengths and weaknesses, as well as potential opportunities and threats.

Each of the four working groups planned its activities and needs and took steps to meet them. Beyond its coordinating role, the strategy team was particularly engaged in day-to-day planning of the educational, cultural and artistic programme for citizens, students and colleagues alike. It included: public speeches (30); panel discussions and open conversations (12); psychological workshops (2); creative art and craft workshops (12); symbolic artistic performances (3) and daily displays; concerts and dances (48); open-air screenings (3); quizzes (3); daily sports activities; educational fairs (3); daily charity fund-raising and donations; promotions (7); children's animation (4); a monologue performance (1); student-led interviews (2); festive welcome ceremonies (3); first-aid training (1); a chess tournament (4 days and on); and daily press conferences or on-site interviews. The large daily turnout confirmed that these efforts were effective.

The protest "Faculties at the Crossroads" thus functioned through well-coordinated and almost synergistic – though often spontaneous – efforts of the four working groups. Although there were moments of haste and stress, these were an inevitable part of day-to-day planning of a gathering of this scale. Drawing on their previous six months of experience, students also provided invaluable support in the strategic planning of the protest and gladly participated in its many activities.

The dissent of the academic staff was also voiced through media statements and numerous public appeals to relevant national and international bodies,

including the submission of the initiative's demands to the Government of the Republic of Serbia:

1. disbanding of the recently established Working Group for the New Higher Education Law and initiating a new, public, and inclusive debate on the law – (partially fulfilled);
2. repeal of the Amendments to the Decree on University Standards, as they are considered unlawful and harmful to autonomy – (still not fulfilled over a year later);
3. approval of the state-funded Higher Education Quotas by the end of June 2025, which the Ministry of Education had been withholding – (fulfilled).

THE LANGUAGE OF DISSENT

Speeches constituted a significant – and at the very beginning of the protest, a crucial – form of communication with the public. Their importance lay not only in articulating the reasons for the protest and formulating demands addressed to the authorities but also in establishing a relationship with all those sympathetic to and supportive of this campaign. This is evidenced by the fact that on the first day, 9 June 2025, six motivated speeches were delivered. The podium was taken by faculty members from five of *the Dissenting* and *Free Universities*: the University of Priština with a temporary seat in Kosovska Mitrovica, the University of Kragujevac, the University of Niš, the University of Belgrade, and the University of Novi Sad.

In the later part of the protest, faculty members from the State University of Novi Pazar and the University of Arts in Belgrade, also addressed the gathering. On the second day, there were four speakers, after which the number of daily speeches was reduced to a maximum of three, with some days featuring a single speech alongside other activities. The exception occurred on 26 June 2025, the final day, when five speeches were held.

In addition to academic staff, speakers included students, high school professors, professional associations and solidarity networks, underscoring the breadth of support and the inclusive character of this mode of public address.

All speeches shared a pronounced measuredness: an academic register, rhetorical clarity and appropriateness. In this respect, Hans-Georg Gadamer writes:

> "The ancients practiced the festive custom of eulogy, in which recognizably laudable things received public praise: Gods and heroes, love or fatherland, [...], justice, wisdom – even old age [...]. The lovely custom of eulogy, belonging to a world cognizant of its ideals and sure about them, nurtured a whole genre of eloquence that was considered an undisputed good. It was devoted to praise of such things" (Gadamer 1998, 16).

The eulogistic dimension of these addresses was not directed toward individuals or toward something concluded, but toward justice, integrity, honour, struggle, and courage – values invoked as living principles rather than commemorated as remnants of the past.

Gadamer's eulogy presupposes a community that already shares the values being praised; the speech *confirms* and *binds* rather than persuades. At the *Crossroads*, this was clearly observable: speeches did not primarily address the authorities or undecided observers, but the participants themselves. Each address became an act of mutual recognition in which speakers and listeners confirmed that the invoked values of dignity, academic freedom and civic courage were, shared, real and worth defending. The third speech below illustrates this most clearly: "Today, we do not merely celebrate history – we continue it". This is the grammar of eulogy: not description but enactment.

Here are the striking parts of three speeches held on 9, 14 and 16 June:

> [1] Professors who truly understand the calling of teaching are no false elite. They stand shoulder to shoulder with their students – present and future alike. They do not hide behind the lectern. They do not tremble under the weight of criminal regime pressures. They are not cowards. If they were, the classroom would have no place for them.
>
> We long to return to that classroom – but not while our means of living are taken from us, not while we are targeted with a language so twisted that only their poisoned minds could invent it, not until the shameful regulation that reduces science to mere scribbling is repealed, not while threats of privatisation serve as revenge for students daring to show that the emperor has no clothes.
>
> [2] In many university classrooms across Serbia, my pupils are today teaching assistants, lecturers, and some are already associate or full professors. This often means that my students leave my embrace only to be embraced by their new professors – my former students. And for this, among so many reasons, I am at peace. Even in these unsettled times. I know the steady hands that will guide them, and I know the dignified graduates I release from my own. Most of all, I know that my hands – and the hands of my student – are not the only ones. Across Serbia, countless such connections flourish.
>
> [3] We are not merely witnesses to attacks on academic freedom in Serbia. We are not merely the objects of those attacks. We are its shields.
>
> We will not give up. In this resides our honour – and our responsibility.
>
> Today, we do not merely celebrate history – we continue it. And each of us here is a living part of it.
>
> We do not live off tradition – we live by the choice to be worthy of it every single day. And we will stand. As long as we can look our students and our

> citizens in the eye – we will stand. That is why – we remain upright. That is why – we do not give up. Until victory!

The speeches created the first links between members of the academic community – the organisers and participants of the protest – and all others present. They were also an important element of mutual bonding among the participants themselves. The addresses delivered by speakers whose ties to universities stretched back to their own student days were received with deepest gratitude, seen as expressions of remarkable courage and solidarity:

> [...] Together with professors, students, colleagues, parents, and citizens – and with everyone who understands that the struggle for the university is not only an academic matter but a struggle for the society in which our children will grow and be educated.

These words powerfully embodied the essential truth of why we must stand together.

By the numbers, the *Crossroads* featured thirty speeches delivered by twenty-eight individuals, including twenty-two faculty members and researchers from all seven state universities across six cities. These figures reflect the breadth and collective commitment of Serbia's academic community. Twenty-one speeches have been transcribed, preserving voices that connected and inspired everyone present.

The cultural programme also included panel discussions on topics such as: coping with stress during blockades, the future of education, science and education at the crossroads, protest through the lens of photography, the past, present and future of Serbian state universities, media at the crossroads, youth in the times of crisis, and the (un)ethical use of artificial intelligence. These discussions enabled critical reflection and situated the protest within broader social and technological contexts, enriching the intellectual dimension of the multi-day initiative.

Yet, probably the most powerful statement of all was the 16 minutes of silence in honour of the 16 people who had lost their lives – the message unspoken for 17 days.

THE ART OF DISSENT

Considering art as "an activity consisting in producing relationships with the world through signs, forms, actions, and objects" (Bourriaud 2002, 107), it was inherently present in the Serbian protest movement. From the almost formalised work of art professors and students – which certainly deserve a more extensive and in-depth analysis they will undoubtedly receive – to the countless individuals who wittily, precisely, and poetically *produced*

relationships with the world through signs, forms, actions, and objects, the protests were marked by creativity.

The pinnacle, preceding the "Faculties at the Crossroads" strategic action, took place at the Art Pavilion "Cvijeta Zuzorić" at Kalemegdan: the exhibition "Interspace", showcasing the creative-protest work of students from art faculties in Belgrade, Novi Sad, Kragujevac, and Niš. Represented were the Faculty of Fine Arts, Faculty of Applied Arts, Faculty of Music, and Faculty of Dramatic Arts in Belgrade; the Faculty of Philology and Arts in Kragujevac; the Academy of Arts in Novi Sad; and the Faculty of Arts in Niš. The exhibition presented the *signs, forms, actions, and objects* through which students, in the context of the protest, *produced relationships with the world* they aspired to transform, offering a creative vision of the society they sought to change.

One of the most remarkable works of art from the *interspace* – "Trojan Horse", which recalls Article 2 of the Constitution of the Republic of Serbia: "No state body, political organisation, group or individual may usurp sovereignty from citizens, nor establish power against the freely expressed will of citizens" – was at the *Crossroads*. The "Trojan Horse" performed a specific semiotic function: by literalising a classical metaphor of concealed subversion, it repositioned the protesters not as outsiders attacking power, but as citizens reclaiming what is constitutionally already theirs. The work did not argue; it demonstrated. Its presence at the Crossroads transformed the intersection into a space where legal text and artistic form occupied the same ground, each reinforcing the other's claim to legitimacy.

"Faculties at the Crossroads" was announced and articulated on social media through works produced by faculty members and students of the University of Arts in Belgrade, positioning visual practice as part of the protest's public presence. At the *Crossroads*, striking examples of graphic design were on display: a protest reinterpretation of the University of Arts logo, visual identities developed for the Free University of Novi Sad and the Free University of Kragujevac, and a screen-printed protest image bearing the message "You Will Not Dig", created by students of the Faculty of Applied Arts and distributed among participants.

These practices extended into participation. Collective production of protest badges, banner-making workshops, and a protest Monopoly installation transformed the site into a space of participation, where design, play, and political agency converged. By applying the structures of the current political and educational system onto the grammar of a board game – a game explicitly about property, power, and the rules that govern those who win – the students made visible what critical theory usually requires paragraphs to explain. Artistic practice thus functioned as a constitutive element of the protest itself, shaping its visual language, modes of engagement, and collective imagination. These were but a few among numerous visual forms speaking words of dissenting wisdom.

But there was one more – the solemn figures standing in silence for 16 minutes every day and every night.

THE MUSIC OF DISSENT

During the blockade of the intersection, a richly varied, full-evening musical programme unfolded each day, from the first to the last. Its aim was to convey to the wider public the significance of education and the central role of the University of Arts. Students and academic staff from the Faculty of Music responded enthusiastically to the invitation, joining in large numbers. Among them, 64 faculty representatives participated, spanning all levels of study – from undergraduate to doctoral.

The programme's cultural dimension was complemented by music performed by soloists on the piano, flute, and violin, as well as young opera singers. Ensembles ranged from two piano duos and a piano trio to a mixed choir and various jazz ensembles. A musicological research project, *"Music and Rebellion"*, was also presented, in which students of the Faculty of Music explored and analysed the connections between music and protest across the twentieth and twenty-first centuries, drawing from diverse musical genres.

Different genres of music speak different languages but lift spirits in similar ways. Thus both emerging DJs and well-known figures from the local DJ and club scene responded to the call, performing sixteen sets in total. While their initial engagement required multiple strategic steps, by mid-protest many participated on their own initiative, as their programme was met with a warm reception.

Beyond classical music, the intersection hosted concerts featuring well-known Serbian bands. Their rhythms aligned with the sense of solidarity and energy of participants and visitors alike. Singing, dancing, and moving to tunes ranging from the national kolo to rock sustained the vibrant atmosphere of the protest.

Students and professors from the Faculties of Arts in Novi Sad and Niš also joined the initiative, contributing a jazz ensemble and a piano duo. The performances attracted considerable public attention, and participation grew steadily throughout the campaign. Open to performers of all levels, the programme included remarkable contributions from very young artists: piano students from a lower music school in Novi Sad and a young violinist who gave a recital as a high-school graduate.

On the final evening, the anthem of the Dissenting University was presented to the public for the first time. Composed by a student specifically for the multi-day blockade, it was performed by a mixed choir of the Faculty of Music, accompanied on piano, echoing dissent.

26th June – and once more – the sounds of solemn silence playing the saddest tune of all.

CONCLUSION

It appears that the time in which we live and protest – with the *Crossroads* as a temporary but important point of intensification – may signal the entry into a new era of education in Serbia. The modes of exchanging ideas and thought, and the level of interconnectedness that has likely never existed before, suggest that the kind of society we aspire to is possible to build.

What distinguishes the "Faculties at the Crossroads" from previous episodes of academic activism in Serbia is not only its duration or scale, but its mode of organisation. The participation of members from all seven state universities, the day-to-day planning and coordination of activities, the integration of artistic production and musical harmony into the protest's daily rhythm, the bonding among students and teachers, and the deliberate inclusion of other professionals and educators from preschool to university level – all of this reflects a form of horizontal interconnectedness that earlier academic protests, organised within single institutions or around single demands, did not achieve. It is precisely this structural novelty that lends credibility to the claim below.

The citizens of Serbia recognised and embraced the call for change. Their sustained presence at the *Crossroads* – in numbers, in hours, in material support – confirmed that the struggle for the university was understood as a struggle for society itself.

This convergence between academic and civic demands echoes a diagnosis Michel Serres offered more than a decade ago. Serres called for

> "a change that will eventually have repercussions on the entire space of our global society and its obsolete institutions. Indeed, it will not only affect teaching but also work, business, health, law and politics – in short, all our institutions" (Serres 2015, 13).

In Serbia, that change is not a prospect but a demand already in motion – still unfolding, and all the more urgent as the current institutional crisis is not over.

What emerges from this account is a text moving gradually from epistemology to ethics and then to action – a trajectory in which methodological reflection becomes inseparable from normative commitment.

The three questions posed at the outset can now be answered provisionally. The protest's strategic logic emerged from the continuous, autonomous adjustment of four parallel working groups operating under time pressure and without institutional backing – a deliberate improvisation that the documents and testimonies collected here attempt to reconstruct. The spoken word, visual art, and musical performance each functioned as distinct communicative channels, reaching audiences and forging solidarities that the other channels could not mobilise. And the participant-researcher position, far from being a methodological liability, was the very epistemic condition of access.

What makes the manuscript distinctive is not only that it describes a collective strategic action, but that it speaks from within it. It is therefore a document that, in a moment of historical turning point, combines testimony, analysis and intervention. This positionality carries its own obligations – chief among them being the transparency this paper has enacted.

The archive opened here is only a first layer. The questions it leaves unanswered will define the next.

With each passing day, repression directed at our universities intensifies, further eroding their autonomy and public mission. "Faculties at the Crossroads" has recently marked its anniversary – twenty months after the tragedy, and twenty months of intensifying pressure on Academia. Do the proposed higher education reforms, publicly announced – although without prior consultation with university officials or the academic community – represent yet another stage in the systematic undermining of university autonomy through political pressure, procedural bypassing and institutional interference? This remains to be seen and documented in near future. At present, academic freedom in Serbia, particularly at state universities, is seriously imperilled, calling for a stronger response from the professional community and society at large. Following the students' courageous long-distance marches, cycling tours, and the broader academic and public mobilisation, sustained interest in state universities suggests that prospective students and their parents continue to place their trust where it belongs.

For all the reasons provided above, the strategic action "Faculties at the Crossroads" cannot be considered concluded as long as the repression of Serbia's universities continues.

REFERENCES

Bourriaud, Nicolas. 2002. *Relational Aesthetics*. Translated by Simon Pleasance & Fronza Woods with the participation of Mathieu Copeland. Les presses du réel.

Burke, Peter. 2001. *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*. Reaktion Books.

Butler, Judith. 2015. *Notes Toward a Performative Theory of Assembly*. Harvard University Press.

Covey, Russell D. 2022. "Dissent and the Rule of Law." *BYU Journal of Public Law* 36 (1): 81–112. Accessed January 23, 2026. https://digitalcommons.law.byu.edu/

CWUR – Center for World University Rankings. 2026. Accessed June 8, 2026. https://cwur.org/2026.php

Fricker, Miranda. 2007. *Epistemic Injustice: Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press.

Gadamer, Hans-Georg. 1998. *Praise of Theory: Speeches and Essays*. Translated by Chris Dawson. New Haven: Yale University Press.

Haraway, Donna. 1988. "Situated Knowledges: The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective." *Feminist Studies* 14 (3): 575–599. Doi: 10.2307/3178066

Harding, Sandra. 1991. *Whose Science? Whose Knowledge?: Thinking from Women's Lives*. Ithaca and New York: Cornell University Press.

Lu, Christopher. 2023. "The Fundamental Right to Dissent." *Human Rights Research Center*, December 18. Accessed January 23, 2026. https://www.humanrightsresearch.org/post/the-fundamental-right-to-dissent

Mill, John Stuart. 2003. *On Liberty*. Edited by David Bromwich and George Kateb. New Haven: Yale University Press.

Mintzberg, Henry, and James Alton Waters, 1985. "Of Strategies, Deliberate and Emergent." *Strategic Management Journal* (6): 257–272.

Rawls, John. 2005. *A Theory of Justice.* Revised edition. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.

Ricoeur, Paul. 1988. *Time and Narrative, vol. III*. Translated by Kathleen Blamey and David Pellauer. Chicago: University of Chicago Press.

Serres, Michel. 2015. *Thumbelina: The Culture and Technology of Millennials*. Translated by Daniel W. Smith. London and New York: Rowman & Littlefield International.

SPM IAS Academy. 2025. "Right to Dissent is the Lifeline of Democracy. Indian Administrative Service." *SPM IAS Academy*. Accessed January 23, 2026. https://spmiasacademy.com/mains_exam/q-19-right-to-dissent-is-the-lifeline-of-democracy-explain/

The Britannica Dictionary. 2025. "Rally." *The Britannica Dictionary*. Accessed January 23, 2026. https://www.britannica.com/dictionary

The Merriam-Webster Dictionary. 2025. "Strategy." *The Merriam-Webster Dictionary*. Accessed January 23, 2026. https://www.merriam-webster.com/dictionary

Tilly, Charles, and Sidney Tarrow. 2015. *Contentious Politics*. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press.

Nataša Janković
Vladimir M. Ranković
Zorka Milivojević

„FAKULTETI NA RASKRSNICI": UNIVERZITETI IZMEĐU ZVUKA TIŠINE I GLASA POBUNE

APSTRAKT

Pritisci na državne univerzitete u Srbiji intenzivirali su se proteklih godina, posebno u poslednjih dvadeset meseci, kada su postali centri trajne akademske i građanske mobilizacije nakon urušavanja nadstrešnice železničke stanice u Novom Sadu 1. novembra 2024. godine, u kojem je stradalo šesnaest ljudi, što je podstaklo proteste širom zemlje. Usledile su političke intervencije u obrazovnim institucijama, marginalizovanje zaposlenih u obrazovanju i kulturi iz procesa odlučivanja i ozbiljno podrivanje autonomije i integriteta univerziteta. Kao odgovor i u znak podrške studentskoj višemesečnoj borbi za demokratiju, deo akademske zajednice pokrenuo je stratešku akciju na centralnoj beogradskoj raskrsnici. Kao čin građanske neposlušnosti, akcija je okupila predstavnike svih državnih univerziteta pod simboličnim nazivom „Fakulteti na raskrsnici".

Oslanjajući se na dokumente, svedočenja i posmatranje sa učestvovanjem, rad ispituje kako je ovaj protest organizovan pod institucionalnim pritiskom, kako su govor, vizuelna umetnost i muzika kao osnovni kanali komunikacije i mobilizacije oblikovali otpor Pobunjenih i slobodnih univerziteta i da li je pozicija učesnika-istraživača predstavljala metodološko ograničenje ili epistemološku prednost. Rezultati pokazuju da su samoorganizovane radne grupe združenim planiranjem kombinovanih aktivnosti podstakle solidarnost i izvan akademske zajednice i ojačale veze između univerziteta i društva. Pozicija direktnog učesnika pokazala se ključnom za dokumentovanje procesa nedostupnih spoljnim posmatračima. Rad konstatuje da protest „Fakulteti na raskrsnici" predstavlja presedan akademskog aktivizma u Srbiji i dokumentuje aktuelnu borbu za univerzitetsku autonomiju i akademske slobode.

KLJUČNE REČI: akademske slobode, pobunjeni, 16 minuta, studenti, univerzitetska autonomija

II GRAĐANSKI I STUDENTSKI OTPOR: ANALIZE I PERSPEKTIVE

CIVIC AND STUDENT RESISTANCE: ANALYSES AND PERSPECTIVES

UDK 316.485.2:321.7(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch5

Sead Međedović*

Pravni fakultet
Univerzitet u Beogradu

Antipolitika među studentima u blokadi: empirijsko istraživanje

APSTRAKT

Poglavlje ispituje prisustvo, oblike i izvore antipolitičkog sentimenta među studentima u blokadi u Srbiji nakon protesta pokrenutih u novembru 2024. godine. Polazeći od uočene distance prema političkim akterima i nepoverenja prema političkim institucijama, istraživanje nastoji da utvrdi da li takvi stavovi predstavljaju prolaznu karakteristiku oblikovanja studentskog pokreta ili trajniji odraz dubljih društvenih procesa. Teorijski okvir ovog poglavlja se zasniva na konceptu tzv. antipolitičko-establišmentskog sentimenta i njegovom odnosu prema populističkom maniru demokratskog nazadovanja, podrivanjem političkog pluralizma i delegitimizacijom političkog delovanja. Empirijski deo rada zasnovan je na kvalitativnom istraživanju sprovedenom kroz dva kruga polustrukturisanih dubinskih intervjua sa studentima Univerziteta u Beogradu, aktivnim učesnicima protesta i blokada. Nalazi pokazuju da je antipolitički sentiment među studentima snažno izražen i da se manifestuje kroz dva komplementarna oblika: antipolitičko-establišmentski sentiment i tehnokratsku antipolitiku. Prvi oblik karakteriše percepcija vlasti i opozicije kao delova iste

* E-mail: medjedovic@ius.bg.ac.rs; https://orcid.org/0009-0005-6842-7005

političke elite, što proizvodi duboko nepoverenje prema političkim akterima i institucijama. Drugi oblik ogleda se u idealizaciji stručnjaka i tehnokratskog modela upravljanja kao alternative postojećoj politici. Poglavlje doprinosi razumevanju antipolitike kao strukturno uslovljenog fenomena i ukazuje na paradoks studentskog pokreta, koji istovremeno poseduje potencijal za političku revitalizaciju, ali i ograničenja proistekla iz sopstvenog antipolitičkog narativa.

KLJUČNE REČI: antipolitika, studentski pokret, studenti u blokadi, tehnokratija, demokratsko nazadovanje, Srbija

UVOD

Studentski protesti i blokade predstavljaju nesumnjivo jedan od najznačajnijih oblika političke mobilizacije u savremenoj političkoj istoriji Srbije. Okolnost koja studentski pokret, nastao usled društvenih zbivanja od novembra 2024. godine, naročito izdvaja jeste izražena distanca i prezir prema političkim akterima, kao i izražena indignacija i otpor prema političkim institucijama. Takav odnos prema konvencionalnom shvatanju politike i političkim akterima upravo je bio povod da se kroz prizmu antipolitike utvrdi da li takvi stavovi odražavaju slučajan lajtmotiv protestnih aktivnosti sazrevajućeg studentskog pokreta, ili se, pak, radi o posledici dubljih društvenih procesa.

U trenutnom kontekstu, Srbija predstavlja naročito zanimljiv slučaj uzimajući u obzir procese demokratskog nazadovanja i zarobljavanja institucija. Studenti na taj način predstavljaju društveni lakmus-papir u smislu uticaja društvenih procesa na formiranje obrazaca odnosa prema politici i političkom, u uslovima ograničenog odnosno potisnutog političkog pluralizma.

Cilj poglavlja bio je da se uoče, ispitaju i objasne oblici i izvori antipolitičkog sentimenta među studentima u blokadi, sa posebnim fokusom na dva oblika antipolitike u vidu antipolitičko-establišmentskog sentimenta i tehnokratske antipolitike. Poglavlje se oslanja na kvalitativno istraživanje sprovedeno u dva kruga, putem polustrukturisanih dubinskih intervjua sa studentima Univerziteta u Beogradu.

Struktura poglavlja je sledeća. Nakon uvodnih razmatranja, u drugom delu izložen je teorijski okvir poglavlja, sa posebnim osvrtom na poimanje koncepta antipolitike, njegov odnos prema populizmu i vezu sa krizom demokratije u Srbiji. Treći deo poglavlja posvećen je kontekstualnom okviru. Četvrti deo govori o metodološkom pristupu i opisu toka sprovođenja istraživanja. U petom delu predstavljeni su empirijski nalazi istraživanja, dok je u šestom delu predstavljena analitička interpretacija dobijenih rezultata. Završni deo poglavlja sumira ključne nalaze i ukazuje na njihov značaj za razumevanje studentskog pokreta i antipolitike u Srbiji.

TEORIJSKI OKVIR

Na prelasku iz XX u XXI vek, sa savremenim izazovima na globalnom nivou, javlja se i izazov krize demokratije i pada poverenja u predstavnički model demokratije. Uporedo sa tim, u nemalom broju konsolidovanih i nekonsolidovanih demokratija javlja se i izazov u vidu fenomena antipolitike.

Antipolitika, načelno, predstavlja nedovoljno istražen fenomen u nauci, što se delom može pripisati okolnosti da faktori koji deluju na pojavu antipolitike nisu uniformni, te da postoje pojedinačne determinante koje imaju značajan uticaj na antipolitiku, u smislu osnova njene pojave, načina i opsega ispoljavanja. Epifenomen različitih objektivnih okolnosti koje utiču na pojavu antipolitike jeste da postoji raznolikost u naučnom pristupu fenomenu antipolitike.[1]

Prvo pitanje koje se nameće jeste šta zapravo predstavlja antipolitika. Već iz samog termina jasno je da je reč o svojevrsnoj negaciji politike, ali ostaje otvoreno pitanje o kakvoj negaciji je reč. Da li je u pitanju negacija politike kao konkretne delatnosti, ili, pak, negacija politike kao društvenog podsistema u celini?

Negacija konvencionalnog shvatanja politike mogla bi se, na primer, izraziti tvrdnjom da je politika „sistematsko organizovanje mržnje" (Heywood 2013, 2). Istovremeno, antipolitika se može razumeti i šire – kao osporavanje samih temeljnih odrednica politike, njenih osnovnih principa, funkcija i legitimnosti.

Na taj način, antipolitika ne predstavlja jedinstven i jednoznačan pojam, već obuhvata čitav spektar stavova koji se kreću od kritike pojedinačnih političkih praksi do radikalnog negiranja politike kao takve.

Druga grupa pitanja proizlazi iz njenog načina ispoljavanja i u tom smislu postoje tri teorijska shvatanja antipolitike. Antipolitika se, najpre, može razumeti kao kritika politike u ime elitističkog modela odlučivanja, gde se građani doživljavaju kao politički iracionalne jedinke, koje usled ograničenosti svojih upravljačkih kapaciteta treba da prepuste politiku klasi političke elite (Wood 2021, 36).

Naspram elitističkog koncepta javlja se koncept participativne antipolitike, koji se ogleda u težnji za većim uključivanjem građana u političko odlučivanje, uglavnom mehanizmima direktne demokratije, preispitujući time predstavnički model demokratije (Spasojević 2024b, 45).

Populistička antipolitika iskazuje se tipičnim populističkim arsenalom kritika i manihejskom podelom na brojniji i obespravljeni narod i korumpirane

1 S tim u vezi, jedno široko i sveobuhvatno shvatanje antipolitike izlaže Dušan Spasojević, definišući antipolitiku kao sistem vrednosti, odnosno narative i negativne sentimente prema politici, političkim akterima i političkim institucijama, zasnovanim na nepoverenju i distanci prema političkom (Spasojević 2024a, 50).

elite, na temelju čega se zahteva vladavina naroda putem aktera koji sebe predstavljaju kao glas naroda i neposredne predstavnike njegovih istinskih interesa. Iako bi se naizgled moglo reći da postoje izvesne sličnosti između participativne i populističke antipolitike, u smislu antagonističkog odnosa prema elitama, ipak, kod populističke antipolitike težište upravo predstavlja antipluralistički i manihejski odnos prema politici, dok je kod participativne antipolitike težište na političkom osnaživanju građana (Kajsiu 2024, 263).

Mimo raznolikosti načina ispoljavanja, antipolitika se može sagledavati i kao fenomen koji se može generisati spolja i iznutra (Mete 2010, 40). Spoljašnja antipolitika bila bi pojava generisana od strane građana, stručnjaka i civilnog društva, u pravcu traganja za alternativnim načinima organizovanja političkog života. S druge strane, unutrašnja antipolitika bi predstavljala pojavu koja se generiše od strane političkih aktera, koji žigosanjem političkih suparnika uspostavljaju dvostruki kolosek na *nas* i *njih* u politici, čime se nastoji stvoriti širi konsenzus o nezadovoljstvu postojećim političkim akterima i njihovom korumpiranom elitizmu, što je gotovo tipski izraz populizma u praksi (Mudde and Kaltwasser 2017, 7).

Iz priloženog se može zaključiti da antipolitika predstavlja prilično heterogen i složen koncept, koji nema potpuno jasno definisane konture.

Kako u teoriji populistička antipolitika često ume biti posmatrana kao antisistemska tendencija, u ovom poglavlju je, usled okolnosti da nisu uočene antisistemske tendencije studenata u blokadi, operacionalizovan pristup Andreasa Šedlera (*Andreas Schedler*). Naime, Šedlerova kovanica, tzv. antipolitičko-establišmentski sentiment, konceptualizovana je s ciljem da se izvrši diferencijacija u odnosu na populističku antipolitiku.

Potreba za diferencijacijom nastala je s obzirom na to da je populistička antipolitika po svojoj sadržini bliska antisistemskim pozicijama, često preplićući na taj način animozitet u odnosu na političke, ali i ekonomske elite, tj. u odnosu na celokupan sistem, što u konačnici populističku antipolitiku čini izrazito heterogenom. To u načelu odgovara iskustvima u uporednopolitičkoj praksi, gde populistički akteri najčešće nastupaju sa antisistemskih pozicija, nameću se kao alternativa postojećem poretku i sistemu.

Šedlerov koncept antipolitičko-establišmentskog sentimenta, iako po mnogo čemu blizak konceptu populističke antipolitike, daleko je precizniji, iz razloga što se animozitet izražava isključivo u odnosu na postojeći politički establišment, odnosno političke elite (Schedler 1996, 292–293).

Snažna nit vezuje antipolitiku i populizam, dok je potonji snažno vezan za globalni trend krize demokratije. Srbija u tom smislu nije izuzetak; štaviše, aktivno demokratsko nazadovanje upravo se može uočiti u periodu nakon svetske ekonomske krize 2008. godine, oličavajući kako globalne faktore koji su uticali na proces demokratskog nazadovanja u Srbiji, tako i subjektivne faktore specifične za domaći kontekst.

Izostanak sudbinskog karaktera opštih izbora 2012. godine u poređenju sa prethodnim izbornim ciklusima, uz proevropsko profilisanje Srpske napredne

stranke (*SNS*), između ostalog, omogućio je pobedu SNS-a, ali i centripetalno sužavanje ideološkog prostora za političke aktere u Srbiji, što je, uz globalne okolnosti kao objektivni faktor, podstaklo duh populizma na političkoj sceni (Vujadinović 2009, 149; Stojiljković i Spasojević 2018, 111–112).

Poput antipolitike, populizam takođe predstavlja nejasno definisan koncept, krećući se od *ideologije tankog centra* (Mudde 2004, 543; Mudde and Kaltwasser 2013, 499), preko političke strategije (Weyland 2017, 15), do stila političke komunikacije (Norris and Inglehart 2019, 66). Međutim, za razliku od antipolitike, populizam predstavlja i te kako istražen i popularan fenomen u nauci, iako ima različite teorijske pristupe. Zajednički imenitelj svim teorijskim konceptima populizma bez sumnje predstavljaju temeljne odrednice u vidu naroda i elite. Naime, suština populizma najbolje se može shvatiti kroz manihejski odnos obespravljenog naroda naspram korumpiranih i zlih elita. Na taj način se populistički politički akteri pozivaju na svoj legitimitet u smislu glasa obespravljenog naroda, dovodeći u pitanje legitimitet ostalih aktera, pa i samog sistema (Levitsky and Ziblatt 2019, 22).

Iako je tačno da pojmovi naroda i elita mogu poprimati različita značenja u konkretnim populističkim kontekstima, ona se najčešće kreću u okviru shvatanja naroda kao mnoštva, odnosno kao široke, natklasne društvene grupacije, ali vrednosno povezanog karaktera, i naroda shvaćenog kao nacija, naspram elita koje mogu biti političke, ekonomske, pa čak i nacionalne u određenim okolnostima. Prepoznavanje suštine populizma je utoliko značajnije za konkretno empirijsko istraživanje, jer teorijski koncepti predstavljaju redukcionistička rešenja za složeni fenomen poput populizma (Anselmi 2018, 46).

Populizam ima dvostruki značaj za razumevanje političkog života u Srbiji, najpre zbog populističkog antipluralizma, što je dovelo do toga da se partijski sistem u relativno kratkom vremenskom periodu pomeri od sistema ekstremnog pluralizma do sistema sa predominantnom partijom (Kovačević 2023, 38). Populizam, potom, ima značaj i u smislu razumevanja manira postepenog urušavanja demokratije, odnosno demokratskih kapaciteta poslednjih trinaest godina, što je Srbiju od nekonsolidovane demokratije dovelo do takmičarskog autoritarizma, da bi se poslednjim dešavanjima počeli nazirati i određeni obrasci neprikrivenog autoritarizma, čime je, iznova, cilj demokratske konsolidacije u Srbiji sveden na opstanak demokratije.

KONTEKSTUALNI OKVIR

Razumevanje antipolitičkog sentimenta među studentima zahteva smeštanje u širi politički, odnosno društveni kontekst, posredstvom čega su formirane izvesne percepcije među studentima. Takav kontekst oblikovan je trinaestogodišnjim procesom koncentracije političke moći i demokratskog nazadovanja, sužavanja, odnosno potiskivanja političkog pluralizma i, naposletku, sistemskog delegitimisanja opozicije i opozicionih aktera.

Poslednjih nekoliko godina, politička sfera u Srbiji prolazi kroz procese koji prevazilaze uobičajene obrasce vezane za dominaciju jedne partije; štaviše, ispostavlja se da obezbeđivanje stabilne skupštinske većine ne predstavlja centralni strateško-politički cilj vladajuće stranke, već neutralisanje, fragmentisanje i delegitimisanje svakog oblika kritičkog, naročito opozicionog delovanja. Normalizovan je javni diskurs u kome se opozicija kontinuirano delegitimiše kao kriminalna, korumpirana, antisrpska i izdajnička, čime ne samo da se osporavaju pojedinačni politički akteri, već se dovodi u pitanje i celokupan koncept opozicionog delovanja.

Paralelno sa tim, SNS je ostvarila političko zarobljavanje institucija, kao i uspostavljanje visokog stepena kontrole nad javnim preduzećima, privredom i privrednim tokovima, čime je značajno sužen prostor za političku konkurenciju. Partijska patronaža i snažne klijentelističke mreže postale su uobičajeni mehanizmi dominacije i kontrole, te u takvim okolnostima institucionalni mehanizmi snošenja odgovornosti i smene vlasti postaju formalnost, što dodatno podstiče nepoverenje u politički sistem (Vuković 2017, 105).

Na polju političkih institucija, Srbija se suočava sa izazovom nepoverenja u Narodnu skupštinu i političke stranke. Prema istraživanju iz 2020. godine, poverenje u Narodnu skupštinu iskazalo je 31 odsto, dok je u političke stranke iskazalo nepunih 20 odsto građana. Uzme li se u obzir da je tokom istog istraživanja poverenje u vojsku iskazalo gotovo 72 odsto građana, može se zaključiti da se Srbija suočava sa ozbiljnom krizom poverenja u političke institucije. Takvo nepoverenje vodi ka političkoj i društvenoj pasivizaciji građana, čime se građani, razočarani mogućnošću da utiču na društvene tokove, povlače iz javne političke sfere u privatnu sferu (Vuković 2023, 91; Fiket and Pudar Draško 2021, 402).

Posebno važnu ulogu u tome ima medijska sfera. Klijentelističke strukture u medijskoj sferi doprinele su stvaranju neravnopravnog medijskog duopola u Srbiji. Značajno brojniji i uticajniji provladini mediji postali su jedan od ključnih instrumenata političke mobilizacije vlasti i suzbijanja delovanja opozicionih aktera, civilnog društva i kritički nastrojenih pojedinaca, tako što se vode neposustajuće kampanje diskreditacije. Time se svaki nagoveštaj kritičke odnosno opozicione aktivnosti žigoše kao pretnja po državne interese i stabilnost (Vuković 2022, 107).

Kao posledica navedenih procesa javlja se normalizacija predstave o politici kao inherentno nemoralnoj i kompromitujućoj delatnosti. To zapravo svedoči da primarni strateško-politički cilj SNS-a nije obezbeđivanje stabilne većine, već potpuna marginalizacija ili čak neutralizacija opozicionog i kritičkog delovanja, čime se načelno dovodi u pitanje i celokupan koncept demokratije. Upravo takvo društveno okruženje i kontekst oblikovali su stavove studenata.

METODOLOGIJA

Dato istraživanje sprovedeno je u dva kruga, i to primenom kvalitativne metode u vidu polustrukturisanih dubinskih intervjua. U prvom krugu sprovedena su 22 intervjua, u periodu od 11. februara do 14. marta 2025. godine, a u drugom krugu 9 intervjua, tokom oktobra, sa ispitanicima koji su već učestvovali u istraživanju, a koji su odabrani slučajnim metodom. Intervjui su tokom oba kruga vršeni isključivo uživo.

U prvom krugu istraživanja korišćeno je neprobabilističko uzorkovanje, i to tehnika snežne grudve. Tokom prvog kruga istraživanja sprovedeno je ukupno 22 intervjua sa studentima 20 fakulteta Univerziteta u Beogradu, aktivnim učesnicima protesta i blokada. Od ukupnog broja ispitanika, 20 ispitanika bili su studenti osnovnih akademskih studija, dok su 2 ispitanika bili studenti postdiplomskih studija, i to 1 student master akademskih studija i 1 student doktorskih akademskih studija. Trinaest ispitanika bili su muškarci, a 9 žene. Trajanje pojedinačnog intervjua iznosilo je do 60 minuta, a prosečno 42 minuta.

Za potrebe istraživanja, fakulteti su bili podeljeni u četiri grupe, u skladu sa svojim naučnim orijentacijama: 1) društveno-humanistički;[2] 2) tehnički;[3] 3) zdravstveni;[4] 4) prirodni[5].

U cilju sprečavanja dominacije bilo koje grupe fakulteta nad pandanom i radi što raznovrsnijih studentskih perspektiva, izvršen je podjednak broj intervjua u grupi fakulteta društveno-humanističkih nauka i grupi fakulteta tehničkih nauka, kao i podjednak broj intervjua u grupi fakulteta zdravstvenih nauka i grupi fakulteta prirodnih nauka. Uzevši u obzir da je broj fakulteta Univerziteta u Beogradu prevazilazio planirani broj intervjua, odabrani su fakulteti sa najvećim brojem studenata u svojim grupama.

Prvi krug istraživanja je sproveden u četiri faze. U prvoj, pripremnoj fazi, izvršena su dva probna intervjua na Pravnom fakultetu. Nakon toga, usledila je druga faza, odnosno faza prikupljanja podataka, tokom koje je izvršen po jedan intervju na svakom fakultetu, osim na Fakultetu organizacionih nauka, gde su, u cilju sprečavanja dominacije Pravnog fakulteta kao fakulteta iz pandan grupe, bila izvršena dva intervjua, kako bi se postigla što veća ravnopravnost. Potom je usledila treća faza, tj. faza analize podataka, koja je vršena u tri etape. U prvoj etapi izvršena je transkripcija tonskih zapisa intervjua, da bi

2 Grupu fakulteta društveno-humanističkih nauka činili su: 1) Pravni fakultet; 2) Filološki fakultet; 3) Ekonomski fakultet; 4) Filozofski fakultet; 5) Fakultet političkih nauka; 6) Fakultet za obrazovanje učitelja i vaspitača; 7) Fakultet bezbednosti.

3 1) Fakultet organizacionih nauka; 2) Elektrotehnički fakultet; 3) Mašinski fakultet; 4) Građevinski fakultet; 5) Saobraćajni fakultet; 6) Tehnološko-metalurški fakultet; 7) Arhitektonski fakultet.

4 1) Medicinski fakultet; 2) Fakultet veterinarske medicine; 3) Stomatološki fakultet.

5 1) Matematički fakultet; 2) Biološki fakultet; 3) Geografski fakultet.

potom u drugoj etapi transkribovani podaci bili analizirani putem softvera za kvalitativnu analizu podataka – *QDA Miner*. Treća etapa podrazumevala je analizu prethodno obrađenih podataka. Četvrta faza podrazumevala je predstavljanje nalaza istraživanja.

Tokom prvog kruga istraživanja fokus je bio na percepciji vladavine prava među studentima u blokadi, i to u specifičnom kontekstu koji se ogledao, između ostalog, u još uvek politički neprofilisanom studentskom pokretu, dok je aktivnost pokreta bila usmerena prevashodno ka ispunjenju četiri postavljena zahteva. Materijal prikupljen za potrebe prvog kruga istraživanja sadržao je značajan uvid i u antipolitički sentiment studenata. Budući da je fokus bio na percepciji vladavine prava, svesno je odlučeno da se sa vremenske distance izvrši drugi krug istraživanja čiji bi fokus bio na antipolitičkom sentimentu. Uzimajući u obzir da je prvi krug istraživanja vršen u okolnostima političke neprofilisanosti studentskog pokreta, nametnulo se, reklo bi se, logično pitanje da li je potonje profilisanje studentskog pokreta uticalo na uočeni antipolitički sentiment, odnosno da li je došlo do defatalizacije odnosa prema politici i političkim akterima.

U drugom krugu istraživanja izvršeno je 9 intervjua, sa studentima 9 fakulteta Univerziteta u Beogradu, sa ispitanicima koji su učestvovali i u prvom krugu istraživanja. Učesnici su odabrani metodom slučajnog izbora iz grupe ispitanika prvog kruga istraživanja. Težilo se ujednačenoj polnoj zastupljenosti, čime je učestvovalo 5 muškaraca naspram 4 žene. Trajanje pojedinačnog intervjua iznosilo je do 60 minuta, a prosečno 50 minuta.

Drugi krug istraživanja sproveden je u četiri faze. U prvoj, pripremnoj fazi, izvršen je jedan intervju. Druga faza, odnosno prikupljanje podataka, izvršena je sa ostalih 8 ispitanika. Treća faza, odnosno analiza podataka, vršena je u tri etape. Kao i u prethodnom krugu istraživanja, te tri etape podrazumevale su transkripciju podataka, softversku analizu i analizu softverski obrađenih podataka, a četvrta faza – predstavljanje nalaza istraživanja.

Vršeno je tonsko snimanje intervjua i ispitanici su pre početka intervjua bili informisani o okolnostima tonskog snimanja, nakon čega je zatražena njihova nedvosmislena usmena saglasnost za učešće u istraživanju, što je zabeleženo tonskim zapisom. Učesnici su takođe bili informisani o zaštiti svojih podataka o ličnosti, kao i da će sadržina intervjua biti upotrebljena isključivo u naučne svrhe.

ANTIPOLITIČKI SENTIMENT STUDENATA U BLOKADI

Za potrebe izlaganja i razumevanja stavova studenata, antipolitici pristupamo kao sistemu vrednosti, odnosno narativa prema politici, njenim institucijama i akterima zasnovanom na negativnoj percepciji i nepoverenju, te bismo odnos prema antipolitici u konkretnom slučaju klasifikovali na dva gledišta: 1) odnos prema politici; i 2) odnos prema političkim akterima.

Na osnovu iznesenih stavova studenata, mogu se uočiti dva vida antipolitičkog sentimenta: prvi, antipolitičko-establišmentski sentiment, i drugi, u vidu tehnokratske antipolitike.

Oba kruga istraživanja pokazala su ozbiljno i strukturno nepoverenje prema politici, političkim akterima, i uopšte političkom. Međutim, studenti nisu pokazali antisistemske tendencije, u smislu preispitivanja ekonomskog ustrojstva i izražavanja indignacije u odnosu na ekonomske elite, što svedoči da studenti, iako iskazuju otklon prema političkom, ipak ne pokazuju antisistemske tendencije (Kastels 2022, 21; Wallerstein 2014, 170).

Stav da vlast i opozicija predstavljaju lice i naličje jedne iste elite koja se povremeno rotira predstavlja najočitiji antipolitički stav, koji ima temeljni značaj za razumevanje odnosa studenata kako prema politici kao procesu, tako i prema institucijama, gde se iz odnosa prema političkim akterima izvode stavovi prema politici i političkim institucijama (Schedler 1996, 295).

Odnos prema politici

U prvom krugu istraživanja studenti su iskazali izrazito negativan odnos prema politici, percipirajući politiku kao nemoralnu i nedostojnu, ali ipak važnu i sveprisutnu. Svoj stav argumentovali su time da u Srbiji postoji jedna ista politička elita koja se povremeno rotira, te da je domaća politika naprosto kolonizovana od strane ličnosti upitnih kompetencija i motiva, a da su za to najodgovornije institucije koje na vreme nisu prekinule začarani krug političke kleptokratije u Srbiji. To značajnim delom objašnjava zašto su studenti gajili snažno uverenje da se pritiskom na institucije može postići ispunjenje studentskih zahteva.

Drugi krug istraživanja je pokazao da studenti nisu značajno odstupili od svog pređašnjeg stanovišta o politici, budući da se politika još uvek posmatra kao sveprisutna i suštinski značajna za oblikovanje društva. Međutim, ono što predstavlja novost jeste da se odnos prema politici izmenio u smislu da se politika manje doživljava kao nepatvoreno zlo, već kao zlo bez koga se ne može – *malum sine quo non*. Na taj način, politika ne mora nužno biti zla, ukoliko se ne prepusti korumpiranoj političkoj eliti. Studenti nadalje sami priznaju da su politiku do pojave studentskog pokreta doživljavali kao, u njihovom slučaju, celoživotnu dominaciju jedne partije i jedne ličnosti i neme odnosno neprisutne opozicije, koja je, shodno iskazanim stavovima, u dosluhu sa vlašću.

Ipak, treba biti oprezan, jer ovakvi stavovi ne predstavljaju kopernikanski obrt kada je reč o odnosu prema politici, budući da je determinanta koja studentima uliva nadu u politiku vrlo labave prirode, a svodi se na puko postojanje studentskog pokreta, te se može reći da mimo te labave determinante i dalje poput Damoklovog mača lebdi duboki antipolitički narativ.

> *Ja sam celog života razmišljao o politici, to je uvek bila neka borba protiv Vučića, jer je on došao na vlast kad sam ja bio klinac u osnovnoj školi. Kao, celog mog*

života je tu. Politika je uvek borba različitih interesa i da je borba za demokratiju najbolja, da bi svaki interes imao glas. Ali mislim da čak i kada srušimo Vučića, bilo sad ili za deset godina, ako hoćemo da izgradimo pravnu državu, to će biti borba. Tako da, politika u ovoj državi je borba između jednih te istih elita i svih ostalih. Nekako je to uvek povuci-potegni. (Ispitanik 3A)

*Uh. Mahinalan odgovor ovako bi bio ku*va. Politika je ku*va. Sad, ja nikad o politici nisam imao pozitivno mišljenje, kao, to je zanimanje kojim se bave nepošteni ljudi željni profita, ne nužno finansijskog, nego prosto ljudi željni moći. Ali, kako su počele studentske blokade i naše političko profilisanje, shvatio sam, mora neko i time da se bavi. Ako se vodimo logikom da se time bave nepošteni i mi pošteni se izvučemo iz toga, onda ništa dobro ne možemo ni da očekujemo. Blokade su meni bile prekretnica da promenim stav, kao, neko mora i ovo da radi, zašto bismo onda to prepustili raznoraznim da se time bave*. (Ispitanik 9A)

Vrlo zanimljiv stav studenata jeste onaj koji lokalnu politiku ne doživljava kao politiku per se, već kao određenu sferu u kojoj se ne javljaju aporije koje uobičajeno prate „visoku politiku". Sledstveno, lokalni opozicioni političari, najvećim delom, ne doživljavaju se kao pripadnici jedne iste, zle i korumpirane, političke elite, što za posledicu ima da se saradnja na lokalnom nivou doživljava kao nekontroverzna, realna i svrsishodna.

Ali neka saradnja, da ih podržimo na lokalu, ako se radi o nekim zaista ispravnim ljudima koji se bore za neke dobre vrednosti na lokalu. Jer, nije realno da možemo kao studentski pokret da učinimo neke promene na lokalu. (Ispitanik 1A)

Odnos prema političkim akterima

Naime, oba kruga istraživanja potvrdila su snažan otpor ideji saradnje sa opozicijom, kao i jasno izraženo nepoverenje u odnosu na opozicione aktere. Sledeći stavovi predstavljaju iskaze iz oba kruga istraživanja i odražavaju duboko nepoverenje prema opoziciji u smislu izjednačavanja vlasti i opozicije, sa jedne strane, kao i naglašavanje izostanka konkretnih rezultata.

Situacija je takva da oni imaju iste plate kao što imaju ovi što su u vlasti. Većina njih samo glumata da su nešto kao protiv. Namerno sam se neakademski izrazila sa ovo – glumataju. Čak je Vučić negde izjavio, kao – 'koja opozicija, svi su oni moji'. Mi stvarno mislimo da su oni njegovi, svađaju se u Skupštini, glume ludilo, primaju plate, a nakon toga izađu i ručaju zajedno, piju kafe i ostalo. Mi imamo iste ljude na našoj političkoj sceni godinama. Vučić je tu otkad sam se rodila, ali ljudi koji su sada tu bili su tu i pre dvadeset i više godina, bili su tu kad i naši roditelji, i onda mi se zajedno zapitamo da li se uopšte menja taj politički kadar, menjaju li se ljudi koji učestvuju u politici. Imam utisak da niko novi ne

dolazi, a svako novi ko dođe, oni ga na neki način prigrabe, da se tako izrazim. (Ispitanik 7A)

Drugi krug istraživanja pokazalo je da duboko nepoverenje u odnosu na opoziciju i dalje postoji među ispitanicima. Štaviše, reklo bi se da je protok vremena dodatno osnažio prvobitne stavove na način što studenti smatraju da opozicija i vlast predstavljaju lice i naličje jedne iste političke elite, koja se povremeno rotira. Takođe, percepcija nesposobnosti opozicije i izostanka rezultata još je više izražena nego u prvom krugu istraživanja, pogotovo nakon incidenta u Narodnoj skupštini.[6] Sledstveno, saradnja sa opozicijom, po rečima ispitanika, nije moguća, jer dominira stanovište da najveći deo opozicije predstavlja aktera u političkom igrokazu u režiji vlasti.

Ali ispada da se opozicija ne bori dovoljno. Čim ti uđeš u Skupštinu, znači da imaš neki broj ljudi iza sebe. Nisam videla da se opozicija mnogo trudila da pokreće proteste van Beograda, zbog niza raznih neregularnosti i netransparentnosti, a ne samo da pale baklje i pljuju se međusobno preko N1 i Pinka. (Ispitanik 6A)

Posebno zanimljiv nalaz jeste da ispitanici navode pokret Kreni-promeni kao izuzetak u okviru opozicije, te samim tim jedinog političkog aktera koji predstavlja potencijalnog saveznika studenata i studentskog pokreta. Samo značenje saradnje za ispitanike, sa druge strane, kreće se od bazične komunikacije do pune sinergije i zajedničkog delovanja, iz čega se može zaključiti da studenti nemaju jasno utvrđen okvir za saradnju sa pokretom Kreni-promeni, ali da smatraju da se radi o drugačijem političkom akteru, koji ne predstavlja deo jedne iste, korumpirane i nemoralne, političke elite.

Rekao bih da pokret Kreni-promeni ima neku razliku u odnosu na ostale, od nastanka, pa do načina funkcionisanja, rekao bih da imaju neko aktivističko poreklo. Ne deluju kao konvencionalni politički pokret i imaju ozbiljnu snagu na ulici u odnosu na ostale. (Ispitanik 2A)

Uočen je takođe jedan zanimljiv fenomen, koji se ispoljava kroz svojevrsnu ekstrapolaciju, odnosno poistovećivanje kontinuiteta političke stranke sa njenim liderom kao pojedincem, ali i kroz izjednačavanje političke zaostavštine lidera sa strankom kao kolektivnim entitetom. Takav način ekstrapoliranja ukazuje na percepciju da su i promene imidža i smena lidera u etabliranim strankama suštinski nevažne, kao i da je osnivanje novih političkih projekata od strane već afirmisanih političara jednako nerelevantno. Time se dodatno osvetljava dubina antipolitičkog sentimenta među ispitanicima.

---

6 4. marta 2025. godine, tokom redovnog zasedanja Narodne skupštine, na kome je razmatrana ostavka predsednika Vlade Miloša Vučevića, došlo je najpre do verbalnog prepucavanja i prozivanja narodnih poslanika iz redova opozicije i vlasti, da bi potom došlo do upotrebe pirotehničkih sredstava, što je kulminiralo fizičkim sukobom.

Oni nisu bili tu 10 godina i nemaju problem sa prošlošću, kao DS ili neka druga opcija. Miloš Jovanović je na čelu DSS-a, DSS znamo kako se poneo posle Petog oktobra, oni nisu dali da se hapse odgovorni iz Miloševićeve vlasti, a Đinđić je to hteo i zato nam je sve ovako ispalo. ... A onda, sa druge strane, imaš Miloša Jovanovića koji kaže studentska lista je glupost. To nam ne treba. Drugi nešto mute, neće da kažu, kao tipa oni iz SSP. Tako da zavisi. Ako je neka stranka uz studente, ako nemaju ukaljanu prošlost, ako ne žele da se ogrebu, onda je to super, to je win-win. (Ispitanik 4A)

Kao sekundarni faktor nepoverenja u opozicione aktere i nepodobnosti opozicije za saradnju, studenti navode stav taktičkog karaktera, gde, mimo prethodno razmotrenih kritika na račun opozicije, postoji i percepcija da bi bilo kakav oblik saradnje mogao negativno da utiče na podršku studentskom pokretu, odnosno studentskoj listi. Nešto drugačija linija argumentacije oslanja se na stav da je studentska lista apsorbovala najveći deo birača opozicionih stranaka, te da im iz tih razloga taktički i nije potrebna saradnja sa opozicijom.

Tako da je isključen najveći deo opozicije. Ali ostajem pri tome da to nije greška i da tako mora da ostane. Prosto, naša kolektivna percepcija u pokretu je da oni nemaju legitimitet i popularnost u narodu, da mogu samo da nam odbiju glasače. Mi smo postali ključni igrači u big tent stilu, ono, za svakog ponešto. Svako može da se pronađe u ovome što zastupamo. (Ispitanik 9A)

Tako da mislim da između nas mora postojati ta neka crvena linija, koja je jasna, jer mi imamo sve poverenje naroda. Mora da se zna ko je tu glavni, ko ima poverenje naroda. (Ispitanik 3A)

Govoreći o poverenju studenata u različite društvene aktere u pogledu vođenja države i rešavanja važnih društvenih pitanja, još jednom je iskazan identičan stav kao u prvom krugu istraživanja, gde su ispitanici dominantno navodili tehnokrate kao najbolje rešenje. Ono što predstavlja neobičnu razliku jeste da su ispitanici tokom drugog kruga istraživanja naveli da bi poželjno bilo da se radi ne samo o tehnokratama, već o *snalažljivim* tehnokratama, koje će posedovati ne samo lični integritet, poštenje i stručnost kao osobine od značaja za rešavanje važnih društvenih pitanja, već i spretnost da u datim okolnostima političkog i društvenog habitusa sprovedu svoja rešenja u opštu korist naroda.

U ovom trenutku mislim da nam trebaju tehnokrate. Ja bih bukvalno ChatGPT zaposlio da može. Imaš funkciju, imaš kako da je uradiš, i učini to. Isključi mozak i radi kako piše. (Ispitanik 9A)

Mislim da moraju da budu nesebični i istrajni. Ali moram da dodam da moraju da imaju čast i obraz kad je to potrebno. Komunikacija sa narodom mora biti drugačija, mora se uvažavati volja naroda, pored toga što će na najbolji način obavljati svoj posao, jer imam poverenja u struku. (Ispitanik 6A)

ANALIZA STUDENTSKIH STAVOVA

Faktori koji su od značaja za razumevanje dubokog antipolitičkog odnosa studenata jesu najvećim delom posledice modusa, snažno oslonjenog na populizam, kojim je izvršeno postepeno demokratsko nazadovanje u Srbiji.

Mimo podrivanja nezavisnosti institucija i rasprostranjenosti partijske patronaže, uspostava klijentelističkih struktura u medijskoj sferi predstavlja jednu od ključnih odrednica za uspešnu razgradnju demokratskih kapaciteta Srbije. Klijentelističke strukture time služe ne samo sopstvenoj svrsi, već i u svrhe stvaranja atmosfere permanentne opasnosti, ali i stvaranju imaginarnih neprijatelja i borbi protiv njih, odnosno njihovom žigosanju i diskreditaciji. Na taj način iščezava atmosfera zdrave političke kompeticije, a uspostavlja se atmosfera neprijateljstva, potiskuje zdrava politička komunikacija, a kompromis i dogovor doživljavaju kao čin izdajstva (Međedović 2025, 18; Fiket, Pudar Draško and Urošević 2022, 293; Jovanović 2022, 355).

Takav obrazac generisan je prvenstveno za borbu protiv unutrašnjih političkih neprijatelja, bilo da se radi o političkim oponentima, novinarima ili pukim kritičarima. Za takve potrebe stvaraju se različite kvalifikacije koje za cilj imaju da legitimizuju SNS kao svenarodni pokret nezadovoljnih (Spasojević i Stojiljković 2020, 112; Bieber 2020, 93).

Kako nalazi istraživanja upućuju na odsustvo animoziteta prema ekonomskim elitama, odnosno odsustvo antikapitalističkih tendencija, time se ukazuje na opravdanost analitičke primene Šedlerovog koncepta antipolitičko-establišmentskog sentimenta, koji je usmeren isključivo prema političkim elitama. U slučaju studenata, antipolitičko-establišmentski sentiment može se razumeti kao proizvod specifičnog političkog i društvenog okruženja obeleženog dugotrajnim demokratskim nazadovanjem, potiskivanjem političkog pluralizma i kontinuiranom delegitimizacijom opozicionih aktera. U takvim okolnostima formirana je percepcija prema kojoj vlast i opozicija predstavljaju dva lica iste političke elite, što predstavlja jedan od centralnih nalaza istraživanja.

Time se može reći da je studentski antipolitičko-establišmentski sentiment indukovala vlast, kao posledicu političke komunikacije, odnosno podrivanja demokratije i zarobljavanja institucija (Tobiasz 2023, 107). Odnos prema političkim akterima ima fundamentalni značaj za studentsku antipolitiku, jer studenti na osnovu percepcije političkih aktera oblikuju i svoj odnos prema politici. Zato je važno naglasiti da, i pored toga što je naizgled došlo do neznatne defatalizacije politike u drugom krugu istraživanja, ipak je takva okolnost uslovljena činjenicom da se studentski pokret, u međuvremenu, politički profilisao, te da je to odlučujući faktor za simboličnu promenu u stavu. Sa druge strane, ukoliko se iz politike izuzme studentski pokret kao politički akter, duboki animozitet prema politici ponovo postaje očigledan.

Tehnokratska antipolitika predstavlja drugi vid ispoljavanja antipolitičkog sentimenta među studentima.

Ideja da stručnjaci treba da budu odlučujući subjekti u oblikovanju društvenog života i ujedno alternativa političkoj klasi, nije ograničena samo na Srbiju, već predstavlja rasprostranjen fenomen u velikom broju savremenih država. Stanovište da je politika kao takva prevaziđena i da se političari rukovode isključivo ličnim interesima, naspram percipirano superiornijeg modela vladavine stručnjaka koji se nesebično rukovode opštim interesima, predstavlja tipični obrazac tehnokratske antipolitike.

Uzroci tehnokratske antipolitike među studentima mogu se sagledati iz više perspektiva. Najpre, nesumnjivo je da najznačajniji agens tehnokratske antipolitike među studentima predstavlja percepcija nekompetentnosti političara, što je u bliskoj vezi sa percepcijom uzroka nesreće u Novom Sadu. Ova okolnost ima pre svega kontekstualni karakter.

Budući da studenti vlast i opoziciju doživljavaju kao lice i naličje jedne iste elite, samim tim se u potpunosti zatvara prostor za etablirane političke aktere. Stručnjaci se, u percepciji studenata, javljaju kao jedina kredibilna alternativa političkim akterima. Sledstveno, može se zaključiti da, na osnovu percepcije političara kao nekompetentnih, proporcionalno raste poverenje u stručnjake i tehnokratski stil upravljanja.

Dalje, tehnokratska antipolitika povezana je i sa kolektivnim identitetom studentskog pokreta. Naime, studenti su u formativnoj fazi sopstvenog pokreta, uz isticanje četiri osnovna zahteva, uspostavili i ekspertske grupe, čija je svrha bila procena ispunjenosti prvog studentskog zahteva, ali ujedno utvrđivanje istine o tragediji u Novom Sadu. Antipolitički sentiment, izražen kroz kategoričko odbijanje saradnje sa političkim akterima, kao i snažno oslanjanje na stručnjake, naročito akademsku zajednicu, oblikovao je kolektivni identitet studentskog pokreta (Melucci 1996, 81). Posledično, uloga pokreta i stručnjaka percipirana je na gotovo mesijanski način.[7]

7 Vrlo značajno mesto u formiranju kolektivnog identiteta društvenih pokreta imaju simboli, prakse i rituali. Na ovom mestu se nećemo osvrtati na celokupan arsenal simbola, praksi i rituala studentskog pokreta, već ćemo se osvrnuti na značaj jednog od najučestalijih studentskih gesala – '*Kraj je kada mi kažemo da je kraj*'. Navedeno geslo ima daleko širi domašaj od komunikacijskog sredstva; ono svedoči o percepciji mesijanskog određenja studentskog pokreta i Ekspertskih grupa o utvrđivanju istine o tragediji u Novom Sadu odnosno ispunjenosti zahteva, čime se zatvaraju vrata za sve ostale društvene aktere mimo stručnjaka, kako za utvrđivanje istine o tragediji, tako i za strukturne promene u Srbiji. Iako koncept kolektivnog identiteta trpi kritike o anahronosti koncepta u digitalnoj eri društvenih pokreta koji se oslanjaju na informacione tehnologije i izgradnju personalnih mreža, ipak, personalne mreže mogu se posmatrati i kao osnažujući agens kolektivnog identiteta.
Videti: Della Porta and Diani 2006, 110–111; Petrović J. i Petrović D. 2017, 412–413.

ZAKLJUČAK

Istraživanje sprovedeno u dva kruga pokazalo je da je antipolitika među studentima snažno izražena i duboko ukorenjena. Studenti antipolitički sentiment izražavaju u dva komplementarna vida – kroz antipolitičko-establišmentski sentiment i kroz tehnokratsku antipolitiku.

Dakle, antipolitički sentiment ne predstavlja kratkotrajni fenomen u okviru studentskog pokreta, kao ni prolaznu reakciju na kontekstualne okolnosti, već izraz daleko dubljih procesa koji se odvijaju poslednjih trinaest godina.

Fundamentalni značaj za razumevanje antipolitike studenata u blokadi upravo ima antipolitičko-establišmentski sentiment. Temelji se na percepciji da vlast i opozicija predstavljaju lice i naličje jedne iste političke elite, koja se povremeno rotira, ali suštinski ne proizvodi bilo kakvu promenu, već perpetuira politički status quo. Takva percepcija dovodi do duboke erozije poverenja u politiku, političke procese i institucije. Nadalje, političkim akterima uskraćen je kredibilitet da budu nosioci političkih promena. To, međutim, ne znači i da studenti pokazuju antisistemske tendencije kao društveni pokret, te se ne može reći da studentski pokret predstavlja talas zakasnelih antisistemskih društvenih pokreta koji je pogodio Srbiju.[8]

Tehnokratska antipolitika predstavlja drugi ključni nalaz istraživanja i može se razumeti kao svojevrsni odgovor na percipiranu nekompetentnost političkih aktera. Idealizacija stručnjaka i tehnokratskog stila upravljanja zasniva se na uverenju da bi depolitizovano odlučivanje, vođeno znanjem i profesionalnim integritetom, moglo da nadomesti neuspehe postojeće politike u Srbiji, iako se mogu postaviti legitimna pitanja kako o odgovornosti stručnjaka, tako i o mogućnosti da politika bude svedena na vaninteresnu i vanvrednosnu sferu (Hefe 2016, 270–271; Birešev 2024, 45). Ovaj vid antipolitike dodatno je ojačan kolektivnim identitetom studentskog pokreta, u kome ekspertske grupe i akademska zajednica zauzimaju gotovo mesijansku ulogu u utvrđivanju istine i artikulaciji društvenih zahteva. Iako takva pozicija može imati mobilizacijski potencijal, ona istovremeno nosi ozbiljan rizik potiskivanja pluralizma i delegitimizacije drugih društvenih aktera.

Istraživanje takođe pokazuje da izvesna defatalizacija odnosa prema politici u drugom krugu istraživanja ne predstavlja suštinsku promenu antipolitičkog narativa, već pre ograničenu promenu uslovljenu političkim profilisanjem studentskog pokreta. Politika postaje prihvatljiva samo ukoliko je '*naša*', odnosno ukoliko se poistovećuje sa studentskim delovanjem, dok se svi ostali politički akteri i dalje doživljavaju kao inherentno kompromitovani i samim tim nepoželjni.

---

8 Prisustvo izraženog neoliberalnog i istovremeno odsustvo antisistemskog sentimenta među studentima u blokadi predstavlja temu koja izlazi iz okvira rada i iziskuje zasebno razmatranje.

U širem smislu, nalazi ovog istraživanja ukazuju na to da antipolitika među studentima u Srbiji ne može biti posmatrana isključivo kao posledica generacijskog nezadovoljstva ili krize političke participacije, već kao proizvod dugotrajnog procesa urušavanja demokratskih institucija, političke komunikacije zasnovane na diskreditaciji i polarizaciji, kao i sistematskog podrivanja političkog pluralizma. Time se potvrđuje teza da antipolitika može biti indukovana odozgo, kao nenameravana posledica autoritarnih praksi vlasti.

Pod uticajem navedenih procesa, izraženo ograđivanje studenata od društvenih aktera van studentskog pokreta ne predstavlja proizvoljnu odluku studenata, već potpuno sledstvenu posledicu strukturalnog sužavanja i potiskivanja polja političkog i kritičkog delovanja od strane vlasti, kao i delegitimizacije takvog delovanja.

Naučni doprinos poglavlja ogleda se u empirijskom ispitivanju antipolitike među studentima u blokadi kao specifičnom društvenom akteru, operacionalizaciji i empirijskoj proveri analitičke korisnosti koncepta antipolitičko-establišmentskog sentimenta, ali i identifikaciji koegzistiranja antipolitičko-establišmentskog i tehnokratskog oblika antipolitike, kao i u argumentovanju stanovišta da se antipolitika može javiti kao strukturno indukovana posledica demokratskog nazadovanja i podrivanja političkog pluralizma, kroz autoritarne prakse vlasti.

Na kraju, iako studentski pokret u blokadi nosi potencijal za revitalizaciju političke sfere u Srbiji, izraženi antipolitički sentimenti istovremeno predstavljaju ozbiljan izazov na dugoročnom planu. Bez transformacije antipolitike u kritički, ali inkluzivni vid političke participacije, postoji rizik da se energija studentskog pokreta iscrpi u negaciji postojećeg, bez stvaranja održivih demokratskih alternativa (Fridrih 2005, 359).

LITERATURA

Anselmi, Manuel. 2018. *Populism: An Introduction*. New York: Routledge.

Bieber, Florian. 2020. *The Rise of Authoritarianism in the Western Balkans*. London: Palgrave Macmillan.

Birešev, Ana. 2024. „Teorijski pogledi na depolitizaciju i sumrak političkog." *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja* 42(1–2): 29–52.

Della Porta, Donatella, and Mario Diani. 2006. *Social Movements: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.

Fiket, Irena, and Gazela Pudar Draško. 2021. „Possibility of non-institutional political participation within the non-responsive system of Serbia: The impact of (dis)trust and internal political efficiency." *Sociologija* 63(2): 400–418.

Fiket, Irena, Gazela Pudar Draško and Milan Urošević. 2022. „Anti-Politics as 'Culture of Rejection': The Case of Serbia." *Patterns of Prejudice* 56(4–5): 279–296.

Fridrih, Joakim Karl. 2005. *Konstitucionalna demokratija: teorija i praksa u Evropi i Americi*. Podgorica: CID.

Hefe, Otfrid. 2016. *Da li je demokratija sposobna za budućnost?: O modernoj politici*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Heywood, Andrew. 2013. *Politics*. London: Palgrave Macmillan.

Jovanović, Milan. 2022. „Presidentialization of Parliamentarism in Serbia – Causes and Consequences." *Politeja* 19 (1(76)): 345–363.

Kajsiu, Blendi. 2024. „Beyond populism: the ideological dimensions of anti-politics." *Journal of Political Ideologies* 29(2): 256–272.

Kastels, Manuel. 2022. *Sunovrat: Kriza liberalne demokratije*. Beograd: Clio.

Kovačević, Despot. 2023. *Partije i partijski sistemi na postjugoslovenskom prostoru*. Beograd: Albion Books, Fakultet političkih nauka.

Levitsky, Steven and Daniel Ziblatt. 2019. *How Democracies Die*. Harlow: Penguin Books.

Međedović, Sead. 2025. *„Percepcija vladavine prava studenata u blokadi."* Pristupni rad, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Melucci, Alberto. 1996. *Challenging Codes: Collective Action in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mete, Vittorio. 2010. „Four types of anti-politics: Insights from the Italian case." *Modern Italy* 15(1): 37–61.

Mudde, Cas, and Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2013. „Populism." In *The Oxford Handbook of Political Ideologies*, edited by Michael Freeden and Marc Stears. Oxford: Oxford University Press.

Mudde, Cas, and Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017. *Populism: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.

Mudde, Cas. 2004. „The Populist Zeitgeist." *Government & Opposition* 39(3): 541–563.

Norris, Pippa, and Ronald Inglehart. 2019. *Cultural Backlash: Trump, Brexit and Authoritarian Populism*. Cambridge: Cambridge University Press.

Petrović, Jelisaveta, i Dalibor Petrović. 2017. „Konektivna akcija kao novi obrazac protestnog aktivizma." *Sociologija* 59(4): 405–426.

Schedler, Andreas. 1996. „Anti-Political-Establishment Parties." *Party Politics* 2(3): 291–312.

Spasojević, Dušan, i Zoran Stojiljković. 2020. *Između uverenja i interesa: Ideologije i organizacija stranaka u Srbiji*. Beograd: Fabrika knjiga.

Spasojević, Dušan. 2024a. *Antipolitika*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Spasojević, Dušan. 2024b. „Antipolitics as a Challenge to Political Parties." *Teoria Polityki* 10(1): 41–58.

Stojiljković, Zoran, i Dušan Spasojević. 2018. „Populistički Zeitgeist u 'proevropskoj' Srbiji." *Politička misao: časopis za politologiju* 55(3): 104–128.

Tobiasz, Marcin. 2023. „Citizens in the Realm of Anti-Politics." *Studia Politologiczne* 4/2023(70): 103–122.

Vujadinović, Dragica. 2009. *Civilno društvo i političke institucije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Vuković, Danilo. 2017. *Preoblikovanje neoliberalizma: Socijalna politika u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Vuković, Danilo. 2022. *Pravna država i poredak u senci: Pravo, institucije i društveni otpori u Srbiji*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Vuković, Danilo. 2023. *Društvo i pravo: Uvod u sociologiju prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Wallerstein, Immanuel. 2014. „Antisystemic Movements, Yesterday and Today." *Journal of World-Systems Research* 20(2): 158–172.

Weyland, Kurt. 2017. „Populism: A Political-Strategic Approach". In *The Oxford Handbook of Populism*, edited by Cristóbal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo and Pierre Ostiguy. Oxford: Oxford University Press.

Wood, Matthew. 2021. „The Political Ideas Underpinning Political Distrust: Analysing Four Types of Anti-Politics." *Representation* 58(1): 27–48.

Sead Međedović

ANTIPOLITICS AMONG STUDENTS IN BLOCKADES: AN EMPIRICAL STUDY

ABSTRACT

This chapter examines the presence, forms, and sources of antipolitical sentiment among students in blockades in Serbia following the protests that began in November 2024. Starting from the observed distance toward political actors and distrust in political institutions, the study seeks to determine whether such attitudes represent a temporary feature of the student movement's formation or a more enduring reflection of deeper social processes. The theoretical framework is based on the concept of anti-political-establishment sentiment and its relationship to a populist mode of democratic backsliding, through the undermining of political pluralism and the delegitimisation of political action. The empirical part of the study is based on qualitative research

conducted through two rounds of semi-structured in-depth interviews with students at the University of Belgrade who actively participated in the protests and blockades. The findings show that antipolitical sentiment is strongly pronounced among students and manifests itself in two complementary forms: anti-political-establishment sentiment and technocratic antipolitics. The first is characterised by the perception of the government and opposition as parts of the same political elite, producing deep distrust toward political actors and institutions. The second is reflected in the idealisation of experts and technocratic models of governance as an alternative to existing politics. The chapter contributes to understanding antipolitics as a structurally conditioned phenomenon and highlights the paradox of a student movement that simultaneously possesses the potential for political revitalisation while facing limitations stemming from its own antipolitical narrative.

KEYWORDS: antipolitics, student movement, students in blockades, technocracy, democratic backsliding, Serbia

UDK 321.6: 323.24(371.212:497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch6

Milan Podunavac*

Univerzitet Donja Gorica
Humanističke studije

O osnovama pokoravanja, pravu na otpor i građanskoj neposlušnosti

APSTRAKT

U radu se iz pretpostavki normativne političke teorije analizira politička dinamika Srbije. U centru analize je emancipacijski potencijal studentske i građanske pobune i odgovor režima na pobunu. Pobuna društva u Srbiji označava se kao „druga" konstitucionalna šansa za redefiniciju kolektivnog i političkog identiteta političke zajednice.

KLJUČNE REČI: studenti, građansko društvo, tiranicid, građanska neposlušnost

NORMATIVNA POLAZIŠTA

Pobuna studenata protiv tiranske vladavine u Srbiji i zahtev za ozdravljenjem političkog tela društva praćena je imponujućim osvešćivanjem osnovnih i najtežih pitanja političke teorije, bilo da su definisana kao pitanja o prirodi vladavine, osnovama političkog pokoravanja, pravu na otpor, tiranicidu, građanskoj neposlušnosti, autoritarnom legalizmu. Namera je ovoga teksta da unese više teorijske strogosti i normativne jasnoće u ova pitanja. Oslonjen na veliku debatu dvojice vodećih nemačkih politikologa Petera Grafa Kilmanzega (Peter Graf von Kielmansegg) i Vilhelma Henisa (Wilhelm Hennis), koji analizuju teorij-

* E-mail: Milan.Podunavac@udg.edu.me

ski i normativni domašaj pojmova legitimiteta i političke obligacije, ovaj rad i samorazumevanje političke dinamike u Srbiji smeštamo u šire polje teorije o političkoj obligaciji. Kako to drži Majkl Oukšot (Michael Oakeshott, *On Human Conduct*), "political obligation" samorazumljivo predstavlja ključnu kategoriju za analizu političko-naučnog sadržaja celokupne klasične literature političke teorije (cf. Hennis 1976).

Problem legitimiteta državne vlasti istorijski i problemski – teorijski u formi racionalnog prirodnog prava – postaje relevantan tek sa razdvajanjem pravnog pitanja od pitanja o nekom zemaljskom reprezentantu poslednjih osnova, dakle kao razbijanje učenja o božanskim pravima.

Irelevantnost problema legitimiteta u antici i srednjem veku pretpostavljam kao poznatu. Tamo gde čovek ono što jeste bez ostatka duguje zajednici, gde je definisan kao *zoon politikon*, tu ne može uopšte postojati problem legitimiteta. U odnosu na problem legitimiteta imamo posla sa potpuno modernim problemom. Monarhomasi i Boden (Jean Bodin) su literarni pioniri teorije o legitimitetu („legitimitet je senka, sestrić suvereniteta", kako kaže nemački teoretičar Krile (Martin Kriele)). Legitimitet je u osnovi nemački pojam.

Problem političke obligacije dominantno izrasta pod uticajem iskustva građanskih ratova i masovne emigracije iz moralnih razloga u Engleskoj i u manjoj meri u Francuskoj, a opravdivost političke obaveze na poslušnost dopušta se samo ako to priroda vladavine dopušta, ako je ona moralno dostojna priznanja. Tokvil (Alexis de Tocqueville) je to sažeo kratkom formulom: „Francuzi nikada nisu klekli pred nedostojnom vlašću". Nažalost, Tokvil nije bio u pravu. Iskustvo bonapartizma pokazalo je, kako navodi Marks u *Osamnaestom brimeru Luja Bonaparte*, da je Pariz bacio slobodu kroz prozor i stenjao pod vojničkom čizmom bonapartističke vladavine.

VINDICIAE CONTRA TYRANNOS

Ovo su razlozi koji opravdavaju da teorije o otporu tiranskim vladavinama – ovde upotrebljavam pojam tiranije kao rodni pojam vladavini kojoj ne samo da rđavo ide, već je i nedostojna moralnog opravdanja – analizujem kao deo opšte teorije o političkoj obligaciji.

Antički primeri Antigone i Sokrata, koji su zaslužili pažnju Hegela (i Sokrat i Antigona su u pravu i nepravu), dva su kanonska primera odnosa prema tiranskim zakonima i tiranskoj vladavini. Antigona svesno krši tiranske naredbe svoga ujaka i tiranina Kreona. Sokrat, pak, dobrovoljno prihvata smrt pravdajući da sve što jeste duguje atinskim zakonima.

Aristotelovo stanovište da „tiranski zakoni nisu nikakvi zakoni" nadgradio je Toma Akvinski u „Komentarima Aristotelove Politike" teorijom tiranicida. Tiranin je onaj koji vlada oslonom na silu. Tiranija je korumpirana monarhija i otuda najgori tip vladavine. Otuda je pravo političke zajednice da se opire

tiranskoj vladavini, a ako je nužno, i da pogubi tiranina. „Onaj ko oslobodi zemlju ubistvom tiranina slavljen je i nagrađen" (Aquinas 1963).

Teorija o pravu na otpor tiranskoj vladavini obnovljena je u konstitucionalnim borbama 16. i 17. stoleća, kada politički pisci koji pripadaju hugenotima doktrinu o pravu na otpor tiranskoj vladavini zaogrću u odore prirodnopravne teorije. U zasigurno najuticajnijem spisu koji je tada napisan, Stefano Junius Brutus (Stephanus Junius Brutus) piše *Tužbu protiv tiranina* (*Vindiciae Contra Tyrannos*) i obnavlja Ciceronovu formulu o dva tipa uzurpatorske vladavine, tiranin prema pravnom osnovu (ex defectu tituli) i uzurpaciji prema ponašanju (*ex parte exercitii*). Brutus utvrđuje da tiranska vladavina počiva na osobitoj formi vladavine rđavih (ohlokratija) i kvazilegitimiteta predstavljajući rđavu vladavinu (ohlokratiju) kao demokratiju. Tek će moderni konstitucionalizam utemeljenjem proceduralne legitimnosti stvoriti političko-pravni okvir koji podjednako sprečava pojavu tiranske vladavine i nepravičnih zakona.

Tomas Hobs (Thomas Hobbes) u kratkom traktatu koji posvećuje Tacitu (*Diskurs o Tacitovom početku / A Discourse upon the Beginning of Tacitus*) uvodi u raspravu formulu „straha tiranina". Tacit je naprosto „najveći mogući neprijatelj tiranije". Glavne energetske sile tiranije su oholost i strah; nema moćnijih energetskih sila tiranije od oholosti i okrutnosti. No, ova vrsta poretka rađa specifičnu vrstu straha (strah tiranina), jer, kako kaže Hobs, „zarad njegove tiranske okrutnosti tiranin je u stalnom strahu i pravično je da bude uplašen". Hobs u najvećem delu obnavlja sažimajući ono što nam je Tacit ostavio. Imao sam nesreću, piše Tacit, analizujući preobražaj Rima od republikanskog principata do tiranskog dominata, da sam se bavio „historijom okrutnog poretka" u kome teror i strah okivaju ljudski duh. U možda najboljoj teoriji tiranije, koja je napisana u klasičnoj teoriji, Tacit ostavlja sistematičnu analizu „energetskih principa tiranije": okrutnost, strah, korupcija, nasilje, kontrola javnog polja, razaranje prava, unižavanje i rastakanje svake vrste autoriteta uglednih ljudi (jadni opisi unižavanja senatora). Tacit u *Analima* posvećuje poseban traktat tiraniji i okrutnosti tirana. Tirani su okrutna klasa. On izdvaja po okrutnosti rimske tiranske vladare Komodusa, Severiusa, Antonija i Maksima. Samo je Severius izbegao da bude ubijen. To je na neki način ponovio Konstan (Benjamin Constant) podsećajući da je tiranska vlast kuća na pesku i da okrutni vlastodršci ne umiru u krevetu (Constant 1988). Guljelma Ferero (Guglielmo Ferrero) će klasičnu ideju straha tiranina nadgraditi „opakim strahom diktatora". Diktator je uplašen za svoju moć jer zna da je stečena urušavanjem principa legitimiteta. Ksenofontova misao stavljena u usta tiranina Hijerona da mu je život toliko bedan da mu ostaje samo da se obesi, ovim traktatima o tiraniji i strahu tiranina daje dodatnu snagu (Ferrero 1942).

O RAZLOZIMA RAĐANJA NEGATIVNIH REŽIMA NA POSTJUGOSLOVENSKOM PROSTORU

Proces političke tranzicije na postjugoslovenskom prostoru odvijao se u socijalnom kontekstu koji su oblikovale tri moćne negativne sile: prva je rat, sva društva na postjugoslovenskom prostoru su postratna društva; druga je diktatura, proces političkih promena odvija se u ambijentu postdiktatorske memorije; treća je nacionalizam. Za Srbiju je važna još jedna oznaka: Srbija iz balkanskih ratova izlazi kao poraženo društvo. Politički učinci ovih sila su različiti. Rat razara legalitet (poredak) i deo je objašnjenja zašto se postjugoslovenske države teško uspostavljaju kao stabilni politički sistemi (paradigmatičan je slučaj Bosne i Hercegovine, koja nikako ne može da ovlada polugama moderne države (moć, pravo, legitimnost)). Rat urušava stabilne oslone individualnog i kolektivnog ponašanja ljudi i rađa strah kao glavnu energetsku silu. Majka je svih vrsta tiranija (Konstan). Obnova država u ambijentu postdiktatorske memorije uzrokovala je pojavu i uzlet asistemskih političkih partija koje su u osnovi neprijatelji demokratije i civilnog društva (Srpska radikalna stranka i njena sledbenica Srpska napredna stranka); nacionalizam, pak, ostao je i dalje mobilizujuća sila koja svojim „praznim političkim okvirom" omogućava da se u njen okvir usidre najrazličitije političke ideologije, mahom neliberalne, nedemokratske i iracionalne. Depolitizovano političko polje koloniziraju osnivački mitovi, teorije zavere, rasističke ideologije.

SRBIJA

Srbija izlazi iz rata sa svim negativnim učincima: razoren poredak, cezaristička vladavina, devastirana ekonomija, uzlet neprijatelja demokratije (radikali), poraženo društvo nemoćno da oblikuje minimalne saglasnosti oko ključnih političkih pitanja. Bombardovanje zemlje od strane NATO saveza učinilo je Srbiju „političkom pustinjom". Iskustvo balkanskih ratova i osobita forma belicističke kulture praćena osobitom formom postdiktatorske memorije bilo je plodno tlo za rađanje „novih tiranija". Srbija je imala nesreću da je u poslednjih pedeset godina porodila dva najrđavija režima moći u modernoj Evropi (cf. Vladisavljević 2008). Pokazalo se da je velika nesreća kada društvo zadesi prirodna nepogoda kakva je bila kovid, u zagrljaju vlasti koja ne poštuje svoje građane, ne poštuje javne i političke slobode i ima otvoreni prezir prema demokratiji. Degradacija građana i oblikovanje osobite forme dobrovoljnog ropstva, stanja u kome građani prestaju da brane svoje javne slobode, dodatno je osnažila vladavinsku okrutnost. Vladavinska okrutnost, koju je režim demonstrirao u protestu 2020. godine, obrazac je režimskog ponašanja (policija, mafija, mašine, konji, psi) – brutalna premlaćivanja građana. Režim to danas obnavlja. Sve to daje posebnu vrednost studentskom pokretu: obnovio je poverenje

u snagu društva i pokrenuo njegovu političku energiju, označio glavne poluge političke patologije, ogolio prirodu tiranske vladavine i dao okvir za ozdravljenje političkog tela društva.

Pobuna studenata i građanskog društva (univerzitet, strukovne asocijacije, preduzetnici, seljaci) razorila je predstavu o moćnoj armaturi poretka. Režim se raspada pred očima ljudi. Nema sudova, nema prava, nema morala, škole ne rade, studenti osvajaju univerzitete. Mehanizmi autoritarne legitimizacije (putevi, pruge, mostovi) gube na snazi. Politička harizma vođe je raščarana, njegov populistički apel je bez političkih učinaka, disciplina unutar kartela moći sve slabija. Politička tehnologija vladavine temeljno se menja. Mehanizmi proizvodnje dobrovoljnih pristanaka ne funkcionišu; režim se sve otvorenije oslanja na političku represiju. Korupcija, represija, proizvodnja straha, regrutovanje pretorijanaca postaju glavni osloni režima. Šatorsko naselje u Pionirskom parku („Ćacilend") postaje simbolički (pretorijanski) štit posrnulog vlastodršca koji na sraman način odlazi sa vlasti. Politički neistomišljenici se pretvaraju u izdajice zemlje, teroriste, strane plaćenike. Srbija postaje policijska država torture i političkih zatvorenika.

GRAĐANSKA NEPOSLUŠNOST I AUTORITARNI LEGALIZAM

Sažeto, kako se da razaznati, ja čitam studentsku pobunu i pobunu građanskog društva u kategorijama klasične teorije o otporu tiranskoj vladavini. Nametanje diskursa o građanskoj neposlušnosti u osnovi je neka vrsta tihe legitimizacije odgovora tiranske vladavine. Diskurs građanske neposlušnosti u Srbiji danas oslanja se na školu pravnog pozitivizma i, uz sva uvažavanja, izvan je glavnog diskursa savremene političke i pravne teorije.

Teorija građanske neposlušnosti na način kako je tematizuju najznačajniji teoretičari građanske neposlušnosti (Rols [John Rawls], Habermas [Jürgen Habermas], Dvorkin [Ronald Dworkin]) ostaje orijentir za analizu protestne kulture u Srbiji.

Građanska neposlušnost sastavni je deo jedne čisto pravne koncepcije konstitucionalne demokratije. Ona je ključni test za svaku teoriju koja se pita o moralnim temeljima demokratije (cf. Rawls 1971). Građanska neposlušnost je korektiv koji ojačava kvalitet političkog poretka. Pravna se država prihvatanjem neinstitucionalnog nepoverenja prema samoj sebi izdiže iz celine svog pozitivnopravnog poretka. Paradoks građanske neposlušnosti nalazi svoje rešenje u političkoj kulturi koja građane obdaruje političkim senzibilitetom, snagom rasuđivanja i spremnošću da uđu u rizik koji je nužan da bi se razumela legalna povreda legitimiteta i da bi se iz moralnih uverenja radilo protiv zakona (cf. Habermas 1989). Građanska neposlušnost počiva na pretpostavci da „pravna država" računa sa izrazitom potrebom revizije. Građanske povrede pravila u pravu i politici su u suštini na moralu zasnovan eksperiment bez kojeg jedna

vitalna republika ne bi mogla da održi ni svoju sposobnost za inovacije, ni verovanje u legitimitet kod svojih građana. Građanska neposlušnost stiče svoje dostojanstvo na temelju visoko postavljenog zahteva za legitimitetom demokratske pravne vladavine. Kada državni tužioci i sudije ne uvažavaju ovo dostojanstvo tretirajući prekršioce pravila kao kriminalce, na delu je princip autoritarnog legalizma (Dworkin 1969).

Ovo je stanovište koje dominira u režimskoj školi pravnog pozitivizma i praksi režimskih sudova i izražava se u normativnoj odbrani pravne formule o „ugrožavanju ustavnog poretka", koja služi kao najčešći osnov za pritvaranje političkih neistomišljenika. Pukotine u tužilaštvima i sudovima koje režim sve teže kontroliše važan su signal da društvo pokazuje moralno dostojanstvo u odbrani temeljnih javnih dobara društva (sloboda). Otuda, pobuna studenata i građanskog društva nosi u sebi veliki emancipacijski značaj. Pobuna protiv diktatorskog režima je politički najsnažnije artikulisana; no zahtevi za obnovom prava i institucija i moralnim ozdravljenjem društva ovoj pobuni sve više daju obeležja „liberalne revolucije" koja na miran i nenasilan način osvaja „drugu" konstitucionalnu šansu za obnovu kolektivnog i političkog identiteta društva.

JAVNA PAMET

U tekstu koji je pisao povodom bonapartističke vladavine Luja Napoleona odgovarajući na osobitu nemoć intelektualnih klasa Francuske da odgonetnu prirodu ove vladavine, Aleksis de Tokvil se pitao „gde je javna pamet najobrazovanije nacije u Evropi". Danas je vreme da postavimo u Srbiji isto pitanje. Ova konferencija je odgovor na ovo teško Tokvilovo pitanje, a ovaj tekst prilog je samorazumevanju uloge „javne pameti" u savremenosti.

LITERATURA

Aquinas, Thomas. 1963. „De Regimine Principum." In *Medieval Political Philosophy: A Sourcebook*, edited by Ralph Lerner and Muhsin Mahdi. New York: The Free Press.

Constant, Benjamin. 1988. *Political Writings*. Translated and edited by Biancamaria Fontana. Cambridge: Cambridge University Press.

Dworkin, Ronald. 1969. „On Not Prosecuting Civil Disobedience." *The New York Review*, June 6.

Ferrero, Guglielmo. 1942. *The Principles of Power: The Great Political Crises of History*. Translated by Theodore R. Jaeckel. New York: G. P. Putnam's Sons.

Habermas, Jürgen. 1989. „Građanska neposlušnost – test za demokratsku pravnu državu." *Gledišta* 30 (10–12): 52–68.

Hennis, Wilhelm. 1976. „Legitimität: Zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft." *PVS-Sonderheft* 7: 9–38.

Rawls, John. 1971. *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Vladisavljević, Nebojša. 2008. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.

Milan Podunavac

ON THE FOUNDATIONS OF SUBMISSION, THE RIGHT TO RESISTANCE, AND CIVIL DISOBEDIENCE

ABSTRACT

The article is divided into three parts. In the first step, fundamental normative constructs (legitimacy, political obligation, tyranny) are introduced. In the second step, the political transformation of the post-Yugoslav region and the influence of negative political forces (war, dictatorship, nationalism) are analysed. In the last part, the emancipatory potential of the student and civil society protest is examined.

KEYWORDS: students, civil society, tyrannicide, civil disobedience

UDK 316.485.2:316.62(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch7

Zoran Stojiljković*

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

Studentske blokade, marševi i mobilizacija građana: od dramaturgije protesta do strategije promena? Jedna do kraja neispričana priča

APSTRAKT

Rad predstavlja pokušaj kritičke analize „dramaturške" prakse protestnog samoorganizovanja korišćenjem metodskih postavki i nalaza do kojih je došla teorija društvenih pokreta. Polazna, mobilizacijska, odnosno dramaturška ravan sadrži identifikaciju problema, izbor tema protesta, zauzimanje tačke gledišta, usmeravanje pažnje, kao i protestni zaplet, dinamiku i projektovani rasplet. U analizi se koristi teorija okvira (*framing theory*). Radnju pokreću i guraju blokade i marševi. No, u situaciji kada nema kapaciteta i energije za pravolinijski zaplet u ruhu generalnog štrajka, dramska radnja se odvija kao otvorena mozaična struktura. Ključni momentum u razvijanju dramske radnje protesta, stanje peripetije, preokreta je uspostavljanje strateškog zahteva za raspisivanjem izbora. Njemu sledi, na „viđenju na Vidovdan", poziv i drugim akterima, poput zborova građana, da izađu na scenu i nose radnju. U tom okviru, promene u Srbiji ishod

* zoranstojiljkovic.stoj@gmail.com

su dubokih polarizujućih kriza tek kada dođe do širokih, upornih protesta i konačno sklopljenih dobitnih izbornih formula iza kojih stoje dovoljno brojne interesne koalicije. Inspirativni interpretativni obrazac uspostavljenih odnosa (ne)moći predstavlja Goldston-Turčinov sociodemografski model propadanja režima vladavine egoističnih elita. Da bi došlo do sloma, različiti segmenti elite moraju ući u sukob u kome će bar jedna od sukobljenih strana pozvati „narod" u pomoć. Studentske blokade i marševi imaju šansu u meri u kojoj se njima izlazi iz socijalnog zabrana protesta urbane, obrazovane i mlađe srednje klase i prerasta u građanski bunt. No, na ovoj strateškoj, dramaturškoj ravni i vlast kumulira sopstvene resurse i razvija brojne strateške opcije osporavanja zahteva, preusmeravanja pažnje, kupovine podrške i/ili proizvođenja straha i represije.

KLJUČNE REČI: protest, promena, mobilizacija, interpretacija, strategija

UVOD: SRBIJA KAO POZORNICA

U već gotovo četiri decenije dugom periodu dubokih kriza i transformativnih promena kroz koje je Srbija prošla mogu se svojim distinktnim obeležjima izdvojiti tri ključne faze sa svojim specifičnim karakteristikama osobenih socijalnih i političkih poredaka. Prvi period vladavine Miloševića i SPS 1987–2000. godine jeste period praktično odložene i blokirane tranzicije u uslovima pada Berlinskog zida i uspostavljanja unipolarnog poretka. Internu arenu čini rat i dvostruki raspad i eks-Jugoslavije kao državnog okvira i sistema socijalističkog samoupravljanja kao legitimacijskog osnova poretka. Gubitnički, „crveno-crni" režim bez saveznika i ratna ekonomija državno kriminogenih struktura padaju tek nakon blokada, sankcija i bombardovanja kad ne mogu da obezbede ni preživljavanje suženom socijalnom krugu pristalica.

Široke i nestabilne vladavinske koalicije (2000–2012) „povratka u demokratiju i normalnost" imaju polaznu podršku na putu ka evropeizaciji, praktično EU-izaciji sistema. No, njih ekonomski i socijalno karakterišu neoliberalne reforme, privatizacija i rast nezaposlenosti. Sistem pada pod teretom krize 2008–2012, nakon što je, pod optužbama za korupciju u evropske odežde presvučenih naprednjaka, izgubio tanku podršku radnih slojeva.

Vladavina Vučića i SNS jeste autoritarno populističko zarobljavanje države i deformisanje i razaranje demokratije – populizam kao autoimuna bolest demokratije (Keane 2009). No, ona, nakon makroekonomske stabilizacije u povoljnom konjukturnom investicionom okviru, dovodi i do sporog rasta nekvalitetne zaposlenosti i skromnih zarada.

Pitanje je, međutim, da li 2024–2025. godine, sa nikada dužim i brojnijim talasom studentskih blokada i marševa koji su zadobili kredibilitet i širinu građanskog bunta i politički oblik zahteva za raspisivanjem izbora, dolazi

do početka kraja i ovog režima? U kojoj socijalnoj i političkoj formuli do toga može doći i hoće li to biti poredak veće socijalne inkluzije, pravičnosti i političke odgovornosti?

Akteri na sceni

Život i priključenija, odnosno naše kolektivno iskustvo i traume u poslednjim decenijama doveli su me do uverenja da se radi o četiri grupe faktora koji o(ne) mogućuju promene. Ključno pitanje je i da li se onda, na osnovu njih, može napraviti neka vrsta okvira – „mustre za revolucije"? Prvu, uokviravajuću odrednicu čini odgovor na pitanje u kakvoj to Srbiji (i svetu) živimo – konkretno kakva je priroda režima u Srbiji i šta su poluge njegove moći? Poluge koje onda treba neutralizovati i/ili preuzeti. Režim je uzurpirao sve poluge moći od aparata prinude do režima upravljanja medijima i pažnjom – ima kontrolu nad poslovima, parama i publicitetom. On opstaje na fabrikovanom osećaju straha i pokornosti, na donjoj, i pohlepe i zavisnosti na drugoj, gornjoj strani socijalne piramide. On se, dakle, ne može promeniti parcijalnim promenama ekipe na vlasti, on zahteva sistemsku i strukturalnu promenu režima. Njegovi oponenti i izazivači moraju stvoriti uverenje da su sposobni i opremljeni resursima da realizuju celovit projekat promena od vladavine prava i borbe protiv sistemske korupcije, preko temeljnih reformi izbornog i političkog sistema, do alternativnog modela ekonomskih, poreskih i socijalnih politika. Predugo već traje pad u režim od klijentelističkih mreža zarobljene države, režim u kome je nestala i tanka opna koja razdvaja državni aparat i službe od partijskog aparata i interesa, režim koji svoju suštinu ima u uzurpatorskom položaju sveprisutnog vođe. Za demontiranje takvog režima nema palijativnih lekova (Innes 2014; Bieber 2018; Hellman and Kaufmann 2018).

Druga velika tema su, logično, oaze otpora koje treba uvezati i mobilisati. Bitna je zapravo priroda zahteva koji se uspostavljaju, sam deliberativan proces, ali i poverenje u aktere, nosioce promena (Bohman 1996). Sve ovo uključuje i (odsutni) osećaj sopstvenog prkosa, nade i samodostojanstva, odnosno prezira i otpora prema drugoj strani (Isin 2009; Della Porta 2017).

Pokretači radnje: „okidači" otpora

Pokradeni izbori kao neka vrsta šamara u lice, nakon već poslovičnog postizbornog opozicionog nejedinstva, nemaju (sami) više snagu pokretača bunta. Demokratija jeste važna, ali se „ona ne maže na hleb".

Snagu dovoljnog razloga nemaju više ni otpor nasilju, primitivizmu i već kriminalizovanoj visokonaponskoj korupciji koja razjeda državu i društvo. Kako, recimo, zaustaviti koruptivni pir oko preraspodele plena u poslovima vrednim dvadesetak milijardi evra unutar kvantnog skoka u budućnost naja-

vljenog do 2027. godine uz prethodno smanjeni rizik od poslovnog gubitka kroz leks specijalise i direktne pogodbe koji nas lišavaju konkurencije? Tu spada i protivzakonito držanje direktora velikih javnih sistema u VD stanju, odnosno držanje na kratkoj uzici koje omogućuje bespogovornu poslušnost.

Sindikalni i širi ekonomski i socijalni protesti mogu opet imati snagu okidača samo ako se radnici i penzioneri „bezobrazno razmaze" i prestanu da se zadovoljavaju onim što nam je „Vučić dao" i uslove režim njegovim sopstvenim neispunjenim obećanjima o rastu i blagostanju.

Hoće li kap koja će preliti čašu biti upravo odigrana prevarna igra sa ponovo aktuelizovanim iskopavanjem litijuma i na njemu obećani „kvantni skok" bogatstva, odnosno „prilika koju ne smemo propustiti" i po cenu potencijalnih ekorazaranja?

Modeli i podrške

Treća pretpostavka je (ne)postojanje imitativnog „uzor" modela koji kao strateški cilj želimo da sledimo i koji odgovara na pitanje u kakvoj bismo Srbiji želeli da živimo. Je li problem danas to što uzor model, ujedno i oficijelno opredeljenje za EU integracije, gubi na poželjnosti i time što nam i poslednjim sporazumom o strateškoj energetskoj i sirovinskoj saradnji pokazuje svo svoje licemerje i dominaciju sopstvenog geostrateškog interesa nad proklamovanom demokratijom i vladavinom prava? Ako je imitativni obrazac problematizovan i uveliko napušten, koliko su onda uverljive režimske priče o obojenoj revoluciji na delu?

To nas dovodi i do četvrtog faktora – uloge spoljnog kriznog okruženja i podrške, a ujedno i odgovora na pitanje u kakvom to svetu živimo. Širenje uverenja da se, recimo, imperijalni ratovi za premoć ne mogu izbeći, da je, unutar vladavine Internacionale superbogatih, izbor između globalističkih neoliberalnih oligarhija i njihovog razlaza sa Trampovim transakcionim, hiperprotekcionističkim populizmom, odnosno njihovih autoritarnih pandana u novim despotijama poput Kine i Rusije jedini mogući izbor, doprinosi dominaciji rezonovanja da nigde nije bitno drugačije. Jesu li uopšte mogući prostori izbora i strateške autonomije u poluperiferijskim zemljama na granici imperija? Šta sem oslona na (skromne) sopstvene snage i pamet ostaje kada je i EU, kao logičan i geografski i kulturni izbor, podeljena na parlamentarne liberalne, leve i zelene grupe koje bi da ojačaju demokratske inpute i borniranu vladajuću administraciju koja bi da sačeka ishod?

(NE)NAUČENE LEKCIJE: TEORIJSKE OSNOVE I UPORIŠTA

Strateško delovanje

Strategiju možemo odrediti kao celovito i koherentno jedinstvo (1) skrupulozne i nepristrasne analize konteksta u kome se deluje, (2) seta finalnih i sa njima skladno uvezanih etapnih ciljeva, (3) metoda i taktika delovanja koje omogućuju realizovanje „izlazne" strategije, uključiv i (4) uvećanje resursa stvaranjem koalicija i partnerstava, odnosno unošenjem podela u redove protivnika čime se ujedno uvećavaju šanse i/ili smanjuju rizici od gubitka (McCarthy and Zold 1977; Almeida 2019).

Brojni autori ističu važnost jačanja kapaciteta organizacija za upravljanje kompleksnim situacijama, „krizni menadžment" – hvatanje u koštac sa onima na vrhu moći i brzo prilagođavanje novim okolnostima. Pod strateškim delovanjem podrazumeva se da se akter osposobi za podrobnu analizu društvenog i političkog konteksta, ali i to da sam proces uključuje i stvaranje „odgovarajuće sredine koja podstiče" (*enabling environment*) koja, dakle, motiviše i uklanja prepreke delovanju samih aktera. Kako bi sproveo strategiju, pokret, dakle, mora biti proaktivan i naterati konkurente i vlast da stalno traže odgovor na njegove aktivnosti (Tilly 1978; Tilly and Tarrow 2015).

Uokviravanje kao moć interpretacije i mobilizacije

Polazno uokviravanje ima za ključni cilj uspostavljanje identiteta – socijalno-psihološke veze između individualnih interesa, vrednosti i verovanja pristalica i često komplikovanog jezika prava, ideologije, ciljeva i strategija. Radi se u osnovi o „usklađivanju okvira", odnosno njegovom kadriranju. Kadriranje se može podeliti na tri podfunkcije: dijagnostičko kadriranje, koje tumači problematičan događaj ili situaciju; prognostičko uokviravanje, koje sugeriše određeno rešenje, strategiju, taktiku ili cilj; i, ne manje važno, motivaciono uokviravanje, koja artikuliše neophodnost kolektivnog delovanja da bi se došlo do željenog rešenja. Praktično, radi se o četiri paralelna procesa transformisanja ponude sa neretko suprotnim političkim efektima. Prvi čini proširenje ponude kako bi ona uključila stavove i osećanja velikih i/ili značajnih socijalnih skupina poput penzionera, zaposlenih, seljaka, đaka i njihovih roditelja. Drugi, suprotni, čini adaptivno prilagođavanje ponude, odnosno povlačenje u drugi plan političkih i vrednosnih stavova koji iritiraju dominantne vrednosne obrasce i stilove života i utvrđuju podele unutar društvene opozicije. Treći pravac čini preciziranje i pojašnjenje ponude kada se pre svega želi poentirati razlika i prednost svoje pozicije u odnosu na slična obećanja konkurencije. Najzad, četvrti proces je (organizaciono) premošćavanje ponude uključivanjem udruženja i „uglednih pojedinaca" (Snow and Carrigall-Brown 2005).

Stvaranje povoljnih prilika i okruženja

Važan teorijski okvir koji će nam olakšati strateško delovanje je teorija političkog procesa ili teorija (ne)povoljnih političkih prilika koja proučava mobilizaciju kao odgovor na „loše i dobre vesti" (Meyer 2002).

Koncept strukture mogućnosti može biti objašnjen osnovnim pitanjem analize troškova i koristi (*costs and benefits*) (Fox 2018, 80). Takva procena nadovezuje se na SWOT analizu (skraćenica od engleskih reči *strength* – snaga, *weaknesses* – slabosti, *opportunities* – mogućnosti i *threats* – pretnje), koja treba da ukaže na sve slabosti i snage samog pokreta, ali i sve prednosti i snage u samom društvenom okruženju (McAdam 2023).

Koncept strukture političkog oportuniteta koji stoji i iza SWOT analize je, međutim, u opasnosti postajanja sunđerom koji upija praktički svaki aspekt okruženja – političke institucije i kulturu, krize različitih vrsta, politička savezništva i političke promene. Nastojeći objasniti previše, na kraju ne može objasniti baš ništa (Gamson and Meyer 1996, 274).

Strategija zato treba da osmisli, poveže i kumulira tri ključna resursa: ljude, novac i vreme. Ističući maksimu da se jednom izgubljeno vreme, za razliku od ljudi i novca, ne može ponovo steći, Džin Šarp (Gene Sharp), kao i naši autori Milivojević, Popović i Đinović, ukazuju, dakle, na svu neophodnost detaljnog strateškog planiranja i realizacije „nenasilne borbe". Svaka od pojedinačnih akcija mora biti deo jedinstvenog plana, u kome je predviđeno kako, zašto, sa kojim sredstvima i u kom realnom vremenu će se ta akcija sprovesti. One moraju biti povezane u jedinstvenu celinu, odnosno strateški plan kojim se nastoji ostvariti cilj pokreta. Planiranje se zasniva na proceni okolnosti u kojima se deluje, a to su, generalno, odnos snaga u političkom životu konkretne zajednice, međunarodno okruženje i eventualna podrška, sistem vrednosti i ponašanja u društvu, kao i mere koje režim može preduzeti protiv aktivista protestnog pokreta (Popović, Milivojević i Đinović 2007).

„Cena" promena: slučaj Srbija

Kada govorimo o promenama u Srbiji, govorimo o strategiji nenasilnih promena u autoritarno populističkom režimu čija je formativna odrednica cezarizam. Cezarizam je mentalno potkupljujući režim u kome se građani, u traganju za vođom koji će ih lišiti odgovornosti, lako transformišu u podanike kojima onda samo treba dati dovoljno hleba, igara i svakodnevnog medijskog podilaženja i prenemaganja.

Promena zato traži jedinstvo ne tek političke, već ukupne društvene opozicije i široku i lepezastu strategiju uspravljanja politički marginalizovanih. Strategiju koja objedinjuje hod kroz institucije, moć uveravanja i mobilizaciju koja prelazi granice anemičnih i nepovezanih cehovskih protesta i štrajkova. Vlast mora biti svesna da akcijom bojkota ili okupacije institucija može

biti ozbiljno uzdrmana. Povremene šetnje na kojima pravimo selfije samo anesteziraju.

Protesti i štrajkovi su relativno masovna škola demokratskog treninga i političkih veština. Po Čenovet–Stefan hipotezi, kada u njima aktivno učestvuje 3,5 odsto stanovništva, protesti ne ostaju bez rezultata (Chenoweth and Stephan 2012).

Oni ne menjaju poredak, ali uspostavljaju granice koje režim ne sme prelaziti. Oni nas izvode iz gliba blama, primitivizma i uniženja. Oni pokazuju šta se više ne sme ponavljati. Obeležavaju nužne prostore diskontinuiteta (Krastev 2017).

Pokreti nadgrađuju proteste unoseći dimenziju poželjnog i viziju i nadu. Partnerstvo za demokratske promene je dovoljno ofanzivan, uzajamno obavezujući i širok okvir za okupljanje ukupne društvene opozicije koji onda može odgovarati na brojne rizike i izazove.

ŠTA NAM TO NOVO DONOSE BLOKADE I MARŠEVI 2024/2025?

Krajnje nezahvalno je analizirati događaje dok oni, poput građanske neposlušnosti, blokada i štrajkova u Srbiji, ulaze u svoju kritičnu fazu. Pad nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu, gubitak 16 ljudskih života i dominantna svest da uzrok leži u nestručnim i koruptivnim radnjama pod patronatom režima tragičan su okvir u kome se fokusira akumulirani bes i nezadovoljstvo. Ovoga puta u studentima je pronađen i akter promena u koga se može verovati. Ključan, treći korak je, na sopstvenoj proceni o isplativosti rizika i postignutom nivou solidarnosti, nikada masovniji preduzeti aktivizam i stvorena solidarnost na delu. Pretnje otkazima i smanjivanjem plata ili upozorenja da se može izgubiti godina studija prestaju biti nepremostiva prepreka pred uspostavljenim jedinstvom studenata i đaka, nastavnika i roditelja. Ključna stvar koju su studenti uradili za povratak u normalnost je što su ignorisali predsednika Vučića – odbili da sa njim kao nenadležnim pregovaraju o svojim zahtevima. Mit o sveprisutnom vođi kao poslednjoj sverešavajućoj instanci se ruši. Nepristajanje na batinanje od strane „anonimnih prolaznika nezadovoljnih gužvama zbog blokada" i dokazi da se radi o organizovanim provokacijama stranačkih pristalica i funkcionera vlasti takođe je važan udar u klijentelističku mrežu i unutrašnji prsten režima. Time su protesti galvanizovani, a blokada se proširila na sve univerzitete. Frustrirani, nezadovoljni i već višestruko razočarani građani logično su onda u studentima prepoznali one koji su „istrajni, nepotkupljivi, kojima kao našoj deci pripada budućnost" jer bude naše uspavane savesti. A onda su krenuli da sa njima propituju adrese poput Tužilaštva, Ustavnog suda, Javnog medijskog servisa...

Pouke

Bez obzira na svoj krajnji ishod, ovi su protesti, blokade i marševi najduži i najmasovniji u modernoj istoriji Srbije. Zašto su to postali? Najpre, zbog jasne svesti da su studentski, ali i građanski i radnički protesti, pre akteri širih društvenih, nego užih, političkih promena garnitura na vlasti. U polju politike oni jasno pokazuju koje granice nijedna vlast ne sme preći u svom nastojanju da, zarobljavajući državu i vodeći u klijentelizam i sistemsku neodgovornost i korupciju, normalizuje nenormalno, posebno kada korupcija počne i bukvalno da ubija. U tom pogledu oni su „ustavobranitelji" i, istovremeno, izraz pretvaranja podanika u uspravne građane. U klimi raširenog nepoverenja u aktere politike, veruje se da studenti, zalažući se za temeljne vrednosti, mogu probuditi naše uspavane savesti. Njihova prednost je u tome što predstavljaju najobrazovaniji deo mladih, za koje tvrdimo da im pripada budućnost. Ako je to poželjna budućnost, onda oni treba da preuzmu odgovornost i za sadašnjost. Vlasti ih mogu tek neuspešno okrivljavati za političku naivnost i ulogu „korisnih budala" koje nesvesno rade za interese drugih.

Slede dobro postavljeni, naoko skromni i lako ispunljivi polazni zahtevi za uspostavljanjem funkcionalne i odgovorne vlasti koja neće represivno kažnjavati učesnike protesta i tačke otpora poput univerziteta, čiju opravdanost ni vlast ne može negirati. Zatim, odabrana pozicija iz koje zadržavate pravo da procenjujete autonomno meru njihove ispunjenosti. Naredna je dobra procena društvene klime i pozicije aktera na političkoj sceni. Recimo, konstantno ignorisanje nenadležnog, a sveprisutnog predsednika, uz istovremenu distancu u odnosu na opoziciju sa stečenim gubitničkim statusom i bez strateškog umeća da i dobijeni izborni rezultat pretoči u vladavinsku formulu. Gandijevska, zarazna upornost i energija koja vam daje za pravo da tražite od građana i njihovih udruženja da vam se priključe i da se i sami organizuju, znajući da mogu da računaju na vašu podršku. Marševi kojima svoj protest činite vidljivim i onima do kojih kritičke informacije ne dopiru – spremnost na žrtvu zadivljuje.

Aleksandar Molnar ističe da „javnost omogućuje građanskoj neposlušnosti apelativno-simbolički i obrazovno-osvešćujući karakter, što znači da se protestnim akcijama teži dramatizaciji određenog problema i izazivanju procesa promišljanja u društvu" (Molnar 2002, 318).

Molnar smatra da građanska neposlušnost manjine mora kod većine da izazove: „1) sažaljenje nad spremnošću manjine da na sebe primi državnu represiju, tako i 2) strah da će se poremećaj svakodnevnice produžiti u nedogled (sa krajnje neizvesnim ishodom), pa onda, i 3) spremnost da se čuju i razumeju svi argumenti manjine" (Molnar 2002, 347).

Dakle, cilj građanske neposlušnosti je da podstakne javnost na razmišljanje, probudi etička razmatranja, preispita legitimnost vlasti i stvori društvenu klimu koja će prisiliti vlast na promene.

Time se postiže i Brehtov dramaturški efekat *začudnosti* kojim se publika ne poistovećuje tek pasivno sa radnjom predstave, nego se tera na kritičko promišljanje.

Istovremeno, time protesti izlaze iz zone urbane, obrazovane srednje klase. Oni postaju pokret za narod i državu, a ne njegova samoproglašena, režimska karikatura (Norris 2003).

Nema povlačenja kada mobilisane polazne emocije besa i ogorčenosti i adresiranog revolta prerastu u veru da su promene moguće i da ima ko da ih inicira i vodi. Iz širokog spektra emocija na kojima se zasniva protestna energija, većina autora izdvaja dve najvažnije: ponos i bes. Vilijams i De Steno (Williams and De Steno 2008) smatraju da će pojedinci, kada osete *ponos*, zanemariti poteškoće ili troškove buduće akcije i slediti taj osećaj u želji da ponovo trijumfuju, pokazujući neophodnu *istrajnost*. Kada je reč o *besu*, smatraju da se on javlja u situacijama kada je naš neuspeh proizvod odluka drugih (Williams and De Steno 2008, 1007).

Polazni, tragičan povod i na emocijama, uključujući i nepoverenje prema vlastima, građeni zaplet dalje pomera dobra krizna samoorganizovanost u plenume, koja je gotovo neodgonetljiva za klasičnu antikriznu strategiju vlasti, zasnovanu na podelama i satanizaciji vođa bunta.

Izazovi

No, upravo tu ulazimo u teren izazova i nepoznanica.

Blokade i plenumi i odlučivanje na njima odlična su forma protestnog samoorganizovanja i prozivanja institucija, ali za koordiniranje širih protesta potrebno je imati, uz čvrsto jedinstvo unutar univerziteta, široki mostobran dvosmerne komunikacije sa društvenim akterima.

Štrajkovi i blokade, ma kako važni, ne dovode sami do ključnih promena. Oni stvaraju klimu u kojoj je moguće da konačno na poštenim izborima na vlast dođe uverljiva ponuda bazirana na vrednostima demokratije i socijalne pravde. Za to, imajući u vidu iskazani kapacitet za strateško, objedinjeno delovanje aktuelne opozicije, nema sigurnih garancija. Na drugoj strani, ključna specifičnost krize u Srbiji je što je posao političkog uokviravanja protesta i formulisanja izborne strategije promena pripao studentima u blokadama, akteru koji nagoveštava sopstvenu listu bez prethodnih političkih iskustava i bez želje da ulazi u preciznije ideološke odrednice koje sužavaju i dele široku podršku koju uživaju. No, time se istovremeno otvara prostor za suvišak nepoznanica i očekivanja od kandidata koji će se konačno naći na izbornoj listi koju studenti mentorišu, ali i suvišak radikalizma prema izbornom nastupu parlamentarne političke opozicije uz manjak svesti o potrebi koordinacije akcija sa njom.

Dramaturški zaplet i imitacije i autogolovi

Studentskim zahtevom za raspisivanjem izbora kriza u Srbiji je ušla u svoju agonijsku fazu. Uspostavljena je ravnoteža (ne)moći u kojoj su svi ishodi mo-

gući. U tom scenariju nova, aspirativna elita uđe kao izazivač u arenu i pozove narod na promenu. Nije nevažno ni da aspiranti u periferijskim društvima imaju podršku ključnih spoljnih veto igrača ili makar stav njihovog aktivnog nesuprotstavljanja kao u evropsko ruho presvučeni naprednjaci 2012. godine. Pitanje je vidi li EU danas nekog demokratski umivenijeg, ali jednako poslušnog kandidata? I to uz priču o iskopavanju litijuma?

Bez spoljno mentorstva ishod je rezultat unutrašnjeg odnosa snaga, odnosno često jeste rezultat strateških promašaja, čak autogolova. Primera radi, posao blamiranja i brukanja vlasti preuzela je sama vlast dajući, formiranjem široke, koruptivne, neodgovorne, a bahate, klijentelističke mreže, tom poslu neodoljivi žargon autentičnosti. Niko te ne može tako poniziti i ogoliti kao ti sam. Na kraju, interesno skrpljeni organizacijski mastodont od SNS sa širokim nezgrapnim trupom koji je usisao svakog osmog birača i malom glavom dosadio je i svome tvorcu.

Prvi autogol vlasti je u „provaljenoj" pogrešnoj dijagnostičkoj priči o obojenoj revoluciji u Srbiji koju je Vođa pobedio, o čemu će već, u svom samozaljubljenom maniru, napisati planetarni bestseler. Kako u taj imitativni model, koji računa i na logističku podršku spolja, misli da unese plenume, zborove i autonomnu poziciju protestanata? Ko će poverovati da su studenti plaćenici ili korisne budale koje rade za interese skrivenih manipulatora koje odbijaš da imenuješ?

Da se ne bi radilo u interesu strategije podele i podmetanja na koju igraju vlasti, neophodan je unutrašnji dijalog da se front onih koji jesu za promene ne bi raspao. U tom okviru, recimo, romantizovano i nekritičko zazivanje i višestruko najavljivanje, sada i odmah, generalnog štrajka – dana D kada će čitava Srbija da stane – očekivano se pokazalo nerealnim. Njega nisu na dugi rok mogli da prate ni najverniji studentski saveznici poput zaposlenih u prosveti ili advokatskih komora. Građanke i građani, posebno oni zaposleni, ne mogu da dugoročno uđu u zonu visokog egzistencijalnog rizika, ali mogu da „navučeni" na primer studenata, protestuju, blokiraju i, što je najvažnije, izađu na izbore i svojom voljom promene vlast. Naravno, pod uslovom da znaju ko to nudi drugačije i bolje, čime to garantuje i sa kandidatima neokaljanih i uverljivih biografija.

No, za izborni nastup, sem kampanje tipa Student u svakom selu i kontrole biračkih mesta, treba i preciznija platforma od one koju su u svojim ediktima usvojili studenti. Neophodni su i operativni dogovori sa akterima iz autonomnih medija i civilnog društva. Konačno, i ne na kraju, nužna je nekakva akciona koordinacija sa političkom opozicijom. Naravno, uz prethodno operativno jedinstvo društvene i političke opozicije i građanskih i profesionalnih udruženja i sindikata. U tom okviru logično je što, recimo, i reprezentativni sindikat Nezavisnost traži raspisivanje izbora.

DRUŠTVENE KOALICIJE I POLITIČKE PROMENE: MODEL(I) INTERPRETACIJE

Vratimo se na kraju polaznoj tezi o interesnoj mapi društva i formiranim ili prekomponovanim društvenim koalicijama kao preduslovu kriznih promena.

Nejednakost i promene ili trampizam pre Trampa

Goldston–Turčinov sociodemografski model propadanja režima sadrži ključnu promenljivu: imovinsku nejednakost. U situacijama (a) kada distanca između srednjeg i najvišeg dohotka raste, i (b) kada se previše aspiranata usmeri na poziciju elite, nastupa predrevolucionarno stanje. Da bi došlo do sloma, različiti segmenti elite moraju ući u sukob u kome će bar jedna od sukobljenih strana pozvati „narod" u pomoć (Turchin 2016).

U svom predviđanju da će 2020-e biti politički turbulentne, Piter Turčin (Turchin 2016) je koristio strukturno-demografsku teoriju, matematički model o tome kako promene stanovništva utiču na ponašanje države, elite i zajedničkog dobra, koji je kreirao Džek Goldston. Sam Goldston je, koristeći svoj model, predvideo da će u dvadeset prvom veku Sjedinjene Države izabrati nacionalnog populističkog lidera (Goldstone 2023).

Model se zasniva na činjenici da, kroz istoriju, ono što stvara rizik od političke nestabilnosti jeste ponašanje elita, koje čine tri kardinalna greha. Prvo, elite nastoje da uzmu veći deo ekonomskih dobitaka za sebe, povećavajući nejednakost. Drugo, suočene sa većom konkurencijom za bogatstvo i status elite, one sužavaju put ka mobilnosti kako bi favorizovale sebe i svoje potomstvo. Treće, željne da zadrže svoje rastuće bogatstvo, čine sve što mogu da se odupru oporezivanju svog bogatstva i profita, čak i ako to znači da će vlada biti lišena potrebnih prihoda, što će dovesti do propadanja infrastrukture, smanjenja javnih usluga i brzog rasta državnih dugova.

Takve sebične elite utiru put revolucijama. One stvaraju uslove za veću nejednakost i opadanje efikasnosti i poštovanja prema vladi. Na drugoj strani, neophodno je da se formiraju konkurirajuće, aspirativne elite. Urbanizacija i veće obrazovanje su uslov da bi se stvorile koncentracije svesnih i organizovanih grupa u stanovništvu koje mogu da se mobilišu i deluju za promene. Model je dakle primenjen na istoriju i današnju američku stvarnost. Tako je, recimo, zanemarena i razočarana niža srednja klasa predmet brojnih istraživanja posle pobede Donalda Trampa. U međuvremenu je dakle formirana aspirativna elita, koja je ideološki definisana u opoziciji prema imigraciji, globalizaciji i ideologiji „osvešćenosti". Turčin tvrdi da ta aspirativna elita preuzima Republikansku partiju, koju će koristiti kao političku alatku u daljoj borbi (Turchin 2016).

U knjizi Ages of Discord, objavljenoj početkom 2016. godine, Turčin pokazuje da je američki „indikator političkog stresa" naglo porastao poslednjih godina i da je na putu da nas pošalje u „turbulentne dvadesete". Indeks politič-

kog stresa (PSI) kombinuje tri indikatora krize u teoriji Goldston–Turčina: pad životnog standarda, povećanje konkurencije/sukoba unutar elite i slabljenje države. Za naše prilike važno je upozorenje da rastući PSI ukazuje na povećanu verovatnoću političkog nasilja. Na drugoj strani, Indeks blagostanja ukazuje na veću jednakost, veći konsenzus elita i legitimniju državu (Turchin 2016, 1). Uočljivi su mnogi znaci predrevolucionarnog stanja koje jasno vidimo i u nas: disfunkcionalan politički sistem, duboka međupartijska podeljenost, manjak političke reprezentacije za autsajdere. Pri tome, stabilnost hibridnih režima, poput Vučićevog u Srbiji, u velikoj meri zavisi od održavanja elitnih koalicija, kako bi se izbegle veze između kontraelita i nezadovoljnih društvenih grupa. Odsustvo dobro razvijene, autonomne civilno-društvene sfere znači da je organizovanje i uokviravanje kolektivne akcije nezavisno od moći, resursa elitnih slojeva gotovo nemoguće. Pitanje je ko će u Srbiji nadvladati unutar srednje klase, a onda i dobiti podršku birača – vlast i njene široke klijentelističke i koruptivne mreže ili ka promenama otvoreni okupljeni u podršci studentima? Studenti ovoga puta svoje saveznike pre svega traže unutar civilnog društva – sindikata, profesionalnih udruženja, poljoprivrednika... Primera radi, time što su ubedili sindikate da, uz njihovu podršku, zajednički rade na izmeni zakona o radu i štrajku, ušli su u polje koje je bilo pod apsolutnom kontrolom vlasti. Izborna istorija Srbije, posebno nakon 2012. godine, pokazuje da do izborne promene ne dolazi mehaničkim spajanjem političkih polova, već preuzimanjem centralnog, mejnstrim političkog prostora i dela birača vladajućeg kartela.

Srednje klase i pluralni scenariji

Šta nam, u tom okviru, teorija i istraživački nalazi mogu reći o srednjoj, ili bolje reći srednjim klasama danas? Koju igru ona ili one igraju u Srbiji? Iversen i Soskice govore o pluralnim apetitima i interesnoj strukturi srednjih klasa (Iversen and Soskice 2019). Kapitalizam sada proizvodi novu srednju klasu, čija se životna iskustva i interesovanja umnogome razlikuju od onih stare srednje i radničke klase. Iversen i Soskice insistiraju na tome da su socijalni progresivci i populisti ukorenjeni u različitim delovima ekonomije; stoga je netačno odvajati njihove vrednosti od ekonomske realnosti (Iversen and Soskice 2019). Ako položaj u ekonomiji znanja čini pripadnike nove srednje klase društveno progresivnim, njihovi interesi ni životna iskustva ne preklapaju se u velikoj meri sa onima stare srednje i niže klase. Ovde je zapravo ključna društvena mobilnost. Kada je društvena mobilnost niska, stare srednje i niže klase postaju podložne populistima koji napadaju simbole nove ekonomije iz koje oni osećaju da su trajno izostavljeni. Drugim rečima, populizam napreduje tamo gde demokratija ne pruža mogućnosti svima. Ako je obrazovni kanal zatvoren, put ka populizmu i kreaciji klijentelističke elite vlasti je širom otvoren (Iversen and Soskice 2019).

Za nacional-populističke režime u iliberalnim demokratijama, poput Orbanove Mađarske ili Erdoganove Turske, karakteristično je da omogućuju pristojan život širokom sloju ljudi. Radi se o ljudima koji su do savršenstva razvili veštine stvaranja privatnih utočišta za svoje familije i prijatelje u nedemokratskim režimima koje aktivno ili bar prećutno podržavaju. Oni zagovaraju i podržavaju čvrstorukaška rešenja dok im se ne narušava njihov (malo)građanski mir. Podanicima, posebno onima iz formirane nove srednje klase, dopušta se da rade šta hoće dok god ne „udaraju" u dva tabua. Jedan je direktan izazov vladajućima. Drugi, odudaranje životnih navika i stilova od kulturnih standarda koje vladajući procenjuju kao dominantno prihvaćenu društvenu normu „dobrih, patrijarhalnih i domaćinskih" Turaka, Mađara ili Srba, čijom zaštitom oni dalje cementiraju svoj legitimitet. U Vučićevoj Srbiji podrška i lojalnost donosi pozicije i poslove masi poslušnih koji su se našli u orbiti vlasti, uključujući i brojne preletače. Politički amalgam ove široke interesne koalicije je SNS – organizacijski mastodont sa oko 700.000 članova, što je svih 13 odsto ukupnog biračkog tela, kojim se okupira država i prepokriva i kontroliše svaki oblik radnog i društvenog organizovanja (Stojiljković 2019).

Izgleda da je, na primeru studentskih blokada i protesta, polazna formula za izbornu promenu spoj otvorenosti za promene, ljudi sa integritetom koji mogu da ih nose i stvorenog osećaja empatije, solidarnosti i (prinudnog) jedinstva.

UMESTO EPILOGA

Iz aktuelne političke krize u Srbiji, iz masovnih protesta može nastati širi društveni pokret koji menja sistem samo uz visoko strateško umeće i moć koordinacije. Niko u Srbiji ko je mesecima u protestima i otporu ne bi pristao na to da jedna politička garnitura bude zamenjena drugom. U igri je promena autoritarno populističkog demokratskim i participativnim sistemom. U stanju uspostavljene ravnoteže (ne)moći građanima se mora ponuditi radikalno demokratski program i dati još dve vrste dodatnih garancija. Prva su razvijeni instrumenti moći da i u međuizbornom periodu utičemo na odluke. Nje nema bez peticija, javnih rasprava i slušanja, građanskih inicijativa i referenduma koji, da ne bi bili zona manipulacija, obezbeđuju dovoljno vremena i prostora da se čuju različite pozicije i predlozi. Naravno, tu su i nezavisni državni organi, kao i institucije razvijenog i efektivnog socijalnog dijaloga, koji garantuje da privredni rast ide „ruku pod ruku" sa dostojanstvenim radom i rastom društvenog blagostanja. Srbiji ne treba isforsirani, na logici građenja slavoluka, stadiona i separiranih kvartova za odabranike vlasti, rast bez humanog razvoja i socijalne pravde. Treba nam rast i razvoj koji, pored ugovorenog, bezbednog i na vreme i pristojno plaćenog rada, uključuje i rodnu i međugeneracijsku i klimatsku pravdu. U suprotnom, kakvu ćemo to zemlju ostaviti svojim naslednicima?

LITERATURA

Almeida, Paul. 2019. *Social Movements: The Structure of Collective Mobilisation*. University of California Press.

Bieber, Florian. 2018. „The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies." *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development* 10: 176–185.

Bohman, James. 1996. *Public Deliberation*. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.

Chenoweth, Erica and Maria J. Stephan. 2012. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. Columbia University Press.

Della Porta, Donatella. 2017. „Late Neoliberalism and Its Discontents: An Introduction." In *Late Neoliberalism and its Discontents in the Economic Crisis. Comparing Social Movements in the European Periphery*, edited by Donatella Della Porta, Massimiliano Andretta, Tiago Fernandes, Francis O'Connor, Eduardo Romanos and Markos Vogiatzoglou. Palgrave Macmillan.

Fox, Jonathan. 2018. *An Introduction to Religion and Politics: Theory and Practice*. Routledge.

Gamson, William A., and David S. Meyer. 1996. „Framing political opportunity." In *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, edited by Doug McAdam, John D. McCarthy, Mayer N. Zald. Cambridge University Press.

Goldstone, Jack A. 2023. *Revolutions: A Very Short Introduction*. Oxford University Press.

Hellman, Joel and Daniel Kaufmann. 2018. „*State Capture in Transition*." Natural Resource Governance Institute. https://resourcegovernance.org/sites/default/files/documents/state-capture-in-transition.pdf.

Innes, Abby. 2014. „The Political Economy of State Capture in Central Europe." *Journal of Common Market Studies* 52 (1): 88–104. https://doi.org/10.1111/jcms.12079

Isin, Engin F. 2009. „Citizenship in flux: the figure of the activist citizen." *Subjectivity* 29 (1): 367–38.

Iversen, Thorben, and David Soskice. 2019. *Democracy and Prosperity: Reinventing Capitalism through a Turbulent Century*. Princeton University Press.

Keane, John. 2009. *The Life and Death of Democracy*. Simon & Schuster.

Krastev, Ivan. 2017. *Ometena demokratija, globalna politika protesta*. Službeni glasnik.

McAdam, Doug. 2023. „Political Process Theory." In *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*, edited by David A. Snow, Donatella Della Porta, Bert Klandermans and Doug McAdam. John Wiley & Sons.

McCarthy, John, and Mayer N. Zald. 1977. „Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory." *American Journal of Sociology* 82 (6): 1212–1241.

Meyer, David S. 2002. „Opportunities and Identities: Bridge-Building in the Study of Social Movements." In *Social Movements: Identity, Culture, and the State*, edited by David S. Meyer, Nancy Whittier and Belinda Robnett. Oxford University Press.

Molnar, Aleksandar. 2002. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. 4. Građanska neposlušnost*. Fabrika knjiga.

Norris, Pippa. 2003. „Young People and Political Activism: From the Politics of Loyalties to the Politics of Choice?" Report from the Council of Europe Symposium: "Young People and Democratic Institutions: From Disillusionment to Participation", Strasbourg.

Popović, Srđa, Andrej Milivojević, i Slobodan Đinović. 2007. *Nenasilna borba u 50 tačaka: Strateški pristup svakodnevnoj taktici*. Samizdat B92.

Snow, David and Catherine Corrigall-Brown. 2005. „Falling on Deaf Ears: Confronting the Prospect of Non-resonant Frames." In *Rhyming Hope and History: Activism, Academics and Social Movement Scholarship*, edited by David Croteau, William Hoynes and Charlotte Ryan. University of Minnesota Press.

Stojiljković, Zoran. 2019. *Potencijali za promene, ogledi o sindikatima, civilnom društvu i strategijama promena*. Fakultet političkih nauka Beograd.

Tilly, Charles, and Sidney Tarrow. 2015. *Contentious Politics*. Oxford University Press.

Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. Random House.

Turchin, Peter. 2016. *Ages of Discord: A Structural-Demographic Analysis of American History*. Beresta Books.

Williams, Lisa, and David De Steno. 2008. „Pride and Perseverance: The Motivational Role of Pride." *Journal of Personality and Social Psychology* 94 (6): 1007–1017.

Zoran Stojiljković

STUDENT BLOCKADES, MARCHES, AND THE MOBILIZATION OF CITIZENS: FROM THE DRAMATURGY OF PROTEST TO A STRATEGY FOR CHANGE? AN UNFINISHED STORY

ABSTRACT

This paper offers a critical analysis of the "dramaturgical" practice of protest self-organization, drawing on the methodological approaches and findings developed within social movement theory. The initial, mobilisational, or dramaturgical level encompasses the identification of problems, the selection of protest themes, the adoption of a particular point of view, the direction of attention, as well as the protest plot, its dynamics, and its projected resolution. The analysis draws on framing theory. The action is initiated and driven by blockades and marches. However, in a situation in which there

is insufficient capacity and energy for a linear plot in the form of a general strike, the dramatic action unfolds as an open mosaic structure. A key moment in the development of the protest's dramatic action, the state of peripeteia, or reversal, is the establishment of the strategic demand for elections to be called. This is followed, at the "Vidovdan gathering," by an invitation to other actors, such as neighbourhood assemblies, to enter the stage and carry the action forward. Within this framework, social change in Serbia becomes an outcome of deep polarising crises only when broad and sustained protests emerge and are ultimately accompanied by viable electoral formulas backed by sufficiently broad coalitions of interests. An interpretively inspiring framework for understanding established relations of (non-)power is the Goldstone–Turchin sociodemographic model of the collapse of the regime ruled by self-interested elites. For a collapse to occur, different segments of the elite must enter into conflict, with at least one of the opposing sides calling upon "the people" for support. Student blockades and marches have a chance of succeeding to the extent that they move beyond the social confines of protest by the urban, educated, and younger middle class and develop into a broader civic uprising. Yet, at this strategic and dramaturgical level, the authorities are also accumulating their own resources and developing numerous strategic options for contesting demands, redirecting attention, buying support, and/or generating fear and repression.

KEYWORDS: protest, change, mobilization, interpretation, strategy

UDK 070:316.485.2(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch8

Bojan Cvejić*

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Dnevna štampa u Srbiji: kako se izveštavalo o protestima 5. oktobra 2000. i 15. marta 2025. godine

APSTRAKT

Demonstracije 5. oktobra 2000. godine predstavljaju jedan od najvećih protestnih skupova u Srbiji, koji je doveo do smene režima Slobodana Miloševića. Brojni veći i manji protesti obeležili su period u međuvremenu, ali najmasovniji bio je protest studenata i građana u Beogradu 15. marta 2025. godine, koji nije imao svoj epilog, za razliku od demonstracija četvrt veka ranije. Predmet ovog istraživanja je analiza sadržaja dnevne štampe koja je izlazila i 2000. i 2025, a to su listovi Politika, Večernje novosti, Blic i Danas, ali će biti skrenuta pažnja i na to koje su još dnevne novine postojale u ova dva perioda i kakva je bila njihova uloga u informisanju građana Srbije. Rezultati ukazuju na tradicionalno veliku polarizaciju medija, identičan prorežimski narativ, ali i kako ishod protesta može da promeni novinarstvo.

KLJUČNE REČI: mediji, štampa, protesti, novinarstvo, naslovi

* E-mail: bojan.cvejic@gmail.com; https://orcid.org/0009-0006-2869-0391

UVOD

Način na koji mediji izveštavaju o antivladinim protestima indikator je koji pokazuje i stanje u medijima i tip vlasti. On odražava duh epohe, ali i jasno detektuje medijsku orijentaciju, medijsku politiku, kao i stepen medijske zarobljenosti.

Teoretičar Manuel Kastels (Manuel Castells) analizirao je društvene pokrete i ulogu medija u nedemokratskim režimima širom sveta, ocenjujući da su „komunikacione mreže presudni izvori proizvodnje moći" (Kastels 2018, 25). Kao jedan od primera značajne uloge medija u izveštavanju o demonstracijama, u knjizi *Društveni pokreti u doba interneta* opisao je situaciju iz Brazila 2013, kada su protesti protiv korupcije postali nasilni, Kongres okupiran i opljačkana zgrada u kojoj je smešteno Ministarstvo spoljnih poslova:

> „Mediji su posle toga usmerili pažnju na pokret, ignorišući zahteve protestanata i usredsređujući se na činove nasilja. Međutim, pažnja medija osvestila je šire javno mnjenje o razlozima za proteste i mada je nasilje osuđivano, veći deo javnog mnjenja izrazio je podršku kritici ogromnog trošenja na stadione i infrastrukturu bez polaganja računa i u korist korumpiranih javnih preduzeća i građevinskih kompanija" (Kastels 2018, 200).

Ovim primerom pokazuje se kako i tendenciozno, površno izveštavanje o protestima u isključivo negativnom kontekstu može dovesti do potpuno drugačije percepcije od očekivane, odnosno do promena u svesti javnog mnjenja.

Protesti nisu retka pojava u društvima, a samim tim što su skupovi koji se održavaju na javnom prostoru, predstavljaju događaje od javnog interesa o kojima su novinari dužni da izveste. Savet Evrope je u svojim preporukama istakao da su protesti i demonstracije pitanje od legitimnog javnog interesa, ali i „način na koji vlasti postupaju u vezi s njima" (Council of Europe & Safety of Journalists 2023). Dodaje se da mediji imaju ključnu ulogu u informisanju o „načinu na koji vlasti rukovode javnim demonstracijama i sprečavaju nerede" (ibid.).

„Obaveza je novinara/novinarki da tačno, nepristrasno, potpuno i blagovremeno izveste o događajima od javnog interesa", prva je tačka Kodeksa novinara i novinarki Srbije (Savet za štampu 2024), koja se oslanja na globalno prihvaćene profesionalne i etičke standarde novinarstva. Mediji imaju važnu ulogu u pravovremenom i uravnoteženom informisanju građana, jer „bez transparentnosti i javnosti rada nema demokratije" (Kovačević 2019, 155). Jedna od osnovnih uloga medija jeste i kritika i kontrola vlasti, odnosno novinari su tu da upozore i podsete političare kada skrenu s puta (Orlović 2021, 14). U nedemokratskim režimima, pak, predstavnici vlasti na proteste neretko odgovaraju zastrašivanjem, hapšenjima aktivista i ograničavanjem pristupa medijima (Vladisavljević 2011, 72).

Međutim, mediji moraju biti posebno obazrivi prilikom izveštavanja s demonstracija jer se lako može preći granica objektivnosti imajući u vidu da se u

tim slučajevima plasiraju dve uglavnom potpuno različite vrste informacija – one koje iznose demonstranti i one koje dolaze od struktura protiv kojih se protestuje. Ukoliko u medijskom pokrivanju događaja imamo jednu stranu i novinari to smatraju opravdanim, „načelo objektivnosti je trajno 'sahranjeno' u propagandnim medijskim ratovima" (Kulić 2024, 101), a mediji „izlaze iz svoje prvobitne uloge da informišu u interesu građana" (Kulić 2021, 7).

Bitnu ulogu u informisanju i izveštavanju sa događaja imaju i naslovi koji čitav sled dešavanja mogu staviti u potpuno drugačiji kontekst i ton, jer „bez obzira na to što su skovani od svega nekoliko reči, često su značajniji od teksta, ali i podložniji manipulativnim intervencijama" (Obradović 2014, 601).

Masovni mediji, osim što informišu javnost o protestima, ujedno su i „izvor informacija za društvene proteste" (Olien, Tichenor & Donohue 1989, 37), te imaju značajnu ulogu i u njihovom razvoju i mobilizaciji (Oliver & Myers 1999, 39; Brown & Harlow 2019, 508; Gamson & Wolfsfeld 1993, 116), posebno imajući u vidu veliki uticaj i ubeđivačku moć medija (Milivojević 2001, 160).

Pojedini teoretičari čak razlikuju četiri vrste vesti o protestima i njihovim akterima – loše, dobre, lake i teške vesti (Amenta, Caren & Yuan 2024, 298). Prema njima, „loše vesti" su članci o akterima društvenih pokreta koji ignorišu njihove zahteve i prikazuju ih negativno za razliku od „dobrih vesti"; „teške vesti" se bave zahtevima, ali ih prikazuju u negativnom tonu, dok su u „lakim vestima" akteri prikazani pozitivno, ali površno i bez njihovih zahteva.

Veliku ulogu u novinarskom pristupu imaju i citirani izvori u tekstovima koji dodatno mogu doprineti „razumevanju načina na koji su različite teme protesta tretirane u medijima" (Brown & Harlow 2019, 522).

Cilj ovog rada je da detektuje ponašanje i profesionalnost u pristupu medija u odnosu na događaje iz novije istorije Srbije, da se uoči u kom su svetlu novinari predstavljali antivladine proteste i da li su eventualno odigrali određenu ulogu u promeni društvene svesti. U radu će biti predstavljeni društveni i medijski kontekst u državi uoči velikog protesta 2000. i studentskih i građanskih protesta 2025. godine, a potom i analiza narativa dnevne štampe kako bi se uočilo da li je došlo do promene, naročito po pitanju uticaja vladajućih struktura na medije.

DRUŠTVENI I MEDIJSKI KONTEKST U SRBIJI UOČI 2000.

Poslednju deceniju 20. veka obeležio je autoritarni režim Slobodana Miloševića, ratovi i ratni zločini na prostoru nekadašnje Jugoslavije, sankcije, NATO bombardovanje, ali i strogo kontrolisana medijska scena koja je podrazumevala propagandu kroz državne medije i represiju nad kritičkim glasilima. Ovakvi oblici autoritarnih režima otvaraju „širok prostor za organizaciju i delovanje opozicionih snaga i za narodne proteste" (Vladisavljević 2010, 14), te je devedesete godine obeležio i niz protesta, među kojima se po brojnosti ističu studentski 1996. i 1997. godine.

U Srbiji tih godina kritičko i analitičko izveštavanje je „skrajnuto na margine" (Petrović 2017, 84), a krajem decenije opoziciona štampa pretrpela je „velike pritiske, zaplene i zabrane, po Zakonu o informisanju u vreme ministra za informisanje Aleksandra Vučića i kao deo 'ratne cenzure' tokom bombardovanja 1999. godine" (Kulić 2022, 69).

Mediji su odigrali jednu od ključnih uloga u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića, a štampani mediji dali „veliki doprinos stvaranju takve atmosfere, pre svega izdanja *Politikine* grupe" (Petrović 2013, 198). Krajem devedesetih „jedini nezavisni mediji bili su studentski Radio Indeks, ometani Radio B92 i tri dnevna lista (*Danas*, *Blic* i *Glas javnosti*) smanjenog tiraža" (Matić 2007, 211).

Nakon izbora u septembru 2000. pokrenut je talas protesta zbog sumnje u regularnost izbornih rezultata, od kojih je najmasovniji bio 5. oktobra 2000, koji se mnogim građanima u Srbiji „učinio kao svetlo na kraju mračnog tunela" (Pavlović 2020, 27). To je bio i najveći skup te decenije. Precizni podaci o broju ljudi ne postoje, ali spekulisalo se da je bilo nekoliko stotina hiljada građana. Novija istraživanja procenjuju da je bilo između 80.000 i 120.000 demonstranata (Arhiv javnih skupova 2024).

Skup se završio priznanjem da je pobedila opozicija, što je bio kraj režima Miloševića. Novi predsednik Savezne Republike Jugoslavije postao je Vojislav Koštunica iz Demokratske opozicije Srbije, ubrzo su ukinute sankcije državi, a državni mediji su se proglasili slobodnim. Dvadeset pet godina kasnije mediji se na ovaj dan sećaju različito, od osporavanja i zaborava do sećanja na jedan značajan datum u istoriji Srbije, u zavisnosti od „društvene i političke situacije koje utiču na izbor tema i oblikovanje narativa" (Spasojević i Lončar 2020, 92).

DRUŠTVENI I MEDIJSKI KONTEKST U SRBIJI UOČI 2025.

Dvanaest godina na vlasti u Srbiji bile su stranke iz koalicije Demokratske opozicije Srbije, da bi posle izbora 2012. vlast preuzela koalicija Srpske napredne stranke (nastale iz Srpske radikalne stranke), na čelu s Aleksandrom Vučićem, i Socijalističke partije Srbije, čiji je predsednik devedesetih bio Slobodan Milošević, a nakon toga i sve do danas Ivica Dačić, koji je u vreme pisanja ovog rada na poziciji potpredsednika Vlade Srbije i ministra unutrašnjih poslova.

Medijska scena nastavlja da se suočava s profesionalnom krizom, naročito u poslednjih desetak godina. Posle perioda uspona na međunarodnim listama slobode medija, Srbija od 2014. beleži značajan pad (Kleut 2021, 159). U međuvremenu, državni mediji su privatizovani, a „najveći broj nekadašnjih državnih medija kupili su lokalni privrednici povezani s vladajućom strukturom" (Kulić 2021, 11), te je uticaj vlasti na medije „izuzetno snažan i s godinama raste" (Kulić 2022, 76). To se može videti i kroz „kampanje protiv svih drugih medija koji ne promovišu rad vlade kao pozitivan" (Kovačević 2019, 159).

Taj uticaj ogleda se i kroz „državno oglašavanje i netransparentno dodeljivanje javnog novca za medijske usluge" (Kleut 2021, 169), o čemu svedoče podaci da je u 2023. javno finansiranje od republičkih i lokalnih vlasti za medije iznosilo 16,47 miliona evra, dok je iznos za državne reklame nepoznat (Sigeti i Koledin 2025, 18). Iako je iznos za državno oglašavanje nepoznat, istraživanje Saveta za štampu iz 2024. pokazuje da je najviše oglasa u poslednja tri meseca godine bilo u *Večernjim novostima* – 385 strana, potom *Srpskom telegrafu* 377 strana, *Alou* 229 strana, *Blicu* 224, *Politici* 209, *Informeru* 194, *Kuriru* 189 strana, dok je najmanje bilo u onima koji se smatraju kritičkim medijima – u *Danasu* 166 i *Novoj* svega 20 strana (Cvejić 2025). Ovo istraživanje pokazuje da su među 20 najvećih oglašivača državna preduzeća kao što su Telekom Srbija, Državna lutrija Srbije, Dunav osiguranje, Pošta Srbije i Auto-moto savez Srbije, a koja nisu imali nijedan plaćeni oglas u *Danasu* i *Novoj*.

Odnos vlasti prema medijima uočljiv je i na konkursima za projektno sufinansiranje medija koje sprovode Ministarstvo informisanja i telekomunikacija i lokalne samouprave. Prema rezultatima konkursa sprovedenih u 2025. godini, po iznosu dobijenih novčanih sredstava iz javnog budžeta izdvaja se nekoliko medijskih grupacija. Primera radi, mediji u vlasništvu porodice aktuelnog ministra odbrane Bratislava Gašića, među kojima su Zona plus iz Niša, NIP Pobeda, Radio Rubin i ADD Production iz Kruševca, dobili su ukupno 54.240.000 dinara, a mediji Radoice Milosavljevića, kruševačkog biznismena, koji je iz privatizacije pokupovao brojne lokalne televizijske kuće, prikupili su za projekte 132.000.600 dinara (Obrenović 2025).

U poslednjih 25 godina promenile su se i navike publike s razvojem novih tehnologija. U Srbiji je vidljiv globalni trend smanjenja čitanosti štampanih medija (Ognjanov, Atijas Ristić, Kovačević i Radosavljević 2025), imajući u vidu da se publika ovih medija „prepolovila" (BIRN 2023), te se danas putem štampe informiše svega 15 odsto publike (Newman 2025, 105).

> „Specifičnost medijskog sistema štampanih medija u Srbiji je da su tabloidi izrazito provladini u svojim uređivačkim politikama i koriste se za napade na opoziciju, ali i na druge javne ličnosti koje kritikuju vlast. Oni često proizvode lažne vesti i šire propagandu. U poslednjih godinu dana, neki od vodećih tabloida proširili su svoje poslovanje na kablovsku televiziju kako bi nadoknadili izgubljenu publiku" (BIRN 2023).

Uprkos tome što vladajuća stranka osvaja većinski broj glasova na izborima, u Srbiji su poslednjih deset godina učestali brojni protesti nezadovoljnih građana. S obzirom na uticaj vlasti na medije, u javnosti su oni na različite načine predstavljani. Protesti „Protiv diktature" iz 2017. u većem broju medija su bili marginalizovani, s naglaskom na „negativne, nasilne, ili iracionalne elemente" (Krstić, Milojević i Kleut 2018, 59), uz favorizovanje zvaničnih izvora i njihovo viđenje demonstracija: „Što više protesti odstupaju od vladajuće ideologije i društvenih normi, veća je tendencija medija da proteste marginalizuju i diskredituju načinom reprezentovanja" (Krstić, Milojević i Kleut 2018, 64).

Situacija u Srbiji kulminira 2024. nakon pada nadstrešnice na železničkoj stanici u Novom Sadu, kada je poginulo 16 osoba. Studenti svih državnih univerziteta započeli su proteste i blokade fakulteta, ističući problem korupcije u državi i zahtevajući da se slučaj ispita i utvrdi odgovornost za tragediju. Protesti traju više od godinu dana (i tokom pisanja ovog rada), a u međuvremenu zbog neispunjavanja zahteva studenti su zatražili od vlasti da raspiše vanredne izbore.

Najmasovniji skup desio se 15. marta 2025. u Beogradu, kada je, prema zvaničnim podacima Ministarstva unutrašnjih poslova, na ulice izašlo 107.000 građana (Danas Online 2025), dok je, prema procenama nezvaničnih organizacija, bilo između 275.000 i 325.000, „uz mogućnost da je taj broj bio i veći" (Arhiv javnih skupova 2025).

Iako se okupio veliki broj građana, nije bilo konkretnog ishoda protesta i oni su se nastavili i u narednim mesecima, ali u manjem broju.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja ovog rada je izveštavanje dnevnih listova u Srbiji o protestima 5. oktobra 2000. i 15. marta 2025. godine. Iako je reč o dva različita skupa u odnosu na povode i ishode, ovi događaji odabrani su kao dva najmasovnija antirežimska skupa – jedan na kraju 20. veka i drugi u prvoj četvrtini 21. veka. Cilj istraživanja je da se uvidi situacija u medijima i odnos vlasti i medija kroz prizmu izveštavanja o dva velika događaja, da se detektuju sličnosti i razlike u odnosu novinara i urednika različitih redakcija prema dešavanjima u kojima se ističe kritika vlasti.

Uzorkom su obuhvaćeni svi dnevni listovi s nacionalnom pokrivenošću koji su izlazili 2000. i 2025. godine, s posebnim fokusom na listove koji su postojali u oba perioda. Uoči i posle protesta 5. oktobra 2000. na medijskom tržištu su postojale četiri dnevne novine u vlasništvu države – *Politika*, *Večernje novosti*, *Politika Ekspres* i *Borba*, i tri privatna lista – *Blic*, *Danas* i *Glas javnosti*, koji su obuhvaćeni uzorkom analize. S druge strane, predmet analize je i devet novina koje su izlazile u martu 2025, a to su *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic*, *Danas*, *Informer*, *Kurir*, *Alo*, *Nova* i *Srpski telegraf*.

U radu je korišćena analiza sadržaja koji se odnose na dva konkretna događaja (izveštavanje o dešavanjima, najave, reakcije i izjave o samim događajima, njihovim efektima u društvu po završetku), a za uzorak su odabrani naslovi i tekstovi objavljeni u periodu od sedam dana, i to dva dana pre i pet dana posle protesta, odnosno periodi od 4. do 10. oktobra 2000. i od 14. do 20. marta 2025. godine. Uzorkom je obuhvaćeno 188 tekstova iz 2000. i 151 iz 2025. godine, koji će biti kvantitativno i kvalitativno analizirani i predstavljeni u odnosu na sentiment izveštavanja o oba protesta.

Sadržaji su klasifikovani u odnosu na pozitivan, negativan i neutralan ton prema održavanju protesta, a cilj je da se uoči kolika je (ne)pristrasnost medija imajući u vidu da prva tačka Kodeksa novinara i novinarki Srbije upravo kaže da novinari moraju „nepristrasno da izveste o događajima od javnog interesa" (Savet za štampu 2024).

„Neutralni ton" u ovom radu podrazumevaće nepristrasno i faktografsko izveštavanje, bez iskazivanja bilo kakvih vidljivih sentimenata u tonovima naslova i tekstova. „Negativnim tonom" biće okarakterisani svi oni sadržaji koji ukazuju isključivo na negativne aspekte protesta, bez konteksta o njihovim povodima, razlozima i zahtevima demonstranata i koji su jednostrani, odnosno prikazani isključivo kroz prizmu kritičara protesta. U ovakvu vrstu sentimenta, u ovom radu, ubrajaju se i naizgled nepristrasni sadržaji, koji imaju negativnu konotaciju kroz naslovne blokove. Jednom rečju, negativnim će se smatrati one vrste vesti o protestima koje su teoretičari Edvin Amenta (Edwin Amenta), Nil Keren (Neal Caren) i Vejđun Juan (Weijun Yuan) svrstali u „loše" i „teške", a koje se pominju u uvodnom delu ovog rada. S druge strane, „pozitivnim" će se u daljem radu predstaviti sadržaji koji, prema istoj klasifikaciji, spadaju u „dobre" i „lake" vesti, odnosno oni koji imaju jednostran pristup u smislu prenošenja isključivo izjava organizatora i pobornika demonstracija, pozitivnih aspekata događaja i vidljivih afirmativnih stavova i tonova u odnosu na dešavanja pre, tokom i posle protesta.

KARAKTERISTIKE UZORKA ISTRAŽIVANJA

Politika, koja postoji od 1904, i *Večernje novosti*, koje izlaze od 1953, između ova dva razdoblja su privatizovane i trenutno imaju istog vlasnika, firmu Media 026, dok su *Blic* i *Danas*, koji su osnovani 1996. i 1997. godine, takođe promenili vlasnike. Od privatnih medija u vlasništvu novinara, *Danas* je u ovom trenutku deo medijske grupacije United Media koja posluje u okviru United Group, dok je *Blic* u vlasništvu švajcarske grupacije Ringier[1].

Politika Ekspres izlazila je od 1963. do 2005. i bila je zamišljena kao večernji list Politike. List *Borba* osnovala je 1922. Komunistička partija Jugoslavije i bio je u vlasništvu države do privatizacije 2008. godine. Bilo je više pokušaja da se nastavi s izlaženjem štampanog izdanja, ali je na kraju nastavila rad kroz onlajn izdanje koje je funkcionisalo do kraja 2024. godine. S druge strane, *Glas javnosti* kao jedno od privatnih, opozicionih glasila počeo je da izlazi 1998. godine. Poslednji broj je odštampan 2010, a danas radi kao internet portal.

Dnevne novine *Kurir*, *Alo*, *Informer* i *Srpski telegraf* osnovane su dvehiljaditih godina, sve kao tabloidna štampa koja važi za prorežimsku, dok je *Nova*

1 Podaci iz Registra medija Agencije za privredne registre.

kao kritički list i tabloid pokrenut poslednji – 2021. i izlazi u okviru grupacije United Media koja je vlasnik i novina *Danas*.

Današnju scenu dnevnih novina obeležava visoki stepen neprofesionalizma i nepoštovanja etičkih standarda novinarstva, na šta ukazuju brojna istraživanja. Prema monitoringu Saveta za štampu, dnevne novine u Srbiji u 2024. načinile su prekršaje Kodeksa novinara Srbije u ukupno 4.112 tekstova: *Alo* u 1.133, *Informer* u 807, *Srpski telegraf* u 701, *Kurir* u 529, *Večernje novosti* u 443, *Blic* u 268, *Politika* u 116, *Nova* u 95 i *Danas* u 20 tekstova (Savet za štampu 2025).

Takođe, portal Raskrikavanje ukazuje da je najviše manipulativnih vesti zabeleženo na naslovnim stranama *Informera*, koji je u 306 izdanja imao 348 manipulacija, iza kojeg slede *Srpski telegraf* (252), *Alo* (232), *Večernje novosti* (226), *Kurir* (56) i *Politika* (40) (Vučić i dr. 2025).

ANALIZA SADRŽAJA

Dnevna štampa o protestu 5. oktobra 2000.

U periodu od 4. do 10. oktobra 2000. u sedam dnevnih novina od analiziranih 188 naslova, 85 je bilo neutralnog tona, 40 negativnog, a 63 pozitivnog. Najviše neutralnih objavljeno je u listu *Danas* – ukupno 26, negativni ton u najvećem broju slučajeva beleži se u *Politici* – 16, a u pozitivnom kontekstu u *Večernjim novostima* – 16.

Ishod protesta diktirao je ton u drugih pet dana analiziranog perioda, tako da od 6. oktobra nije zabeležen nijedan naslov s negativnim sentimentom – kako u državnim medijima, tako i u privatnim. Najizrazitiji primeri su upravo državni mediji – *Politika*, *Večernje novosti*, *Borba* i *Politika Ekspres*, koji su prva dva dana izveštavali u negativnom tonu o nezadovoljstvu opozicije i građana, dok su posle protesta „obrnuli ploču".

U listu *Politika* je od 51 analiziranog teksta o protestu 5. oktobra, 20 bilo neutralno, 16 negativno i 15 pozitivno. Prva dva dana analiziranog perioda objavljeni su svi natpisi s negativnim tonom i nijedan s pozitivnim. Dominira prorežimski narativ koji osporava tvrdnje opozicije i proteste nezadovoljnih građana, bez sagovornika „druge strane". Na naslovnoj strani dan pred masovni protest objavljeni su naslovi „Za nasilničko ponašanje – zakonske mere", „Odlučan otpor pritiscima Zapada", „Zapad provocira sukobe u Beogradu". Unutrašnje strane novina karakteriše, između ostalog, saopštenje vlade u kojem se navodi da „razne inostrane agenture nastavljaju vođenje specijalnog rata protiv naše zemlje, pokušavaju da izazovu haos, zastraše građane i spreče normalno funkcionisanje institucija sistema".

U novinama se izdvajaju tekstovi kao što su „Blokade, štrajkovi i nasilne akcije pristalica DOS-a" u kojem se navodi da su „pritisci na zaposlene u fabrikama i radnim ustanovama, a posebno na učenike i studente, u cilju postizanja

sopstvenih ciljeva i mimo legalnih organa države", kao i izveštaj s konferencije SPS-a „U štabu DOS-a znali su da istina ne može da se sakrije, ali su laž lansirali da se Srbija zapali".

Isti narativ se nastavlja i u danu kada je zakazan protest. Među takvim naslovima su „Opozicija nudi lažne izlaze, na sceni je scenario čerupanja Srbije" koji je deo izjave predsednika Srbije Milana Milutinovića, potom saopštenje Ministarstva unutrašnjih poslova „Pojedinci iz Đinđićeve pronatovske stranke organizuju i vrše nasilje nad građanima", izjava saveznog ministra informisanja Gorana Matića da „DOS sprovodi scenario koji NATO nije uspeo da realizuje", ali i naslov „Oštra osuda paralizovanja života u gradovima Srbije".

Šesti oktobar u *Politici* donosi zaokret i naslove kao što su „Srbija na putu demokratije", „U Beogradu se stvara istorija", „Jedinstvena Jugoslavija uvek nađe izlaz iz krize", „Veselje i osvajanje lokalnih medija" i slični naslovi kojima je posvećeno 11 strana. Takav narativ se nastavlja danima, a zaposleni su objavili i izvinjenje čitaocima. Pod naslovom „Našim čitaocima", u poruci se navodilo: „Za dobro onih koji Politiku čitaju i koji je prave, u osnov uređivačke politike ugrađeno je poštovanje osnovnih ljudskih, političkih i novinarskih vrednosti. ... Od nas se ponovo očekuje da, u skladu sa našom najboljom tradicijom, ispoljimo objektivnost i uravnoteženost, da ne podležemo navijačkim strastima i isključivostima", istakla je redakcija.

Tako je bilo i u *Večernjim novostima*, gde su 4. i 5. oktobra dominirali naslovi kao što su „Mere protiv haosa", „Zlikovac opet dejstvuje – Klark sada huška", „Istina pobeđuje laž", „Pešačenje tuđom voljom"... Izveštaji o protestima i blokadama građana predstavljeni su u negativnom tonu, bez konteksta i rečima „da bi naterali građane da im se pridruže, članovi DOS uzurpirali ulice i prometne trgove":

> „Demokratska opozicija Srbije organizovala je i juče povremene blokade saobraćajnica i proteste, što onemogućava normalan život i rad u pojedinim gradovima i fabrikama u republici. Tako su Beograđani ponovo bili prinuđeni da pešače do svojih radnih mesta, usled zaustavljanja saobraćaja na više pravaca u gradu..."

Na dan protesta objavljeno je i upozorenje Saveznog ministarstva za informisanje u kojem se navodi da će „zakonska ovlašćenja biti korišćena za onemogućavanje širenja neistinitih informacija, poziva na nasilno rušenje ustavnog poretka, ugrožavanje zemlje i zajemčenih prava građana".

Dan posle protesta *Novosti* objavljuju dva izdanja novina – prvo, specijalno izdanje „Dan za istoriju" u kojem su na 24 stranice objavljene fotografije s masovnog skupa. U redovnom izdanju tog dana list donosi naslove „Volja naroda pobedila", „Odbranila se Srbija sama", „Srce Srbije kucalo u Beogradu", „Suzama do slobode", „Nova godina pre roka", „Ustala Srbija".

Kao i *Politika*, *Večernje novosti* su objavile poruku čitaocima pod naslovom „Povratak istini" u kojoj se navodilo da je „trenutak ostvarenja narodne volje i

konačne pobede demokratije u Srbiji redakcija dočekala kao početak nove ere". U takvom tonu se nastavilo naredna četiri dana. Od 34 analizirana teksta, osam je bilo neutralno, 10 negativno, i to svi 4. i 5. oktobra, dok je 16 pozitivnog tona zabeleženo posle 6. oktobra.

S druge strane, u *Danasu* i *Blicu* nije zabeležen nijedan naslov negativnog tona prema antirežimskim protestima. Od 24 analizirana naslova u *Blicu*, 16 je bilo neutralno, osam pozitivno, a slično je bilo i u *Danasu* – 26 neutralnih i pet pozitivnih. U ova dva lista, koji su važili za opozicione, zabeleženo je u prvim danima posle 5. oktobra manje pozitivnih tekstova nego u do tada provladinim glasilima.

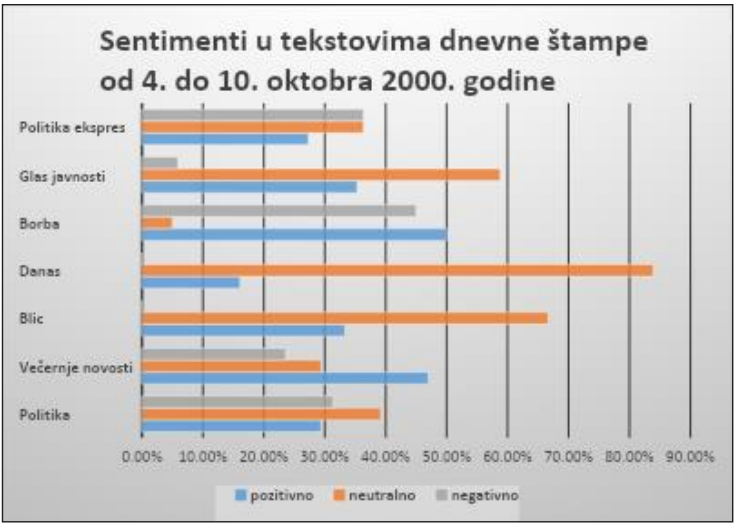
Blic je u danima pred protest neutralno izveštavao o dešavanjima u državi, od faktografskih izveštaja o protestima, blokadama i štrajkovima, prenošenja izjava Vojislava Koštunice i drugih predstavnika opozicije, do zvaničnih saopštenja institucija. Šestog oktobra izveštaj o protestu je bio prilično faktografski, bez emotivnih i pobedničkih tonova, pa je naslov na prvoj strani glasio: „Građani zauzeli Skupštinu SRJ, zgrade RTS, Politike i Studija B". Izveštaji reportera *Blica* s lica mesta i svojevrsne fotoreportaže nosile su pozitivan ton od 6. oktobra, kao što su naslovi „Osvajanje slobode", „Kolona slobodnog naroda", „Čist obraz Srbije pred celim svetom" i „Noć koja je najavila srpsko jutro".

List *Danas* je opširno izveštavao o svim protestima, štrajkovima i blokadama iz više gradova koji su prethodili velikom protestu u Beogradu. Tekstovi s pozitivnim tonom 4. oktobra bili su naslovljeni „Nemojte nam mahati sa prozora" i „Nema struje, ali nama sviće". Na dan održavanja protesta u ovom listu bilo je samo neutralnih tekstova i izveštaja, a na naslovnici o protestu koji je najavljen nije bilo ni reči. Pozitivan ton se oseća u dve objave na prvoj strani 6. oktobra, a to su „Srbija stala da Milošević ode" i „Srbija konačno slobodna", kao i dan kasnije – „Srbija u Beogradu osvojila slobodu".

Državni listovi *Borba* i *Politika Ekspres* ponašali su se po istoj matrici kao i *Politika* i *Večernje novosti*. U *Borbi* prva dva dana preovladavale su objave s negativnim sentimentom prema protestima, kada je objavljeno devet takvih tekstova od 20 analiziranih. Naslovi su glasili „Zapad režira, opozicija sprovodi", „Scenario NATO i njegovih ekspozitura", „Izazivaju haos galamom o nepostojećoj pobedi", „DOS režira haos", „Beograd zatrpan đubretom". Beleži se jedan neutralni i deset pozitivnih – svi posle 6. oktobra i poznatog ishoda protesta. Već prvog narednog dana, u broju koji je imao samo četiri strane, moglo se pročitati „Pobeda!", „Srbija se ponovo smeši", „Kako se rađala sloboda", „Narod je zaslužio zlatnu medalju"...

Od 11 tekstova koji su bili predmet analize u *Politici Ekspres*, bilo je četiri negativna naslova prva dva dana, potom četiri neutralna i tri pozitivna. Pred proteste se pisalo o blokadama i protestima „koji remete normalan život u gradovima" i koji su bili ilustrovani fotografijama kontejnera prepunih đubretom, da bi već 6. oktobra na prvoj strani osvanulo „Srbija sposobna da se sama izbori za svoju slobodu".

U privatnom *Glasu javnosti* od 17 tekstova, deset je bilo neutralno, šest s pozitivnim sentimentom i jedan s negativnim koji je predstavljao prenošenje saopštenja vlade koje je samo po sebi nosilo negativni ton. Naslovna, dan nakon protesta, bila je posvećena fotografijama i tekstu „Eksplozija narodnog gneva".

DNEVNA ŠTAMPA O PROTESTU 15. MARTA 2025.

Mediji su o protestu održanom 15. marta 2025. godine, koji se smatra najbrojnijim u istoriji Srbije, izveštavali različito. Devet dnevnih novina, u periodu od 14. do 20. marta, objavilo je 79 tekstova u negativnom tonu, 46 neutralnih i 26 pozitivnih od ukupno 151 analiziranog teksta u okviru ovog istraživanja.

Podaci pokazuju veliku polarizaciju na tržištu dnevne štampe, imajući u vidu da u šest listova nije objavljen nijedan tekst s pozitivnim sentimentom, od kojih se u čak četiri beleže samo oni u negativnom kontekstu. Uprkos masovnosti, protest nije imao konkretan ishod i ne postoje razlike u izveštavanju pre i posle održanog skupa. Mediji su se u danima posle protesta više bavili razlogom prekida protesta zbog zvuka koji je izazvao paniku i stampedo među okupljenim građanima, a do danas nije utvrđeno šta je to bilo.

U *Politici* su analizirana ukupno 23 teksta od kojih je osam bilo neutralno, a 15 negativno obojeno. Negativni ton je forsiran dva dana pre najavljenog skupa u Beogradu, kada su objavljivani naslovi „Paravojne formacije spremaju državni udar", „Nova obojena revolucija dovela bi do raspada Srbije", „Vojska neće učestvovati u nečasnim radnjama" i „Ko je s Beogradskog univerziteta planirao vojni puč i državni udar".

Dan posle protesta, 16. marta, naslovna strana *Politike* donosi neutralni ton izveštaja – „Veliki broj ljudi na skupu visokog rizika" u kojem se navodi da je održan protest studenata i opozicije. Objavljene su reakcije vlasti i fotografije okupljenih građana ispred zgrade Skupštine Srbije, ali ne i sa Trga Slavija, gde je navodno bio mnogo veći broj ljudi. Narednih dana prenose se izjave predstavnika vlasti o protestu, od kojih je čak pet predsednika Srbije Aleksandra Vučića: „Vučić: Narod je pokazao da ne želi obojenu revoluciju", „Vučić: Za širenje laži o zvučnim topovima neko mora da odgovara", „Kopija Majdana neće proći, Srbija će pobediti"...

Od analiziranih 16 tekstova iz *Večernjih novosti*, polovina je bila s negativnim prizvukom, a druga polovina s neutralnim. Naslovne strane dan pre i na dan protesta prenosile su naslove kao što su „Ne prezaju ni od građanskog rata" i „Šestorka 'pala' zbog planiranja državnog udara".

Izveštaji s protesta nose neutralniji zvuk, pa su se 16. marta mogli pročitati tekstovi „Pomozite nam da izgradimo bolje društvo" u kojem se navodilo da je to poruka studenata sa „velikog skupa u Beogradu". Objavljena je, kao i u *Politici*, fotografija ispred Skupštine Srbije, ali ne i sa Slavije, i istaknuta informacija da je tokom skupa povređeno 56 osoba, a uhapšeno 22. Već od narednog dana se nastavlja izrazitije s negativnim tonom, kao što su tekstovi „Zvučni top za novu kanonadu specijalnog rata", „Revolucija je propala, zvučni top je kampanja" i „I megafon na haubi postao zvučni top".

U listu *Blic* od 19 tekstova koji su obuhvaćeni predmetom analize objavljen je jedan s afirmativnim tonom, dva s negativnim i čak 16 s neutralnim, što je ujedno i najviše od svih dnevnih novina. Na dan protesta na naslovnoj objavljen je tekst „Šta donosi 15. mart?" u kojem se u nadnaslovu ističe da se „danas održava veliki protest studenata u Beogradu", dok o samom protestu dan kasnije izveštavaju rečima „Skup završen bez najave sledećeg", ali prenose i izjavu predsednika Srbije da su „razumeli poruku".

S druge strane, list *Danas* je od 27 obuhvaćenih naslova objavio 11 neutralnih, 15 pozitivnih i jedan s negativnim prizvukom. Prva strana dan pre protesta donosi naslov „U Beogradu očekuju ljubav, nikako nasilje", a na dan događaja „Srbija 'pumpa' u Beogradu". U istom broju zabeležen je i jedan aktivistički momenat u formi najave da se uz novine dobijaju posteri s parolama protesta.

O skupu se izveštava tek u ponedeljak 17. marta, pošto je na dan protesta izašao vikend dvobroj, a glavni naslov je glasio: „Vlast mora da razume poruku najvećih protesta". Narednih dana slede naslovi označeni pozitivnim sentimentom prema protestima i negativnim prema režimu, kao što su „Dan mira i dan mladosti je nepodnošljiv za podanike zla", „Vlast se uplela u svoje laži o 'zvučnom topu'", „Vučić nema flaster za proteste" i „Pređena crvena linija". Poslednjeg dana analize na naslovnoj se ponovo našla reklama za poklon poster u novinama s natpisom „Dinstaj!"

U listu *Nova* beleži se 13 pozitivnih objava i tri neutralne, dok su u ostalim novinama sve objave negativno obojene – u *Srpskom telegrafu* 13, u *Kuriru* 16, u *Alou* 15 i u *Informeru* 9. *Nova* na dan protesta najavljuje ovaj događaj pod na-

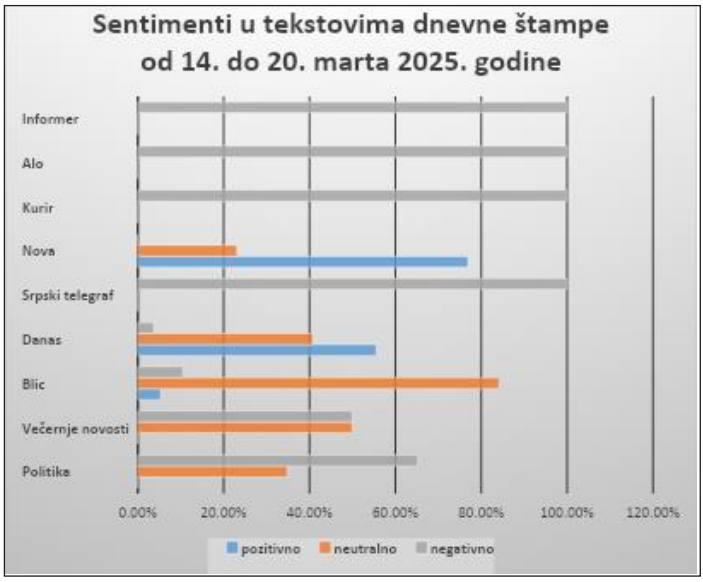
slovom „A sad, Beograd!" i piše da vlast „ne odustaje u nameri da spreči masovnost današnjeg skupa u glavnom gradu", dok nakon protesta izveštava rečima „Tišina prepala režim" i „Udarili ste topom na našu ljubav".

Ostali tabloidi uoči protesta tvrde da postoji „scenario državnog udara" i da „Dinkove falange pozivaju na krvoproliće" (*Srpski telegraf*), da blokaderi pripremaju vojni puč (*Kurir*), prenose izjave roditelja nastradalih u padu nadstrešnice u Novom Sadu „Ne rušite državu, ne sipajte nam so na živu ranu" (*Alo*), kao i da „teroristi i ekstremisti žele krv" (*Informer*).

Izveštaji s protesta nose sličan narativ. *Srpski telegraf* glavni tekst naslovio je „Milo i Hrvati pumpali mržnju, Ješić pozvao da Vučića obese na Terazijama" uz napomenu da su „srbomrsci želeli da padne krv u Beogradu", dok je *Kurir* izvestio da je „Policija na visini zadatka" uz napomene da je uhapšen muškarac koji je pretio bombama i da su blokaderi bacali topovske udare i baklje na studente u Pionirskom parku.

Na naslovnoj strani lista *Alo* kažu „Pobedila Srbija!", da je završen skup opozicije i studenata u centru Beograda i da su huligani napali i policiju i organizatore protesta, ali i da su se „demonstranti tukli među sobom i lomili traktore poljoprivrednika". *Informer* na naslovnici posle protesta ističe: „Propao puč, Đilasovci izazvali haos, pa izmislili zvučni top!" uz naglasak da „nasilnici masno lažu, jer im državni udar nije uspeo".

Nijedan od ova četiri dnevna lista nije objavio fotografije na kojima se vidi broj okupljenih ljudi na protestu 15. marta 2025. godine.

ZAKLJUČAK

U Srbiji se društveni i medijski kontekst nije mnogo promenio posmatra li se period od 25 godina, između protesta 5. oktobra 2000. protiv režima Slobodana Miloševića i protesta 15. marta 2025. protiv vladavine Aleksandra Vučića. Rezultati analize ovog istraživanja pokazali su da u oba perioda postoji izrazita polarizacija medija, u konkretnom slučaju na tržištu dnevne štampe.

Narativ režima uoči najavljenih protesta i 2000. i četvrt veka kasnije dominantan je u medijskim sadržajima i ostao je nepromenjen – pominju se strani faktori, opozicija i demonstranti optužuju se za destabilizaciju poretka i rušenje države, koji ujedno narušavaju normalan život građana.

Dvadeset pet godina ranije u tome su prednjačili mediji u državnom vlasništvu – *Politika*, *Večernje novosti*, *Borba* i *Politika Ekspres*, dok su oni privatni važili za opozicione i kritičke, među kojima su bili *Danas*, *Blic* i *Glas javnosti*.

Danas, dvadeset pet godina kasnije, država više nema medije u svom vlasništvu, ali isti, prorežimski narativ uoči protesta 15. marta 2025. prenosi šest od devet dnevnih listova. Negativni sentimenti o protestu, kao i pred 5. oktobar, dominiraju u istoj onoj *Politici* i istim *Večernjim novostima*, ali i „novim" glasilima među kojima su *Informer*, *Srpski telegraf*, *Alo* i *Kurir*.

List *Danas* je 2000. godine na velike antirežimske proteste gledao više neutralno nego pozitivno, dok je u 2025. godini situacija suprotna, a osim što je ostao privatni i kritički medij, važna je činjenica da je u međuvremenu promenio vlasnike. Od medija u vlasništvu grupe novinara postao je deo velike medijske grupacije United Media. U okviru iste grupacije posluje i list *Nova* koji se takođe izdvaja po pozitivnom tonu prema protestima i negativnom prema vladajućim strukturama.

List *Blic* je, kao i *Danas*, u poslednjih 25 godina prešao iz ruku novinara u vlasništvo švajcarske medijske grupacije Ringier. Međutim, izveštavanje o antivladinim protestima danas je potpuno neutralno, za razliku od prvih godina njegovog izlaženja, kada je bio kritički i opoziciono nastrojen.

Specifična razlika između ova dva perioda, odnosno izveštavanja o dva „istorijska" protesta u Srbiji, koja se pokazala tokom ove analize, jeste to kako ishod jednog protesta može da promeni uređivačke politike medija. Do 5. oktobra državna glasila izveštavala su isključivo negativno o svemu što je kritički orijentisano prema vlasti, prenosila su se režimska saopštenja, nije bilo druge strane, osim što se ona predstavljala u pejorativnom kontekstu. Dan nakon protesta koji je doveo do promene vladajućeg sistema, državni mediji su se izvinili čitaocima i u danima posle pisali pozitivno o dešavanjima i promeni u zemlji, čak pozitivnije nego što su privatni i kritički mediji.

Protest 15. marta 2025, iako je bio mnogo masovniji, nije imao konkretan ishod, pa se ni izveštavanje medija pre i posle održavanja demonstracija nije promenilo. Oni koji su izveštavali negativno nastavili su u istom tonu, kao što su nastavili i oni na „drugoj strani medalje". Doduše, *Večernje novosti* su dan

posle protesta 2025. neutralisale ton, imajući u vidu broj građana koji se okupio protiv režima, ali su već od narednog dana nastavile s prorežimskim narativom. Jedna od specifičnosti dnevnih listova koji su izveštavali 16. marta 2025. jeste i to da nijedan nije objavio fotografije okupljenih građana na Trgu Slavija gde se, kako se smatra, okupio najveći broj ljudi, već su ili objavljivani kadrovi ispred Skupštine Srbije s početka protesta ili nisu ni prikazani prizori mase već samo sporedni momenti.

U zaključku se vraćamo na klasifikaciju iz uvodnog dela teksta o vestima o protestima, te se može reći da su „loše vesti" dominirale pred održavanje demonstracija 2000. godine, ali i pre i posle najmasovnijeg protesta u novijoj istoriji Srbije, prema dostupnim podacima, održanog 2025. godine. Kroz klasifikaciju sadržaja prema sentimentu, može se uočiti i trend (ne)pristrasnosti medija prema ovom događaju, te se oni s negativnim i pozitivnim tonom ne mogu smatrati nepristrasnim, jer se od novinara prema domaćem, ali i svim svetskim kodeksima, očekuje da izveštavaju objektivno, odnosno da zauzmu neutralan stav. Rezultati analize pokazuju da je dnevna štampa izveštavala o protestu 2000. godine objektivnije pošto su, ukupno gledano, dominirali neutralni tonovi – u gotovo 47 procenata analiziranog sadržaja, za razliku od 2025. kada je negativni ton evidentiran u 52,3 procenta objava.

Uporno insistiranje na negativnosti, ignorisanje druge strane i neprenošenje zahteva s protesta u većini medija pokazuje ili veliki uticaj vlasti na medije u Srbiji ili autocenzuru i dodvoravanje medijskih vlasnika vladajućem sistemu. S druge strane, može se reći i da u onim listovima koji izveštavanju pristupaju s pozitivnim emocijama prema protestima pretežu očito određeni politički, ekonomski ili drugi interesi vlasnika medija. Neutralnost, odnosno nepristrasnost, u izveštavanju o protestima protiv vlade očito nije karakteristika novinarstva u Srbiji, koja se ne menja kroz noviju istoriju.

LITERATURA

Agencija za privredne registre. 2025. „Registar medija". Posećeno 10.10.2025. https://aplikacije3.apr.gov.rs/RemediaPublicWebSearch/

Amenta, Edwin, Neal Caren, and Weijun Yuan. 2024. „Beyond the Protest Paradigm: Four Types of News Coverage and America's Most Prominent Social Movement Organizations." *Sociological Forum* 39 (3): 296–309. Doi: 10.1111/socf.13006

Arhiv javnih skupova. 2024. „Najveći politički skupovi u istoriji Beograda." *Arhiv javnih skupova*. Posećeno 13.10.2025. https://javniskupovi.org/index.php/2024/08/23/najveci-politicki-skupovi-u-istoriji-beograda/

Arhiv javnih skupova. 2025. *Facebook*, 15.03.2025. https://www.facebook.com/share/v/168Ks3qhPN/

BIRN. 2023. „Media Ownership Monitor Srbija 2023." *BIRN*. Posećeno 11.10.2025. https://serbia.mom-gmr.org/sr/mediji/print/

Borba Online. „O nama." *Borba Online*. Posećeno: 12.10.2025. https://borba-online.rs/o-nama-glavna/o-nama/

Brown, Danielle K., and Summer Harlow. 2019. „Protests, Media Coverage, and a Hierarchy of Social Struggle." *The International Journal of Press/Politics* 24 (4): 508–530. Doi: 10.1177/1940161219853517

Council of Europe & Safety of Journalists. 2023. „Media Coverage of Protests and Demonstrations." *Council of Europe & Safety of Journalists*. Posećeno 12.10.2025. https://rm.coe.int/factsheet-media-coverage-of-protests-and-demonstrations/1680acc392

Cvejić, Bojan. 2025. „Oglašavanje u dnevnim listovima u Srbiji u periodu od 1. oktobra do 31. decembra 2024. godine." *Savet za štampu*. Posećeno 15.10.2025. https://savetzastampu.rs/wp-content/uploads/2025/02/izvestaj.oglasi2024-002-1-1.pdf

Danas Online. 2025. „MUP izneo procenu o broju ljudi na protestu u Beogradu." *Danas*, 15. mart.https://www.danas.rs/vesti/drustvo/mup-broj-ljudi-na-protestu-u-beogradu/

Gamson, William A., and Gadi Wolfsfeld. 1993. „Movements and Media as Interacting Systems." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 528 (1): 114–125. Doi: 10.1177/00027162935280010

Glas javnosti. n.d. „Zašto ponovo Glas javnosti." *Glas javnosti*. https://www.glas-javnosti.rs/info//zasto-ponovo-glas-javnosti

Kastels, Manuel. 2018. *Mreže revolta i nade – Društveni pokreti u doba interneta*. Beograd: Službeni glasnik.

Kleut, Jelena. 2021. „Mediji i demokratija." U *Podrivanje demokratije – Procesi i institucije u Srbiji od 2010. do 2020. godine*, uredio Dušan Spasojević, 159–180. Beograd: CRTA.

Kovačević, Despot. 2019. „Uloga medija u slobodnim i poštenim izborima – problem 'funkcionerske kampanje' u Srbiji." *CM: Communication and Media* XIV (46): 153–182.

Krstić, Aleksandra, Ana Milojević i Jelena Kleut. 2018. „Vizuelno uokvirivanje protesta Protiv diktature." *CM: Communication and Media* XIII (44): 57–92.

Kulić, Milica. 2021. „Dezinformacije u polarizovanom okruženju: medijska slika Srbije." U *Građani u doba dezinformacija*, uredila Aleksandra Krstić, 7–25. Beograd: Udruženje za političke nauke Srbije, Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.

Kulić, Milica. 2022. *Savremeno novinarstvo – od ideologije profesije do novinarskih žanrova*. Beograd: Fakultet političkih nauka, Čigoja štampa.

Kulić, Milica. 2024. „Gibanje normi: Novinarska objektivnost, profesionalno agitovanje i korigujuća paradigma." *CM: Communication and Media* XIX (1): 91–105.

Matić, Jovanka. 2007. *Televizija protiv birača*. Beograd: IP Dobar naslov.

Milivojević, Snježana. 2001. „Javnost i ideološki efekti medija." *Reč*, 64/10: 151–178.

Newman, Nic. 2025. *Reuters Institute Digital News Report 2025*. Oxford: Reuters Institute.

NUNS. 2006. „Dnevnik Ekspres prestao da izlazi." *NUNS*. Posećeno 12.10.2025. https://nuns.rs/dnevnik-ekspres-prestao-da-izlazi/

Obradović, Neven. 2014. „Manipulacija naslovima u srpskoj dnevnoj štampi." U *Zbornik radova 'Istoriografija i savremeno društvo – Nauka i savremeni univerzitet 3'*, uredila Bojana Dimitrijević, 600–611. Niš: Filozofski fakultet u Nišu, Univerzitet u Nišu.

Obrenović, Marija. 2025. „Medijskim tajkunima ortački iz budžeta: Radoici Milosavljeviću 132 miliona, Gašićima 50." *Cenzolovka*, 23. oktobar. https://www.cenzolovka.rs/drzava-i-mediji/medijskim-tajkunima-ortacki-iz-budzeta-radoici-milosavljevicu-132-miliona-gasicima-50/

Ognjanov, Galjina, Silvija Atijas Ristić, Milan Kovačević i Dejan Radosavljević. 2025. *Studija 'Prava mera medija' (Raznovrsnost, kvalitet i dostupnost podataka o medijima u Srbiji)*. Beograd: Asocijacija medija.

Olien, C.N., P.J. Tichenor and G.A. Donohue. 1989. „Media and Protest." *Environmental Education and Environmental Studies* V: 22–39.

Oliver, Pamela E., and Daniel J. Myers. 1999. „How Events Enter the Public Sphere: Conflict, Location, and Sponsorship in Local Newspaper Coverage of Public Events." *American Journal of Sociology* 105 (1): 38–87. Doi: 10.1086/210267

Orlović, Slaviša. 2021. „Mediji kao instrument moći i/ili sredstvo kontrole vlasti i moći." *Politički život* 20: 7–19.

Pavlović, Vukašin. 2020. „Značaj i pouke političkih promena u Srbiji 5. oktobra 2000." U *Dvadeset godina 5. oktobra*, uredili Slaviša Orlović i Despot Kovačević, 19–31. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung.

Petrović, Radivoje. 2017. *Štampa – kičma medija*. Beograd: Jasen.

Petrović, Vladimir. 2013. „Uloga medija u učvršćenju vlasti Slobodana Miloševića." *Istorija 20. veka* 2013 (2): 183–204.

Savet za štampu 2024. *Kodeks novinara i novinarki Srbije*. Beograd: Savet za štampu.

Savet za štampu. 2025. „Izveštaj o monitoringu poštovanja Kodeksa novinara Srbije u dnevnim novinama u periodu od 1. jula do 31. decembra 2024. godine." *Savet za štampu*. Posećeno 11.10.2025. https://savetzastampu.rs/monitoring/izvestaj-o-monitoringu-postovanja-kodeksa-novinara-srbije-u-dnevnim-novinama-u-periodu-od-1-jula-do-31-decembra-2024-godine/

Sigeti, Valentina, i Teodora Koledin. 2025. *Pristrasnost medija, zakonski izazovi i borba za slobodu. Budućnost medija u Srbiji – činjenice i trendovi*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola, Fondacija „Mediacentar".

Spasojević, Dušan, i Jelena Lončar. 2020. „Medijska slika o Petom oktobru: između osporavanja i zaborava." U *Dvadeset godina 5. oktobra*, uredili Slaviša Orlović i Despot Kovačević, 91–111. Beograd: Univerzitet u Beogradu Fakultet političkih nauka Centar za demokratiju, Hanns Seidel Stiftung.

Vladisavljević, Nebojša. 2010. „Mešoviti režimi, protesti i 5. oktobar." U *Razvoj demokratskih ustanova u Srbiji – deset godina posle*, uredio Dušan Pavlović, 13–23. Beograd: Fondacija Heinrich Böll.

Vladisavljević, Nebojša. 2011. „Protesti u nedemokratskim režimima." *Političke perspektive: časopis za istraživanje politike* 1 (1): 57–83.

Vučić, Marija, Milica Ljubičić, Stefan Kosanović i Vesna Radojević. 2025. „Šest novina, više od 1.400 manipulacija: kako su izgledale naslovnice 2024. godine." *Raskrikavanje*, 24. april. https://raskrikavanje.rs/sest-novina-vise-od-1-400-manipulacija-kako-su-izgledale-naslovnice-2024-godine/

Bojan Cvejić

DAILY PRESS IN SERBIA: REPORTING ON THE PROTESTS OF OCTOBER 5, 2000, AND MARCH 15, 2025

ABSTRACT

In Serbia's recent history, a number of media outlets have often served the interests of ruling political elites, resulting in information presented to citizens that was frequently shaped or distorted. One of the most significant protests leading to political change in recent decades was the demonstration of October 5, 2000, which resulted in the overthrow of the regime of Slobodan Milošević. Numerous large and small-scale protests occurred in the intervening period; however, the student- and citizen-led protest held in Belgrade on March 15, 2025, was described by the media as the largest protest in Serbia's history. The subject of this study is a content analysis of the daily newspapers *Politika*, *Večernje novosti*, *Blic* and *Danas* that were published both 2000 and 2025. The paper also examines other daily newspapers that existed during these two periods and discusses their role in informing Serbian citizens. The findings indicate a traditionally high degree of media polarization, the persistence of an identical pro-government narrative, and the ways in which the outcome of protests can influence journalism.

KEYWORDS: media, newspapers, protests, journalism, headlines

III AFEKTI, EMOCIJE, MOTIVI I POLITIČKA MOBILIZACIJA

AFFECTS, EMOTIONS, MOTIVES AND POLITICAL MOBILIZATION

UDK 316.62:316.485.2(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch9

Sofija Ljubišić*

Institut društvenih nauka, Beograd

Motivacija za učešće u masovnim protestima u Srbiji (2024–2025) između porodične političke socijalizacije i normativnog socijalnog uticaja: „Ko ne skače, taj je ćaci"

APSTRAKT

Rad ispituje odnos političke participacije i porodičnih političkih narativa u kontekstu masovnih studentsko-građanskih protesta u Srbiji tokom 2024–2025. Poredi se motivacija za protestno ponašanje kod učesnika protesta čije porodice: (1) podržavaju vlast (učestvuju na skupovima podrške vlasti) i (2) takođe učestvuju u protestima i ne iskazuju podršku vlasti. Na taj način se ispituje relativni značaj porodične političke socijalizacije naspram normativnog socijalnog uticaja za političku participaciju. Empirijska analiza zasniva se na CAWI

* E-mail: sljubisic@idn.org.rs; https://orcid.org/0009-0005-3365-2923

istraživanju Instituta društvenih nauka sprovedenom u martu 2025. godine (N = 11.110), uz primenu jednofaktorske analize varijanse i binarne logističke regresije. Nalazi ukazuju da između grupa nema značajnih razlika u pogledu opštih normativnih i institucionalnih motiva protesta (pravda, odgovornost, borba protiv korupcije), dok se razlike pojavljuju u interpretativno-simboličkom uokviravanju: učesnici iz porodica koje podržavaju vlast češće zadržavaju delegitimizujuće narative (npr. „pokušaj smene vlasti", „delovanje stranih faktora"), što potvrđuju i regresioni modeli. Rad zaključuje da u uslovima duboke polarizacije protestno ponašanje može predstavljati ponašajnu adaptaciju koja koegzistira sa stabilnim porodično usvojenim okvirima, dok se normativni pritisak i strah od stigmatizacije nude kao jedno od mogućih objašnjenja ove diskrepance, uz napomenu da alternativne interpretacije nisu isključene.

KLJUČNE REČI: protesti, političko ponašanje, primarna socijalizacija, stigmatizacija, norme

UVOD

U društvu koje karakterišu izražena politička polarizacija, slabljenje poverenja u institucije i dugotrajna dominacija jedne političke opcije (Freedom House 2024), protesti su tokom poslednje decenije postali glavna arena političkog delovanja (Arhiv javnih skupova 2024). Tragični događaji i pitanja odgovornosti, bezbednosti i institucionalnog funkcionisanja pokrenuli su proteste koji su vrlo brzo obuhvatili veliki udeo populacije i postali širi izraz nezadovoljstva društvenim stanjem. U takvom kontekstu, protesti istovremeno proizvode i legitimišu dve različite interpretacije: protest kao moralno ispravan odgovor građana na institucionalne neuspehe naspram protesta kao politički instrumentalizovanog pokušaja destabilizacije društva (Jerkov et al. 2025).

Ovaj rad polazi od empirijske opservacije da u protestima učestvuje i deo pojedinaca čiji roditelji podržavaju vlast. Takav nalaz otvara pitanje odnosa između političkog ponašanja i političkih narativa kojima su pojedinci izloženi u okviru porodice, a ispitivanje motivacije takvih pojedinaca omogućava uvid u faktore protestnog ponašanja koji svojim uticajem nadilaze efekte porodične političke socijalizacije.

Teorijski doprinos rada zasniva se na povezivanju savremenih uvida o političkoj socijalizaciji sa mehanizmima socijalnog pritiska. Dok klasični pristupi političkom ponašanju naglašavaju stabilnost političkih identiteta formiranih u ranim fazama života (Campbell et al. 1960; Jennings and Niemi 1968), novija literatura ukazuje na aktivnu ulogu pojedinca u interpretaciji i usvajanju porodičnih poruka, kao i na važnost šireg konteksta (Zaller 1992; Ojeda and Hatemi 2015). Pretpostavljamo da, u kontekstu protesta 2024–25,

deluju i mehanizmi normativnog konformizma, gde javno prepoznato „moralno ispravno" ponašanje postaje regulator delovanja, uz strah od stigmatizacije i socijalne sankcije (Deutsch and Gerard 1955; Bicchieri 2006; Goffman 1963a). Političko ponašanje ne mora biti usklađeno sa političkim uokviravanjem i prihvatanjem konkretnog narativa, već može biti rezultat pritiska javne norme, spirale tišine i prilagođavanja u uslovima polarizacije (Noelle-Neumann 1974; Kuran 1995). Empirijski deo rada testira dve hipoteze: 1. Učesnici protesta protiv vlasti čija porodica podržava vlast, zadržavaju antiprotestne narative stečene u okviru porodične socijalizacije. 2. U opštim normativnim interpretacijama (pravda, korupcija, odgovornost...) nema razlike između dve grupe učesnika protesta – smatramo da su takve interpretacije univerzalno prihvaćene. Analiza je sprovedena na podacima kvantitativnog istraživanja Instituta društvenih nauka („Studentski i građanski protesti u Srbiji: motivi, uzroci i ciljevi"), sprovedenog u martu 2025. godine. Ovaj rad je usmeren na razumevanje učešća u protestima, odnosno faktora koji razlikuju učesnike iz politički heterogenih porodičnih okruženja (porodica podržava vlast) u odnosu na učesnike iz politički homogenih protestnih porodica. Postavlja se pitanje kako dve grupe ispitanika interpretiraju razloge za pokretanje protesta, da li kao moralno i institucionalno legitimne ili protest delegitimišu kao „političku smenu vlasti" ili „delovanje stranih faktora".

Na taj način, rad nastoji da doprinese razumevanju političkog ponašanja u polarizovanim društvima tako što istražuje da li učešće u protestima može koegzistirati sa zadržavanjem delegitimišućeg narativa o protestima. Parola „Ko ne skače, taj je ćaci!" u ovom radu služi kao empirijski i simbolički pokazatelj tog procesa: u funkciji znaka moralne norme, kao merilo javne pripadnosti i kao mehanizam socijalne regulacije ponašanja.

KONTEKSTUALNI OKVIR

Istraživanje je smešteno u period masovnih protesta u Srbiji tokom 2024. i 2025. godine. Srbiju u ovom periodu karakteriše izražena politička polarizacija, slabljenje poverenja u institucije i dugotrajna dominacija jedne političke opcije (Freedom House 2024). Političko ponašanje građana sve češće se manifestuje kroz proteste, neformalne oblike mobilizacije i vaninstitucionalno delovanje. Tokom poslednje decenije beleži se kontinuitet masovnih protesta različitog intenziteta i povoda (Arhiv javnih skupova 2024). Povod za masovnu mobilizaciju tokom 2024. i 2025. godine predstavljali su tragični događaji koji su otvorili pitanja odgovornosti, bezbednosti i funkcionisanja institucija. U javnosti postoji istovremeno prisustvo suprotnih interpretacija karaktera i ciljeva protesta. Dok jedan deo javnosti proteste vidi kao legitimni oblik građanskog pritiska i moralni odgovor na institucionalne neuspehe, drugi deo ih tumači kroz narative političke instrumentalizacije, destabilizacije države i delovanja unutrašnjih

ili spoljašnjih aktera. „Polarizacija u Srbiji postala je takva da njome možete fizički da prošetate – ispred zgrade Narodne skupštine" (Vranić 2025).

Polarizacija u Srbiji nije vezana samo za izborne cikluse, već je postala trajna karakteristika režima koja se održava kroz jasnu podelu „mi protiv njih", gde vlast sistematski proizvodi neprijatelje: opoziciju, studente, civilno društvo i „strane faktore". Režim ne tretira proteste kao legitimni oblik političkog izražavanja, već ih konstantno uokvirava kao destabilizaciju države, „obojenu revoluciju" ili delo stranih i domaćih neprijatelja. Ova strategija delegitimizacije ne predstavlja izuzetak, već kontinuitet u načinu vladanja (Jerkov et al. 2025).

Savremena literatura o političkom razvoju Srbije ukazuje da se politička polarizacija ne može razumeti kao spontana posledica društvenih podela, već kao strukturni element režimskog funkcionisanja u okviru konkurentno-autoritarnog poretka. Biber (Bieber 2018) pokazuje da u takvim režimima polarizacija predstavlja ključni mehanizam vladanja, kroz koji se politički prostor sistematski organizuje oko binarne podele na „lojalne" i „destabilizujuće" aktere, pri čemu se opozicija, protesti i kritički glasovi ne tretiraju kao legitimni učesnici političkog procesa, već kao pretnja stabilnosti i poretku. Ova polarizaciona infrastruktura oslanja se na kombinaciju neformalnih mehanizama kontrole institucija, selektivne primene pravila, snažnog diskurzivnog uokviravanja političkog konflikta i kontinuirane delegitimizacije alternativnih političkih narativa, čime se javni prostor transformiše u normativno strukturisano polje u kojem političko ponašanje poprima identitetsku i moralnu dimenziju. U takvom kontekstu, protesti ne funkcionišu samo kao izraz društvenog nezadovoljstva, već kao centralna tačka simboličkog konflikta, što potvrđuju i analize protestne dinamike u Srbiji. Vladisavljević (2014) pokazuje da se masovni protesti u Srbiji javljaju u ponavljajućim talasima i da predstavljaju stabilan element političkog života, pri čemu reakcije vlasti ostaju relativno konzistentne: kombinacija ograničene tolerancije protesta, institucionalne zatvorenosti i snažne diskurzivne delegitimizacije, kojom se protesti prikazuju kao politički instrumentalizovani, spolja inspirisani ili subverzivni. Ovakav obrazac dovodi do toga da protesti ne samo da proizlaze iz postojećih društvenih podela, već ih dodatno učvršćuju, proizvodeći binarne političke identitete i sužavajući prostor za ambivalentne ili nijansirane pozicije. Posebno značajnu ulogu u tom procesu imaju studentske mobilizacije, koje, kako Vladisavljević pokazuje, nose snažan simbolički i moralni kapacitet, čime dodatno učvršćuju normativna očekivanja u vezi sa „ispravnim" političkim ponašanjem.

Ovaj rad polazi od opservacije da se u kontekstu polarizacije javlja razilaženje između političkog ponašanja pojedinca i političkog narativa u okviru porodice tog pojedinca. Cilj je objasniti ovaj fenomen. Ovim se otvara prostor za analizu političkog ponašanja kao fleksibilne, promenljive, kontekstualno uslovljene prakse, ali ukorenjene u diskurzivnim i vrednosnim okvirima.

PORODIČNA POLITIČKA SOCIJALIZACIJA

Hajman (Hyman 1959) je političku socijalizaciju definisao kao učenje društvenih obrazaca koji odgovaraju društvenoj poziciji pojedinca, a koje je posredovano delovanjem različitih društvenih agenasa. U savremenim istraživanjima političkog ponašanja, porodica zauzima mesto ključnog agensa političke socijalizacije, ali se uloga deteta u tom procesu značajno redefiniše u odnosu na tradicionalne teorijske pristupe. Klasična istraživanja iz šezdesetih i sedamdesetih godina (Campbell et al. 1960; Jennings and Niemi 1968; Bengtson 1975) tretirala su dete kao pasivnog primaoca političkih vrednosti koje roditelji prenose kroz socijalno okruženje, emocionalnu bliskost i svakodnevne interakcije. Međutim, rad Ojede i Hatemija (Ojeda and Hatemi 2015) predstavlja prekretnicu u razumevanju te dinamike, uvodeći pristup koji decu posmatra kao aktivne učesnike u procesu političke socijalizacije. Njihov model „percepcije i usvajanja" (perception–adoption model) pokazuje da politički prenos ne zavisi isključivo od roditeljskih poruka, već i od načina na koji dete te poruke interpretira. Time se osporava tradicionalni model „direktnog prenosa" u kojem se podudarnost između političkih stavova roditelja i dece automatski ocenjivala kao uspešna socijalizacija. Ojeda i Hatemi pokazuju da je percepcija deteta o političkim stavovima roditelja važnija od samih roditeljskih stavova, te da su deca sposobna da konstruišu sopstveni politički identitet kroz kritičko promišljanje porodičnih i društvenih uticaja. Ovaj pristup reflektuje širi trend u savremenoj političkoj sociologiji, koji naglašava dvosmernu interakciju i kontekstualnost porodičnih odnosa, umesto jednostrane transmisije vrednosti. Savremena istraživanja, kao što ističu Nojndorf i Smets (Neundorf and Smets 2017), dodatno povezuju ove procese sa novim oblicima socijalnog učenja: medijima, digitalnim zajednicama i vršnjačkim mrežama, pri čemu porodica više ne deluje izolovano, već kao deo složenog sistema političkih uticaja.

U okviru višestrukog uticaja na političku socijalizaciju, porodica ima poseban značaj za nekonvencionalne oblike političke participacije, kao što je učešće u protestima. Porodično okruženje ne prenosi samo opšte političke orijentacije, već i normativne interpretacije legitimnih i nelegitimnih oblika političkog delovanja, uključujući procene o tome da li je javni protest prihvatljiv oblik građanskog angažmana ili rizično i društveno nepoželjno ponašanje. Empirijska istraživanja pokazuju da pojedinci koji potiču iz politički angažovanih i normativno mobilizacionih sredina razvijaju viši nivo političke efikasnosti, osećaj građanske dužnosti i veću spremnost za učešće u kolektivnim akcijama, dok socijalizacija u depolitizovanim ili normativno restriktivnim porodičnim kontekstima smanjuje verovatnoću protestnog ponašanja (McAdam 1986; Opp 1989). Porodica, stoga, funkcioniše kao ključni interpretativni okvir kroz koji pojedinci procenjuju legitimnost političkog otpora i lične troškove i koristi političkog angažovanja. Istovremeno, savremeni pristupi političkoj socijalizaciji, koji naglašavaju aktivnu ulogu pojedinca u interpretaciji porodi-

čnih poruka, ukazuju na mogućnost odstupanja od dominantnog porodičnog političkog narativa (Ojeda and Hatemi 2015).

INTERPRETATIVNO-MOTIVACIONI OKVIR PROTESTNOG PONAŠANJA

Teorija uokviravanja u analizi društvenih pokreta polazi od pretpostavke da kolektivna akcija zavisi od načina na koji akteri definišu probleme, odgovornost i mogućnosti delovanja, i zavisi od toga u kojoj meri ti interpretativni obrasci uspevaju da mobilišu potencijalne učesnike (Snow and Benford 1988). U tom smislu, način na koji se protesti posmatraju, da li kao legitimna borba, moralna dužnost, iracionalni haos, spolja nametnuta aktivnost ili spontani izraz nezadovoljstva, ima direktne posledice po političko ponašanje pojedinaca, uključujući njihovu spremnost na učešće.

Protestno ponašanje ne može se razumeti kao neposredna reakcija na objektivne političke ili društvene uslove, već kao ishod procesa u kojima se tim uslovima pripisuje značenje kroz interpretativne okvire i narative. Snou i Benford (Snow and Benford 1988) konceptualizuju mobilizaciju kroz tri osnovna zadatka uokviravanja: dijagnostičko uokviravanje, kojim se identifikuje problem i pripisuje odgovornost; prognostičko uokviravanje, kojim se nude rešenja i strategije delovanja; i motivaciono uokviravanje, kojim se proizvode razlozi za individualnu i kolektivnu akciju. Političko ponašanje se u ovom okviru pojavljuje kao praktični ishod uspeha ovih značenjskih procesa. Pojedinci se ne aktiviraju samo zato što se slažu sa dijagnozom problema, već tek kada okvir uspe da proizvede osećaj moralne obaveze. Dodatnu analitičku preciznost u razumevanju veze između načina posmatranja protesta i političkog ponašanja pruža koncept poravnanja okvira (frame alignment), koji razvijaju Snou i kolege (Snow, Rochford, Worden and Benford 1986). Oni političko ponašanje shvataju kao proces u kome se interpretativni okviri pojedinaca postepeno dovode u sklad sa ciljevima, vrednostima i praksama društvenog pokreta. Učešće u protestu retko predstavlja jednokratnu odluku; naprotiv, ono se razvija kroz kontinuirano pregovaranje značenja, zajedničko opravdavanje angažmana i redefinisanje sopstvene uloge u odnosu na kolektiv.

NORMATIVNI PRITISAK I DISKREPANCA IZMEĐU POLITIČKIH UVERENJA I PONAŠANJA

U objašnjenju diskrepance između narativa i političkog ponašanja, normativni pritisak zauzima ključno mesto kao mehanizam društvene regulacije ponašanja. Normativni pritisak podrazumeva prilagođavanje ponašanja u skladu sa društvenim očekivanjima o tome kako „treba" postupati u određenim situaci-

jama, pri čemu motiv za prilagođavanje ne mora biti uverenje u ispravnost dominantnog stava, već želja da se izbegnu negativne socijalne sankcije.

Klasična distinkcija između informativne i normativne konformnosti, koju su uveli Dojč i Džerard (Deutsch and Gerard 1955), predstavlja polaznu tačku za razumevanje ovog mehanizma. Informativna konformnost podrazumeva prilagođavanje ponašanja usled verovanja da drugi poseduju tačnije informacije, dok normativna konformnost nastaje iz potrebe za socijalnim prihvatanjem i izbegavanjem odbacivanja. U kontekstu političkog ponašanja, normativna konformnost omogućava situacije u kojima pojedinci učestvuju u protestima ili javno podržavaju određene političke akcije, iako privatno zadržavaju rezervu, skepticizam ili čak neslaganje sa dominantnim narativom. Ključno je da normativni pritisak ne zahteva internalizaciju norme; dovoljna je percepcija da je određeno ponašanje društveno očekivano ili moralno vrednovano.

Ovu logiku dodatno razrađuje Kristina Bikeri (Cristina Bicclieri 2006), koja društvene norme definiše kao kombinaciju empirijskih i normativnih očekivanja. Empirijska očekivanja odnose se na uverenje o tome šta većina drugih ljudi čini, dok normativna očekivanja obuhvataju uverenja o tome šta drugi smatraju da bi pojedinac trebalo da čini, kao i o mogućim sankcijama u slučaju odstupanja. Kada se ova dva tipa očekivanja poklope, verovatnoća prilagođavanja ponašanja značajno raste, čak i u odsustvu promene ličnog stava. U političkom kontekstu, to znači da učešće u protestima može postati normativno regulisano ponašanje: pojedinci učestvuju ne zato što su u potpunosti saglasni sa protestnim ciljevima ili interpretacijama, već zato što percipiraju učešće kao društveno poželjno, moralno ispravno ili simbolički nagrađivano.

Teorija spirale tišine Elizabet Noel-Nojman (Elizabeth Noelle-Neumann 1974; 1993) pruža dodatni okvir za razumevanje načina na koji normativni pritisak deluje u javnom prostoru. Prema ovoj teoriji, pojedinci neprestano procenjuju dominantnu klimu mišljenja u društvu i prilagođavaju svoje javno ponašanje i izražavanje. Važno je naglasiti da spirala tišine ne pretpostavlja promenu privatnih uverenja; ona se pre svega odnosi na regulaciju javnog ponašanja i javnog izražavanja. Time se otvara prostor za situacije u kojima se ponašanje menja, dok narativi i lični stavovi ostaju relativno stabilni ili ambivalentni. U protestnim kontekstima, ovo omogućava koegzistenciju javnog učešća i privatne sumnje ili distance prema protestima.

Normativni pritisak dobija posebnu snagu u kontekstima masovne protestne mobilizacije, gde političko ponašanje biva moralizovano. Kako ukazuje Gofman (Goffman 1963b), društvene situacije proizvode implicitna pravila o tome šta se smatra legitimnim, pristojnim ili odgovornim ponašanjem. U protestnim okvirima, učešće u kolektivnom delovanju može biti simbolički konstruisano kao moralna obaveza, dok se neaktivnost ili distanca tumače kao znak saučesništva. Na taj način, političko ponašanje prestaje da bude isključivo pitanje individualnog izbora i postaje predmet društvene evaluacije, čime se dodatno pojačava normativni pritisak na pojedince.

U društvima sa izraženom političkom polarizacijom, kao i u autoritarnim ili hibridnim režimima, normativni pritisak može proizvesti specifičan oblik diskrepance između privatnih preferencija i javnog ponašanja, koji Kuran (1995) opisuje kroz koncept razdvajanja privatnog i javnog izražavanja. U takvim kontekstima, pojedinci se često nalaze pod višestrukim normativnim pritiscima: porodični i privatni politički narativi deluju u jednoj ravni, dok javni prostor proizvodi drugačija, često suprotna očekivanja u vezi sa ispravnim političkim ponašanjem. Ishod nije nužno promena mišljenja ili prihvatanje dominantnog narativa, već prilagođavanje ponašanja koje omogućava socijalnu pripadnost.

Iz ove teorijske perspektive postaje moguće razlikovati tri analitički odvojene reakcije na normativni pritisak: promenu mišljenja, promenu narativa i promenu ponašanja. Empirijska i teorijska literatura ukazuje da normativni pritisak najčešće proizvodi promenu ponašanja bez nužne promene privatnih uverenja (Deutsch and Gerard 1955; Bicchieri 2006; Noelle-Neumann 1993). Promena narativa može uslediti sekundarno, kroz racionalizaciju sopstvenog ponašanja i naknadno usklađivanje javnog diskursa sa delovanjem, ali ona nije neophodan uslov za prilagođavanje političkog ponašanja. Na taj način, normativni pritisak omogućava objašnjenje situacija u kojima pojedinci učestvuju u protestima, a istovremeno zadržavaju ambivalentne, skeptične ili čak negativne privatne interpretacije protesta ili političkog sistema u celini, bez pretpostavke vrednosne transformacije ili diskontinuiteta ličnih političkih uverenja.

Ovaj teorijski mehanizam dobija snažnu empirijsku potvrdu u analizi Frančeske Polete (Francesca Polletta 1998), koja proučava studentske proteste u Sjedinjenim Američkim Državama 1960. godine. Poleta pokazuje da su učesnici protesta dosledno opisivali mobilizaciju kao spontanu, neplaniranu i kao groznicu, čak i u privatnoj komunikaciji. Ovi narativi spontanosti nisu bili puki propagandni resursi, već su igrali ključnu ulogu u regulaciji političkog ponašanja. Iako su protesti bili duboko ukorenjeni u postojećim organizacionim mrežama i prethodnom aktivizmu, narativ o spontanosti omogućavao je studentima da učešće u protestu predstave kao moralnu nužnost, a ne kao rezultat strateške odluke.

Poletina analiza pokazuje da narativ može proizvesti političko ponašanje nezavisno od stabilnog ili koherentnog političkog uverenja. Studenti nisu nužno delovali zato što su prethodno usvojili jasan politički program ili teorijski artikulisanu kritiku sistema, već zato što je protest narativno uokviren kao ono što se mora učiniti u datom trenutku. Na taj način, narativ spontanosti funkcionisao je kao oblik normativnog pritiska: učešće u protestu postajalo je društveno očekivano ponašanje unutar studentske zajednice, dok je neaktivnost mogla biti interpretirana kao moralni deficit ili izostanak solidarnosti. Poleta time empirijski demonstrira kako političko ponašanje može biti masovno, čak i u odsustvu dubinske promene ličnih uverenja ili potpunog slaganja sa protestnim ciljevima (Polletta 1998).

DIZAJN ISTRAŽIVANJA

U radu se testiraju dve hipoteze:

(1) Učesnici protesta protiv vlasti čija porodica podržava vlast zadržavaju antiprotestne narative usvojene kroz porodičnu socijalizaciju;
(2) Između dve grupe učesnika nema razlika u opštim normativnim interpretacijama protesta (pravda, odgovornost, borba protiv korupcije), jer su takve interpretacije univerzalno prihvaćene.

Empirijska analiza zasniva se na kvantitativnom istraživanju „Studentski i građanski protesti u Srbiji: motivi, uzroci i ciljevi", koje su sproveli istraživači Instituta društvenih nauka u Beogradu (14–24. mart 2025; N = 11.110). Podaci su prikupljeni metodom kompjuterski podržanog onlajn anketiranja (CAWI), uz prosečno trajanje upitnika od 15 minuta. Ciljna populacija bili su punoletni građani Srbije, a ispitanici su regrutovani putem internet oglašavanja na digitalnim platformama (Facebook, Instagram). Uzorak nije reprezentativan, pa deskriptivni nalazi ne odražavaju populacione proporcije. Cilj rada nije procena učestalosti u populaciji, već analiza povezanosti između porodičnih narativa i protestnog ponašanja, pri čemu je ključna unutrašnja validnost modela, a reprezentativnost nije nužna (King et al. 1994; Shadish et al. 2002).

Porodični politički narativ definiše se kao stabilizovan porodični stav o legitimnosti vlasti i protesta koji se prenosi kroz porodičnu komunikaciju. On nije meren direktno, već je operacionalizovan kao porodični politički kontekst zasnovan na ponašanju članova porodice (učešće u protestima ili skupovima podrške vlasti), jer je fokus na identifikaciji neusklađenosti ponašanja, a ne na rekonstrukciji porodične ideologije. Porodična politička orijentacija određena je na osnovu procene ispitanika o političkom ponašanju članova porodice.

Porodično političko okruženje mereno je pomoću dva pitanja: (1) da li je neko iz porodice učestvovao u protestima protiv vlasti i (2) da li je neko učestvovao na skupovima podrške vlasti. Odgovori su uključivali kategorije: manji broj članova, veći broj članova, svi, niko, ne znam i ne želim da odgovorim. Na osnovu toga konstruisan je indikator sa dva tipa konteksta: (1) proopozicioni – najmanje jedan član učestvovao je u protestima, a niko u skupovima podrške vlasti; (2) prorežimski – najmanje jedan član učestvovao je na skupovima podrške vlasti, a niko u protestima. Odgovori „ne znam" i „ne želim da odgovorim" tretirani su kao nedostajući podaci.

Cilj analize je da se utvrdi koji percipirani razlozi za pokretanje protesta razlikuju učesnike iz ova dva porodična konteksta. Za poređenje aritmetičkih sredina primenjena je jednofaktorska analiza varijanse (F-test). Homogenost varijansi proverena je Leveneovim testom; kada pretpostavka nije bila ispunjena, korišćena je robustna Welchova analiza varijanse.

Pored toga, primenjena je binarna logistička regresija. Korišćena su tri odvojena modela sa istom zavisnom varijablom (intersekcija porodica), pri čemu svaki model uključuje po jedan protestni motiv koji se u prethodnim analizama

pokazao statistički značajnim. Umesto jedinstvenog modela, primenjeni su jednostavni modeli kako bi se identifikovao smer povezanosti. Analiza nema kauzalnu ambiciju, niti za cilj identifikaciju prediktora, već deskriptivno-analitičko ispitivanje osnovne veze između pojedinačnih narativa i zavisne varijable, pa kontrolne varijable nisu uključene.

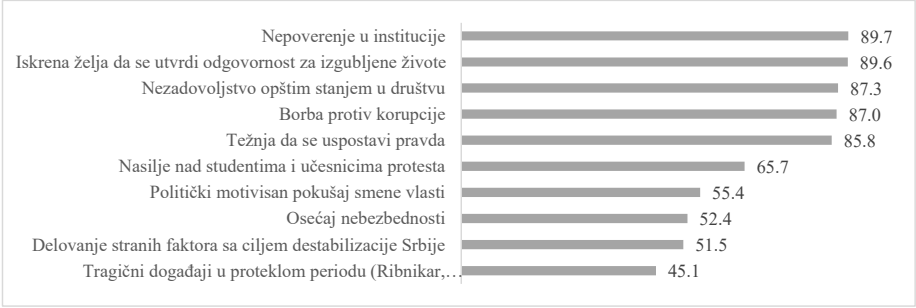
Zavisna varijabla (intersekcija) konstruisana je kombinovanjem informacija o individualnom protestnom ponašanju i političkom ponašanju porodice, na osnovu tri pitanja: učešće članova porodice u protestima protiv vlasti, učešće u skupovima podrške vlasti i stepen podrške ispitanika protestima nakon pada nadstrešnice u Novom Sadu. Analiza je ograničena na ispitanike koji delimično ili u potpunosti podržavaju proteste. Unutar te grupe formirana je binarna varijabla: vrednost 1 označava učesnike protesta iz porodica koje podržavaju vlast ili ne učestvuju u protestima, dok vrednost 0 označava učesnike čije porodice takođe protestuju i ne podržavaju vlast.

Prediktori su predstavljali razloge koje ispitanici navode kao pokretače protesta. Na pitanje o razlozima ispitanici su mogli da izaberu do tri od ponuđenih opcija: odgovornost za izgubljene živote, pravda, nezadovoljstvo stanjem u društvu, nepoverenje u institucije, nasilje nad učesnicima, osećaj nebezbednosti, tragični događaji (Ribnikar, Dubona, Malo Orašje), borba protiv korupcije, politički motivisana smena vlasti i delovanje stranih faktora. Razlozi su grupisani u dve kategorije: (1) pozitivan narativ (moralni i institucionalni motivi) i (2) negativan narativ (delegitimizacija protesta).

Kako je pitanje bilo višestrukog izbora, pojedinačni razlozi tretirani su kao binarni indikatori selekcije (0 – nije izabrano; 1 – izabrano). Ispitanici su mogli istovremeno označiti više razloga, a kategorije nisu međusobno isključive. U logističkim modelima svaki razlog je uključen kao zaseban prediktor, što omogućava procenu nezavisnog efekta njegove selekcije na verovatnoću pripadnosti intersekciji. Koeficijenti se stoga interpretiraju kao efekti prisustva određenog razloga, a ne kao pokazatelji intenziteta ili kumulativne motivacije.

INTERPRETACIJA REZULTATA KVANTITATIVNIH ANALIZA

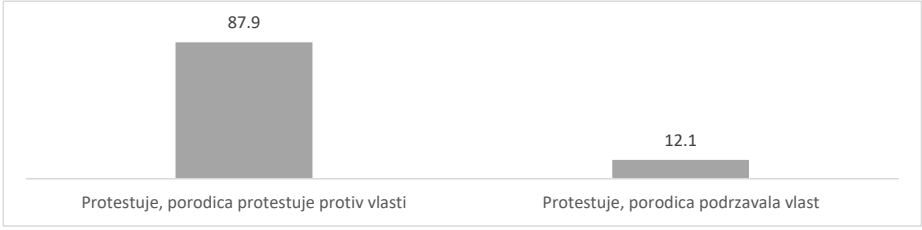
U ovom delu predstavićemo rezultate deskriptivne analize. Uzorak istraživanja nije reprezentativan za opštu populaciju, zbog čega procenti nisu stvarni pokazatelji društvene klime, ali nalazi pružaju relevantan uvid u strukturu uzorka.

Grafikon 1. Prema Vašem mišljenju, koji od ponuđenih iskaza odražava razloge za pokretanje aktuelnih protesta? Obeležite one opcije koje odgovaraju. Molimo Vas, odaberite maksimalno tri opcije. (%)

Kako se vidi na grafikonu 1, jasno dominiraju institucionalni i normativni razlozi za učešće u protestima, poput nepoverenja u institucije, potrebe za utvrđivanjem odgovornosti, borbe protiv korupcije i težnje ka pravdi.

S obzirom na nereprezentativnost uzorka, ovi nalazi ne mogu se tumačiti kao odraz stavova šire javnosti, već kao indikator dominantnih diskurzivnih i vrednosnih okvira.

Grafikon 2. Intersekcija (%)

Grafički prikaz pokazuje izraženu disproporciju između dve analitičke kategorije unutar protestne populacije obuhvaćene istraživanjem. Među ispitanicima koji učestvuju u protestima, velika većina potiče iz porodica koje takođe protestuju protiv vlasti, dok znatno manji udeo čine ispitanici čije su porodice ranije učestvovale na skupovima podrške vlasti.

Tabela 1. Test homogenosti varijanse

Varijable	Levene Statistic
Iskrena želja da se utvrdi odgovornost za izgubljene živote	3,612
Težnja da se uspostavi pravda	**7,657*** **
Nezadovoljstvo opštim stanjem u društvu	**6,631*** **
Nepoverenje u institucije	**8,925*** **
Nasilje nad studentima i učesnicima protesta	1,465
Osećaj nebezbednosti	0,148
Tragični događaji u proteklom periodu (Ribnikar, Dubona i Malo Orašje)	1,685
Borba protiv korupcije	2,944
Politički motivisan pokušaj smene vlasti	**13,852*** **
Delovanje stranih faktora sa ciljem destabilizacije Srbije	**16,474*** **

*p < .10 (90% CI)
** p < .05 (95% CI)
*** p < .01 (99% CI)

Test homogenosti varijanse (Leveneov test, tabela 1) ukazuje da pretpostavka jednakosti varijansi nije u potpunosti ispunjena za sve analizirane varijable. Statistički značajne razlike u varijansama između kategorija uočene su kod varijabli koje se odnose na težnju ka uspostavljanju pravde, nezadovoljstvo opštim stanjem u društvu, nepoverenje u institucije, kao i kod razloga koji impliciraju političku instrumentalizaciju protesta, poput politički motivisanog pokušaja smene vlasti i delovanja stranih faktora. Ovi nalazi ukazuju na veću heterogenost odgovora unutar grupa kada su u pitanju normativni i politički visoko polarizujući razlozi.

S druge strane, kod varijabli koje se odnose na nasilje nad učesnicima protesta, osećaj nebezbednosti, tragične događaje u prethodnom periodu i borbu protiv korupcije, pretpostavka homogenosti varijanse nije narušena, što sugeriše ujednačeniju distribuciju odgovora između grupa.

Tabela 2. F-test

Varijable	F	n^2	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna greška merenja	Minimalna vrednost	Maksimalna vrednost
Iskrena želja da se utvrdi odgovornost za izgubljene živote	0,919	,000	,93	,251	,003	0	1
Nasilje nad studentima i učesnicima protesta	0,39	,000	,76	,427	,011	0	1
Osećaj nebezbednosti	0,039	,000	,64	,479	,015	0	1
Tragični događaji u proteklom periodu (Ribnikar, Dubona i Malo Orašje)	0,316	,000	,56	,497	,018	0	1
Borba protiv korupcije	0,752	,000	,91	,281	,004	0	1

Faktor: Intersekcija porodica
*p < .10 (90% CI)
** p < .05 (95% CI)
*** p < .01 (99% CI)

Na osnovu rezultata prikazanih u tabeli 2 može se zaključiti da između posmatranih grupa definisanih faktorom *intersekcija porodica* ne postoje statistički značajne razlike ni za jednu od analiziranih varijabli. Vrednosti F-statistike su u svim slučajevima veoma niske, a eta kvadrat vrednosti jednake su nuli, što ukazuje na praktično zanemarljiv efekat grupne pripadnosti. Deskriptivni pokazatelji ukazuju na visoku homogenost stavova u uzorku. Najvišu prosečnu vrednost beleže stavke „Iskrena želja da se utvrdi odgovornost za izgubljene živote" (0,93) i „Borba protiv korupcije" (0,91), što sugeriše da su ove motivacije široko prihvaćene i dominantne u uzorku. Nešto niže, ali i dalje relativno visoke prosečne vrednosti prisutne su kod percepcije nasilja nad studentima i učesnicima protesta (M = 0,76) i osećaja nebezbednosti (0,64), dok su tragični događaji u proteklom periodu (Ribnikar, Dubona, Malo Orašje) najmanje izražen razlog (0,56), ali i dalje prisutan kod više od polovine ispitanika.

U metodološkom smislu, važno je istaći da su sve zavisne varijable binarne (0–1), što objašnjava ograničen raspon varijanse i vrlo male vrednosti eta kvadrat statistike.

Tabela 3. Velšova analiza varijanse

Varijable	F	n^2	Aritmetička sredina	Standardna devijacija	Standardna greška merenja	Minimalna vrednost	Maksimalna vrednost
Težnja da se uspostavi pravda	1,993	,001	,91	,291	,005	0	1
Nezadovoljstvo opštim stanjem u društvu	1,715	,000	,91	,281	,004	0	1
Nepoverenje u institucije	**2,299*** **	,000	,93	,252	,004	0	1
Politički motivisan pokušaj smene vlasti	**4,67*** **	,010	,21	,411	,019	0	1
Delovanje stranih faktora sa ciljem destabilizacije Srbije	**4,45*** **	,012	,05	,227	,012	0	1

Faktor: Intersekcija porodica
*p < .10 (90% CI)
** p < .05 (95% CI)
*** p < .01 (99% CI)

Rezultati prikazani u tabeli 3 pokazuju da kod varijabli koje se odnose na opšte, normativno i moralno uokvirene motive („težnja da se uspostavi pravda" i „nezadovoljstvo opštim stanjem u društvu") nisu registrovane statistički značajne razlike između grupa. Visoke prosečne vrednosti obe stavke (0,91) sugerišu snažan konsenzus u uzorku.

Za razliku od toga, nepoverenje u institucije pokazuje značajan efekat, iako je veličina efekta zanemarljiva. Najizraženiji efekti faktora *intersekcija porodica* registrovani su kod stavki koje proteste interpretiraju kao politički instrumentalizovane ili spolja motivisane. Varijabla „politički motivisan pokušaj smene vlasti" pokazuje statistički značajnu razliku između grupa, uz malu, ali komparativno značajnu veličinu efekta. Slično tome, varijabla „delovanje stranih faktora sa ciljem destabilizacije Srbije" takođe beleži značajan efekat. Iako su prosečne vrednosti ovih varijabli niske, upravo njihova varijabilnost između grupa ukazuje da su ovakvi narativi različito raspoređeni u odnosu na porodični kontekst.

Tabela 4. Binarna logistička regresija

	Model 1	Model 2	Model 3
Konstanta	-**1,885***** (0,158)	-**1,885***** (0,158)	-**1,885***** (0,158)
Delovanje stranih faktora sa ciljem destabilizacije Srbije	**1,038***** (0,510)		
Politički motivisan pokušaj smene vlasti		**,626***** (0,293)	
Nepoverenje u institucije			-0,249 (0,165)
Nagelkerke R^2	0,017	0,017	0,000
AIC	300,518	376,45	3499,74
BIC	308,34	384,64	3512,82

Zavisna varijabla je intersekcija porodica
*p < .10 (90% CI)
** p < .05 (95% CI)
*** p < .01 (99% CI)

Model 1 (tabela 4) pokazuje da prihvatanje narativa o delovanju stranih faktora sa ciljem destabilizacije Srbije povećava verovatnoću da ispitanik pripada kategoriji u kojoj porodica podržava vlast, pri čemu je efekat statistički značajan. Ovaj model istovremeno ima najniže vrednosti AIC i BIC.

Model 2, u kojem je prediktor percepcija protesta kao politički motivisanog pokušaja smene vlasti, takođe pokazuje statistički značajan efekat. Ovaj prediktor povećava verovatnoću da ispitanik pripada kategoriji u kojoj porodica podržava vlast, ali sa slabijom objašnjavajućom moći u odnosu na Model 1. Iako su Nagelkerke R^2 vrednosti identične za Model 1 i Model 2, više vrednosti AIC i BIC u drugom modelu sugerišu da ovaj interpretativni okvir manje diferencira dve grupe. Ipak, njegov značajan koeficijent ukazuje da narativi političke delegitimizacije protesta ostaju relevantni u razumevanju razlika između dve grupe ispitanika.

Nasuprot tome, Model 3 pokazuje da nepoverenje u institucije nema statistički značajan efekat na verovatnoću pripadnosti određenoj porodičnoj intersekciji, što potvrđuju i zanemarljive vrednosti Nagelkerke R^2, kao i izrazito visoke vrednosti AIC i BIC. Ovaj nalaz sugeriše da nepoverenje u institucije predstavlja široko rasprostranjen i gotovo univerzalan stav u uzorku, koji ne funkcioniše kao diferencirajući faktor porodičnih političkih obrazaca.

ZAKLJUČAK

Ovaj rad imao je za cilj da analizira pojavu da deo učesnika protesta dolazi iz porodica koje podržavaju vladajuću stranku, ali je ipak odlučio da podrže pokret koji zahteva odgovornost i promenu vlasti. Ovakav fenomen otvara pitanje nužnosti podudaranja percepcije protesta i protestnog ponašanja. Nalazi ovog rada potvrdno odgovaraju na postavljeno pitanje: protestno ponašanje i protestni narativ ne moraju biti u potpunosti usklađeni, naročito u uslovima duboke društvene polarizacije.

Rezultati analize varijanse pokazuju visoku homogenost dve posmatrane grupe učesnika protesta kada je reč o opštim normativnim i institucionalnim motivima protesta (pravda, odgovornost, borba protiv korupcije, osećaj nebezbednosti, nasilje nad učesnicima). Međutim, razlike se pojavljuju na interpretativnom nivou: kod delegitimizujućih narativa o protestima („politički motivisan pokušaj smene vlasti" i „delovanje stranih faktora"). Binarna logistička regresija dodatno potvrđuje ovaj obrazac: selekcija delegitimizujućih okvira statistički je povezana sa većom verovatnoćom pripadanja kategoriji ispitanika koji protestuju, ali potiču iz porodica koje podržavaju vlast.

Iz ovih rezultata proizlazi ključna interpretacija rada: ispitanici iz porodica koje podržavaju vlast prilagodili su političko ponašanje (učestvuju u protestima), ali su u značajnoj meri zadržali delegitimizujuće okvire protesta koji su kompatibilni sa porodičnim političkim narativom. O tome da su delegitimizujući okviri zadržani zaključujemo komparativno: upravo ti okviri diferenciraju posmatrane grupe i regresioni modeli pokazuju verovatnoću njihovog prisustva kod ispitanika iz prorežimskog porodičnog okruženja.

U skladu sa konceptualnim okvirom rada, nudimo normativni pritisak kao jedno od mogućih objašnjenja, a ne kao definitivno utvrđen uzrok. Teorije normativne konformnosti i društvenih normi (Deutsch and Gerard 1955; Bicchieri 2006), kao i uvidi o stigmatizaciji i regulaciji javnog ponašanja (Goffman 1963a), sugerišu da u situacijama masovne mobilizacije i moralizovanog javnog prostora političko delovanje može postati normativno očekivano ponašanje, pri čemu je motiv prilagođavanja pre izbegavanje reputacionih troškova i socijalne sankcije nego promena uverenja. U tom smislu, parola „Ko ne skače, taj je ćaci!" funkcioniše kao sažetak mehanizma: ona nije samo slogan, nego marker javne pripadnosti i implicitna norma koja proizvodi pritisak da se ponašanjem signalizira lojalnost moralno vrednovanoj strani konflikta. Uslovi polarizacije dodatno pojačavaju ovu dinamiku jer su reputacioni troškovi ambivalentnosti visoki, a neutralnost se lako prevodi u moralno problematičnu poziciju.

Istovremeno, rad eksplicitno ne isključuje alternativne interpretacije. Diskrepanca između ponašanja i narativa može biti posledica više mehanizama: situacionog oportuniteta, vršnjačkih mreža i „zaraznih" protesta, taktičkog učešća bez promene identifikacije, selektivne izloženosti medijima, ili postepenog pregovaranja značenja kroz koje narativ tek naknadno prati ponašanje (racionalizacija). Naši podaci ne omogućavaju da se ti mehanizmi međusobno razgraniče u kauzalnom smislu, naročito zato što je uzorak nereprezentativan i zato što je dizajn primarno usmeren na detekciju obrazaca povezanosti, a ne na strogo kauzalno testiranje. Zbog toga je najpreciznije reći: nalazi su konzistentni sa objašnjenjem normativnog pritiska, ali ga ne dokazuju kao jedino ili nužno objašnjenje.

LITERATURA

Arhiv javnih skupova. 2024. *Izveštaji o javnim okupljanjima u Srbiji*. Beograd: Arhiv javnih skupova.

Bengtson, Vern L. 1975. „Generation and Family Effects in Value Socialization." *American Sociological Review* 40 (3): 358–371. Doi: 10.2307/2094463

Bicchieri, Cristina. 2006. *The Grammar of Society: The Nature and Dynamics of Social Norms*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bieber, Florian. 2018. „Patterns of Competitive Authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34 (3): 337–354. Doi: 10.1080/21599165.2018.1490272

Campbell, Angus, Philip E. Converse, Warren E. Miller, and Donald E. Stokes. 1960. *The American Voter*. Chicago: University of Chicago Press.

Deutsch, Morton, and Harold B. Gerard. 1955. „A Study of Normative and Informational Social Influences upon Individual Judgment." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 51 (3): 629–636. Doi: 10.1037/h0046408

Freedom House. 2024. *Nations in Transit: Serbia*. https://freedomhouse.org.

Goffman, Erving. 1963a. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Englewood Cliffs: NJ: Prentice-Hall.

Goffman, Erving. 1963b. *Behavior in Public Places: Notes on the Social Organization of Gatherings*. New York: Free Press.

Hyman, Herbert. 1959. *Political Socialization: A Study in the Psychology of Political Behavior*. New York: Free Press.

Jerkov, Aleksandar, Milivoj Bešlin, and Branislav Radeljić. 2025. „The Depoliticization of Protest: Understanding the 2024/2025 Serbian Students' Uprising." *Cogent Social Sciences* 11 (1). Doi: 10.1080/23311886.2025.2583748

Jennings, M. Kent, and Richard G. Niemi. 1968. „The Transmission of Political Values from Parent to Child." *American Political Science Review* 62 (1): 169–184. Doi: 10.2307/1953332

King, Gary, Robert O. Keohane, and Sidney Verba. 1994. *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.

Kuran, Timur. 1995. *Private Truths, Public Lies: The Social Consequences of Preference Falsification*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

McAdam, Doug. 1986. „Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer." *American Journal of Sociology* 92 (1): 64–90.

Neundorf, Anja, and Kaat Smets. 2017. „Political Socialization and the Making of Citizens." In *Oxford Handbook of Political Science*, edited by Russell J. Dalton and Hans-Dieter Klingemann. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199935307.013.98

Noelle-Neumann, Elisabeth. 1974. „The Spiral of Silence: A Theory of Public Opinion." *Journal of Communication* 24 (2): 43–51. Doi: 10.1111/j.1460-2466.1974.tb00367.x

Noelle-Neumann, Elisabeth. 1993. *The Spiral of Silence: Public Opinion – Our Social Skin*. 2nd ed. Chicago: University of Chicago Press.

Ojeda, Christopher, and Peter K. Hatemi. 2015. „Accounting for the Child in the Transmission of Party Identification." *American Sociological Review* 80 (6): 1150–1174. Doi: 10.1177/0003122415606101

Opp, Karl-Dieter. 1989. *The Rationality of Political Protest: A Comparative Analysis of Rational Choice Theory*. Boulder: Westview Press.

Polletta, Francesca. 1998. „'It Was Like a Fever': Narrative and Identity in Social Protest." *Social Problems* 45 (2): 137–159. Doi: 10.2307/3097241

Shadish, William R., Thomas D. Cook, and Donald T. Campbell. 2002. *Experimental and Quasi-Experimental Designs for Generalized Causal Inference*. Boston: Houghton Mifflin.

Snow, David A., E. Burke Rochford Jr., Steven K. Worden, and Robert D. Benford. 1986. „Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation." *American Sociological Review* 51 (4): 464–481. Doi: 10.2307/2095581

Snow, David A., and Robert D. Benford. 1988. „Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization." *International Social Movement Research* 1: 197–217.

Vladisavljević, Nebojša. 2014. „Protest as a Tool of Authoritarian Rule: Evidence from Serbia." *Problems of Post-Communism* 61 (2): 36–50. Doi: 10.2753/PPC1075-8216610203

Vranić, Bojan. 2025. „Profesor FPN: U Srbiji polarizacijom možete da prosetate." *Danas*, 12. novembar. https://www.danas.rs/vesti/politika/profesor-fpn-u-srbiji-polarizacijom-mozete-da-prosetate/

Vreme. 2025. „Archive: There Are Protests in 400 Places in Serbia." *Vreme*, March 9. https://vreme.com/en/vesti/arhiv-u-srbiji-se-protestuje-u-400-mesta

Zaller, John. 1992. *The Nature and Origins of Mass Opinion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Sofija Ljubišić

THE MISMATCH BETWEEN POLITICAL BEHAVIOR AND FAMILY POLITICAL NARRATIVES IN THE CONTEXT OF MASS PROTESTS IN SERBIA (2024–2025): "THOSE WHO DON'T JUMP ARE ĆACI!"

ABSTRACT

The paper examines the mismatch between political behavior and family-shaped political narratives in the context of mass protests in Serbia during 2024–2025. It focuses on protest participants who support anti-government protests but come from different family political environments. Two groups are compared: (1) protest participants whose families support the government (i.e., attend pro-government rallies) and (2) protest participants whose families also participate in protests and do not express support for the government. Drawing on political socialization theory and normative conformism, the paper asks whether protest participation among individuals from a politically

heterogeneous family context necessarily entails rejecting delegitimizing frames of protest acquired within the family.

The empirical analysis is based on a CAWI survey conducted by the Institute of Social Sciences in March 2025 (N = 11,110), using one-way analysis of variance and binary logistic regression. The findings indicate no significant differences between the groups regarding general normative and institutional protest motivations (justice, accountability, anti-corruption), while differences emerge in interpretive and symbolic framing: participants from pro-government families more often retain delegitimizing narratives (e.g., "an attempt to overthrow the government," "the activity of foreign actors aimed at destabilizing Serbia"), a pattern corroborated by the regression models. The paper concludes that under conditions of deep polarization, protest participation may represent a behavioral adaptation that coexists with stable family-acquired frames. Normative pressure and fear of stigmatization are offered as one possible explanation for this discrepancy, while noting that alternative interpretations cannot be ruled out.

KEYWORDS: protests, political behavior, primary socialization, stigmatization, norms

UDK 316.48:159.942(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch10

Luka Božović*

Goldsmiths, University of London
Department of Media, Communication and Culture

The Role of Emotions and Affect around Student Protests in Serbia**

ABSTRACT

This research explores the affective and emotional dimensions of the student-led protests in Serbia in 2024/2025. Drawing on ethnographic fieldwork and semi-structured interviews, the research examines how emotions shaped mobilization, participation, and persistence within the movement. By situating the case within the broader literature on social movements, emotions, and affect theory, the study challenges rationalist explanations based on cost-benefit logic, showing instead how affective practices, such as hugging or sharing food, produced embodied experiences of unity and democratic possibility. The findings demonstrate that "negative" emotions like fear or pain did not demobilize participants but were transformed into collective strength and endurance. Moreover, hope emerged as an affective outcome of shared experience, fostering political imagination and belief in change. The study argues that understanding affective dimensions of protest is essential

* E-mail: lbozo001@gold.ac.uk; https://orcid.org/0009-0005-4451-4032

** Research is based on MA Dissertation named "What Is the Role of Affect and Emotions, Especially Fear and Hope, around the Student-led Protests in Serbia?" under the supervision of Dr Natalie Fenton at Goldsmiths, University of London.

for grasping how democratic potential can be reactivated even in hybrid or authoritarian regimes. The Serbian student movement thus reveals how affect and emotion can generate solidarity, transform social relations, and open new horizons of political possibility.

KEYWORDS: student protest, affect, emotions, social movements, hope, authoritarianism

INTRODUCTION

On November 1, 2024, the recently reconstructed train station canopy in Novi Sad collapsed and killed 16 people (Le Monde with AFP 2025). This event started a snowball that soon turned into the biggest popular uprising in decades. Soon after, a civic protest started (Dragojlo and Baletić 2024) but a turning point came when a group of people attacked students of the Faculty of Dramatic Arts (Nova 2024; Bednar 2024). After the plenum of this faculty declared blockade (N1 2024), by late December, each and every higher education institution was occupied and blocked by the students (N1 and Beta 2024). Initial demands of students (Student Demands n.d.) were ignored, in a demand for snap general elections (Beta Briefing 2025). This protest, unlike most of those happening over the previous years, was marked by mass mobilization and accompanied by strong emotions, visible in public, and astonishing persistence of students and duration of protest. Moreover, the significance of this protest is in the tactics of the protest that were different from anything we have seen before in Serbia. Two key characteristics of student-led protest in Serbia are blocking of faculties and direct democracy. Faculties are physically occupied by students who use plenums as decision-making bodies. Plenums are based on horizontalism, and the movement has no leaders.

For this introduction, it is important to provide a brief overview of the wider context. The Serbian government is dominated by the ruling Serbian Progressive Party (SNS) and their regime might be called stabilitocracy (Bieber 2018), or illiberal democracy (Pavlović 2020) or hybrid regime (Ilić and Pudar Draško 2022). Moreover, in terms of elections, Serbia is easy to label as electoral authoritarianism (Pavlović 2020) and captured state (Prelec 2020). With the President as the dominant political figure that turned politics to "one--man show" (Milačić 2024), Serbia is far from liberal or minimal democracy. Moreover, the weak and atomized opposition (Fiket and Spasojević 2023) didn't manage to impose a serious challenge to the coalition that won power in 2012. To complete the general image of how Serbia looks today, it is important to underline eroding freedom of media (Kmezić 2018; Dragojlov 2025) and dominance of tabloid journalism (Mladenov Jovanović 2018; Jevtić and Vranić 2024).

With my research, I want to understand the role of affect and emotions around student-led protest in Serbia. I am interested in how the affect is manifested in protest, and how students experienced it. Finally, as mainstream parties often struggle to offer convincing answers to the crisis of democracy globally, I am interested in whether there are any lessons to be learned from the student movement in Serbia in terms of affect and emotions.

THEORETICAL FRAMEWORK

Early theories of crowds pathologized collective action (Le Bon 2016; Hoffer 2002), while later social movement studies call this tradition "fearing emotions" (Goodwin and Jasper 2006), rejecting irrationality. Emergence of noninstitutional politics allowed movement scholars to emerge (Goodwin and Jasper 2006) as protest politics became an inseparable component of Western societies (Della Porta and Diani 2006). With movements such as the student movement of 1968, it was hard to attribute irrationality to their demands and actions.

Theories of social movements were based on rationalist views that saw social movements as result of individual decisions and actions, and basic premises came from rational choice theories (Nash 2010). These theories were interested in why individuals join mass movements as a result of rational calculation of their interests (Zald and McCarthy 2017; Della Porta and Diani 2006). Influenced by Olson (1971), who outlined personal gains as core for understanding of collective action, they provided rationalist explanations of collective action. Personal gains motivate instrumental action that attempts to influence the social and political environment (Klandermans 2014). These theories reduce the decision on participation in movements to cost-benefit analysis.

However, a purely rationalist approach is not sufficient to explain high levels of mobilization in an authoritarian context, due to the fact that repressive action of authoritarian governments can significantly increase the cost of participation and hinder action (Tilly 1978; Oliver 2015). These explanations of collective action overemphasized rationality without taking the role of emotions into account adequately (Della Porta and Diani 2006; Gould 2009). The recognition that emotions have a role and that they pass through political action (Goodwin and Jasper 2006) allowed the emergence of new research. Jasper (2011) argues that in all stages of movement development there are emotions, and they can help in achieving the aims.

Literature on emotions in social movements mostly groups them in two categories. The first are "deactivating" emotions (Goodwin and Jasper 2006) or "debilitating" emotions (Flam 2015) and those prevent collective action. Opposite to them are "subversive mobilizing" (Flam 2015) or "active" emotions (Goodwin and Jasper 2006). Goodwin and Jasper (2006) provide example based

on the research of Gould (2001; 2002). However, the incoherence of their idea, and why I reject this separation of emotions, lies in the very example they bring in. They start with the idea that pride is an active emotion, while shame is deactivating emotion, moving on to the expression of pride in the LGBTIQ+ community. In Stonewall pride riots, pride did motivate militant protest, while the same pride invoked remembrance of the dead, or silent lobbying. Shame on the other hand discouraged expression of anger, but Goodwin and Jasper do not provide explanation or claim that it prevented the movement from collective action. Gould (2009) herself says that the presumption that despair or negative emotions do not have political potential is not always the case as it can also open new political horizons and ideas (2009, 396). After all, there is no necessary connection between negative emotions and demobilization (Gould 2009, 399).

There is no such thing as the singular theory of affect (Gregg and Seigworth 2010) that everyone would agree on, and affect itself is quite difficult to define or describe (Grossberg 1992; Bakko and Merz 2015). The turn to affect in social sciences happened in the mid-ninety nineties and ever since has attracted attention in different research (Clough 2010; Leys 2011). While this turn extended other research, such as exploring the emotions, it also opened new horizons of possibility in politics (Hardt 2007).

Moving on to theories of the affect, we can define affect as a potential autonomous response of the body that is not conscious (Clough and Hardt 2007). This autonomy of the affect is the cornerstone in works of Massumi (2002) who points out that "there is no cultural-theoretical vocabulary specific to affect" (Massumi 2002, 27). Thus, this leads to applying the psychology apparatus and often use of terms emotion and affect as synonyms. Some authors indeed make a sharp distinction between the two indeed (Ahmed 2004; Ngai 2005), blurring the difference. However, it is important to set the difference between the two for the purpose of this research. The difference is situated in the logic they are following – emotion is subjective, personal and described the words, so it is "qualified intensity" (Massumi 2002). In other words, emotions describe the affect. So, discussing the affect is actually discussing nonsignifying and automatic processes that happen beyond our consciousness (Leys 2011; Wetherell 2012), or beyond emotion (Gregg and Seigworth 2010). This seems tense, but this approach is allowing me to get "experience registered personally at given moment" (Massumi 2015). Understanding emotions as expression of affect is understanding it as "sensations that have found the right match in words" (Brennan 2004, 5). Understanding emotions as descriptions of affect actualized or concretized (Gould 2009) is the direction that I took in my research.

The relation of emotion and affect introduces an important cornerstone of my research, the concept of "affective practices" of Margaret Wetherell (2012). In her words "affective practice focuses on emotional as it appears in social life and tries to follow what participants do" (Wetherell 2012, 4). Her approach to affect as "embodied meaning-making" that "could be understood

as human emotion" and that human affect is "linked with meaning-making" (Wetherell 2012) allows me to map these through the interviews. Wetherell's (2012) approach fits the case of protests in Serbia due to the fact that she sees affective practices as something that can vary in duration and also can be massively scaled up and engage large numbers of people. Thus, my research will use emotions as an indicator of existence of affect, following theories of Massumi (2002) and Wetherell (2012).

The question of how emotions shape what we see in public behaviour of individuals or groups (Ahmed 2014) is relevant for studying movements. Considering the topic of this research, introducing the argument that the "social bond is always rather sensational" (Ahmed 2010, 35) is important as the groups gather around those things that are seen as good. The question Brennan (2004) asks about the "feeling" everyone sensed when they "felt the atmosphere" entering the room is easily transferred to other situations, such as the first student plenums, protest marches, or mass protests. The question of circulation of affect is important for my research.

Discussing the circulation of affect has been present since ideas of "contagion" (Le Bon 2016). Earlier explanations were criticized by Blackman (2008), and they can be perceived as "unsolved business of psychology" (Wetherell 2012). The emotions can move the person, but also, they are about connections as they connect different bodies (Ahmed 2010; 2014). Ahmed's (2004) work on circulation of affect notes that emotions "do things, and they align individuals with communities" (Ahmed 2004, 119), creating the relation between individuals and collectives. This aligns with the notion of Gould (2009) that "the movement in 'social movements' gestures towards the realm of affect" (Gould 2009, 3). Affective practices are distinguished by showing emotions and performance of affect (Wetherell, McConville and McCreanor 2019). This concept is not opposing the theory of Ahmed (2004) in the way that both cannot be used together, as Wetherell's (2012) approach is not denying circulation itself.

Finally, I want to conclude this framework with the issue of hope. Passion is crucial in political life as it can be a powerful motivator of protest (Gould 2009; Thrift and Amin 2013; Fenton 2016). Grossberg (2018) describes "affective landscapes" as ways we experience things as they are, and how they are going to be in the future. Political possibility can emerge in the gap of how people feel now, and how people might feel, which is directly determined by how those feelings are generated (Grossberg 2018). Our idea of political possibilities is influenced by affective components that we can later name as emotions (Gould 2009).

Lack of hope indeed can be described as "loss of the capacity to imagine that things could be different" (Bloch 1985). The idea that the notion of democracy is strongly related to hope and "possibilities of future" (Fenton 2025) is important for my research because I want to understand how the affect is related to hope in the case of student-led protests in Serbia. In the case of progressive movements, hope has a role in motivation to act and to change

the course (Benski and Langman 2013). Moreover, hope in these terms is not equal to optimism (Anderson 2006), or expected success (Massumi 2015). I do not see hope as a simple potential that politics will improve in the future that will inevitably be unfulfilled (Sleat 2013). Hope in my understanding is a more affective dimension of politics that influences political action (Bettarelli et al. 2024), and that can be shared within groups.

The act of protest is an activity that can evoke hope (Gould 2009) and there are many political expressions of hope (Lacelle-Webster 2023). What makes hope important for democracy and democratic outcomes is that democracy relies on the possibility of mobilization, debate, acting with others, and shaping possible futures (Lacelle-Webster 2023). The connection between the two evident, if hope inspires action and mobilization. But, moreover, hope can lead to political imagination (Gross 2021) of future society or inspire a road to future.

METHODOLOGY

This research uses qualitative methods as they provide insights into human behaviour, and as reality is to be understood through the meanings (Guba and Lincoln 1994) and allow understanding of meaning, events, experiences and actions (Maxwell 2013). They provide us with the perspective of subjects (Bryman 1988; Maxwell 2013).

Ethnography involves participation of researchers in the events that are the focus (Hammersley and Atkinson 2019) and asks for direct involvement of researchers in order to experience meanings (Jorgensen 1989; Fielding 2016). Its advantage in studying protest in the first place is immersing the researcher in the protest environment (Juris 2008).

This is combined with interviews as "valuable as strategies for discovery" (Fielding and Thomas 2016, 283), that are social encounters where the researcher collaborates with the subject in producing retrospective accounts on past actions, experiences, feelings and thoughts (Rapley 2004) which is how knowledge is constructed (James and Busher 2009).

For the purpose of this research, I visited Serbia three times during research. First visit was on January 12, 2025, for the protest in front of the Constitutional Court of Serbia in Belgrade. This protest gathered tens of thousands of people (Reuters 2025). The second visit was on March 15, 2025, for the occasion of a big student protest in Belgrade that gathered almost 325.000 people in the largest protest in the history of Serbia to date (De Launey 2025). Finally, the third visit was from July 2 to 10, where I visited seven protests and road barricades in Belgrade during the stay.

I took notes in a written record and arranged them based on the date and location of the event. I was taking notes while carrying out observation, which

some describe as the best way to do it (Hammersley and Atkinson 2019). As some consider notes the "raison d'être" of fieldwork (Fielding 2016, 326), I was taking notes no matter what happens, including while being confronted with police forces.

In recruiting subjects for the interviews, I was using personal contacts, and I also directly contacted official student social media accounts and emails of plenums of different faculties to avoid a biased sample. The population I gathered data from are students that took part in the blockades and protests in Serbia. They study in three major university centres in Serbia – the capital Belgrade, and the cities of Novi Sad and Kragujevac, the next largest cities. I included students from the State University of Novi Pazar who declare themselves Muslims in order to account for their experiences. Due to the disparities in size of universities, I decided not to have an equal number of subjects from each university. All subjects took part in plenums, and six of them took part in marches, bike rides and relay marathons. Five of them are studying in Belgrade, three in Novi Sad and Novi Pazar each, and two in Kragujevac. I recruited students studying formal (1), natural (4), social sciences (5) and humanities (3). Five subjects were male, and eight female. To further avoid bias, five interviewed students had activist backgrounds. In total, I interviewed thirteen subjects. All interviews took place in June and July 2025.

Given my involvement both as a researcher and participant of the events, and in my case participant with direct interest in the outcomes and success of the protest, there was a danger of going native. The reason for complementing ethnography with semi-structured interviews was to mitigate this danger.

For the purpose of analysis, I chose thematic analysis to make sense of qualitative data (Seal 2016). I followed six steps of the process of thematic analysis as suggested by Braun and Clarke (2006). I was focused on themes that make sense to data (Seal 2016), that have a certain level of patterned response (Braun and Clarke 2006). The reason why I chose thematic analysis is that it allows understanding of experiences or behaviours (Kiger and Varpio 2020). Moreover, thematic analysis allows interpretative researchers to explain how people create meaning in a consistent and reliable way (Boyatzis 2010). While directly stated emotions were obvious, what also helped to identify the emotions are "emotion expressing words" that represent implicit emotional impressions (Kleres 2010, 194). Moreover, I tried to map some of the sensory nouns such as that subjects used as these can also be valuable indicators (Pilkington 2016). Finally, hyperboles (Pirkkalainen 2023) and metaphors indicated emotional and affective states.

FINDINGS

Together in solidarity

Togetherness stood out, and it was reflected by subjects in different contexts and situations. Universal recognition of other people in protest as allies went further, as they were perceived as someone who would help in trouble. Students referred to this as solidarity. One of the students who emphasized this while standing in silence said: "In that moment, no matter what happens, attack, or someone do something they should not be doing on those protests, you have that trust in your comrades, you don't even know their names, you see them first time in your life at that crossroads" (S4, 2025). This was universal in each city where subjects are coming from: "Suddenly, everyone cares for the people that they don't know, people that they are not concerned with, people who maybe didn't even come to the protest" (S7, 2025).

My own observations confirm things that students shared with me. I encountered four different police units equipped for crowd or riot control in two hours while I was in a group of some 200 people, mostly students. I wrote down that "In moments when Police are approaching you feel tension but not panic. The group takes care of itself. Even if someone is afraid and starts running or rapidly retreating, others calm them down and tell them, "Don't panic, we are together" (field notes, July 4, 2025). I felt some of what students shared in the interviews, as at certain moments, I was not afraid for my own safety that much compared to thinking about others around me. Despite the fact that this was a rare opportunity for me to take part in a student-led protest in Serbia, and my role as researcher, I felt like part of the group.

Experiencing Madness

The word "madness" indicated emotions in certain encounters, like when describing the atmosphere when students who marched across Serbia were arriving at their destination. The welcome of these students was described as "madness" (S4, 2025). The madness is exclusively used to describe the experience and the feeling in a group of people. When the first plenum where students discussed and voted on establishing a blockade of the faculty was the topic of conversation, I was interested in what the feeling was when the result in favour of blockade was announced. One student was describing how they lacked experience in organizing and said, "We don't know what we are doing, how are we doing it, what is going on, but we feel that madness" (S9, 2025).

The feeling of adrenaline and euphoria that several subjects felt at certain moments was also noticeable. Claiming that it is transmitted through people, the same student who explained the feeling after the decision to start the blockade said "I think that is really something that is transmitted. That is that

energy, that is that 'madness in the air', that goes, and goes" (S9, 2025). Feeling was described as "hyped" (S4, 2025; S9, 2025; S11, 2025), or even "hit by the wave of energy" (S2, 2025; S6, 2025).

Touches that Feel Familiar

I was initially interested in crying during protests, in early interviews one other practice was more tangible – hugging unknown people. A few students said that they felt "social anxiety" in encounters with unknown people before (S13, 2025; S3, 2025; S5, 2025). The feeling was now described as "amazing" (S9, 2025). Students in different cities noted the same thing: "Now it's completely normal for a stranger to hug me, I don't feel uncomfortable" (S5, 2025).

Hugs with an unknown person now have a different meaning: "You feel huge support at that moment. Like someone is holding your back" (S5, 2025). These encounters included the feeling of love that "gives you wind in the back". The hugs are described as familiar because they are accompanied by internal feelings: "when you have awakened something in someone, you simply feel as if those touches are familiar" (S4, 2025). At the biggest protest I visited, I noticed people who are obviously not close hugging for different reasons (field notes, March 15, 2025). They were smiling, and supportive to each other, sharing the space, but going beyond as they also shared feelings.

Showing Support with Food

Almost all students that took part in protests mentioned giving food donations as something that showed support of people to them. Students mentioned welcoming with food (S4, 2025), or people going out of their houses and bringing apples (S7, 2025). The amount was sometimes so big that students didn't even have enough space to keep all the food (S8, 2025).

Students understood these donations as a way to express support to them (S1, 2025). There were free food stands at one of the protests I visited, but due to the large crowd I could not see them. However, what I did experience at that protest were people who were giving away sweets to everyone (field notes, March 15, 2025). People were buying packets of sweets, going through the crowd, and offering them to others.

Horizon of Hope and Future

Hope is widely experienced by the interviewed students. In most cases, students experienced hope for the first time when they encountered citizens and the masses that supported them. Some stated that it was during the first protest in Belgrade that gathered 100,000 people (S4, 2025; S6, 2025; S10, 2025) while for

others a significant moment was the first plenum when they declared blockade (S1, 2025; S8, 2025). Emergence of hope is always experienced in a group.

Students described hope as "something that smoulders, it is not a flame, but it is a smouldering spark, that is always there, and then it stings you" (S8, 2025). Another said it is like "sun that warms you up from the inside" (S11, 2025). Two more students said that it is "sun shining from you" (S6, 2025) and "sunny day" (S13, 2025). The hope was also followed by a strong wish to do something and be productive (S13, 2025) but it also gave life to new ideas (S1, 2025). Hope also derives from the things that students managed to change (S7, 2025).

CONCLUSIONS

Paying the Price: Dismissing Cost-benefit Logic

Explanations of traditions that were rationalist and focused on the cost and benefit of participation in a mass movement do not provide sufficient, or any explanation whatsoever, for what is going on in Serbia. Violence against students, clashes with police, or arrests did not prevent students, or others, from participation. The approach that cost of participation in an authoritarian context can hinder action (Tilly 1978; Oliver 2015) is not confirmed in my data, as none of the students I talked to said that fear, or any consequences, prevented them from being part of the movement, or actively participating in blockades.

In my field visits, when I had a chance to be chased down by the police forces, or confronted with potential arrests, I did not notice anyone who gave up. Mostly, this led to stronger unity and affective bonds. In the terminology of cost-benefit analysis, the participants of research were ready to pay the price for their participation, regardless of how high it might be. This directly indicates that rationalist approaches to protest mobilization and participation or group behaviour in general are not confirmed here, as in many more historical cases.

Debilitating Emotions: What Are Those?

What I found in my research is that separation of emotions where some prevent mobilization and others encourage it (Goodwin and Jasper 2006; Flam 2015) does not offer explanation for student-led protest in Serbia. As data interpretation shows, students in Serbia experienced different emotions and encountered situations where fear would be expected to emerge. However, in those situations students were motivated to keep protesting. I found evidence of what Goodwin and Jasper (2006) call deactivating emotions and Flam (2015)

debilitating, since there were emotions such as fear, pain or pressure. Yet, I did not find any evidence that these emotions were preventing further action and participation. What I named the "ambivalence of emotions" in my theoretical framework inspired by Gould (2009) is demonstrated throughout the protest in Serbia. This leads me to the conclusion that the emotions such as fear or pain, that are expected to debilitate or deactivate, have significant political potential. These emotions can be "transformed" (Wulff, Bernstein and Taylor 2014) or channelled and utilized to advance movement mobilization and participation. My data rather confirmed the position of Gould (2009) that there is no necessary connection between negative emotions and demobilization or giving up of participation. These emotions are indeed present, but they can produce opposite effects of what Goodwin and Jasper (2006) expected in a context such as the student protest is, where circulating affect and shared meanings motivate participation.

Bringing People Together: Significance of Affective Practices

The concept of affective practices (Wetherell 2012) was useful to understand relations among students, and their relations with supporters. Strong feeling of solidarity and togetherness between students and those citizens who support them was mediated by different affective practices such as hugging or food donations. Donations were also used as an emotional expression of support, but beyond demonstrating simple support, as students were attaching meaning to this. In terms of Wetherell's (2012) understanding of affect as embodied meaning-making that is understood through emotions, I point to these practices as important experiences of affect by the students.

Even more, hugs by unknown people were expressions of affect, and students explained it as emotionally charged. Hugs are indeed a physical way to show affection, care, solidarity or to express emotions. However, they are rather common among people who know each other. What my data shows is that hugs in this case were among people who never met before. The meaning of these practices among the students was shared as well. Hugs were explained as "touches that feel familiar", and students witnessed that, unlike before, this didn't cause social anxiety, but a feeling of love. The hugging became a powerful affective practice that not only brings people together, but it is accompanied by affective and embodied recognition of alliance. The meanings created, such as togetherness, alliance, support or love, emerged from the hugs, which are themselves embodied.

The existence of affective practices confirms the presence of affect in protest. It is true that the academic debate about the preconscious nature of affect is pretty much a rare point of agreement of different theorists, despite the differences among them. Thus, affect is hard to indicate, but Brennan (2004) attributes "energetic dimension" to the affects and has an interesting

explanation that uses "warmth" as an example when feelings of others are enhancing us. In describing their emotions and embodied sensations during student protests, research subjects often used metaphors of sun, heat, spark or warmth. Again, despite conceptual differences among different theorists of affect, this approach also indicated presence of affect.

Circulating Affect: Shaping Communities and Spaces

Following Ahmed's (2004) idea of circulation of affect and that emotions align people with communities, my research showed that this is what happened in the case of students, but also wider. Students I talked to for the purpose of this research explained that different emotions such as fear, hope, pain, optimism, or anger circulated at the same time, often existing simultaneously. This helped in creating strong bonds among students that started accepting their faculties as home. Students also were clear that they felt that others are sharing the same emotions in some moments, and that they feel that everyone is aligned in that sense.

Confronting the police force, which represents state monopoly of force that would naturally cause fear, caused the opposite. The very reason for that lies in affective practices, and embodied resistance (Wetherell 2012) with bringing bodies tighter together. My research indicates that this is due to circulation of affect as it aligns people in groups along with their feelings (Ahmed 2004).

Where There Is Affect, There Is Hope

My research shows that hope was omnipresent as a feeling among students who participated in protest. This hope does not have a utopian dimension, that Massumi (2015) labelled as hopeless, but rather affective one. What I found in my research is that hope emerges from affective practices and affective encounters that students found themselves in. It is a more affective dimension of politics that influences political life and activities (Bettarelli et al. 2024).

Hope came from the group experience, and in encountering those who support students on different occasions. My research is confirming the positions of Gould (2009) that political possibilities are influenced by affective components that can later be named as emotions. An important finding is that hope is "fuel" for future endeavours, and that it gives birth to new ideas and motivates action. In terms of Gross (2021), it leads to political imagination and can influence outlines of future society. Students see protest as an embodied experience of society they want to live in. What Hardt (2007) called horizons of possibility in politics is embodied into relations established within protest movement led by students. The protest itself is perceived as a possibility of a new and different society.

Motivated by passion (Gould 2009; Thrift and Amin 2013; Fenton 2016), the student-led protests generated emotions that according to Grossberg (2018) can shape the emergence of political possibilities. This possibility emerges in the gap of how people feel now and how they might feel (Grossberg 2018). My research indicates that this gap was evident, and that people experienced how they might feel through the protest. The hope was found in this, and the meaning attached to it was that the future can bring the same feelings of togetherness, solidarity and unity that protest did.

This is the final important insight for the future of democratic struggles, as it shows that the movements that operate with affect and emotions need to nurture democracy at its heart, and need to practice very democratic values, providing a model of new society. Students in Serbia are showing one of the potential ways in which others could do the same. Pure rationalist approaches to politics and simple claims that "democracy is better" are far from sufficient to prevent authoritarianism. Winning hearts of people and creating affective bonds among them, as my research indicates, eventually gives more benefits to strategies of countering authoritarianism and undemocratic tendencies.

FURTHER RESEARCH

The research I conducted has its own limits, deriving from the aims of the research, as each of the aims might be further explored. In order to have a more rounded reflection on student-led protest in Serbia, there are several potential research directions I would propose, especially in the field of affect and emotions.

To create a more comprehensive picture of student protest within society, further research might focus on those who supported students and how they experienced affect and what meanings they attach to mentioned encounters. This would allow a more complete image of the role of affect and emotions around the protests in Serbia.

The strict refusal of students to be classified as left or right, or to declare any ideological commitments is pointing towards potential direction of future research. There are students who belong to different ideologies, and that usually would not be joining forces. Gould (2009) suggests that affect is providing better explanations of work of ideology, and this research could contribute to addressing critique that suggests that some affect theorists have intention to shift focus from ideology consequentially causing indifference to role of ideas and beliefs in politics (Leys 2011). Understanding the interplay of ideology and affect in the protest movement can enrich this debate.

As my research was not concerned with the behavior and actions of the government and supporters of the ruling party, and they do use affects and emotions in their communication and organizing, mostly focusing on

emotions such as fear, it would be interesting to look into this. "The battle of affects", as I would name it, might provide new insights important for the future of democratic struggles. This would without a doubt enrich research of affect in contemporary politics and social movements by understanding what happens when there is an interaction of two different affective strategies.

Finally, considering the significant use of social media by students and emotional content, future research can also look more into the mediation of affect and how it contributed to mobilization and durability of protest.

REFERENCES

Ahmed, Sara. 2004. "Affective Economies." *Social Text* 22 (2): 117–139. Doi: 10.1215/01642472-22-2_79-117

Ahmed, Sara. 2010. *The Promise of Happiness*. Durham, NC: Duke University Press.

Ahmed, Sara. 2014. *The Cultural Politics of Emotion*. 2nd ed. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Anderson, Ben. 2006. "Becoming and Being Hopeful: Towards a Theory of Affect." *Environment and Planning D: Society and Space* 24 (5): 733–52. Doi: 10.1068/d393t

Bakko, Matthew, and Sibille Merz. 2015. "Towards an Affective Turn in Social Science Research? Theorising Affect, Rethinking Methods and (Re)Envisioning the Social." *Graduate Journal of Social Science* 11 (1): 7–14.

Bednar, Bojan. 2024. "FDU Students Update Demands, 15 More Names on the List of Those Who Attacked Them." *Vreme*. https://vreme.com/en/vesti/studenti-fdu-azurirali-zahteve-jos-15-imena-na-spisku-onih-koji-su-ih-napadali/

Benski, Tova, and Lauren Langman. 2013. "The Effects of Affects: The Place of Emotions in the Mobilizations of 2011." *Current Sociology* 61 (4): 525–540. Doi: 10.1177/0011392113479751

Beta Briefing. n.d. 2025. "Students Demand That Elections Be Called by June 28, Otherwise There Will Be All-Out Civil Disobedience." *Beta Briefing*. Accessed August 21, 2025. https://betabriefing.com/news/politics/31553-students-demand-that-elections-be-called-by-june-28-otherwise-there-will-be-all-out-civil-disobedience

Bettarelli, Luca, Caroline Close, Laura Jacobs, and Emilie Van Haute. 2024. "Emotive Participants?: Emotions, Apathy, and Protest Participation." In *Bitter-Sweet Democracy?*, 1st ed., edited by Louise Knops, Karen Celis, Virginie Van Ingelgom, Heidi Mercenier, and François Randour, 91–114. Open Book Publishers. Doi: 10.11647/obp.0401.04

Bieber, Florian. 2018. "The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies." *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development* 10: 176–185.

Blackman, Lisa. 2008. "Affect, Relationality and the 'Problem of Personality'." *Theory, Culture & Society* 25 (1): 23–47. Doi: 10.1177/0263276407085157

Bloch, Ernst. 1985. *The Principle of Hope*. Oxford: Blackwell.

Boyatzis, Richard E. 2010. *Transforming Qualitative Information: Thematic Analysis and Code Development*. London, New York: Sage.

Braun, Virginia, and Victoria Clarke. 2006. "Using Thematic Analysis in Psychology." *Qualitative Research in Psychology* 3 (2): 77–101. Doi: 10.1191/1478088706qp063oa

Brennan, Teresa. 2004. *The Transmission of Affect*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Bryman, Alan. 1988. *Quantity and Quality in Social Research*. 1st ed. London: Routledge. Doi: 10.4324/9780203410028

Clough, Patricia T. 2010. "The Affective Turn: Political Economy, Biomedia, and Bodies." In *The Affect Theory Reader*, edited by Melissa Gregg and Gregory J. Seigworth, 206–225. Durham and London: Duke University Press.

Clough, Patricia T., and Michael Hardt. 2007. "Introduction." In *The Affective Turn: Theorizing the Social*, edited by Patricia Ticineto Clough and Jean O'Malley Halley, 1–33. Durham and London: Duke University Press. Doi: 10.1215/9780822389606

Crotty, Michael. 1998. *The Foundations of Social Research: Meaning and Perspective in the Research Process*. Sydney: Allen & Unwin.

Della Porta, Donatella, and Mario Diani. 2006. *Social Movements: An Introduction*. 2nd ed. Oxford and Malden, Mass.: Blackwell.

De Launey, Guy. 2025. "Serbia's Largest-Ever Rally Sees 325,000 Protest against Government." *BBC News*, March 15. https://www.bbc.com/news/articles/cx2g8v32q30o

Dragojlo, Saša, and Katarina Baletić. 2024. "Grief Sparks Furious Protest in Serbia After Novi Sad Station Disaster." *Balkan Insight*, November 5. https://balkaninsight.com/2024/11/05/grief-sparks-furious-protest-in-serbia-after-novi-sad-station-disaster/

Dragojlov, Aleksandra. 2025. "Influence of Political Clientelism on Media Freedom under Vučić and the Progressive Party." *Nationalities Papers*, May 23, 2025, 1–17. Doi: 10.1017/nps.2025.25

Fenton, Natalie. 2016. *Digital, Political, Radical*. Cambridge: Polity Press.

Fenton, Natalie. 2025. *Democratic Delusions: How the Media Hollows Out Democracy and What We Can Do about It*. Cambridge: Polity.

Fielding, Nigel. 2016. "Ethnography." In *Researching Social Life*, 4th edition, edited by G. Nigel Gilbert and Paul Stoneman. London: Sage.

Fielding, Nigel, and Hilary Thomas. 2016. "Qualitative Interviewing." In *Researching Social Life*, 4th ed., edited by G. Nigel Gilbert and Paul Stoneman. London: Sage.

Fiket, Irena, and Dušan Spasojević. 2023. "Opposition in Serbia: Oppression, Delegitimization and Extra-Institutional Engagement." In *The Legal and Political Conditions of Opposition Parties in Central and Eastern Europe. An Overview*, edited by Serena Baldin and Angela Di Gregorio, 205–231. Trieste: EUT Edizioni Università

di Trieste. 2023. https://www.openstarts.units.it/server/api/core/bitstreams/bd1c886e-f6b5-408d-8b1a-66a4ffd3f095/content

Flam, Helena. 2015. "Micromobilization and Emotions." In *The Oxford Handbook of Social Movements*, 1st ed., edited by Donatella Della Porta and Mario Diani, 264–276. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.31

Goodwin, Jeff, and James M. Jasper. 2006. "Emotions and Social Movements." In *Handbook of the Sociology of Emotions*, edited by Jan E. Stets and Jonathan H. Turner, 611–635. New York: Springer US. Doi: 10.1007/978-0-387-30715-2_27

Gould, Deborah. 2001. "Rock the Boat, Don't Rock the Boat, Baby: Ambivalence and the Emergence of Militant AIDS Activism." In *Passionate Politics: Emotions and Social Movements*, edited by James M. Jasper, Francesca Polletta, and Jeff Goodwin, 135–157. Chicago: University of Chicago Press. Doi: 10.7208/chicago/9780226304007.001.0001

Gould, Deborah Bejosa. 2009. *Moving Politics: Emotion and ACT UP's Fight against AIDS*. Chicago: University of Chicago Press.

Gregg, Melissa, and Gregory J. Seigworth. 2010. "Inventory of Shimmers." In *The Affect Theory Reader*, edited by Melissa Gregg and Gregory J. Seigworth, 1–25. Durham, NC and London: Duke University Press.

Gross, Jonathan. 2021. "Hope against Hope: COVID-19 and the Space for Political Imagination." *European Journal of Cultural Studies* 25 (2): 448–457. Doi: 10.1177/13675494211004594

Grossberg, Lawrence. 1992. *We Gotta Get out of This Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture*. London and New York: Routledge.

Grossberg, Lawrence. 2018. *Under the Cover of Chaos: Trump and the Battle for the American Right*. London: Pluto Press.

Guba, Egon G., and Yvonna S. Lincoln. 1994. "Competing Paradigms in Qualitative Research." In *Handbook of Qualitative Research*, edited by Norman K. Denzin and Yvonna S. Lincoln, 105–117. London: Sage.

Hammersley, Martyn, and Paul Atkinson. 2019. *Ethnography: Principles in Practice*. 4th ed. London and New York: Routledge. Doi: 10.4324/9781315146027

Hardt, Michael. 2007. "Foreword: What Affects Are Good For." In *The Affective Turn: Theorizing the Social*, edited by Patricia Ticineto Clough and Jean O'Malley Halley, ix–xiii. Durham and London: Duke University Press. Doi: 10.1215/9780822389606

Hoffer, Eric. 2002. *The True Believer: Thoughts on the Nature of Mass Movements*. 1st Perennial classics ed. Perennial Classics. New York: Perennial.

Ilić, Vujo, and Gazela Pudar Draško. 2022. "2022 Elections in Serbia: The Return of the Opposition?: Election Analysis." *Contemporary Southeastern Europe* 9 (2): 1–14. Doi: 10.25364/02.9:2022.2.1

James, Nalita, and Hugh Busher. 2009. *Online Interviewing*. London: SAGE.

Jasper, James M. 1999. *The Art of Moral Protest: Culture, Biography, and Creativity in Social Movements*. Chicago: University of Chicago Press.

Jasper, James M. 2009. "Motivation and Emotion." In *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, edited by Robert Goodin and Charles Tilly, 157–171. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199270439.003.0008

Jasper, James M. 2011. "Emotions and Social Movements: Twenty Years of Theory and Research." *Annual Review of Sociology* 37 (1): 285–303. Doi: 10.1146/annurev-soc-081309-150015

Jevtić, Milica, and Bojan Vranić. 2024. "One Tabloid to Rule Them All: Structuring Populist Media Response – The Case of Belgrade Waterfront Protests in 2016." *Politička Misao* 61 (4): 7–29. Doi: 10.20901/pm.61.4.01

Jorgensen, Danny. 1989. *Participant Observation*. London: SAGE Publications, Inc. Doi: 10.4135/9781412985376

Juris, Jeffrey S. 2008. "Introduction: The Cultural Logic of Networking." In *Networking Futures*, 1–26. Durham and London: Duke University Press. Doi: 10.1215/9780822389170-001

Kiger, Michelle E., and Lara Varpio. 2020. "Thematic Analysis of Qualitative Data: AMEE Guide No. 131." *Medical Teacher* 42 (8): 846–854. Doi: 10.1080/0142159X.2020.1755030

Klandermans, Bert. 2014. "Motivations to Action." In *The Oxford Handbook of Social Movements*, 1st ed., edited by Donatella Della Porta and Mario Diani, 219–230. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.30

Kleres, Jochen. 2010. "Emotions and Narrative Analysis: A Methodological Approach." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 41 (2): 182–202. Doi: 10.1111/j.1468-5914.2010.00451.x

Kmezić, Marko. 2018. "Captured Media: Limitations and Structural Hindrances to Media Freedom in Serbia." *Review of Central and East European Law* 43 (4): 457–482. Doi: 10.1163/15730352-04304004

Lacelle-Webster, Antonin. 2023. "Democratic Politics and Hope: An Arendtian Perspective." *European Journal of Political Theory* 23 (4): 477–498. Doi: 10.1177/14748851231185223

Le Bon, Gustave. 2016. *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. Stellar Editions.

Le Monde with AFP. 2025. "Death Toll from Serbia's Station Roof Collapse in November Rises to 16." *Le Monde*, March 21. https://www.lemonde.fr/en/international/article/2025/03/21/death-toll-from-serbia-s-station-roof-collapse-in-november-rises-to-16_6739387_4.html

Leys, Ruth. 2011. "The Turn to Affect: A Critique." *Critical Inquiry* 37 (3): 434–472. Doi: 10.1086/659353

Massumi, Brian. 2002. *Parables for the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Edited by Stanley Fish and Fredric Jameson. Post-Contemporary Interventions. Durham and London: Duke University Press. Doi: 10.1515/9780822383574

Massumi, Brian. 2015. *Politics of Affect*. Cambridge: Polity Press.

Maxwell, Joseph Alex. 2013. *Qualitative Research Design: An Interactive Approach*. 3rd ed. Applied Social Research Methods, v. 41. London: SAGE Publications.

Milačić, Filip. 2024. "Democratic Backsliding Through Legislative Capture in Serbia: A One-Man Show." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 712 (1): 47–60. Doi: 10.1177/00027162251316346

Mladenov Jovanović, Srđan. 2018. "'You're Simply the Best': Communicating Power and Victimhood in Support of President Aleksandar Vučić in the Serbian Dailies Alo! and Informer." *Journal of Media Research* 11 (2/31): 22–42. Doi: 10.24193/jmr.31.2

N1, and Beta. 2024. "Student-Led Blockades Spread to Over 40 University Faculties across Serbia." *N1*, December 11. https://n1info.rs/english/news/student-led-blockades-spread-to-over-40-university-faculties-across-serbia/

Nash, Kate. 2010. *Contemporary Political Sociology: Globalization, Politics, and Power*. 2nd ed. Chichester: Wiley-Blackwell.

Oliver, Pamela E. 2015. "Rational Action." In *The Oxford Handbook of Social Movements*, 1st ed., edited by Donatella Della Porta and Mario Diani, 246–263. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.6

Olson, Mancur. 1971. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Harvard Economic Studies 124. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Pavlović, Dušan. 2020. "The Political Economy behind the Gradual Demise of Democratic Institutions in Serbia." *Southeast European and Black Sea Studies* 20 (1): 19–39. Doi: 10.1080/14683857.2019.1672929

Pilkington, Hilary. 2016. *Loud and Proud: Passion and Politics in the English Defence League*. Manchester: Manchester University Press. Doi: 10.7765/9781526114013

Pirkkalainen, Päivi. 2023. "'We Hugged Each Other during the Cold Nights': The Role of Affect in an Anti-Deportation Protest Network in Finland." *Social Movement Studies* 22 (1): 46–61. Doi: 10.1080/14742837.2021.1989292

Prelec, Tena. 2020. "The Vicious Circle of Corrosive Capital, Authoritarian Tendencies and State Capture in the Western Balkans." *Journal of Regional Security* 15 (2): 167–198. Doi: 10.5937/jrs15-25716

Rapley, Tim. 2004. "Interviews." In *Qualitative Research Practice*, edited by Clive Seale, Giampietro Gobo, Jaber Gubrium, and David Silverman, 15–33. London: SAGE Publications Ltd. Doi: 10.4135/9781848608191.d5

Reuters. 2025. "Tens of Thousands Protest in Belgrade." *Voice of America*, January 12. https://www.voanews.com/a/tens-of-thousands-protest-in-belgrade/7934158.html

Seal, Alexander. 2016. "Thematic Analysis." In *Researching Social Life*, 4th ed., edited by G. Nigel Gilbert and Paul Stoneman. London: Sage.

Sleat, Matt. 2013. "Hope and Disappointment in Politics." *Contemporary Politics* 19 (2): 131–145. Doi: 10.1080/13569775.2013.785826

"Student Demands." n.d. Accessed August 21, 2025. https://studentskizahtevi.com/eng/

Thrift, Nigel J., and Ash Amin. 2013. *Arts of the Political: New Openings for the Left*. Durham and London: Duke University Press. Doi: 10.1515/9780822399056

Tilly, Charles. 1978. *From Mobilization to Revolution*. New York: Random House.

Wetherell, Margaret. 2012. *Affect and Emotion: A New Social Science Understanding*. London: SAGE.

Wetherell, Margaret, Alex McConville, and Tim McCreanor. 2019. "Defrosting the Freezer and Other Acts of Quiet Resistance: Affective Practice Theory, Everyday Activism and Affective Dilemmas." *Qualitative Research in Psychology* 17 (1): 13–35. Doi: 10.1080/14780887.2019.1581310

Wulff, Stephen, Mary Bernstein, and Verta Taylor. 2014. "New Theoretical Directions from the Study of Gender and Sexuality Movements: Collective Identity, Multi-Institutional Politics, and Emotions." In *The Oxford Handbook of Social Movements*, 1st ed., edited by Donatella Della Porta and Mario Diani, 108–130. Oxford: Oxford University Press. Doi: 10.1093/oxfordhb/9780199678402.013.59

Zald, Mayer N., and John D. McCarthy. 2017. *Social Movements in an Organizational Society*. 1st ed. London and New York: Routledge. Doi: 10.4324/9781315129648

Luka Božović

ULOGA EMOCIJA I AFEKTA U STUDENTSKOM PROTESTU U SRBIJI

APSTRAKT

Ovaj rad istražuje afektivne i emocionalne dimenzije studentskih protesta u Srbiji 2024–2025. Oslanjajući se na etnografski terenski rad i polustrukturirane intervjue, istraživanje ispituje kako su emocije oblikovale mobilizaciju, učešće i istrajnost unutar pokreta. Smeštajući slučaj u širu literaturu o društvenim pokretima, emocijama i teoriji afekta, studija dovodi u pitanje racionalistička objašnjenja zasnovana na logici troškova i koristi, pokazujući, umesto toga, kako su afektivne prakse, poput grljenja ili deljenja hrane, proizvele otelotvorena iskustva jedinstva i demokratske mogućnosti. Rezultati pokazuju da „negativne" emocije, poput straha ili bola, nisu demobilisale učesnike, već su se transformisale u kolektivnu snagu i izdržljivost. Štaviše, nada se pojavila kao afektivni ishod zajedničkog iskustva, podstičući političku maštu i verovanje u promene. Studija tvrdi da je razumevanje afektivnih dimenzija protesta neophodno za razumevanje kako se demokratski potencijal može reaktivirati čak i u hibridnim ili autoritarnim režimima. Srpski studentski pokret tako otkriva

kako afekt i emocije mogu generisati solidarnost, transformisati društvene odnose i otvoriti nove horizonte političkih mogućnosti.

KLJUČNE REČI: studentski protest, afekat, emocije, društveni pokreti, nada, autoritarizam

UDK 159.923: 316.334.3(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch11

Danijel Sporea*

Fakultet političkih nauka
Univerzitet u Beogradu

Evolucija i transformacija kulta ličnosti u Srbiji: od institucionalnog autoriteta do simboličke personalizacije vlasti

APSTRAKT

Ovo poglavlje za predmet istraživanja ima transformaciju kulta ličnosti kao višedimenzionalnog političkog fenomena u Srbiji. Shodno tome, obuhvata komparativnu analizu četvorice lidera – Josipa Broza Tita, Slobodana Miloševića, Zorana Đinđića i Aleksandra Vučića. Cilj poglavlja je da objasni kako se kult ličnosti oblikuje u različitim političkim i institucionalnim kontekstima, što će se postići primenom analitičkog okvira, koji uključuje simboličku moć, institucionalnu konfiguraciju, medijatizaciju i emocionalnu mobilizaciju. Analiza pokazuje da se kult ličnosti transformiše od institucionalno utemeljenog autoriteta (Tito), preko nacionalno-mobilizacionog modela (Milošević) i posthumnih formi (Đinđić), sve do savremenog obrasca personalizovane vlasti (Vučić), koji se može razumeti kao medijski posredovan kult ličnosti, zasnovan na sinergiji medijske dominacije, koncentracije moći i performativnog kreiranja političke stvarnosti. Polazi se od hipoteze da kult ličnosti predstavlja dinamičnu konfiguraciju političke moći koja u sebi nosi autoritarni potencijal,

* E-mail: daniel.sporea@gmail.com; https://orcid.org/0009-0000-8103-4963

ali čija konkretna manifestacija zavisi od institucionalnog konteksta, medijske strukture i obrazaca političkog predstavljanja. Rezultati ukazuju na to da se ovaj potencijal u savremenoj Srbiji sve izraženije realizuje kroz procese personalizacije vlasti, slabljenja institucija i koncentracije moći, dok u drugim slučajevima ostaje ograničen na simboličke ili posthumne oblike političke identifikacije. Kult ličnosti se, stoga, ne može razumeti kao devijacija, već kao konstitutivni obrazac građenja političkog autoriteta. Doprinos poglavlja ogleda se u razvoju integrisanog, višedimenzionalnog analitičkog okvira, koji prevazilazi normativne tipologije kulta ličnosti i omogućava njegovo razumevanje kao dinamičnog odnosa između lidera i naroda, u kojem se politički autoritet ne nameće jednostrano, već se performativno proizvodi i stabilizuje kroz medijske, simboličke i institucionalne prakse. Na taj način se pokazuje da kult ličnosti ne počiva samo na strategijama lidera, nego i na društveno posredovanoj potrebi za političkom personifikacijom kolektivnih očekivanja.

KLJUČNE REČI: kult ličnosti, Jugoslavija, Srbija, Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić, Aleksandar Vučić

UVOD

Kult ličnosti se u političkoj teoriji tradicionalno posmatra kao karakteristika autoritarnih i totalitarnih režima, u kojima centralizovana kontrola nad institucijama, medijima i javnim prostorom omogućava stvaranje idealizovane slike političkog lidera (Plamper 2012; Leese 2011). U tim pristupima naglašava se uloga propagande, represije i institucionalne dominacije u građenju političke lojalnosti i kolektivne identifikacije sa vođom. Međutim, savremene političke prakse, naročito u kontekstu medijatizovanih društava i političkih poredaka sa formalno očuvanim demokratskim institucijama, ovakvo razumevanje kulta ličnosti čine uskim i upitnim.

Iako novija literatura ukazuje na prisustvo elemenata kulta ličnosti i izvan klasičnih autoritarnih režima (Rees 2004; Holmgård Sundahl 2022, 2023), ove interpretacije zahtevaju dodatnu preciznost u konceptualnom smislu. S tim u vezi, ovo poglavlje ne polazi od pretpostavke da se kult ličnosti razvija u konsolidovanim liberalnim demokratijama, već pre svega u političkim porecima koji formalno zadržavaju demokratske institucije, ali istovremeno pokazuju izražene tendencije ka personalizaciji vlasti i autokratizaciji (Levitsky & Way 2010; Bieber 2018; Lührmann & Lindberg 2019). U tom kontekstu, savremeni politički razvoj Srbije može se posmatrati kao ilustrativan primer transformacije usmerene ka centralizovanijim i personalizovanijim oblicima vlasti, što otvara prostor za analizu kulta ličnosti kao mehanizma političke legitimizacije.

Iz takvog teorijsko-empirijskog okvira proizlazi i centralni istraživački problem poglavlja: na koji način se kult ličnosti transformiše u političkom razvoju

Srbije i koje dimenzije moći omogućavaju njegovu primenu u različitim istorijskim kontekstima?

Osnovna hipoteza ovog istraživanja jeste da kult ličnosti ne predstavlja jedinstven niti statičan fenomen, već višedimenzionalnu političku praksu u kojoj se prepliću simbolička, institucionalna, medijska i emocionalna dimenzija moći. Umesto normativne podele na „tvrde" i „meke" oblike, predlaže se analitički okvir zasnovan na četiri navedene dimenzije. Ovakav pristup omogućava preciznije razumevanje savremenih oblika političke dominacije i prevazilaženje pojednostavljenih tipologija. U tom smislu, predloženi okvir će u nastavku biti primenjen u komparativnoj analizi četiri paradigmatična politička slučaja – Josipa Broza Tita, Slobodana Miloševića, Zorana Đinđića i Aleksandra Vučića – kao ilustrativnih faza transformacije kulta ličnosti i konfiguracije političke moći u Srbiji – od institucionalno utemeljenog i ideološki podržanog kulta u vreme Tita (Goldstein & Goldstein 2015; Klišmanić 2022; Cvetković 2023), preko nacionalističke mobilizacije i političke mitologizacije tokom vladavine Miloševića (Gordy 1999; Bieber 2005; Subotić 2016), preko posthumne simboličke konstrukcije kod Đinđića kao figure modernizacije (Brunk 2008; Allison, Eylon, Beggan & Bachelder 2009; Pavićević 2015), pa sve do savremene personalizacije vlasti u slučaju Vučića (McAllister 2007; Poguntke & Webb 2018; Passarelli 2019; Smolo 2021). Ovakav izbor objekata posmatranja omogućava analizu transformacije načina na koji se politička moć legitimiše i ostvaruje, uz pretpostavku da se ne radi o diskontinuitetu, već o promeni u kombinovanju resursa moći – od dominantno institucionalnih ka sve izraženijim simboličkim, medijskim i emocionalnim oblicima političke dominacije.

Doprinos poglavlja ogleda se u razvoju integrisanog, višedimenzionalnog analitičkog okvira koji prevazilazi pojednostavljene tipologije kulta ličnosti i omogućava njegovo razumevanje kao dinamične konfiguracije odnosa između lidera, institucija, medija i naroda. Na teorijskom nivou, poglavlje proširuje postojeće pristupe, integrišući teorijske postavke političkog predstavljanja i performativnosti, dok na empirijskom nivou nudi sistematsku analizu transformacija političkog razvoja Srbije kroz prizmu kulta ličnosti. U tom smislu, ključni teorijski doprinos ovog poglavlja ogleda se u rekonceptualizaciji kulta ličnosti kao konfiguracije dimenzija u kontekstu postsocijalističkih društava.

Kada je u pitanju struktura poglavlja, nakon pregleda literature i teorijskog okvira predstaviće se metodološki deo, zatim rezultati studije slučaja, dok će u završnom delu, kroz komparativnu sintezu, biti identifikovani obrasci i tipovi kulta ličnosti.

PREGLED LITERATURE

Istorijske analize ukazuju na to da fenomen obožavanja vladara nije ograničen na savremeni period, već ima duboke korene u predmodernim političkim strukturama (Gagé 1961; Morgan 2017; Tikhomirov 2021). Ipak, savremeni kultovi ličnosti

razlikuju se po tome što su neraskidivo povezani sa masovnom politikom, ideologijom i modernim komunikacionim tehnologijama. U tom smislu, kult ličnosti postaje sastavni deo političkih sistema u kojima se kroz propagandu i rituale proizvodi politička lojalnost i kolektivna identifikacija sa vođom (Márquez 2018).

Nakon završetka Hladnog rata dolazi do značajnog teorijskog zaokreta u proučavanju ovog fenomena. Umesto da se kult ličnosti posmatra isključivo kao karakteristika nedemokratskih režima, novija literatura ukazuje na mogućnost njegovog postojanja i u formalno demokratskim sistemima (Rees 2004; Lu & Soboleva 2014). Ovaj pristup otvara prostor za poređenja različitih političkih konteksta i vodi ka zaključku da se elementi kulta ličnosti mogu razvijati i bez eksplicitne represije. Opisani zaokret podstakao je intenzivnije proučavanje savremenih, „postmodernih" kultova ličnosti, u kojima se u fokusu nalazi politički lider, kao centralna figura javnog života. Kao predmeti analize u dosadašnjim studijama najčešće su se javljali lideri poput Berluskonija (Silvio Berlusconi), Putina (Vladimir Vladimirovič Putin), Orbana (Viktor Orbán), Erdogana (Recep Tayyip Erdoğan), pa čak i Trampa (Donald John Trump) (Caprara, Schwartz, Vecchione & Barbaranelli 2008; Cassiday & Johnson 2013; Pisch 2016; Lofgren 2018; Joppien 2021). Navedeni primeri, uprkos različitim političkim sistemima, pokazuju slične obrasce simboličkog predstavljanja, medijskog brendiranja i populističkog liderstva (Mudde & Kaltwasser 2017).

Postmoderni kult ličnosti može se razumeti kao proizvod simboličke politike, gde politički lider nije samo nosilac vlasti, već i centralni simbol kolektivnog identiteta, nacionalnih mitova i kulturnih narativa (Postoutenko & Stephanov 2021). Reč je o procesu u kojem se politička figura projektuje i internalizuje kao „ikona" koja objedinjuje različite društvene i političke aspiracije, često sa mitskim ili kvazireligijskim elementima (Bottici & Challand 2010).

U tom kontekstu, poseban značaj imaju proučavanja populizma, koja naglašavaju ulogu lidera kao personifikacije „narodne volje" (Mudde & Kaltwasser 2017). Kako ističe Mofit (Benjamin Moffitt), savremeni populistički lideri koriste performativne strategije i emocionalne narative kako bi uspostavili neposredan odnos sa građanima, čime dodatno podstiču procese personalizacije politike (Moffitt 2016). Psihološki mehanizmi ovih procesa povezani su sa političkom mitologizacijom, pri čemu u kriznim vremenima dolazi do aktivacije arhetipskih figura poput heroja, spasitelja ili „oca nacije" (Tikhomirov 2021). Na taj način lideri, koristeći simboličku moć (Bourdieu 2005), proizvode snažne oblike emocionalne identifikacije kroz narativne i medijske strategije.

Percepcija političkih lidera koji nastoje da se predstave u što povoljnijem svetlu može se dodatno razumeti kroz koncept političkog predstavljanja kao skupa diskursa, postupaka i procesa putem kojih se oblikuje i održava politička zajednica (Castiglione 2024). To bi značilo da liderstvo prevazilazi institucionalne okvire i podrazumeva simboličke i komunikacione strategije pomoću kojih se konstruiše autoritet i uspostavlja odnos sa „narodom". Političko delovanje tako poprima dramaturšku dimenziju, u kojoj upravljanje utiscima i javno izvođenje postaju ključni za proizvodnju legitimiteta (Gofman 2000).

Savremeni pristupi dodatno naglašavaju da politička reprezentacija, slično performansu, podrazumeva „činjenje i pokazivanje činjenja", čime se briše granica između slike i stvarnosti (Saward 2017; Thomassen 2019). U tom smislu, predstavljanje ne odražava unapred datu realnost, već aktivno konstituiše i javnost i političke aktere (Castiglione 2024). Performativnost tako postaje ključni mehanizam političke legitimizacije: kroz reprezentativne tvrdnje i njihovu medijsku stabilizaciju, lideri mogu zadobiti status „autentičnih" glasova naroda (Saward 2010), čime se otvara prostor za formiranje kulta ličnosti.

Uprkos rastućem interesovanju za savremene oblike kulta ličnosti, može se uočiti da je, u teorijskom smislu, postjugoslovenski prostor relativno nedovoljno sistematski analiziran. Postojeći radovi se uglavnom fokusiraju na pojedinačne slučajeve ili istorijske periode (Gordy 1999; Morus 2007; Goldstein & Goldstein 2015; Pavićević 2015). Međutim, nedostaje komparativni pristup koji bi omogućio sagledavanje transformacija kulta ličnosti kroz različite političke i društvene kontekste. Stoga bi ovaj rad predstavljao doprinos prevazilaženju navedenih ograničenja, uvođenjem komparativnog i teorijski integrisanog pristupa koji omogućava sagledavanje kulta ličnosti kao dinamičnog i kontekstualno uslovljenog fenomena. Povezujući različite faze političkog razvoja Srbije, kroz jedinstven okvir zasnovan na simboličkoj, institucionalnoj, medijskoj i emocionalnoj dimenziji moći, ovo poglavlje nadograđuje postojeću literaturu i pomaže u razumevanju savremenih, medijski posredovanih i performativno oblikovanih formi političkog autoriteta.

TEORIJSKI OKVIR

U ovom poglavlju pojam *kult ličnosti* neće biti korišćen u normativnom, već u analitičkom smislu – kao koncept koji označava specifičan oblik političke legitimizacije, zasnovan na personalizaciji moći, simboličkoj reprezentaciji i emocionalnoj identifikaciji.

Polazeći od uvida u postojeću literaturu, pristupiće se kultu ličnosti kao višedimenzionalnom fenomenu koji se ne može svesti isključivo na institucionalnu ili represivnu moć. U tom smislu, analitički okvir se zasniva na kombinaciji nekoliko komplementarnih teorijskih pristupa.

Kao prvo, koncept simboličke moći, kako objašnjava Burdije (Pierre Bourdieu), omogućava razumevanje načina na koji politički lideri postaju nosioci kolektivnih značenja i identiteta. Simbolička moć ne počiva na prisili, već na sposobnosti da se određene interpretacije stvarnosti nametnu kao legitimne i opšteprihvaćene (Bourdieu 2005). U kontekstu kulta ličnosti, to znači da vođa ne funkcioniše samo kao politički akter, već i kao simbol koji objedinjuje društvene vrednosti, mitove i kolektivna očekivanja. Kao drugo, teorije populizma naglašavaju ulogu lidera kao centralne figure političke reprezentacije. Politički lider se često pojavljuje kao personifikacija „narodne volje", pri čemu populi-

zam funkcioniše kao ideologija koja društvo deli na „čist narod" i „korumpiranu elitu" (Mudde & Kaltwasser 2017). U vezi sa tim dodatno se ističe performativna dimenzija populističkog liderstva, gde se politička moć ne zasniva samo na institucionalnim pozicijama, već i na načinu javnog nastupa, komunikaciji i sposobnosti lidera da artikuliše političke krize kroz emocionalno i simbolički ubedljiv diskurs (Moffit 2016). Posmatrano iz tog ugla, populističke prakse doprinose jačanju procesa personalizacije politike i otvaraju prostor za formiranje kulta ličnosti. Kao treće, teorije političke performativnosti i predstavljanja, posebno u delu Gofmana (Erving Goffman), pružaju analitičke alate za razumevanje načina na koji politički lideri „igraju" svoje uloge u javnom prostoru. Političko liderstvo se u ovom kontekstu posmatra kao niz simboličkih i komunikacionih praksi pomoću kojih se gradi autoritet i održava odnos sa publikom (Goffman 2000). U okviru performativnog pristupa, političko predstavljanje se razume kao javni čin kreiranja političke stvarnosti (Gluhovic, Jestrovic, Rai & Saward 2021). Naime, lideri kroz reprezentativne tvrdnje ne odražavaju već postojeći „narod", već ga aktivno konstituišu tako što te tvrdnje stabilizuju kroz vizuelne i estetske forme (Saward 2017). Ovaj proces se učvršćuje kroz performativne prakse – govor, gest, medijsku prisutnost i rituale – kroz koje se politički autoritet javno manifestuje. Političko predstavljanje istovremeno konstituiše i „javnost" i politički subjekt, čineći performativnost ključnim mehanizmom političke legitimizacije (Gluhovic et al. 2021). Uzevši u obzir prethodno navedene činjenice, političko delovanje Tita, Miloševića i Vučića može se razumeti kao različit intenzitet i oblik performativnog stvaranja političkog legitimiteta. Kod Tita je performativnost bila institucionalizovana kroz rituale i masovne manifestacije koje su oblikovale kolektivni identitet. U slučaju Miloševića, ona poprima mobilizacioni karakter kroz nacionalističke narative i političke skupove, dok se kod Vučića ispoljava kroz kontinuiranu medijsku prisutnost i kontrolu javnog diskursa. Nasuprot tome, političko delovanje Zorana Đinđića pokazuje ograničenije oslanjanje na performativne mehanizme, zbog čega se simbolička konstrukcija njegovog lika intenzivira tek posthumno.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Metodološki pristup poglavlja zasniva se na kvalitativnoj komparativnoj analizi, koja omogućava sagledavanje transformacije kulta ličnosti kroz različite istorijske i političke kontekste. Istraživanje kombinuje elemente komparativne analize, diskurzivne analize i analize medija, uz uvažavanje uloge komemorativnih praksi i političkih narativa u oblikovanju javne percepcije lidera.

Analizirani slučajevi – Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić i Aleksandar Vučić – odabrani su na osnovu tri ključna kriterijuma: (1) centralna pozicija u političkom sistemu i visok stepen personalizacije vlasti; (2) prisustvo izraženih elemenata simboličke reprezentacije liderstva; (3) reprezentativnost u smislu različitih istorijskih faza i konfiguracije političke moći u Srbiji. Ovakav

izbor omogućava analizu kontinuiteta i promena u načinu na koji se kult ličnosti formira, institucionalizuje i transformiše kroz vreme, sa ciljem da se utvrdi na koji način kombinovanje različitih dimenzija moći oblikuje njegove konkretne manifestacije u različitim istorijskim okolnostima. Rezultati uporedne analize četiri navedena slučaja trebalo bi da ukažu na sličnosti i razlike, posebno u pogledu odnosa između dimenzija moći. Za potrebe istraživanja koristiće se i diskurzivna analiza, koja se fokusira na političke narative, reprezentativne tvrdnje i načine konstruisanja „naroda" i političke legitimnosti, kao i analiza medija, koja ispituje obrasce reprezentovanja lidera, stepen njihove prisutnosti i komunikacione strategije u okviru tradicionalnih i elektronskih medija. Dodatno, analiza uključuje i elemente interpretacije komemorativnih praksi i simboličkih reprezentacija, naročito u slučaju posthumne konstrukcije političkog nasleđa.

Kada su u pitanju ključni pojmovi, kult ličnosti se operacionalizuje kroz četiri analitičke dimenzije:

1. simbolička dimenzija – konstrukcija političkih mitova, narativa i reprezentativnih tvrdnji kojima se lider pozicionira kao nosilac kolektivnih značenja;
2. institucionalna dimenzija – stepen kontrole nad političkim i nezavisnim institucijama, kao i nivo koncentracije političke moći;
3. medijska dimenzija – način i intenzitet reprezentovanja lidera u javnom prostoru, uključujući medijsku dominaciju i strategije vidljivosti;
4. emocionalna dimenzija – oblici afektivne mobilizacije, identifikacije i personalne lojalnosti građana prema lideru.

Ovakva operacionalizacija omogućava sistematsko poređenje slučajeva i precizno mapiranje načina na koji se različite dimenzije moći međusobno kombinuju u formiranju kulta ličnosti.

POJAM KULTA LIČNOSTI: KLJUČNE DEFINICIJE

Pre nego što pristupimo razradi teze, najpre ćemo u kratkim crtama definisati pojam kulta ličnosti, odnosno njegovo značenje. Kult ličnosti je termin koji označava preterano obožavanje i idealizaciju jednog političkog vođe. U moru definicija koje su dali mnogobrojni istraživači, čini nam se da definicija koju je Plamper (Jan Plamper) ponudio, barem u osnovi našeg rada, približno odgovara slici kulta ličnosti koju smo analizirali. Naime, autor kult ličnosti definiše kao „božansko veličanje modernog političkog lidera tehnikama masovnih medija i prekomernim narodnim obožavanjem ovog lidera" (Plamper 2004, 33). Iz navedenog može se zaključiti da izgradnja idealizovane slike vođe, često uz manipulaciju medijima i društvenim mrežama, kao i uz korišćenje isceniranih spektakala i patriotskih prikaza, postaje ključni element za definisanje kulta ličnosti. Ova idealizacija, analizirana u kontekstu postmodernog društva, bitna je za razumevanje kako se konstruiše i potvrđuje harizmatični autoritet, te kako

se kultovi manifestuju u savremenom društvu. To nas dalje dovodi do zaključka da je kult ličnosti povezan sa harizmom ličnosti, naročito u kontekstu Veberovog (Maximilian Carl Emil Weber) pojma harizme (Veber 1976, 191–195). Sa tog aspekta, neki istraživači koji proučavaju kult ličnosti smatraju da „uspešna retorika i simboli" utiču na stvaranje „harizme", „legitimiteta", ali i „hegemonije", čime politički lideri stiču podršku za sebe i svoje politike, negujući kolektivne etničke, nacionalne ili klasne identifikacije (Wedeen 2019). Tome treba dodati, da konceptualizacija kultova političkih vođa, u „dodiru" sa propagandom i ritualima, na način da se vođa prikazuje u pozitivnom svetlu i dokazuje njegovo obožavanje, neminovno postaje deo mehanizama za formiranje kulta (Márquez 2018). Ipak, može se zapaziti da je preterana pohvala vođe zapravo neophodan element za definisanje sopstvenog kulta koji pomaže u razlikovanju kultova ličnosti od drugih, povremenih izraza divljenja prema političkom vođi.

Na kraju, u skladu sa „tradicijom" većine istraživača koji se bave fenomenom kulta ličnosti, imamo „obavezu" da, osim pozivanja na Veberov koncept harizme i harizmatičnosti vođe, spomenemo i uobičajeno značenje ovog termina. Naime, pojam „kult ličnosti" nastao je na prostoru Sovjetskog Saveza, gde je stekao negativnu konotaciju. Termin „kult ličnosti" (rus. *kul't lichnosti*) postao je popularan nakon „Tajnog govora" sovjetskog lidera Nikite Hruščova (Никúта Сергéевич Хрущёв) na Dvadesetom kongresu Komunističke partije Sovjetskog Saveza (rus. *Коммунисти́ческая па́ртия Сове́тского Сою́за*) 1956. godine, kada ga je koristio da objasni konsolidaciju Staljinove lične diktature, zloupotrebe moći koje su usledile, ali i izuzetno obožavanje Staljina. Odmah nakon ovog govora, kult ličnosti postao je negativna osobina komunizma koja nije bila korišćena samo kao oružje od strane kritičara Sovjetskog Saveza i „narodnih demokratija", već je i dalje reprodukovana u popularnoj kulturi i akademiji, gotovo sve do danas (Tikhomirov 2021).

KULT LIČNOSTI JOSIPA BROZA TITA: INSTITUCIONALNA DOMINACIJA I SIMBOLIČKA INTEGRACIJA

Josip Broz Tito bio je najpre premijer (1943–1953), a potom i doživotni predsednik (1953–1980) Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) (Trošt 2021). Tokom svoje višedecenijske vladavine uspešno je uspostavio jedan od najsnažnijih i najdugotrajnijih kultova ličnosti u socijalističkoj Evropi. Njegov kult nije bio samo sredstvo konsolidacije lične moći, već i ključni element u oblikovanju i održavanju jugoslovenske državne ideologije i jedinstva unutar kompleksne, etnički i kulturno raznolike federacije (Zbuchea 2001). Fenomen Tita kao političkog lidera stoga se ne može odvojiti od institucionalno konstruisanog i dugotrajno održavanog kulta ličnosti, koji je u periodu socijalističke Jugoslavije imao gotovo sakralne dimenzije.

Simbolička moć kao temelj kulta

Simbolička dimenzija Titovog kulta predstavlja njegov osnovni i neizostavni element. Već tokom Drugog svetskog rata započinje konstrukcija mita o Titu kao vođi koji prevazilazi političku funkciju i postaje simbol zajedništva i otpora (Goldstein & Goldstein 2015; Trošt 2021; Cvetković 2023). Kroz narative o herojskoj borbi, požrtvovanosti i istorijskoj misiji, Tito se konstituiše kao figura „oca nacije", ali i kao nadnacionalni simbol bratstva i jedinstva (Velikonja & Perica 2012). U tom smislu, njegov kult nije bio samo politički projekat, već i simbolički okvir kroz koji se artikulisao identitet jugoslovenske države.

Institucionalna moć i formalizacija autoriteta

Za razliku od savremenih primera, kod Tita je simbolička moć bila snažno podupirana institucionalnim mehanizmima. Kult ličnosti bio je sistematski ugrađen u strukture države, partije i društva, čime je postao sastavni deo političkog poretka (Lu & Soboleva 2014). Njegovo imenovanje za doživotnog predsednika 1974. godine, uz objedinjavanje funkcija šefa države, vrhovnog komandanta i partijskog lidera, predstavlja vrhunac institucionalizacije lične vlasti (Đukić 1990; Cvetković 2023). Sličan obrazac u regionu iste godine je sledio i Čaušesku (Nicolae Ceaușescu) u Socijalističkoj Republici Rumuniji (Linz & Stepan 1998). Iz tog ugla, kult nije bio samo izraz personalizacije moći, već i temelj legitimnosti režima kroz figuru vođe – što odgovara Veberovoj koncepciji harizmatske vlasti, ali u formi koja je institucionalno stabilizovana i integrisana u sam sistem (Veber 1976).

Medijatizacija i politički rituali

Medijatizacija Titovog kulta odvijala se kroz kontrolisane i centralizovane kanale političke komunikacije. Državni mediji, obrazovni sistem i kulturne institucije imali su ključnu ulogu u reprodukciji njegove slike kao idealnog lidera (Goldstein & Goldstein 2015). Posebno značajni bili su politički rituali poput Dana mladosti i Štafete mladosti, koji su funkcionisali kao simbolički događaji kolektivne identifikacije (Panić 2008). Ove manifestacije nisu bile samo propagandni instrumenti, već i ritualizovani oblici političke lojalnosti, nalik liturgijskim praksama, kroz koje se obnavljala veza između vođe i društva (ibid). Ovi rituali nisu samo odražavali jedinstvo jugoslovenskog društva, već su ga aktivno proizvodili kroz simboličku konstrukciju „naroda" (Saward 2010), okupljenog oko figure vođe. Istovremeno, masovne manifestacije poput Dana mladosti mogu se razumeti kao pažljivo režirani politički performansi u kojima se autoritet lidera javno izvodi i kolektivno potvrđuje (Gofman 2000; Castiglione 2024).

Emocionalna mobilizacija i kolektivna identifikacija

Emocionalna dimenzija kulta ličnosti manifestovala se kroz snažan osećaj zajedništva i identifikacije sa vođom. Kroz rituale, narative i simboličke prakse, građani su učestvovali u kolektivnom iskustvu koje je prevazilazilo racionalno političko opredeljenje. Kult je funkcionisao kao mehanizam integracije različitih društvenih grupa, stvarajući afektivnu vezu između lidera i populacije. Ova dimenzija bila je ključna za održavanje političke stabilnosti u kontekstu etničke i kulturne heterogenosti Jugoslavije (Velikonja & Perica 2012).

Posthumna reprodukcija kulta

Nakon Titove smrti 1980. godine, njegov kult nije nestao, već se transformisao kroz procese kolektivnog sećanja i simboličke reprodukcije. Kroz slogane poput „I posle Tita – Tito", kao i kroz kulturne i medijske prakse, održavana je njegova prisutnost u javnom prostoru (Panić 2008). Međutim, odsustvo harizmatičnog lidera i rastuće političke i ekonomske krize doprineli su postepenom slabljenju integrativne funkcije njegovog kulta, otvarajući prostor za pojavu konkurentskih nacionalnih narativa (Velikonja & Perica 2012). Ipak, elementi Titovog kulta opstaju i nakon raspada Jugoslavije, posebno kroz fenomene jugonostalgije i kulture sećanja (Velikonja 2008; Kuljić 2011). U tom smislu, njegov kult prevazilazi period njegove vladavine i nastavlja da funkcioniše kao simbolički resurs u savremenim političkim i društvenim interpretacijama prošlosti.

Analiza pokazuje da je kult ličnosti Josipa Broza Tita zasnovan na snažnoj interakciji svih dimenzija, pri čemu simbolička moć predstavlja njegov temelj, dok institucionalna dominacija omogućava njegovu stabilnost i dugotrajnost. U poređenju sa savremenim primerima, Titov kult karakteriše visok stepen institucionalizacije i centralizacije, što ga čini paradigmatičnim primerom „klasične" konfiguracije kulta ličnosti, u kojoj su sve dimenzije maksimalno razvijene i međusobno usklađene.

KULT LIČNOSTI SLOBODANA MILOŠEVIĆA: NACIONALISTIČKA MOBILIZACIJA I KRIZNA PERSONALIZACIJA VLASTI

Slobodan Milošević na političkoj sceni tadašnje SFRJ najpre postaje predsednik Predsedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije (CKSKS) 1986. godine, kao i član Predsedništva CK Saveza komunista Jugoslavije (CKSKJ). Na izborima sa više formalnih kandidata, velikom većinom izabran je za predsednika Predsedništva SR Srbije 1989. godine.

Ujedinjenjem Saveza komunista Srbije (SKS) i Socijalističkog saveza radnog naroda Srbije (SSRNS) 1990. godine nastaje Socijalistička partija Srbije (SPS), na čijem čelu je bio Slobodan Milošević. Iste godine, na prvim višestranačkim

predsedničkim izborima u Srbiji, kao kandidat SPS-a osvojio je 65,34% glasova i postao prvi predsednik Republike Srbije. Za predsednika Savezne Republike Jugoslavije izabran je u Saveznoj skupštini 1997. godine i na toj funkciji ostao do 5. oktobra 2000. godine, kada je, pod pritiskom javnosti, priznao poraz na predsedničkim izborima održanim 24. septembra iste godine (Istinomer n.d.a).

Kult ličnosti Slobodana Miloševića bio je usko povezan sa nacionalističkom mitologijom, kroz koju je promovisao sebe kao zaštitnika srpskog naroda i nacionalnih interesa (Morus 2007). Ovaj kult imao je višeslojnu strukturu, oslanjajući se istovremeno na tradicionalne i religijske simbole, ali i na savremene medijske strategije.

Simbolička moć kao temelj kulta

Simbolička dimenzija Miloševićevog kulta zasniva se na konstrukciji narativa o zaštitniku srpskog naroda i branitelju nacionalnih interesa (Morus 2007). Kroz reinterpretaciju istorijskih mitova, posebno mita o Kosovu, Milošević se pozicionira kao figura koja obnavlja „istorijsku pravdu" i kolektivno dostojanstvo (Bieber 2002). Njegov govor na Gazimestanu 1989. godine predstavlja ključni simbolički trenutak kojim se uspostavlja narativ Srbije kao žrtve i nosioca istorijske misije (Telegraf 2019). Na taj način, simbolička moć ne proizlazi iz integrativne ideologije, kao kod Tita, već iz ekskluzivnog nacionalnog identiteta i antagonizacije „drugih" (Vujačić 2015). U tom smislu, Miloševićev politički uspon može se tumačiti kroz koncept reprezentativnih tvrdnji, budući da je diskursom o „ugroženom narodu" aktivno konstruisao politički subjekt za koji tvrdi da ga predstavlja (Saward 2010). Istovremeno, posmatrano kroz Gofmanov (Gofman 2000) dramaturški okvir, masovni mitinzi i politički govori funkcionišu kao performativni događaji u kojima se politička legitimnost proizvodi kroz javno izvođenje, pri čemu takvi performansi istovremeno konstituišu i samu „publiku" kao politički kolektiv.

Institucionalna moć i kontrola političkog sistema

Milošević je vlast konsolidovao kroz kontrolu političkih institucija i transformaciju partijskog sistema. Osnivanjem Socijalističke partije Srbije i pobedom na prvim višestranačkim izborima 1990. godine uspostavlja formalni demokratski okvir, koji u praksi funkcioniše kao centralizovan sistem vlasti (Istinomer n.d.a). Iako institucionalni okvir nije dostizao određeni nivo centralizacije karakterističan za socijalistički period, politička moć bila je snažno personalizovana, uz ograničavanje političkog pluralizma i potiskivanje opozicije (Gordy 1999). U tom smislu, institucionalna dimenzija kulta bila je manje stabilna, ali i dalje ključna za održavanje njegove dominacije.

Medijatizacija i propaganda

Za razliku od Titovog perioda, medijatizacija Miloševićevog kulta bila je izrazito instrumentalizovana i usmerena ka propagandi. Kontrola nad državnim medijima, posebno Radio-televizijom Srbije, omogućila je sistematsku proizvodnju slike lidera kao racionalnog, odlučnog i neophodnog u kriznim okolnostima (Gordy 1999; Thompson 1999). Istovremeno, mediji su korišćeni za delegitimaciju političkih protivnika i konstrukciju unutrašnjih i spoljašnjih neprijatelja (Perišić 2010). Ovakav model medijatizacije ukazuje na prelazak sa ritualizovanih oblika reprezentacije ka intenzivnijim i konfliktnim medijskim strategijama.

Emocionalna mobilizacija i politika straha

Emocionalna dimenzija Miloševićevog kulta zasniva se na mobilizaciji straha, nesigurnosti i osećaja ugroženosti. U kontekstu ratova i društvene krize, politička retorika bila je usmerena ka homogenizaciji društva kroz konstrukciju slike permanentne pretnje. Ovakva emocionalna mobilizacija omogućila je stvaranje snažne političke baze, ali i legitimizaciju autoritarnih mera (Nedeljković 2006; Đurišić Bečanović 2020). Za razliku od integrativnog afekta zajedništva kod Tita, ovde dominiraju afektivna polarizacija i antagonizam.

Analiza pokazuje da kult ličnosti Slobodana Miloševića predstavlja transformaciju „klasičnog" modela kulta ka obliku uslovljenom krizom i raspadom političkog poretka. Iako simbolička moć ostaje njegov nužni temelj, ona se ovde artikuliše kroz nacionalističku mitologiju i konfliktne narative. Institucionalna moć manje je stabilna nego u Titovom slučaju, dok medijatizacija i emocionalna mobilizacija dobijaju izraženiju i radikalniju ulogu. Ovakva konfiguracija ukazuje na prelaz ka modelu kulta ličnosti koji je manje integrativan, a više konfliktan i mobilizacioni, čime se postavlja temelj za razumevanje savremenih oblika personalizacije vlasti u Srbiji.

POSTHUMNI KULT ZORANA ĐINĐIĆA: SIMBOLIČKA KONSTRUKCIJA I POLITIKA SEĆANJA

Političku karijeru Zoran Đinđić započeo je osnivanjem Demokratske stranke 1990. godine, zajedno sa drugim srpskim disidentima, a kasnije je postao njen predsednik (zorandjindjic.org). Iako je tokom devedesetih godina bio politički aktivan i značajan akter na tadašnjoj političkoj sceni, ključnu ulogu odigrao je na predsedničkim izborima Savezne Republike Jugoslavije u septembru 2000. godine i tokom demonstracija 5. oktobra (Luteijn 2016), koje su dovele do pada Miloševićevog režima, a potom i do njegovog izručenja Međunarodnom sudu za ratne zločine u Hagu (Partos 2003). Na parlamentarnim izborima u Srbiji u decembru 2000. godine predvodio je široku Demokratsku opoziciju Srbije (18 stranaka) do pobede (zorandjindjic.org), a već naredne godine postao je premijer Srbije.

Kao lider koji je predvodio zemlju kroz turbulentne tranzicione procese, nakon smrti 12. marta 2003. godine posthumno je postao simbol borbe za demokratiju, evropske vrednosti i modernizaciju (Pavićević 2015). Iako nije izgradio klasičan kult ličnosti u autoritarnom smislu, njegova smrt dovela je do formiranja specifičnog posthumnog kulta, koji se oblikovao kroz komemorativne prakse, diskurs o njegovom političkom delovanju i interpretacije njegove ličnosti u okviru kolektivnog sećanja. Ovaj proces odvija se na preseku političke simbolike, medijske estetizacije i demokratskog narativa (Katz 2009; Pavićević 2015).

Simbolička moć kao temelj posthumnog kulta

Simbolička dimenzija Đinđićevog kulta zasniva se na njegovom posthumnom pozicioniranju kao simbola demokratije, evropskih integracija i modernizacije (Pavićević 2015). Kroz javni diskurs i političke interpretacije, njegova ličnost transformiše se u normativni ideal – „šta je Srbija mogla biti" – čime prelazi iz sfere političkog liderstva u sferu političkog mita. Njegova smrt omogućava konstrukciju narativa mučenika, u kojem se politički život i nasilna smrt povezuju sa višim društvenim ciljevima (Allison et al. 2009), čime simbolička moć postaje dominantan, gotovo jedini nosilac njegovog kulta.

Odsustvo institucionalne moći

Za razliku od Tita i Miloševića, Đinđićev kult ne počiva na institucionalnoj kontroli niti na dugotrajnoj personalizaciji vlasti. Iako je kao premijer posedovao političku moć, ona nije bila stabilizovana niti institucionalizovana u meri koja bi omogućila razvoj klasičnog kulta ličnosti. Upravo zbog toga, njegov kult nastaje tek nakon smrti, kada se politički autoritet transformiše u simbolički resurs (Udisi 2025). Odsustvo institucionalne dimenzije ovde ne znači odsustvo kulta, već ukazuje na specifičnu konfiguraciju njegovih elemenata.

Medijatizacija i estetizacija sećanja

Mediji u oblikovanju posthumnog kulta Zorana Đinđića imali su ključnu ulogu. Kroz narative o reformama, borbi protiv korupcije i evropskoj orijentaciji, njegova politička biografija biva reinterpretirana i estetizovana (Pavićević 2015). Savremene medijske forme, uključujući dokumentarne i igrane sadržaje, dodatno učvršćuju njegovu simboličku poziciju u javnom prostoru. Tako je nedavno na televizijskim ekranima prikazan politički triler „Sablja", koji tematizuje ubistvo Zorana Đinđića. Naziv serije upućuje na istoimenu policijsku akciju iz 2003. godine, usmerenu na identifikaciju i hapšenje osoba osumnjičenih za atentat na premijera (RTS 2024). Kolektivna sećanja na Đinđića, oblikovana kroz ovakve narative (Pavićević 2015), bila su ključna za formiranje posthumnog političkog

mita, jer su omogućila društvu da se poveže sa idejama za koje se zalagao i za koje je na kraju izgubio život. Fraze poput „Đinđićev put" i „Šta bi danas Zoran rekao" (Novi magazin 2020) funkcionišu kao političke mantre koje nadilaze konkretne politike i prelaze u simboličku sferu. Ovaj oblik simboličke politike zasniva se na kolektivnim emocionalnim identifikacijama (Alexander 2010), kroz koje se političko značenje oblikuje i stabilizuje u javnom prostoru. Za razliku od propagandnog modela iz prethodnih perioda, medijatizacija ovde funkcioniše kroz pluralne i često konkurentske interpretacije, ali sa relativno stabilnim osnovnim narativom o „propuštenoj modernizaciji".

Emocionalna mobilizacija i kultura sećanja

Emocionalna dimenzija Đinđićevog kulta manifestuje se kroz komemorativne prakse i kolektivno sećanje. Godišnje komemoracije, javne šetnje, aktivnosti organizacija poput Fondacije „Dr Zoran Đinđić", kao i simboličko imenovanje javnih prostora, poput Bulevara Zorana Đinđića na Novom Beogradu, predstavljaju ključne mehanizme održavanja njegovog kulta (Assmann 2006; Katz 2009). Ovi oblici delovanja stvaraju afektivnu vezu između građana i njegove političke zaostavštine, kroz koju se njegovo nasleđe internalizuje kao skup političkih i moralnih orijentira. U tom smislu, kult se reprodukuje kroz emocije gubitka, nade i identifikacije.

Iz perspektive teorije političke performativnosti, posthumni kult Zorana Đinđića može se razumeti kao naknadna simbolička i diskurzivna konstrukcija političkog značenja, u kojoj se kroz komemorativne prakse i javni diskurs retroaktivno uspostavlja njegova reprezentativna uloga (Gofman 2000). Međutim, ovde nije reč o refleksiji unapred datog političkog identiteta, već o njegovom kontinuiranom konstituisanju, pri čemu upravo ove prakse proizvode i stabilizuju „demokratski subjekt" koji se sa tim nasleđem identifikuje (Saward 2010; Castiglione 2024).

Analiza slučaja Zorana Đinđića ukazuje na mogućnost postojanja kulta ličnosti izvan klasičnih autoritarnih okvira. Njegov kult gotovo je u potpunosti zasnovan na simboličkoj moći, uz minimalno prisustvo institucionalne dimenzije, dok medijatizacija i emocionalna mobilizacija imaju ključnu ulogu u njegovom održavanju. Ovakva konfiguracija potvrđuje da kult ličnosti nije nužno vezan za represivne mehanizme vlasti, već može nastati i kroz demokratske i pluralne procese, pre svega kao proizvod simboličkih i interpretativnih borbi u javnom prostoru. Time Đinđićev slučaj predstavlja paradigmatičan primer „posthumnog" kulta, ali i važan analitički kontrapunkt prethodnim modelima.

KULT LIČNOSTI ALEKSANDRA VUČIĆA: SIMBOLIČKA MOĆ, POLITIČKA PERFORMATIVNOST I MEDIJSKA DOMINACIJA

Politička scena Srbije nakon ubistva Zorana Đinđića 2003. godine ulazi u period institucionalne i simboličke nestabilnosti. Đinđić je u javnom i političkom

imaginarijumu predstavljao ključni simbol postoktobarske tranzicije i demokratske modernizacije, a njegova smrt ostavlja izražen politički i simbolički vakuum. U narednom periodu taj prostor nije bio stabilno popunjen, budući da su liderstva Borisa Tadića[1] i Tomislava Nikolića[2] ostala pretežno institucionalna i tranziciona, bez kapaciteta da proizvedu snažan personalizovani politički autoritet. Tek sa usponom Aleksandra Vučića dolazi do jasnije reartikulacije političkog liderstva kroz obnovu personalizacije politike. Njegov uspon može se tumačiti kao popunjavanje simboličko-političkog vakuuma, ali i kao početak konsolidacije centralizovanog političkog autoriteta. Koristeći prednosti digitalne ere, on ne samo da popunjava ovaj vakuum, već razvija specifičan oblik kulta zasnovan na političkoj naraciji i emocionalnoj povezanosti, artikulisanoj kroz populistički okvir odnosa sa „narodom". Takav model poprima oblik medijski posredovanog kulta ličnosti, utemeljenog na sinergiji medijske dominacije, koncentracije moći i performativne proizvodnje političke realnosti.

Politički uspon Aleksandra Vučića započinje 1993. godine ulaskom u Srpsku radikalnu stranku (SRS), nakon čega sa Tomislavom Nikolićem učestvuje u osnivanju Srpske napredne stranke (SNS), čiji kasnije postaje lider. Na funkciju ministra odbrane i prvog potpredsednika Vlade za borbu protiv korupcije i kriminala dolazi 2012. godine, a 2014. postaje predsednik Vlade Republike Srbije. Na predsedničkim izborima 2017. godine izabran je za predsednika Srbije, dok 2022. godine osvaja drugi mandat u prvom krugu (Istinomer n.d.c).

Simbolička moć i konstrukcija političkog autoriteta

Jedan od ključnih elemenata Vučićeve političke dominacije jeste konstrukcija narativa o lideru kao „faktoru stabilnosti" (Bjeloš 2017), što predstavlja specifičan oblik Burdijeve simboličke moći. Kroz simboliku, nacionalističke narative i emotivne poruke, stvorena je atmosfera u kojoj je on postao simbol stabilnosti i snage, dok su protivnici često predstavljani kao pretnja nacionalnoj bezbednosti i teritorijalnom integritetu. Diskreditovanjem svojih političkih konkurenata, Vučić ih je često dovodio u vezu sa nepopularnim ili omraženim ličnostima, ali i institucijama koje izazivaju negativna osećanja (Slavujević 2009, 109). Ovaj pristup je naročito vidljiv u njegovoj politici prema Kosovu, EU i Zapadu, kao i u obraćanjima koja se često fokusiraju na teme nacionalne suverenosti i teritorijalnog integriteta. Jedan od primera jeste godina potpisivanja sporazuma sa Kosovom, u kojoj su izraženi motivi patriotizma i nacionalnih

1 Tadić je prvi put izabran za predsednika Srbije na predsedničkim izborima 27. juna 2004. godine na mandat od četiri godine, dok je drugi petogodišnji mandat dobio pobedom u drugom krugu predsedničkih izbora 2008. (Socijaldemokratska stranka).

2 Tomislav Nikolić za predsednika države izabran je na prevremenim izborima u maju 2012. godine kao kandidat Srpske napredne stranke. Na funkciji je bio do 31. maja 2017. (Istinomer n.d.b).

interesa. Spremnost na kompromis kako bi se pronašlo rešenje „koje ne bi bilo jednostrano i koje bi uvažilo i srpske interese", uz isticanje da „neće dozvoliti da Albanci dobiju sve, a da Srbija i Srbi izgube sve i budu poniženi" (BSC happy portal 2018), utemeljuje ideju odbrane nacionalnih interesa. Takav pristup predstavlja strateški potez, ukorenjen u Vučićevom političkom imidžu i percepciji njegovog liderstva. Sa druge strane, odnos prema evropskim integracijama poprima izrazito ambivalentan karakter. Iako se formalno održava proevropski kurs, proces pristupanja Evropskoj uniji već duže vreme stagnira, uz ograničen napredak u ključnim poglavljima i sve češće političke tenzije u odnosima sa Briselom (EC 2022; EC 2025). U tom smislu, koncept stabilokratije (Bieber 2018; Arman 2023) ukazuje na to da se proces evropskih integracija u Srbiji odvija paralelno sa trendovima autokratizacije (Nord, Altman, Fernandes, Good & Lindberg 2026), pri čemu EU okvir ne figurira kao transformativni mehanizam demokratizacije, već kao resurs političke stabilizacije režima (Bieber 2018). Takav model pokazuje se kao problematičan, jer umesto jačanja demokratskih reformi doprinosi njihovom usporavanju i eroziji institucija, uz istovremenu koncentraciju moći u rukama lidera koji se predstavlja kao ključni garant stabilnosti, oslanjajući se na populistički narativ o sopstvenoj nezamenjivosti (Moffitt 2016). Ovakva dinamika omogućava Vučiću da istovremeno održava spoljnopolitički legitimitet kroz deklarativnu posvećenost integracijama, dok na unutrašnjem planu – kroz pitanje Kosova i narativ o pritiscima spolja – učvršćuje sopstvenu poziciju zaštitnika nacionalnih interesa, čime se dodatno naglašava njegov simbolički autoritet.

Institucionalna dominacija i empirijski indikatori autokratizacije

Iako formalni demokratski okvir u Srbiji ostaje očuvan, politička praksa ukazuje na izraženu koncentraciju moći i postepenu eroziju institucionalnih mehanizama kontrole. U tom smislu, politički sistem se sve češće analizira kroz koncept kompetitivnog autoritarizma ili procesa autokratizacije u kojem formalne institucije opstaju, ali njihova funkcionalna autonomija slabi (Levitsky & Way 2010; Bieber 2018; Lührmann & Lindberg 2019). U prilog tome govore i dugoročni podaci o demokratskom razvoju Srbije. Nakon demokratskih promena, Srbija je prošla kroz niz režimskih kvalifikacija. Prema izveštajima švedskog instituta V-Dem (*Varieties of Democracy*), Srbija je nakon 2000. godine inicijalno klasifikovana kao izborna demokratija i u toj kategoriji ostaje nekoliko godina, uključujući period nakon ubistva premijera Zorana Đinđića, kada je postojala izražena bojazan od institucionalne destabilizacije i zastoja u procesu demokratizacije. U narednoj fazi dolazi do kratkotrajnog napredovanja ka statusu liberalne demokratije. Međutim, od 2012. godine Srbija se ponovo vraća u kategoriju izborne demokratije, dok se od 2014. nadalje, kada na vlast dolazi stranka Aleksandra Vučića – SNS, pri čemu on najpre postaje premijer, a kasnije i predsednik Srbije, uočava trend stagnacije i nazadovanja u oblasti

demokratskih standarda (Nord et al. 2026). Na to su ranije ukazivali i nalazi organizacije Fridom haus (*Freedom House*), prema kojima Srbija postepeno gubi demokratski kapacitet i sve više se približava modelu hibridnog režima, u kojem formalni izborni procesi opstaju, ali su opterećeni strukturnim nejednakostima i ograničenjima političke konkurencije (Smeltzer & Buyon 2022). Umesto povratka ka konsolidaciji demokratije, beleži se kontinuiran proces autokratizacije, te Srbija prema novijim V-Dem klasifikacijama ulazi u kategoriju izborne autokratije (Nord et al. 2026). Ovaj razvoj treba posmatrati i u širem kontekstu tzv. „trećeg talasa autokratizacije", koji zahvata ne samo države u tranziciji, već i pojedine članice Evropske unije, poput Hrvatske, Mađarske, Rumunije, Slovačke i Slovenije, kao i njihove susede Jermeniju, Belorusiju, Gruziju, Moldaviju i Ukrajinu (ibid., 20).

U tom kontekstu, političko liderstvo Aleksandra Vučića može se posmatrati kao paradigmatičan primer savremene autokratizacije. Rezultati istraživanja ukazuju na pad kvaliteta izbora, slabljenje autonomije izbornih tela i smanjenje kapaciteta zakonodavne vlasti da kontroliše izvršnu, što vodi ka koncentraciji političke moći u rukama izvršne vlasti i samog lidera (ibid). Ovakva institucionalna konfiguracija nadovezuje se na teorije personalizacije politike (Poguntke & Webb 2018) i simboličke moći (Bourdieu 2005). U uslovima slabljenja institucija i jačanja medijske vidljivosti lidera, politički autoritet se sve više pretvara u oblik simboličkog kapitala. Vučić u tom smislu ne funkcioniše samo kao nosilac izvršne vlasti, već i kao centralni simbol političkog poretka. Specifičnost srpskog slučaja ogleda se u tome što se proces autokratizacije odvija kroz formalno demokratske procedure, ali proizvodi sistem u kojem je lider primarni izvor legitimiteta. Personalizacija vlasti tako prevazilazi nivo političkog stila i postaje strukturalno obeležje sistema, u kojem se politička moć, odgovornost i simbolička dominacija koncentrišu u jednoj ličnosti. Na taj način institucionalni okvir ne ograničava, već učvršćuje simboličku centralnu poziciju lidera i omogućava razvoj medijski posredovanog, performativno održavanog kulta ličnosti.

Medijatizacija i kontrola javnog diskursa

Medijatizacija političkog prostora u Srbiji predstavlja jedan od ključnih mehanizama kroz koje se održava i gradi politička dominacija. Međutim, za razliku od pojednostavljenih interpretacija koje naglašavaju presudnu ulogu društvenih mreža, praksa pokazuje da centralnu ulogu u oblikovanju javnog mnjenja i dalje imaju tradicionalni mediji, pre svega televizija sa nacionalnom frekvencijom. Prema istraživanju Istinomera, Aleksandar Vučić je u prvih 11 meseci 2024. godine imao više od 300 javnih obraćanja putem televizijskih i kablovskih kanala (Istinomer 2024), što ukazuje na izuzetno visok nivo medijske prisutnosti i dominaciju u javnom diskursu. Ovakva frekvencija pojavljivanja omogućava kontinuirano oblikovanje političke stvarnosti u kojoj je lider centralna figura svih ključnih tema – od ekonomije i infrastrukture do nacio-

nalnih pitanja. To ilustruje i jedna njegova objava na Fejsbuku[3], u kojoj je povodom usvajanja zakona o legalizaciji podelio zadovoljstvo rešavanjem tog pitanja sa svojim pratiocima.

Osim Fejsbuka, Vučić u velikoj meri koristi i društvenu mrežu Instagram, gde uglavnom objavljuje različite događaje i situacije koje često obiluju patriotizmom i apelima na nacionalni ponos. Jedan od dokaza je i objava na Instagramu prožeta elementima patriotizma i nacionalne simbolike, odnosno post sa srpskom vojskom i porukom: „Srbin svoju slobodu ljubi više od svega i ne pita za cenu"[4]. Takođe je karakteristična i objava u kojoj uz osmeh i stisnutu pesnicu potvrđuje svoju spremnost da postane „heroj" u spasavanju naroda, odnosno „čelična ruka" koja će braniti svoj narod, državu i nacionalne interese: „Svoj život sam posvetio Srbiji, i dok sam živ boriću se protiv svih koji žele da je unište"[5]. Koristeći prednosti digitalne ere, on se pozicionira kao „spasitelj nacije", oslanjajući se na istorijske simbole i emocionalne poruke koje rezoniraju sa posleratnim traumama i nacionalnim ideologijama, dok istovremeno sve više gradi kult ličnosti kako bi uspostavio neposredan odnos sa „narodom" koji, prema sopstvenim tvrdnjama, predstavlja.

Društvene mreže (Fejsbuk, Instagram) u tom kontekstu imaju dopunsku funkciju (Highfield 2016). One omogućavaju dodatnu personalizaciju političkih poruka, vizuelnu estetizaciju liderstva i direktnu komunikaciju sa biračima, ali ne predstavljaju primarni izvor političke moći. Naprotiv, njihova funkcija je amplifikacija već uspostavljenih narativa iz tradicionalnih medija.

Ovakva konfiguracija ukazuje na kontinuitet medijske dominacije: kao što su Tito i Milošević koristili medije svog vremena za oblikovanje političke percepcije (Gordy 1999), tako Aleksandar Vučić primenjuje tehnološki naprednije, ali funkcionalno srodne mehanizme. Posmatrano sa tog aspekta, lider medijski dominira scenom, posebno kroz digitalne i medijske platforme, gde kontrola javnog diskursa ne podrazumeva samo prisustvo, već i dominaciju nad interpretativnim okvirima političke stvarnosti, pri čemu medijatizacija postaje ključni instrument građenja kulta ličnosti. U slučaju Vučića, političko predstavljanje funkcioniše kao kontinuirani performans kroz koji se, putem javnih obraćanja i medijskih nastupa, proizvodi narativ o lideru kao autentičnom glasnogovorniku „naroda" (Goffman 2000; Saward 2010).

Performativnost se na taj način uspostavlja kao ključni mehanizam izgradnje kulta ličnosti, tesno povezan sa medijskom dominacijom. Učestala javna obraćanja (npr. 322 u analiziranom periodu) i kontrola nad medijima, uključujući Radio-televiziju Srbije, ukazuju na institucionalizovan obrazac političkog delovanja koji kontinuirano proizvodi i učvršćuje politički autoritet.

---

3 https://www.facebook.com/share/p/1W7VLes8jK/;https://www.facebook.com/buducnostsrbijeavucic/?locale=sr_RS (14. 10. 2025)

4 3. 8. 2025, https://www.instagram.com/p/DNaEX14iw0C/ (14. 10. 2025)

5 23. 8. 2025, https://www.instagram.com/avucic/p/DNsLBKZWAw4/ (14. 10. 2025)

Medijski performans: emocionalna mobilizacija, estetika i politička performativnost

Emocionalna mobilizacija predstavlja centralni mehanizam savremenog političkog delovanja, kroz koji se uspostavlja direktna veza između lidera i građana. U slučaju Aleksandra Vučića, ova dimenzija se zasniva na kombinaciji različitih afektivnih registara – sigurnosti, straha, ponosa i kolektivne ugroženosti. Njegov politički diskurs obiluje referencama na nacionalnu istoriju, identitet i simboliku, čime se aktiviraju duboko ukorenjene emocionalne strukture (McDermott 2018). Stil izražavanja mu je prepoznatljiv po upotrebi metafora i podsećanjima na istorijske momente i stradanja. Na primer, u govoru održanom na Kosovu i Metohiji u Cernici 2018. godine, upoređujući dobre istorijske događaje sa svojom vladavinom i hrabrošću Nemanjića, Vučić naglašava očuvanje Kosova (Paunović 2022). Kroz retoriku koja se temelji na slavnoj prošlosti Srbije, on uspeva da se poveže sa emocijama biračkog tela, naročito onih birača koji traže lidera koji razume i poštuje istorijske vrednosti i nacionalni identitet. Ovakva retorika, često plasirana i putem društvenih mreža, učvršćuje emocionalnu identifikaciju sa biračima. Iako strategija nije nova, njen intenzitet raste usled stalne medijske prisutnosti. Vizuelna dimenzija – fotografije i video-sadržaji susreta sa građanima, infrastrukturnih projekata i međunarodnih aktivnosti – funkcioniše kao simbolički resurs potvrde političke moći (Meyer 2013), pretvarajući politiku u kontinuirani performans sa liderom kao centralnim akterom (Gluhovic et al. 2021; Castiglione 2024).

Na društvenim mrežama ova estetika se dodatno personalizuje, kombinujući političke poruke sa elementima svakodnevice i stvarajući utisak neposrednosti. Reč je, međutim, o intenziviranju postojećih obrazaca. U tom okviru, emocionalna mobilizacija deluje u sprezi sa medijskom dominacijom i institucionalnom moći, čineći ključni stub savremenog kulta ličnosti. Vizuelno-estetski obrasci sve više potiskuju programski sadržaj (Meyer 2013), pa javni nastupi Vučića postaju ne samo čin predstavljanja, već i estetski oblikovani performansi kroz koje se politički autoritet emocionalno internalizuje.

Analiza pokazuje da se kult ličnosti Aleksandra Vučića ne može objasniti isključivo simboličkom moći ili medijskom reprezentacijom, već se mora kao rezultat njihove sprege sa institucionalnom centralizacijom i performativnim političkim predstavljanjem. Reč je o transformisanom obliku političke personalizacije, u kojem se kontinuitet postojećih mehanizama prepliće sa savremenim procesima medijatizacije i autokratizacije, čineći ovaj tip kulta stabilnijim i funkcionalnijim u savremenom političkom kontekstu.

UMESTO ZAKLJUČKA: KOMPARATIVNA ANALIZA KULTA LIČNOSTI U SRBIJI KROZ KLJUČNE DIMENZIJE

Tabela 1. Komparativna konfiguracija dimenzija kulta ličnosti u Srbiji

Lider	Izvori legitimacije	Simbolička dimenzija	Institucionalna dimenzija	Medijska dimenzija	Emocionalna mobilizacija	Tip kulta ličnosti
Josip Broz Tito	Revolucionarni legitimitet, antifašizam, harizma	Mitologizacija vođe, simbol jedinstva i države	Potpuna integracija lidera i države	Državni mediji, rituali, obrazovni sistem	Kolektivna identifikacija i ritualna lojalnost	*Institucionalizovani harizmatski kult*
Slobodan Milošević	Nacionalizam, kriza, zaštita „ugroženog naroda"	Narativ kolektivne ugroženosti i istorijske misije	Dominacija nad institucijama i njihova instrumentalizacija	Dominacija državnih medija, propagandni okvir	Emocionalna mobilizacija kroz konflikt i strah	*Krizno-mobilizacioni kult*
Zoran Đinđić	Demokratski legitimitet, reforme, posthumna simbolika	Posthumna idealizacija, simbol modernizacije	Ograničen institucionalni uticaj (za života)	Mediji, komemorativne prakse, civilno društvo	Posthumna identifikacija i simbolička mobilizacija	*Posthumni simbolički kult*
Aleksandar Vučić	Stabilnost, izborna dominacija, performativno liderstvo	Narativ „zaštitnika naroda" i faktora stabilnosti	Formalno demokratski okvir uz izražene procese autokratizacije i centralizacije moći	Dominacija televizije i društvenih mreža, visoka medijatizacija	Kombinovana emocionalna i svakodnevna mobilizacija	*Medijski posredovan (performativni) kult*

Izvor: izrada autora

Uvid u komparativnu analizu prikazanu u Tabeli 1 potvrđuje da kult ličnosti u Srbiji ne predstavlja jedinstvenu niti statičnu pojavu, već dinamičnu konfiguraciju međusobno povezanih dimenzija moći. Iako je simbolička moć prisutna u svim analiziranim slučajevima kao njen nužan uslov, primetne su razlike u načinu na koji se ona povezuje sa institucionalnim kapacitetima, medijskim strukturama i obrascima emocionalne mobilizacije.

U slučaju Tita, kult ličnosti se zasniva na snažnoj institucionalnoj integraciji i ideološkoj stabilnosti, gde država aktivno proizvodi i održava simbolički autoritet lidera. Kod Miloševića se simbolička moć preusmerava ka kriznoj mobilizaciji i nacionalističkim narativima, pri čemu institucije postaju instrument političke dominacije. Nasuprot tome, slučaj Đinđića pokazuje da odsustvo snažne performativne i simboličke homogenizacije ograničava razvoj kulta tokom života, ali omogućava njegovu posthumnu rekonstrukciju kroz simboličke i komemorativne prakse. Najzad, kod Vučića dolazi do specifične transformacije u kojoj se kult ličnosti formira kroz sinergiju medijske dominacije, institucionalne centralizacije i performativnog političkog predstavljanja. Ovaj tip kulta ne počiva primarno na ideološkoj rigidnosti ili otvorenoj represiji, već na kontinuiranom medijskom ispoljavanju političkog autoriteta i aktivnom učešću publike u njegovoj stabilizaciji.

Na osnovu svega navedenog, može se zaključiti da savremeni period ne karakteriše odsustvo autoritarnih elemenata, već njihova transformacija unutar formalno demokratskog okvira. U slučaju Vučića, kult ličnosti ne proizlazi samo iz simboličke i medijske vidljivosti, već iz sprege institucionalne centralizacije, kontrole političkog prostora i kontinuirane performativne manifestacije političkog autoriteta. Empirijski indikatori ukazuju na procese autokratizacije – eroziju institucionalne autonomije, koncentraciju moći i dominaciju nad javnim diskursom – pri čemu kult ličnosti funkcioniše kao ključni mehanizam reprodukcije političke dominacije. Istovremeno, slučaj Đinđića pokazuje da se kult može razviti i u posthumnoj, simboličkoj formi, nezavisno od čvrste autoritarne strukture, što dodatno potvrđuje njegovu kontekstualnu i relacionu prirodu.

U tom smislu, savremeni kult ličnosti u Srbiji ne predstavlja diskontinuitet u odnosu na prethodne periode, već rezultat istorijske transformacije i adaptacije. Njegova specifičnost leži u konfiguraciji simboličke moći, medijske dominacije i institucionalne kontrole, dodatno učvršćenoj kroz performativne prakse političkog predstavljanja. Naposletku, ova komparacija potvrđuje osnovnu hipotezu poglavlja da kult ličnosti nije devijacija političkog sistema, već njegov adaptivni obrazac, čiji konkretni oblici zavise od načina kombinovanja simboličkih, institucionalnih, medijskih i emocionalnih resursa moći.

LITERATURA

Allison, Scott, Dafna Eylon, James K. Beggan & Jennifer Bachelder. 2009. „The Demise of Leadership: Positivity and Negativity Biases in Evaluations of Dead Leaders." *Journal of Social Issues* 65(3): 535–550.

Alexander, Jeffrey. 2010. *The Performance of Politics: Obama's Victory and the Democratic Struggle for Power*. Oxford University Press.

Arman, Murat, Necip. 2023. „Stabilocracy and the Durability of Illiberal Practices in the Western Balkans." *The Eurasia Proceedings of Educational and Social Sciences* 29: 24–32. Doi: 10.55549/epess.1351972.

Assmann, Aleida. 2006. „Memory, Individual and Collective." In *The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis*, edited by Robert E. Goodin & Charles Tilly. Oxford University Press.

Bourdieu, Pierre. 2005. *Language and Symbolic Power*, edited and introduced by John P. Thompson. Polity Press.

Bieber, Florian. 2002. „Nationalist Mobilization and Stories of Serb Suffering: The Kosovo Myth from 600th Anniversary to the Present." *Rethinking History* 6(1): 95–110.

Bieber, Florian. 2005. *Post-War Bosnia: Ethnicity, Inequality and Public Sector Governance*. Palgrave Macmillan.

Bieber, Florian. 2018. „The Rise (and Fall) of Balkan Stabilitocracies." *Horizons: Journal of International Relations and Sustainable Development* 10: 176–185.

Bjeloš, Maja. 2017. „Who are the protesters in Serbia, and what do they really want?" *LSE Blogs*. https://eprints.lse.ac.uk/75693/1/blogs.lse.ac.uk.

Bottici, Chiara & Benoît Challand. 2010. *The Myth of the Clash of Civilizations*. Routledge.

Brunk, Samuel. 2008. *The Posthumous Career of Emiliano Zapata: Myth, Memory, and Mexico's Twentieth Century*. University of Arizona Press.

BSC happy portal. 2018. „Vučić otvoreno o kosovskom problemu: 'postići dogovor da ne bi bilo rata!'" *BSC Happy portal*, 27. avgust. https://happytv.rs/vesti/politika/vucic-otvoreno-o-kosovskom-problemu-postici-dogovor-da-ne-bi-bilo-rata/307216/.

Caprara, Gian V., Shalom H. Schwartz, Michele Vecchione & Claudio Barbaranelli. 2008. „The personalization of politics: Lessons from the Italian case." *European Psychologist* 13(3): 157–172. https://doi.org/10.1027/1016-9040.13.3.157.

Cassiday, Julie A. & Emily D. Johnson. 2013. „A Personality Cult for the Postmodern Age: Reading Vladimir Putin's Public Persona." In *Putin as Celebrity and Cultural Icon*, edited by Helena Goscilo. Oxford and New York: Routledge.

Castiglione, Dario. 2024. „The Performativity of Political Representation." In *Bodies, Spaces, Claims*, edited by Paula Diehl & Michael Saward. Oxford: Oxford University Press.

Cvetković, Srđan. 2023. „Kreiranje vizuelne predstave i propagandne slike Josipa Broza Tita. Prilog proučavanju izgradnje kulta ličnosti." *Istorija 20. veka* 41(1): 177–197. Doi: 10.29362/ist20veka.2023.1.cve.177-197.

Đukić, Slavoljub. 1990. *Slom srpskih liberala – tehnologija političkih obračuna Josipa Broza.* Filip Višnjić.

Đurišić Bečanović, Tatjana. 2020. „Mythology and Politics – The Case of Kosovo October." *European Journal of Language and Literature* 6(2). Doi: 10.26417/671wju29z.

European Commission-EC. 2022. *Serbia 2022 Report SWD(2022) 338 final* (12 October 2022). Brussels: Commission staff working document. https://enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/Serbia%20Report%202022.pdf

European Commission-EC. 2025. *Serbia 2025 Report SWD(2025) 755 final* (4 November 2025). Brussels: Commission staff working document. https://enlargement.ec.europa.eu/document/download/6e68ce26-b95b-48e1-921a-c60c12da8f00_en?filename=serbia-report-2025.pdf

Facebook, Aleksandar Vučić. 21.09.2025. *O usvajanju zakona*. https://www.facebook.com/share/p/1W7VLes8jK/Facebook, *Budućnost Srbije A Vučić*. https://www.facebook.com/buducnostsrbijeavucic/?locale=sr_RS

Gagé, Jean. 1961. „Pouvoir et religion. III. Psychologie du culte impérial romain." *Diogène* 34: 47–68.

Gluhovic, Milija, Silvija Jestrovic, Shirin Rai & Michael Saward. 2021. "Introduction: Politics and/as Performance, Performance and/as Politics." In: *The Oxford Handbook of Politics and Performance*, edited by Shirin Rai. Oxford: Oxford University Press.

Gofman, Erving. 2000. *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu.* Beograd: Geopoetika.

Goldstein, Ivo i Slavko Goldstein. 2015. *Tito.* Profil.

Gordy, Eric. 1999. *The Culture of Power in Serbia: Nationalism and the Destruction of Alternatives*. University of Pennsylvania Press.

Highfield, Tim. 2016. *Social Media and Everyday Politics*. Polity.

Holmgård Sundahh, Anne-Mette. 2022. „Personality Cult or a Mere Matter of Popularity?" *International Journal of Politics, Culture, and Society* 36: 431–458. https://doi.org/10.1007/s10767-022-09423-0.

Holmgård Sundahh, Anne-Mette. 2023. *Postmodern Personality Cults: A Comparative Analysis of Visual Leader Representations in Russia and the US*. (doktorska disertacija) School of History, Philosophy, Political Science & International Relations, Te Herenga Waka – Victoria University of Wellington.

Istinomer, n.d.a. *Slobodan Milošević*. https://www.istinomer.rs/akter/slobodan-milosevic/.

Istinomer, n.d.b. *Tomislav Nikolić.* https://www.istinomer.rs/akter/tomislav-nikolic/.

Istinomer, n.d.c. *Aleksandar Vučić.* https://www.istinomer.rs/akter/aleksandar-vucic/.

Istinomer. 2024. „Kako su nas obmanjivali u 2024. godini." *Istinomer*, 28. decembar. https://www.istinomer.rs/analize/godisnji-izvestaj-istinomera-kako-su-nas-obmanjivali-u-2024-godini/.

Instagram, Aleksandar Vučić. 2025. „Srbin svoju slobodu ljubi više od svega i ne pita za cenu." *Instagram*, 3. avgust. https://www.instagram.com/p/DNaEX14iw0C/.

Instagram, Aleksandar Vučić. 2025. „Svoj život sam posvetio Srbiji, i dok sam živ boriću se protiv svih koji žele da je unište." *Instagram*, 23. avgust. https://www.instagram.com/avucic/p/DNsLBKZWAw4/

Joppien, Charlotte. 2021. „Embodied practices of leadership: the case of Recep Tayyip Erdoğan." In: *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond: Symbolic Patterns and Interactional Dynamics*, edited by Kirill Postoutenko & Darin Stephanov. Routledge.

Katz, Rebecca Gabrielle Porath. 2009. „Zoran Djindjic Remembered: The Formation of Collective Memories." *Independent Study Project (ISP) Collection* 691. https://digitalcollections.sit.edu/isp_collection/691.

Klišmanić, Vinka. 2022. „Kult ličnosti Josipa Broza Tita." *Pleter: Časopis udruge studenata Povijesti* 5(5): 121–133. https://doi.org/10.51154/p.5.5.2.

Kuljić, Todor. 2011. *Sećanje na Titoizam*. Čigoja štampa.

Leese, Daniel. 2011. *Mao Cult: Rhetoric and Ritual in China's Cultural Revolution*. Cambridge University Press.

Levitsky, Steven & Lucan A. Way. 2010. *Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War*. Cambridge University Press.

Linc, Huan & Alfred Stepan. 1998. *Demokratska tranzicija i konsolidacija – Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*. Beograd: Filip Višnjić.

Lofgren, Mike. 2018. „Donald Trump Isn't the First Leader With a Personality Cult." *Washington Monthly*, January 17. https://washingtonmonthly.com/2018/01/17/donaldtrump-isnt-the-first-leader-with-a-personality-cult/

Lu, Xin & Elena Soboleva. 2014. „Personality cults in modern politics: cases from Russia and China." (CGP Working Paper Series, 01/2014). *Freie Universität Berlin*, Center for Global Politics. https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-441460.

Luteijn, Geert. 2016. *Memory Politics in Post-2000 Serbia*. Research Master in History, University of Amsterdam.

Lührmann, Anna & Staffan I. Lindberg. 2019. „A third wave of autocratization is here: what is new about it?" *Democratization 26*(7): 1095–1113. https://doi.org/10.1080/13510347.2019.1582029.

Márquez, Xavier. 2018. „Two Models of Political Leader Cults: Propaganda and Ritual." *Politics, Religion & Ideology* 19(3): 265–284.

McAllister, Ian. 2007. *The Personalization of Politics*. Oxford Handbook of Political Behavior.

McDermott, Rose. 2018. „Leadership and the strategic emotional manipulation of political identity: An evolutionary perspective." *The Leadership Quarterly* 31(2). Doi: 10.1016/j.leaqua.2018.11.005.

Meyer, Thomas. 2013. *Uvod u politiku*. CID, Politička kultura.

Moffitt, Benjamin. 2016. *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford University Press.

Morgan, Kevin. 2017. *International Communism and the Cult of the Individual: Leaders, Tribunes and Martyrs Under Lenin and Stalin*. Palgrave Macmillan.

Morus, Christina. 2007. „Slobo the Redeemer: The Rhetoric of Slobodan Milosevic and the Construction of the Serbian 'People'." *Southern Communication Journal* 72(1):1–19. Doi: 10.1080/10417940601174660.

Mudde, Cas & Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2017. *Populism: A Very Short Introduction.* Oxford University Press.

Nedeljković, Saša. 2006. „Mit, religija i nacionalni identitet: Mitologizacija u Srbiji u periodu nacionalne krize." *Etnoantropološki problem* 1(1): 155-179. Doi: 10.21301/eap.v1i1.9.

Nord, Marina, David Altman, Tiago Fernandes, Ana Good God & Staffan I. Lindberg. 2026. *Democracy Report 2026: Unraveling The Democratic Era?* Gothenburg: University of Gothenburg, V-Dem Institute. file:///C:/Users/danie/Downloads/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf.

Novi magazin. 2020. „Šta bi danas rekao Zoran Đinđić." *Novi magazin*, 11. mart. https://novimagazin.rs/vesti/217023-sta-bi-danas-rekao-zoran-djindjic-20032020-reforme-nisu-same-sebi-cilj.

Panić, Ana. 2008. „Štafeta – simbol zajedništva". U: *Katalog Štafete 1945–1987*, Muzej istorije Jugoslavije.

Paunović, Natalija. 2022. „Politička kultura građana u Republici Srbiji i narativ vođa – drugi deo." *Opseg*, 2. avgust. https://opseg.rs/2022/08/02/politicka-kultura-gradana-u-republici-srbiji-i-narativ-voda-drugi-deo/.

Partos, Gabriel. 2003. „Obituary: Zoran Djindjic." *BBC South-East Europe analyst*, March 12. http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/2843451.stm.

Passarelli, Gianluca. 2019. *The Presidentialisation of Political Parties in the Western Balkans.* Palgrave Macmillan.

Pavićević, Aleksandra. 2015. *From Mystery to Spectacle: Essays on Death in Serbia from the 19th–21st Century*. Etnografski institut SANU.

Plamper, Jan. 2004. „Introduction: Modern Personality Cults." In: *Personality Cults in Stalinism - Personenkulte im Stalinismus*, edited by Klaus Heller & Jan Plamper. Göttingen: V&R Unipress.

Pisch, Anita. 2016. *The Personality Cult of Stalin in Soviet Posters, 1929–1953: Archetypes, inventions and fabrications*. Acton: Australian National University Press.

Plamper, Jan. 2012. *The Stalin Cult: A Study in the Alchemy of Power*. Yale University Press.

Postoutenko, Kirill & Darin Stephanov. 2021. „Symbolic patterns and interactional dynamics in ruler personality cults: state of the art and open questions." In: *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond: Symbolic Patterns and Interactional Dynamics*, edited by Kirill Postoutenko & Darin Stephanov. Routledge.

Poguntke, Thomas & Paul Webb. 2018. „Presidentialization, Personalization, and Populism: The Hollowing out of Party Government." In: *The Personalization of Democratic Politics and the Challenge for Political Parties*, edited by William P. Cross, Richard S. Katz & Scott Pruysers. Rowman and Littlefield International Ltd.

Perišić, Vuk. 2010. „Slobodan Milošević u ogledalu posljedica". *Peščanik*, 28. oktobar. https://pescanik.net/slobodan-milosevic-u-ogledalu-posljedica/.

Rees, Edward Arfon. 2004. „Leader Cults: Varieties, Preconditions and Functions." In: *The Leader Cult in Communist Dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc*, edited by Edward Arfon Rees, Polly Jones, Balazs Apor & Jan C. Behrends. Palgrave Macmillan.

RTS. 2024. „Sablja." *RTS*, 16. oktobar. https://www.rts.rs/lat/rts/rts-predstavlja/filmski-program/domace-serije/5557416/dugo-iscekivana-i-nagradjivana-serija-sablja-od-02-novembra-na-rts-1.html.

Saward, Michael. 2010. *The Representative Claim*. Oxford: Oxford University Press.

Slavujević, Zoran. 2009. *Političko komuniciranje, politička propaganda, politički marketing.* Beograd: Grafocard.

Smolo, Ema Džejna. 2021. *Personalization of Politics: A Comparative Analysis of the Impacts on Democratization and Autocratization in Serbia, Croatia, and Montenegro. Democracy and human rights.* Friedrich-Ebert-Stiftung, Dialogue Southeast Europe.

Smeltzer, Mike & Noah Buyon. 2022. „Nations in Transit 2022: From Democratic Decline to Authoritarian Aggression." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/report/nations-transit/2022/from-democratic-decline-to-authoritarian-aggression

Socijaldemokratska stranka. *Boris Tadić*. https://www.sds-org.rs/sr/o-nama/biografie/boris-tadic/

Subotić, Jelena. 2016. *Hijacked Justice: Dealing with the Past in the Balkans*. Cornell University Press.

Telegraf. 2019. „Ovim govorom na Gazimestanu 1989, Milošević je ustoličen kao vođa Srba koje je poveo u ponor." *Telegraf*, 28. jun. https://www.telegraf.rs/vesti/politika/3076109-ovim-govorom-na-gazimestanu-1989-milosevic-je-ustolicen-kao-vodja-srba-koje-je-poveo-u-ponor-video.

Thompson, Mark. 1999. *Forging War: The Media in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina*. University of Luton Press.

Thomassen, Lasse. 2019. „Representing the People: Laclau as a Theorist of Representation". *New Political Science* 41(2): 329–344.

Tikhomirov, Alexey. 2021. „Father of the people, face of the nation: the premodern and modern foundations of ruler personality cults." In: *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond: Symbolic Patterns and Interactional Dynamics*, edited by Kirill Postoutenko & Darin Stephanov. Routledge.

Trošt, Tamara P. 2021. „The image of Josip Broz Tito in post-Yugoslavia: between national and local memory." In: *Ruler Personality Cults from Empires to Nation-States and Beyond: Symbolic Patterns and Interactional Dynamics*, edited by Kirill Postoutenko & Darin Stephanov. Routledge.

Udisi, Ebikisei Stanley. 2025. „The Personhood of the Dead: Morality, Memory, and Posthumous Dignity." *GNOSI: An Interdisciplinary Journal of Human Theory and Praxis* 8(2): 30–45.

Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo – tom I.* Prosveta.

Velikonja, Mitja. 2008. *Titostalgia: A Study of Nostalgia for Josip Broz*. Peace Institute.

Velikonja, Mitja i Vjekoslav Perica. 2012. *Nebeska Jugoslavija*. Biblioteka XX vek.

Vujačić, Veljko. 2015. *Nationalism, Myth, and the State in Russia and Serbia: Antecedents of the Dissolution of the Soviet Union and Yugoslavia*. Cambridge University Press. http://www.ebooks.com/1937125/nationalism-myth-and-the-state-in-russia-and-serbia/vujacic-veljko/.

Wedeen, Lisa. 2019. *Authoritarian Apprehensions: Ideology, Judgment, and Mourning in Syria*. University of Chicago Press.

Zbuchea, Gheorghe. 2001. *Istoria Iugoslaviei*. București: Corint.

Danijel Sporea

THE EVOLUTION AND TRANSFORMATION OF THE PERSONALITY CULT IN SERBIA: FROM INSTITUTIONAL AUTHORITY TO THE SYMBOLIC PERSONALISATION OF POWER

ABSTRACT

This paper examines the transformation of the personality cult as a multidimensional political phenomenon in Serbia. It provides a comparative analysis of four leaders – Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić, and Aleksandar Vučić. Using an analytical framework that includes symbolic power, institutional configuration, mediatisation, and emotional mobilisation, this chapter aims to explain how the cult of personality is shaped in different political and institutional contexts. The analysis demonstrates that the cult of personality has transformed from institutionally grounded authority (Tito), through a national-mobilisational model (Milošević) and posthumous forms (Đinđić), to the contemporary pattern of personalised rule (Vučić), which can be understood as a media-mediated cult of personality based on the synergy of media dominance, concentration of power, and the performative construction of political reality. The paper starts from the hypothesis that the personality cult represents a dynamic configuration of political power with inherent

authoritarian potential, while its concrete manifestation depends on the institutional context, media structure, and patterns of political representation. The findings indicate that this potential is increasingly realised in contemporary Serbia through processes of personalisation of power, institutional weakening, and concentration of power, while in other cases it remains limited to symbolic or posthumous forms of political identification. The cult of personality should therefore not be understood as a deviation, but as a constitutive pattern in the construction of political authority. The chapter's contribution lies in developing an integrated, multidimensional analytical framework that moves beyond normative typologies of the personality cult and enables its understanding as a dynamic relationship between leaders and the people, in which political authority is not imposed unilaterally but is performatively produced and stabilised through media, symbolic, and institutional practices. In this way, the paper demonstrates that the personality cult rests not only on leaders' strategies, but also on a socially mediated need for the political personification of collective expectations.

KEYWORDS: personality cult, Yugoslavia, Serbia, Josip Broz Tito, Slobodan Milošević, Zoran Đinđić, Aleksandar Vučić

IV ZAROBLJENA DRŽAVA: KORUPCIJA I KLIJENTELIZAM

STATE CAPTURE: CORRUPTION AND CLIENTELISM

UDK 330:32(497.11)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch12

Dušan Vučićević*

Faculty of Political Science
University of Belgrade

Dejan Bursać**

Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade

Viktor Stamenković***

Faculty of Political Science
University of Belgrade

Sending the Money Back Home? Pork Barrel Politics in Closed-List PR

ABSTRACT

Serbia employs one of the most rigid electoral systems in Europe: closed-list proportional representation within a single national constituency. This system is characterised by complete depersonalization, as candidates' re-election depends on their placement on lists controlled by party heads, rather than voter support. Despite these structural disincentives for cultivating personal votes, initial research

* E-mail: dusan.vucicevic@fpn.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0002-2836-9630
** E-mail: dejan.bursac@ifdt.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0002-2998-3990
*** E-mail: stamenkovicviktor97@gmail.com; https://orcid.org/0000-0001-5299-8077

reveals a surprising correlation between the representation of local governments in the National Assembly and patterns of resource allocation to local subdivisions. This study analyses the relationship between deputies' residency and financial transfers from the national level, including subsidies, local budget expenditures, and surpluses or deficits, to the local levels of government and impact of national representation on local fiscal dynamics. The analysis controls for variables such as population size, development levels, unemployment rates, age demographics, and social welfare reliance, using data from 145 Serbian municipalities between 2013 and 2023. First findings indicate that pork barrel politics persists even in an electoral system that discourages personal vote cultivation, primarily benefiting over-presented municipalities through subsidies and project financing. The research will further explore the role of political alignment between local and national governments, particularly following the 2016 local elections that resulted in the unification of political power at both levels across many municipalities, typical of hybrid regimes such as Serbia in a given period. This alignment is examined as a potential driver of political favoritism of certain local governments in pork barrel resource allocation.

KEYWORDS: pork barrel, public spending, local representation, closed-list PR, territorial representation, Serbian parliament

INTRODUCTION

Politicians seek to maximise their chances of re-election in various ways, one of the most prominent being the strategic allocation of budgetary resources to target groups capable of delivering a reliable pool of votes. Such groups may include particular social categories (e.g., families, pensioners), interest-based economic constituencies (entrepreneurs, workers, farmers), ethno-religious communities in multiethnic societies, or voters concentrated in certain territorial units. The latter may intertwine with institutional mechanisms, where representatives are elected in specific constituencies and thus face electoral incentives to direct resources to their districts, or of local administrative units with which candidates maintain strong social ties, such as their hometowns or places of residence. In this regard, pork barrel politics is a well-documented phenomenon, describing how political decision-makers channel public funds into geographically targeted projects and programs for the purpose of advancing electoral or partisan objectives. Unsurprisingly, such practices are most pronounced in candidate-centered electoral systems, particularly those organised around territorially well-defined constituencies. In these systems, the electoral connection between representatives and their

voters is both institutionalised and personalised, giving rise to expectations of constituency service and transactional relationships based on what a representative can deliver to their community. Consequently, the incentives for cultivating a personal vote in such context are significantly stronger.

However, some studies have shown that such practices are not confined exclusively to single-member district systems. Politicians operating under other electoral arrangements also attempt, in various ways, to put their discretionary control over budgetary resources in the service of re-election or broader political gain, typically through forms of geographic favoritism. In this respect, Serbia represents an intriguing case, since the country employs one of the most rigid electoral systems in Europe, both in terms of personalization and territorial representation. Since 2000, the country has used closed-list proportional representation within a single nationwide constituency, in which candidates are nominated on electoral lists entirely under the control of party leaders, leaving voters with no influence over which individuals are elected. Moreover, the single national constituency introduces structural disincentives for cultivating a personal vote: interpersonal social connections (so-called "friends and neighbors" voting) become less significant, while voters primarily support party lists as a whole, usually represented by the party leader. This depersonalization extends across the board, as even at the local level, where mayors are not directly elected, citizens also vote for party lists, which usually reflect (or mimic) national political dynamics.

All of this should, in principle, depress incentives for pork barrel politics. Nevertheless, geographic proximity is widely regarded as an important informational shortcut for voters even in non-majoritarian electoral systems (Shugart, Valdini and Suominen 2005). This is precisely the focus of our research, which examines the case of Serbia and its closed-list PR. Serbia is also an interesting case due to its broader contextual environment. The country has been in a continuous state of democratic decline, clearly reflected in reports of international organizations, which some years ago began classifying it as a hybrid regime (Freedom House 2020) or an electoral autocracy (V-Dem 2019). The student-led protests that began in late 2024 further call into question the democratic credentials of the ruling regime. Although elections are held regularly and retain a degree of competitiveness, their fairness is highly questionable. While all the formal legal prerequisites for democratic elections exist, in practice the playing field is heavily tilted in favor of the ruling party (Serbian Progressive Party, SNS), which has unparalleled access to funding, media, and state institutions, while the opposition faces persistent obstacles to its political activity – a setting more than familiar in hybrid regimes (Levitsky and Way 2010).

Since 2016, the SNS has employed mechanisms such as the nationalization of local elections to seize political power in cities and municipalities across Serbia. Election observers have repeatedly documented manipulation in the form of misuse of public resources, the conflation of party and state activities by

ruling officials, voter intimidation and pressure, misuse of welfare funds, and highly unbalanced media coverage (ODIHR 2017). As a result, only a handful of local administrations in Serbia have remained outside the control of the ruling party, most of them in ethnic minority-inhabited areas. This deliberate effort to conquer all vertical levels of government within a regime that already exhibits features of state capture (Pavlović 2022) provides a valuable context for studying the role of fiscal allocation in such settings and the extent to which these practices overplay with pork barrel politics under closed-list PR. This is particularly relevant given that we can compare allocation and local favoritism before 2016, when a number of municipalities were aligned with the ruling SNS but many were not.

The outline of the chapter is as follows. We begin with the theoretical framework, which primarily reviews existing studies on personal vote-seeking, pork barrel politics in the context of different electoral rules that should (theoretically) either encourage or discourage such practices, and the phenomenon of local favoritism. Some of these studies emphasise the distinctive dynamics of Central and Eastern Europe; however, pork barrel is by no means confined to this region. This section also introduces the hypotheses to be further tested. The subsequent section presents the data and methodological approach, followed by the empirical findings. Finally, the chapter offers a discussion of the results and their implications, and concludes with broader reflections on the role of fiscal allocation and local favoritism under closed-list PR systems and regime types like the one in Serbia.

THEORETICAL FRAMEWORK: WHY VOTERS VOTE FOR WHAT THEY KNOW – AND DOES THAT PAY OFF?

People tend to vote for candidates they recognise or identify with, whether through shared race, class, or ethnic background, making descriptive representation a core concept in theories of political representation (Pitkin 1967). Territorial proximity further reinforces this effect, particularly in electoral systems with small, candidate-centered constituencies, where voters often feel a sense of familiarity and positive attachment toward local candidates. And vice versa, it seems that candidates are more comfortable campaigning in familiar surroundings (Lancaster 1986).

The phenomenon of "friends and neighbours voting" is widely recognised, influencing both voter behavior and party candidate selection. Parties frequently rely on locally known candidates to maximise electoral support, a pattern observed especially in majoritarian systems (Rice and Macht 1987; Evans et al. 2017) as well as in candidate-focused variants of other electoral systems, such as Ireland (Gorecki and Marsh 2012) or Germany's mixed-member system (Schulte-Cloos and Bauer 2023). In these countries, strong ties between

candidates and geographically defined constituencies create incentives to cultivate personal votes, which are crucial for securing election or re-election (Carey and Shugart 1995). Empirical evidence consistently demonstrates that candidates running in or near their place of residence enjoy a measurable electoral advantage, sometimes even in countries where institutional rules do not explicitly promote personalised voting or localised political competition (Nyholt 2024). Territorial connection, therefore, emerges as a key factor shaping both descriptive and substantive forms of representation.

Several studies have identified similar geography-driven patterns of vote maximization even in proportional representation systems. Political parties, aware of this dynamic, often seek to enhance their chances of success by presenting geographically balanced and locally attuned candidate lists (Tavits 2010; Latner and McGann 2005). Even in extreme cases where institutional incentives to account for political geography are virtually absent, such as Israel and the Netherlands, which operate under a single nationwide district with effectivelly closed-list PR, parties still construct geographically balanced lists to appeal to voters across different regions. This suggests that locality remains one of the crucial factors to take into account when nominating, and subsequently, voting.

Two main theoretical explanations account for the attractiveness of local candidates. The first emphasises group-based favoritism, or affective bias toward "one of our own". The second highlights instrumental considerations, whereby voters expect a local candidate to address community concerns. Hence, locality functions either as shorthand for descriptive representation, signaling shared identity; or as a proxy for substantive representation, implying that the candidate will advocate for the material interests of the group they represent (Campbell et al. 2019). The second explanation is particularly studied in political science in connection with the phenomenon of pork barrel politics. In that sense, a candidate's geographic proximity serves as a signal to voters: that they understand local needs and will act on their behalf – a strategy some candidates deliberately employ in campaigns and image-building to positively influence voter perceptions (see Cain, Ferejohn and Fiorina 1987; Munis 2022). For well-networked and locally rooted candidates, this represents a low-cost strategy with potentially high electoral returns (Lancaster 1986).

Incumbents enjoy a comparative advantage in signaling localism, as their ongoing activities in legislative or executive bodies allow them to leverage their positions of influence to increase both policy impact and visibility (Borghetto et al. 2020). One prominent mechanism is the direct allocation of budgetary resources to specific local interests. The use of public funds to secure political outcomes is acknowledged in political science: the electoral budget cycle – the tendency for public spending to increase in the final year of a government's term – demonstrates precisely how incumbent parties attempt to boost re-election prospects through heightened fiscal allocation (Klomp and de Haan 2013).

In the case of pork barrel politics, however, the focus is not on government-wide spending but on the targeted efforts of individual politicians to direct fiscal resources within their spheres of influence, for example through amendments, legislative proposals, or committee work, toward geographically significant areas to cultivate votes and secure re-election (Pedron and Wessel 2025). Alarge body of research in that area is focusing on the United States, both because of the highly personalised nature of its single-member district system (Lancaster 1986) and the substantial influence that elected representatives have over fiscal policy (see Weingast, Shepsle and Johnsen 1981; Shepsle and Weingast 1987). Simply put, in such systems it is immediately clear which representative serves which district, and the impact of their actions during the pre-election period can be easily assessed by both voters and their respective parties, allowing the relationship with a geographically defined electorate to be observed through concrete benefits delivered to constituents.

Some of the more recent studies expectedly confirm the existence of pork barrel in other single-member district systems, such as the United Kingdom, where researchers found a direct link between increases in local community funding and the vote share of the governing party, regardless of the level of development (i.e., the needs) of the local authority (Lattmann 2024). Lattmann also notes that pork barrel effects on vote share do not appear when the incumbent MP belongs to an opposition party, suggesting that fiscal allocations are perceived as a prerogative of the ruling majority, independent of any potential positive impact an opposition representative might have in the parliament. Other studies also identify party affiliation and incumbency status as mediating factors (Atilano-Tang and Moreno 2023), indicating potential advantages for officeholders belonging to the governing majority.

However, despite the widespread practice, the overall effects of pork barrel politics remain somewhat inconclusive (for a review, Spáč 2021), as it is not yet fully clear under which conditions such behavior benefits incumbents. Importantly, no study disputes the existence of these practices as a strategy for re-election; the debate concerns primarily whether they consistently yield positive electoral outcomes for the actors employing them, and to what extent.

The pork barrel is particularly intriguing because it seemingly exists even in systems that do not inherently encourage localism or personalised voting. In Italy's mixed electoral system, for example, Carozzi and Repetto (2016) found that members of parliament favor their hometowns in budget allocations, which receive, on average, 2% more in per capita state transfers than other areas. Norway, which employs a closed-list system with multi-seat constituencies, shows a statistically significant increase in vote share for parties fielding local candidates, alongside higher levels of public investment in municipalities represented by those candidates (Fiva and Halse 2016). This effect is especially pronounced when local and national authorities belong to the same party, suggesting a clear favoritism toward certain local constituencies. Germany's mixed system also fosters pork barrel practices, with

redistribution occurring primarily through committee structures (Stratmann and Baur 2002). Representatives elected in single-member districts are often members of those committees which can directly allocate funds and projects, such as infrastructural, to their constituencies; whereas those elected via party lists typically serve on committees overseeing broader policy areas such as foreign affairs, justice, or social policy. Some studies document similar allocation patterns at subnational levels: for instance, federal ministers' actions positively correlate with the economic performance of their municipalities of residence (Baskaran and Lopes da Fonseca 2021), highlighting local favoritism as a significant aspect of pork barreling.

A comparable case is observed in South Korea, where the residence locations of regional governors receive, on average, 20% more in discretionary budget allocations (Hwang and Lee 2025). In contrast, a study in Poland suggests that discretionary budget allocations are less driven by hometown bias and more by political favoritism, substantially benefiting municipal authorities aligned with the national government (Gendźwiłł et al. 2025). In unconsolidated or backsliding democracies, these patterns reflect the nationalization of local elections, where ruling parties leverage national political dynamics to secure advantages in local electoral contests, which is also documented in Serbia, though in the context of electoral engineering and manipulation rather than fiscal policy (Vučićević and Bursać 2022).

Weak democratic frameworks and unconsolidated institutions have certainly allowed the pork barrel politics to become common practice in Central and Eastern European countries (Tóth et al. 2021; Mačkić and Rusmir 2024). The Hungarian case is particularly noteworthy for our study, as it represents a regime type closely comparable to Serbia: not only in terms of the regime characteristics (Losoncz 2022) but also as an example of state capture (Pavlović 2022), where pork barrel favoritism toward local governments controlled by the national ruling party, coupled with various disfavorings of opposition-led municipalities, manifests in project allocations that are more than twice as large as those for non-aligned localities (Vasvári 2024).

An earlier study for Serbia revealed a strong correlation between the representation of local administrative units (cities and municipalities) in the National Assembly and patterns of resource allocation to local governments, despite the fact that the Serbian electoral system is highly unfavorable to any form of personalised or territorially-based representation, and that the National Assembly in practice has limited influence over budgetary distribution. In such an institutional environment, there are minimal incentives for MPs to secure financial benefits for voters in their local communities; instead, elected representatives remain fully subordinated to their party leaders, both during candidate selection and later coordination of legislative activities. Nevertheless, Bursać and Vučićević (2023) find a statistically significant increase in central-level budget inflows to municipalities and cities that are over-presented in the Serbian parliament, while territorially underrepresented

local governments receive comparatively fewer allocations: particularly for funds requiring political discretion, such as subsidies and transfers affecting local budget balances. According to that study, for every increase of two parliamentary representatives, a local government can expect an additional 1.8 million euros in annual subsidies and an average annual budget balance higher by 555 thousand euros. Previous evidence thus indicates the existence of geographic patterns in budgetary allocation correlated with parliamentary presence, a finding that warrants further investigation.

The authors' intention is to replicate the mentioned study within an identical closed-list PR framework in Serbia, using a broader temporal sample and a larger set of intermediate variables, while introducing a new dimension of political favoritism: the alignment of local governments with the ruling party. Since 2016, there has been a notable *Gleichschaltung* of local authorities with the national majority, driven by democratic backsliding, increased centralization and authoritarianism, and elements of state capture, resulting in the current situation in which fewer than 5% of local governments are not controlled by the Serbian Progressive Party and its partners. This provides an opportunity not just to compare patterns of budgetary allocation before and after changes in local government control, but also to draw conclusions about the use of pork barrel politics in a hybrid regime.

Accordingly, the hypothetical framework of our study is twofold, providing a comprehensive picture of both the emergence and the use of political budgeting to secure electoral advantage:

> H1: The level of a local government's representation in parliament positively affects the level of central-level subsidies and the budgetary surplus of the local government unit; that is, these indicators increase as representation rises.
>
> H2: Alignment of local ruling parties with national-level ruling parties positively affects the level of central-level subsidies and the budgetary surplus of the local government unit; that is, local governments governed by the national ruling party are favored.

DATA AND METHODS

We assemble a balanced municipality-year panel covering 145 Serbian local governments over the 2013–2023 period (N = 1 595). Indicators are drawn from the Government of Serbia's Analytical Service for Local Governments (Republic Secretariat for Public Policies – RSJP 2025), which reports harmonised, annually updated municipal statistics across four domains used here: basic population data, public finance, economy, and social protection. Two variables are author-constructed: representational bias (our calculation

based on the distribution of national-parliament seats by municipal origin) and local executive partisanship/alignment (coded from official election results and administrative records).

Serbia is a suitable context for studying distributive politics under centralised fiscal arrangements and closed-list PR. The combination of high vertical fiscal centralization, frequent electoral cycles, and a dominant-party environment after 2012 generates clear opportunities for national-to-local favoritism to appear in observable budget lines. At the same time, broad cross-municipal variation in parliamentary representation alongside limited local partisan turnover provides leverage to isolate the parliamentary channel from local office-holding effects. Finally, the availability of consistent, full-coverage municipal data for eleven consecutive years makes the setting empirically tractable for testing pork barrel mechanisms.

Building on these sources, we analyse four outcomes. First, we use transfers per capita (EUR), defined by RSJP as transfers from higher tiers divided by the estimated mid-year municipal population, encompassing non-earmarked (general-purpose) and earmarked (specific-purpose) transfers; this series is governed by statutory allocation rules and serves as a benchmark where political effects are least expected. Second, we use total expenditures per capita (EUR) as a high-level measure of municipal fiscal activity. Third, we focus on subsidies expressed in thousands of euros (RSJP Indicator 49 – subsidies to public utilities/organizations and private firms), which are the most plausibly discretionary line through which national-to-local favoritism would materialise; when modeling this level outcome, we include population (in thousands) to separate scale from intensity. Finally, we examine the annual budget balance (in thousands of euros), defined as total revenues and receipts minus total expenditures and outlays (RSJP Indicator 64), with positive values indicating surplus. For indicators that RSJP reports in multiple formats (nominal RSD, real RSD, EUR), we rely on the EUR series as published (period-average exchange rate). In an alternative, distribution-aware specification, we replace population with ln(population) and include a dummy for Belgrade to account for the heavy right tail and capital-specific scale effects. City municipalities (municipalities formed within one city as second-tier local units) are not included due to incomplete and non-comparable coverage, leaving 145 local units (cities and municipalities) observed throughout.

Our key explanatory variables capture national parliamentary leverage and local executive partisanship. Representational bias is computed for each municipality-year as the difference between that municipality's share of all sitting MPs (by officially registered residence) and its share of the national population; positive values indicate over-representation and negative values under-representation. Because fiscal decisions for year t are enacted at the end of t–1, MP residence data from year t–1 are paired with fiscal outcomes in year t, including 2013 (status measured at end-2012). Local executive status is coded into four mutually exclusive categories – SNS mayor, SNS-partner mayor (parties

in the national governing coalition), opposition mayor, and citizens' group mayor – using official election results and administrative records; these indicators are likewise lagged so that the status at the end of t–1 maps to fiscal year t.

All models include standard demographic and socioeconomic controls drawn from RSJP. We account for the statutory five-tier development classification that the central government uses in intergovernmental finance (Group I: above the national average; II: 80–100% of the average; III: 60-80%; IV: 50–60%; IV-a: devastated areas below 50%), as well as the share of residents aged 65+, unemployment per 1 000 inhabitants, and the share of cash-assistance beneficiaries. Population (in thousands) is included whenever the dependent variable is in levels (e.g.,, subsidies in 000 EUR, budget balance in 000 EUR) and omitted for per-capita outcomes.

We estimate linear mixed-effects models on municipality-year data with a full set of year fixed effects to absorb common shocks and nominal trends. The specification includes a municipality-level random intercept to capture time-invariant differences across localities and allows for heteroskedasticity across years within municipalities. Substantive conclusions are unchanged when the model is estimated without the municipality-level random intercept.

This design faces two limitations. First, local partisan alignment exhibits very limited within-municipality variation after 2016, which constrains power to detect conditional effects and shifts identification toward cross-municipal differences and the parliamentary representation channel. Second, under closed-list PR, representational bias may partly reflect strategic list-building by party leaders (and coalition brokers) rather than purely exogenous constituency representation: winnable slots can be allocated with geographic considerations in mind, potentially correlating over- or under-representation with parties' electoral or programmatic priorities. The inclusion of socioeconomic controls and year fixed effects mitigates such concerns but cannot fully eliminate them. In addition, as with any administrative dataset, minor changes in budgetary classifications or reporting practices may occur over time, and MPs are linked to municipalities by officially registered residence, which may not perfectly coincide with their de facto place of political activity.

FINDINGS AND DISCUSSION

Across four dependent variables, political patterns are selective rather than general. We find clear and stable associations between parliamentary over-/under-representation (representational bias) and discretionary spending lines: subsidies rise with greater over-representation, and budget balances are more favorable in over-represented municipalities. By contrast, there is no systematic relationship for transfers per capita – where statutory formulas dominate; or for total expenditures per capita. Measures of local executive alignment (SNS, SNS-partner, opposition, citizens' groups) do not yield consistent effects once representational bias, year fixed effects, and socioeconomic covariates are accounted for.

Variables	Mean	Median	Std. Dev.	Min	Max	Skew.	Kurt.	N
Transfers per capita (EUR)	127.74	109.00	99.87	0	1096	3.36	19.87	1595
Total expenditures per capita (EUR)	353.34	303.00	174.33	121	1985	3.33	17.64	1594
Subsidies (000 EUR)	1315.39	229	8154.92	0	127035	12.23	164.46	1595
Budget balance (000 EUR)	143.61	31.5	3350.41	-80786	63050	-2.95	313.15	1594
Representational bias	0	-0.17	1.57	-1.18	25.08	11.80	152.38	1595
Population (thousand)	49.91	21.21	143.78	1.02	1694.48	10.29	113.51	1595
Share aged 65+ (%)	22.23	21.8	4.79	6.3	41.4	0.42	1.86	1595
Unemployment per 1000	99.61	93	47.89	12	284	0.73	0.35	1595
Cash-assistance beneficiaries (% of pop.)	4.393	3.1	3.54	0.07	20.74	1.41	2.10	1595
	Count	Share						
SNS mayor	1096	68.97						1589
SNS-partner mayor	244	15.35						1589
Opposition mayor	195	12.27						1589
Citizens' group mayor	54	3.39						1589
Development group I	220	13.79						1595
Development group II	374	23.45						1595
Development group III	517	32.41						1595
Development group IV	275	17.24						1595
Development group IV-a	209	13.10						1595

Table 1. Descriptive statistics

Descriptives in Table 1 indicate distributional extremity on level outcomes. Subsidies are strongly right-skewed, and the annual budget balance is heavy-tailed with a longer left side (occasional very large deficits), while per-capita outcomes remain right-skewed but far less extreme. Representational bias is centered slightly below zero (median negative) with a long upper tail; this tail reflects the clustering of MPs' registered residence in major urban centers (notably Belgrade), rather than small municipalities sending a single MP. Over 2013-2023, the distribution of local executive alignment is strongly skewed – especially after 2016 – yielding 1 096 SNS, 244 SNS-partner, 195 opposition, and 54 citizens' group mayor-years (N = 1 589; six mayor-years missing due to unverifiable mayoral affiliation in Ljubovija, Bogatić, and Kladovo). These distributional features motivate the inclusion of population when modeling level outcomes and inform the interpretation of the selective political patterns reported below.

For transfers per capita (Table 2, Models 1–2), the estimates behave exactly as a rules-based system would predict. Needs and equalization proxies – statutory development group, the share aged 65+, and the share of cash-assistance beneficiaries – enter positively and significantly, while parliamentary representational bias is null and local partisan alignment adds no signal. This pattern aligns with the classic finding that formula-driven intergovernmental grants primarily track demographic need and fiscal capacity rather than short-run politics. Unemployment per 1 000 carries a small negative sign; given its modest magnitude and overlap with other need indicators, this likely reflects collinearity among socioeconomic proxies rather than a substantive penalty for high-unemployment municipalities. Adding mayoral dummies leaves the core inference unchanged; one coalition indicator (SNS-partner) is positive and statistically detectable, but the effect is modest (≈€7 per capita) and we refrain from strong substantive interpretation. Year fixed effects soak up common macro trends and periodic adjustments to allocation parameters. In short, transfers per capita look formula-governed, as anticipated, which bolsters confidence in the research design and in interpreting any political patterns on more discretionary budget lines later in the analysis.

For total expenditures per capita (Table 2, models 3–4), we likewise find no systematic association with parliamentary representational bias, and the standard socioeconomic controls (development group, age structure, unemployment, cash-assistance share) do not exhibit stable relationships either. This pattern is consistent with the structure of per-capita outlays: they combine own-source revenues with mandated service floors and episodic capital spending, while equalization and minimum-service requirements compress cross-sectional differences that might otherwise track need indicators. Adding mayoral dummies leaves the core inference unchanged; a modest negative coefficient for opposition mayors (≈€13 per capita) appears in the expanded specification but is not robust across reasonable variants and does not overturn the absence of a general political signal. Taken together with the transfers results, the lack of partisan patterns in broad per-capita spending motivates the shift to more discretionary budget lines in the analysis that follows.

Table 2. Multilevel estimates for transfers per capita and total expenditures per capita, 2013–2023

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4
(Intercept)	35.098	34.747	**556.203*** **	**560.280*** **
	(25.200)	(25.254)	(47.211)	(47.352)
Representational bias	.203	.376	-.525	-.541
	(1.103)	(1.111)	(2.355)	(2.359)
Development index (1–5)	**35.890*** **	**35.827*** **	1.119	1.323
	(4.161)	(4.179)	(7.986)	(8.021)
Share aged 65+ (%)	**1.953** **	**1.913** **	-.093	-.328
	(.921)	(.924)	(1.735)	(1.742)
Unemployment per 1000	**-.134** **	**-.115***	-.076	-.057
	(.062)	(.062)	(.115)	(.116)
Cash-assistance beneficiaries (%)	**2.274*** **	**2.207** **	.187	.187
	(.857)	(.858)	(1.609)	(1.613)
SNS partner mayor		7.045*		-.082
		(2.762)		(5.333)
Opposition mayor		-3.161		-12.723*
		(2.944)		(5.697)
Citizens' group mayor		-4.805		-7.637
		(4.183)		(8.068)
SD (Random intercept: municipality)	55.39	55.66	106.79	107.34
N	1595	1589	1595	1589
LogLik	-8117.94	-8070.33	-8969.85	-8958.83
AIC	16259.88	16164.66	17963.71	17941.65
BIC	16324.25	16228.96	18028.03	18005.95
Average ICC	0.685	0.580	0.637	0.641
Marginal R^2	0.445	0.448	0.338	0.341
Conditional R^2	0.763	0.768	0.760	0.764

Notes: Standard errors in parentheses. Year fixed effects included (not shown). Random intercept at municipality level; residuals allowed to differ by year (Diagonal). Estimation via REML with Satterthwaite df. EUR series as reported by RSJP. Representational bias and mayor-status dummies are lagged t–1. Reference category for mayor dummies = SNS mayor. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1.

Subsidies (level outcome) display a pronounced parliamentary channel. In the baseline specification with standard controls and year fixed effects (see: Table 3, model 5), representational bias is strongly and precisely positive: municipalities that are more over-represented in the national parliament receive markedly higher subsidies. Substantively, the point estimate implies that a +0.10 increase in representational bias is associated with roughly +€214k in subsidies, and a move of +0.50 (e.g.,, from balanced representation to moderate over-representation) corresponds to about +€1.07 million – magnitudes that are large relative to typical municipal budgets. As expected for a level outcome, population size strongly scales subsidies, and the statutory development grouping also captures systematic level differences across municipalities (coding: 1 = Group IV-a to 5 = Group I). Other socioeconomic controls do not show stable associations once population and year fixed effects are in place. Taken together, these results align with the interpretation that, in a centralised, closed-list PR setting, parliamentary representation provides a lever through which discretionary funds are steered, whereas broad, rule-bound aggregates (shown above) remain largely insensitive to short-run politics.

The model fit is informative about the nature of subsidy allocation. Marginal and conditional R^2 are high, while the intraclass correlation (ICC) is modest, indicating that most explained variation operates through observed, policy-salient covariates – most notably representational bias and scale (population) – rather than through time-invariant municipal differences soaked up by the random intercept. Substantively, this pattern is consistent with a discretionary instrument: subsidies respond to observable, shifting levers rather than to entrenched, locality-fixed traits. Unlike transfers and per-capita expenditures – where year fixed effects trace a smooth, decade-long nominal climb consistent with formulas and common shocks – subsidies show no monotonic time pattern. Estimated year fixed effects are irregular and the residual variance differs sharply across years, which is exactly what one would expect if allocations are driven by episodic bailouts of public utilities, program cycles in agriculture and industry, reclassifications, and other lumpy injections. In short, the subsidy series bears the signature of targeted, event-driven discretion rather than a steady rule-bound drift.

Adding mayoral alignment does not alter the core inference (see Table 3, model 6). The parliamentary channel remains large and precisely estimated, while the alignment dummies are jointly insignificant. The point estimate on opposition mayors is positive but imprecise and not robust across reasonable variants; given very limited within-municipality turnover after 2016 and the strong scaling of subsidies by population, we read this as noise rather than evidence of favoritism toward opposition-led municipalities. Two composite forces could generate a weak positive sign without implying a partisan premium: (i) episodic bailouts of large public utilities and enterprise programs can cluster in a few urban jurisdictions that, at times, were governed by opposition; and (ii) region- and period-specific cycles that are not tied to the mayor's party.

Table 3. Multilevel estimates for subsidies (thousand EUR), 2013–2023

	Model 5	Model 6
(Intercept)	**-1676.672****	**-1770.168****
	(752.990)	(749.343)
Representational bias	**2137.804*****	**2143.150*****
	(68.772)	(68.694)
Development index (1–5)	**371.145*****	**370.698*****
	(107.922)	(107.122)
Share aged 65+ (%)	20.952	25.959
	(26.065)	(25.952)
Unemployment per 1000	-3.479	**-3.943***
	(2.155)	(2.162)
Cash-assistance beneficiaries (%)	11.358	14.590
	(27.921)	(27.882)
Population (in thousands)	**40.252*****	**40.216*****
	(1.268)	(1.264)
SNS partner mayor		-138.970
		(108.592)
Opposition mayor		184.828
		(123.637)
Citizens' group mayor		-136.583
		(181.407)
SD (Random intercept: municipality)	1308.48	1296.20
N	1595	1589
LogLik	–14510.78	-14442.10
AIC	29045.55	28908.21
BIC	29109.92	28972.51
Average ICC	0.146	0.144
Marginal R^2	0.832	0.833
Conditional R^2	0.856	0.857

Notes: Standard errors in parentheses. Year fixed effects included (not shown). Random intercept at the municipality level; residuals allowed to differ by year (Diagonal). Estimation via REML with Satterthwaite df. Monetary series use the RSJP EUR format (period-average exchange rate); subsidies are reported in thousand EUR. Representational bias and mayor-status dummies are lagged t–1. Population (in thousands) included for scaling. Reference category for mayor dummies = SNS mayor. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1.

To probe a concrete contextual hypothesis – the 2012–2016 period when Bojan Pajtić (DS) led the Vojvodina provincial government – we ran targeted checks focused on that window. Specifically, because there are no opposition-led municipalities in Vojvodina after 2016, we examined Opposition × Vojvodina within the pre-2016 subsample (and, separately, added a Vojvodina main effect in the full sample). Empirically, we do find a province-wide "Vojvodina premium" in subsidies irrespective of the mayor's party, but the Opposition × Vojvodina differential is small and statistically unstable; core coefficients – including the representational-bias effect and the scale effect of population – are unchanged. Since these checks neither uncover a robust partisan mechanism nor alter our main inference, we do not report an additional model. Consistent with the design, systematic variation in subsidies is accounted for by parliamentary representation and scale, not by the party label of the local executive.

For the budget balance in thousands of euros (see: Table 4, Models 7–9), the results again point to a selective political channel. Representational bias is large, precisely estimated, and consistently positive across all specifications: over-represented municipalities post more favorable balances. By contrast, standard socioeconomic controls and population do not show stable associations, and adding per-capita expenditures (Model 8) or mayoral dummies (Model 9) leaves the core inference unchanged. Substantively, this is plausible for a level balance: it is the residual of volatile revenue inflows and spending outlays, so scale (population) need not map linearly into the net position, while parliamentary access can tilt the balance through discretionary inflows and episodic support.

Model diagnostics reinforce this interpretation. The random intercept collapses to zero, indicating no persistent municipality-specific component once observables and year fixed effects are included; marginal and conditional R^2 are correspondingly low, reflecting the inherently noisy, shock-driven nature of annual balances (rather than the absence of a political signal). Year fixed effects are jointly significant but irregular, and residual variance differs sharply across years – consistent with one-off arrears clearances, extraordinary transfers, or lumpy capital operations that move the net position without generating a smooth trend. In short, the balance behaves like a high-variance fiscal outcome with a clear parliamentary tilt but little evidence of systematic advantages tied to local executive partisanship or time-invariant municipal traits.

Table 4. Multilevel estimates for budget balance (thousand EUR), 2013-2023

	Model 7	Model 8	Model 9
(Intercept)	-258.958	-68.210	-38.399
	(750.022)	(767.474)	(771.992)
Representational bias	**954.047*** **	**965.441*** **	**964.093*** **
	(62.812)	(61.096)	(64.718)
Development index (1–5)	-18.120	-21.032	-25.893
	(45.210)	(44.042)	(46.035)
Share aged 65+ (%)	-13.293	-10.535	-10.369
	(10.703)	(10.546)	(11.264)
Unemployment per 1000	-1.297	-1.210	-1.145
	(1.190)	(1.156)	(1.208)
Cash-assistance beneficiaries (%)	-11.621	-10.552	-10.501
	(13.333)	(12.932)	(13.496)
Population (in thousands)	.290	.390	.185
	(.800)	(.784)	(.819)
Budget expenditure (per capita)		-.482	-.510
		(.375)	(.385)
SNS partner mayor			1.602
			(119.245)
Opposition mayor			6.366
			(127.977)
Citizens' group mayor			-31.174
			(204.505)
SD (Random intercept: municipality)	0	0	0
N	1595	1595	1589
LogLik	-14495.87	-14495.85	-14427.18
AIC	29015.74	28991.70	28854.36
BIC	29080.10	29080.05	28942.65
Average ICC	0	0	0
Marginal R^2	0.035	0.036	0.036
Conditional R^2	0.035	0.036	0.036

Notes: Standard errors in parentheses. Year fixed effects included (not shown). Random intercept at the municipality level; residuals allowed to differ by year (Diagonal). Estimated via REML with Satterthwaite df. Monetary series are reported in EUR by RSJP (period-average exchange rate); budget balance is in thousand EUR. Representational bias and mayor-status dummies are lagged t–1. Population (in thousands) included for scaling. Reference category for mayor dummies = SNS mayor. *** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1.

What if a municipality's parliamentary representation increased by roughly one MP; i.e.,, a +0.4 shift in representational bias? In the subsidy models (see Table 3), this implies about €855k higher annual subsidies (0.4 × 2 137.8 in thousand EUR), ceteris paribus. Two equivalent readings help anchor the magnitude: first, given the population slope (β≈40.252 thousand EUR per 1 000 residents), the one-MP shift is roughly equivalent to adding ≈21.3 thousand residents; second, relative to the development gradient (β≈371.1 thousand EUR per step on the statutory 1-5 scale), the same one-MP shift corresponds to ≈2.3 development levels. For the budget balance (see: Table 4), +0.4 in representational bias maps to €382-386k more favorable net balances per year (0.4 × [954–965] in thousand EUR); notably, the near-zero population slope in these models indicates that this is not a scale artifact. As a purely illustrative translation, in a hypothetical municipality of 50 000 residents, the implied changes amount to roughly €17 per capita in subsidies and €7-8 per capita in the balance, with other covariates and year fixed effects held constant.[1]

We conducted a set of design-consistent checks that leave the core inference unchanged. On placebo lines – transfers per capita and total expenditures per capita – the estimates behave as a rules-based system would predict: representational bias is null once needs and year fixed effects are accounted for (see Table 2). Keeping levels as the policy-relevant metric but addressing scale nonlinearity via ln(population) and adding a dummy for Belgrade leaves the parliamentary slope on discretionary lines intact.

A per-capita specification for subsidies (EUR per resident, population omitted) likewise retains a positive, statistically detectable slope. Highly conservative variants that either compress the upper tail (log outcomes) or flexibly absorb capital-specific year shocks (Belgrade × year) substantially weaken the slope on both discretionary outcomes – and in some specifications produce sign instability – so we report them as stress tests rather than preferred alternatives. Focused probes of the 2012–2016 Vojvodina window recover a province-wide premium but no robust Opposition × Vojvodina differential; the parliamentary and scale effects remain essentially the same. Taken together, the pattern is selective but robust: parliamentary over-representation tilts both discretionary lines – subsidies and budget balance – whereas rule-bound per-capita aggregates remain insensitive to short-run politics.

1 In a distribution-aware specification that keeps levels as dependent variables, replaces population with ln(population), and includes a dummy for Belgrade, a +0.4 shift in representational bias corresponds to ≈€767k in subsidies (0.4×1 918.29; 95% CI ≈ €712k-€823k) and ≈€430k in the budget balance (0.4×1 074.22; 95% CI ≈ €375k-€484k), with year fixed effects and the standard controls included.

CONCLUSIONS

This study employs parliamentary representational bias as an independent mechanism through which political influence can shape local fiscal outcomes. Drawing on data from 145 Serbian municipalities spanning 2013–2023, it demonstrates that legislative representation (rather than executive-level alignment) serves as a key driver of selective fiscal favoritism in a closed-list PR system governed by a centralised hybrid regime. By distinguishing between formula-based and discretionary fiscal transfers, the analysis underscores how representational leverage can effectively replace direct partisan control as a channel for distributing public resources.

The research explores whether local representation in the national parliament and partisan congruence between local and central authorities affect municipal fiscal outcomes within the framework of pork barrel politics. The evidence supports the first hypothesis (H1): parliamentary over-representation correlates positively with higher central subsidies and more favorable budget balances. Conversely, the second hypothesis (H2), which anticipated fiscal benefits stemming from local and national partisan alignment, finds no empirical support, a result that may appear unexpected given Serbia's highly centralised and semi-authoritarian context.

For transfers per capita, results align closely with the expectations of a rules-governed allocation system. Structural and demographic variables, such as statutory development group, the share of elderly residents, and dependence on social assistance, all exert consistent and significant effects, while neither representational bias nor partisan alignment proves influential. This suggests that formula-based transfers predominantly reflect long-term developmental and demographic needs rather than short-term political strategies.

In contrast, discretionary subsidies reveal a clear political dimension. Representational bias emerges as strong, stable, and substantively significant: municipalities enjoying higher levels of parliamentary representation receive disproportionately larger subsidies. These relationships persist even after controlling for population size, development classification, and mayoral alignment, indicating that parliamentary over-representation operates as a channel for discretionary fiscal steering in Serbia's centralised institutional setting. Likewise, the budget balance functions as a politically responsive indicator, with municipalities with greater representation consistently achieving more favorable fiscal outcomes, regardless of socioeconomic context or local executive partisanship. Overall, the evidence shows that while rule-based fiscal flows remain largely shielded from political interference, discretionary indicators exhibit a clear bias linked to parliamentary (over) representation.

The absence of local partisan favoritism is particularly intriguing, as it challenges the common expectation that co-partisanship between local and national executives drives fiscal advantages. This suggests that in centralised

hybrid regimes, control over distributive resources may bypass local actors altogether, concentrating instead within national-level parliamentary and party structures – a dynamic that future research could explore further to determine whether this centralization of fiscal influence and disregard of local partisanship is typical of similar regime contexts.

Two main limitations should be acknowledged. First, variation in partisan alignment within municipalities declines sharply after 2016, reducing the capacity to identify its independent effects and thereby emphasizing the role of parliamentary representation – especially in the period of heightened autocratization. Second, in a closed-list PR environment, representation may not be fully exogenous: party elites often assign winnable list positions with geographic considerations in mind, potentially linking representational bias to strategic electoral decisions. Moreover, factors such as urbanization and municipal scale may blur the distinction between structural and political determinants, while the single-country design limits the generalizability of findings beyond the Serbian context.

Thus, future research should also examine this representational mechanism in other countries with similar institutional arrangements, particularly those employing electoral systems that discourage personal vote cultivation, and also in hybrid or semi-democratic regimes more broadly. Comparative work could illuminate how institutional centralization and local autonomy condition fiscal favoritism, while sectoral or project-level analyses might uncover whether political bias is concentrated in specific areas of expenditure which are more susceptible to partisan influence. Such studies would contribute to a deeper understanding of how distributive politics operates under varying regime types and institutional constraints.

REFERENCES

Atilano-Tang, Lesley Ann, and Frede Moreno. 2023. "Pork Barrel Politics: How Spending Determines Local Election Results." *SSRN*, online. http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4518744.

Baskaran, Thushyanthan and Mariana Lopes da Fonseca. 2021. "Appointed public officials and local favoritism: Evidence from the German states." *Journal of Urban Economics*, online. https://doi.org/10.1016/j.jue.2021.103354.

Borghetto, Enrico, José Santana Pereira and André Freire. 2020. "Parliamentary Questions as an Instrument for Geographic Representation: The Hard Case of Portugal." *Swiss Political Science Review* 26(1): 10–30.

Bursać, Dejan, and Dušan Vučićević. 2023. "Ko šalje novac kući? Fiskalne posledice teritorijalne reprezentativnosti Narodne skupštine." *Srpska politička misao* 81(3): 29–49.

Cain, Bruce, John Ferejohn and Morris Fiorina. 1987. *The Personal Vote: Constituency Service and Electoral Independence*. Cambridge: Harvard University Press.

Campbell, Rosie, Philip Cowley, Nick Vivyan and Markus Wagner. 2019. "Why Friends and Neighbors? Explaining the Electoral Appeal of Local Roots." *The Journal of Politics* 81(3): 937–951.

Carey, John M., and Matthew S. Shugart. 1995. "Incentives to Cultivate a Personal Vote: a Rank Ordering of Electoral Formulas." *Electoral Studies* 14(4): 417–439.

Carozzi, Felipe, and Luca Repetto. 2016. "Sending the pork home: Birth town bias in transfers to Italian municipalities." *Journal of Public Economics* 134: 42–52.

Evans, Jocelyn, Kai Arzheimer, Rosie Campbell and Philip Cowley. 2017. "Candidate localness and voter choice in the 2015 General Elections in England." *Political Geography* 59: 61–71.

Freedom House. 2020. "Freedom in the World 2020." https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2020/leaderless-struggle-democracy

Fiva, Jon H., and Askill H. Halse. 2016. "Local favoritism in at-large proportional representation systems." *Journal of Public Economics* 143(C): 15–26.

Gendźwiłł, Adam, Paweł Swianiewicz and Dawid Sześciło. 2025. "Multi-level party favoritism: The case of a discretionary grant program in Poland." *Swiss Political Science Review* 31(2): 331–364.

Gorecki, Maciej A., and Michael Marsh. 2012. "Not just 'friends and neighbours': canvassing, geographic proximity and voter choice." *European Journal of Political Research* 51(5): 563–582.

Hwang, Min-Young and Dongwon, Lee. 2025. "Hometown Favoritism and Political Rewards: Evidence from South Korean Municipalities." *Journal of Regional Science*, online. https://doi.org/10.1111/jors.70017

Klomp, Jeroen, and Jakob de Haan. 2013. "Political Budget Cycles and Election Outcomes." *Public Choice* 157(1–2): 245–267.

Lancaster, Thomas D. 1986. "Electoral Structures and Pork Barrel Politics." *International Political Science Review* 7(1): 67–81.

Latner, Michael, and Anthony McGann. 2005. "Geographical Representation under Proportional Representation: The Cases of Israel and the Netherlands." *Electoral Studies* 24(4): 709–734.

Lattmann, Johannes. 2024. "The Electoral Effect of Pork Barrel Politics: Evidence from England." *Public Choice* 201: 199–235.

Losoncz, Mark. 2022. "Authoritarian Regimes in Hungary and Serbia – a Comparative Approach." In *The Crisis and Future of Liberal Democracy*, edited by A. Regelmann and A. Spaeth. Brussels: Rosa Luxemburg Stiftung.

Mačkić, Velibor, and Filip Rusmir. 2024. "Pork Barrel Spending: The Missing Link between Electoral Clientelism and Political Budget Cycles." *Economics and Sociology* 17(3): 82–102.

Munis, B. Kal. 2022. "Us Over Here Versus Them Over There… Literally: Measuring Place Resentment in American Politics." *Political Behavior* 44: 1057–1078.

Nyholt, Niels. 2024. "Why Do Voters Prefer Local Candidates? Evidence from a Danish Conjoint Survey Experiment." *Political Behavior* 46: 2313–2332.

ODIHR. 2017. "Election Assessment Mission Report on Presidential Elections in the Republic of Serbia on 2 April 2017." Accessed October 15, 2025. http://www.osce.org/odihr/elections/serbia/322166?download=true

Pavlović, Dušan. 2022. "How to approach state capture in post-communist Europe. A new research agenda." *Journal of Contemporary European Studies* 31(3): 960–978.

Pedron, Stephanie Mae, and Lara Wessel. 2025. "Electoral Benefits of Pork Barrel Politics in the US." *Political Studies Review*, online: https://doi.org/10.1177/14789299251323452

Pitkin, Hanna F. 1967. *The Concept of Representation*. Berkeley: University of California Press.

Rice, Tom W., and Alisa A. Macht. 1987. "Friends and Neighbors Voting in Statewide General Elections." *American Journal of Political Science* 31(2): 448–452.

RSJP. 2025. "Republički sekretarijat za javne politike." Accessed October 15, 2025. https://rsjp.gov.rs/.

Schulte-Cloos, Julia, and Paul C. Bauer. 2023. "Local Candidates, Place-Based Identities, and Electoral Success." *Political Behavior* 45: 679–698.

Shepsle, Kenneth A., and Barry R. Weingast. 1987. "The Institutional Foundations of Committee Power." *The American Political Science Review* 81(1): 85–104.

Shugart, Matthew Søberg, Melody Ellis Valdini and Kati Suominen. 2005. "Looking for Locals: Voter Information Demands and Personal Vote-Earning Attributes of Legislators under Proportional Representation." *American Journal of Political Science* 49(2): 437–449.

Spáč, Peter. 2021. "Pork barrel politics and electoral returns at the local level." *Public Choice* 188: 479–501.

Stratmann, Thomas, and Martin Baur. 2002. "Plurality Rule, Proportional Representation, and the German Bundestag: How Incentives to Pork-Barrel Differ across Electoral Systems." *American Journal of Political Science* 46(3): 506–514.

Tavits, Margit. 2010. "Effect of Local Ties on Electoral Success and Parliamentary Behaviour: The Case of Estonia." *Party Politics* 16(2): 215–235.

Tóth, Michal, Miroslav Nemčok and Peter Spáč. 2021. "I Don't Like It Unless It's for Me: Voters' Perceptions of Pork-Barrel Politics in Central and Eastern Europe." *Problems of Post-Communism* 69(6): 473–485.

Vasvári, Tamás. 2024. "Grant Schemes and Pork-Barrel Politics in Local Government Funding in Hungary." *Europe-Asia Studies* 76(9): 1371–1391.

V-Dem. 2019. *Democracy Facing Global Challenges: V-Dem Annual Democracy Report 2019*. Gothenburg: V-Dem Institute.

Vučićević, Dušan and Dejan Bursać. 2022. "Nationalization in an asymmetric autonomy: the case of the 2020 Vojvodina elections." *Regional and Federal Studies* 35(1): 149–161.

Weingast, Barry R., Kenneth A. Shepsle and Christopher Johnsen. 1981. "The political economy of benefits and costs." *Journal of Political Economy* 89: 642–664.

Dušan Vučićević, Dejan Bursać, Viktor Stamenković

NOVAC IDE KUĆI? POLITIKA TERITORIJALNE RASPODELE BUDŽETSKIH SREDSTAVA U PROPORCIONALNOM SISTEMU SA ZATVORENIM LISTAMA

APSTRAKT

Srbija primenjuje jedan od najrigidnijih izbornih sistema u Evropi: proporcionalni izborni sistem sa zatvorenim listama u okviru jedne izborne jedinice. Ovaj sistem karakteriše potpuna depersonalizacija, budući da reizbor kandidata zavisi od njihovog mesta na listama koje kontrolišu stranački lideri, a ne od podrške birača. Uprkos tome što ovakav sistem ne podstiče kandidate da grade ličnu podršku birača, početna istraživanja ukazuju na iznenađujuću povezanost između teritorijalne zastupljenosti u Narodnoj skupštini i obrazaca raspodele resursa lokalnim jedinicama vlasti. Ovo istraživanje analizira odnos između prebivališta narodnih poslanika i finansijskih transfera sa nacionalnog nivoa, uključujući subvencije, rashode lokalnih budžeta, kao i budžetske sufucite i deficite na lokalnom nivou, i ispituje uticaj nacionalne zastupljenosti na lokalnu fiskalnu dinamiku. U analizu su uključene kontrolne varijable, poput veličine populacije, nivoa razvijenosti, stope nezaposlenosti, starosne strukture i oslanjanja na socijalnu zaštitu. Korišćeni su podaci za 145 opština u Srbiji u periodu od 2013. do 2023. godine. Prvi nalazi ukazuju na to da politika teritorijalne raspodele budžetskih sredstava opstaje čak i u izbornom sistemu koji destimuliše izgradnju lične biračke podrške, pri čemu prvenstveno koristi imaju teritorijalne jedinice sa većom zastupljenošću kroz subvencije i finansiranje projekata. Istraživanje dalje ispituje ulogu političke usklađenosti između lokalne i nacionalne vlasti, naročito nakon lokalnih izbora 2016. godine,

koji su u mnogim opštinama doveli do objedinjavanja političke moći na oba nivoa, što je karakteristično za centralizovane hibridne režime, poput Srbije u posmatranom periodu. Ova usklađenost analizira se kao potencijalni pokretač političkog favorizovanja određenih lokalnih samouprava u teritorijalnoj raspodeli budžetskih sredstava.

KLJUČNE REČI: teritorijalna raspodela budžetskih sredstava, javna potrošnja, teritorijalna zastupljenost, proporcionalni izborni sistem sa zatvorenim listama, teritorijalna reprezentacija, Narodna skupština Srbije

UDK 330.342.14:321.6(316.75)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch13

Marko Tmušić*

University of Belgrade
Faculty of Political Science

Captured Institutions and the Free Market: The Paradox of Authoritarian Capitalism

ABSTRACT

The contemporary world witnesses a growing phenomenon of authoritarian capitalism – a system in which a formal market economy exists, but the institutions meant to ensure its proper functioning are captured by political interests. This chapter explores the paradoxical relationship between the free market and authoritarian control by analyzing how political capture of independent regulatory and economic institutions fosters clientelism, stifles competition, and undermines fundamental market rules. Through examples of countries that combine market rhetoric with political centralization and party dominance over key economic flows, this chapter demonstrates that the free market cannot survive without autonomous institutions that guarantee equal conditions. Mechanisms such as selective enforcement of regulations, favoritism toward regime-affiliated enterprises, and political control over the judiciary and regulatory bodies create a façade of a market dominated by political loyalty rather than economic efficiency. The capture of institutions transforms the market into an instrument of control, erodes economic freedoms, and ultimately undermines sustainable development. The chapter

* E-mail: marko.tmusic@fpn.bg.ac.rs; https://orcid.org/0000-0002-4745-6078

concludes that preserving institutional independence, transparency, and accountability is crucial not only for democracy but also for a truly free and functional market economy. The analysis is based on four case studies – China, Russia, Hungary, and Serbia – representing different institutional trajectories toward authoritarian capitalism.

KEYWORDS: institutional capture, free market, authoritarian capitalism, political economy, economic freedoms

INTRODUCTION

Institutions represent the backbone of every social, political, and economic system, embodying rules and procedures that make behavior predictable and help create stable legal and business environments. Their role is especially important for both free markets and democratic governance. Yet, many contemporary societies face institutional erosion and capture, where political and economic elites exploit institutional mechanisms to preserve power and control resources.

The paradox of authoritarian capitalism lies in the fact that, despite the formal existence of market elements within the economic system, and democratic elements within the political system, institutions become instrumentalized for political domination and personal gain. The regime of authoritarian capitalism can best be understood as a combination of two characteristics: (1) *institutional weakness*, which fails to provide sufficient democratic safeguards, and (2) *authoritarian political actors* who exploit these weaknesses to acquire and retain power (Bieber 2018, 338). Such capture degrades the rule of law, produces selective enforcement, and undermines economic freedoms – directly shaping citizens' life chances and development prospects.

Therefore, *authoritarian capitalism can be defined as a political-economic system characterized by the coexistence of market mechanisms (private property, price systems, formal competition) with centralized authoritarian political control, where economic institutions are systematically subordinated to political imperatives rather than operating with autonomy*. Although globalization and market logic are often associated with liberal tendencies, recent decades show that market systems and authoritarian rule can coexist and even reinforce each other[1]. This

1 The absence of a coherent ideology leads new authoritarian regimes to perceive themselves as corporations and to deny the very notion of the public interest. In this context, market glorification does not weaken authoritarian capitalism but may reinforce it by legitimizing the pursuit of private gain over collective goals (Krastev 2011, 13). Moreover, economic growth under authoritarian rule can paradoxically strengthen predatory elites, allowing them to combine market benefits with autocratic power, intensify repression, and consolidate control, even as

raises central questions: can markets function when institutions that protect competition and property are politically subordinated? Does the "free market" retain meaning when governed by authoritarian mechanisms?

This chapter adopts a qualitative comparative case study approach based on a deliberately structured selection of four cases. The selection follows a two-level comparative logic. First, China and Russia are included as paradigmatic examples of contrasting models of institutional transformation in post-socialist and transitional contexts – gradualism versus "shock therapy" – representing theoretical extremes in the literature on economic and institutional reforms. Despite these differences, both cases converge toward forms of authoritarian capitalism. Second, Hungary and Serbia are selected as cases within the European institutional sphere, sharing broadly similar historical and structural characteristics, but differing in their formal integration into the European Union (EU member vs. EU candidate). This combination allows for a comparison across both different reform trajectories and different institutional environments, with the aim of identifying common mechanisms of institutional capture across diverse contexts.

Modern authoritarian states use markets to legitimize power while restricting autonomy through selective regulation, control over resources, and clientelist networks. Formally competitive systems become "political markets" in which loyalty, not performance, determines outcomes. Equal access, fair competition, and the rule of law are weakened. This chapter examines how political and economic institutions are pressured and abused in authoritarian and hybrid regimes, and the economic consequences of institutional degradation. It highlights tensions produced by the coexistence of captured institutions and nominal markets, and reassesses claims about compatibility between capitalism and authoritarianism. Finally, it emphasizes the importance of domestic reforms, social mobilization, and international cooperation to restore institutional autonomy and build democratic, functional economic systems.

1. BEHIND THE FAÇADE OF THE FREE MARKET – THEORETICAL HORIZONS OF CAPTURED INSTITUTIONS

Many states promote free-market principles while undermining the institutional foundations required for markets to function. Behind competition rhetoric, patterns of institutional capture turn markets into instruments for reproducing political power. Economic exchange is never detached from political and social context; understanding capture is crucial for analysing modern market systems.

---

decentralized predation gradually erodes the regime's long-term institutional foundations (Pei 2006, 165).

A key concept in analyzing such systems is *the idea of "captured institutions"* – institutions that formally exist but do not function in accordance with their intended purpose. Political elites appropriate them to pursue particular interests, weakening autonomy, professionalism, and neutrality (Krastev 2011; Diamond 2002; Levitsky and Way 2002, 2010, 2020; Djankov et al. 2002). Instead of guaranteeing equal rules, protecting property rights, and ensuring transparency, such institutions become tools for maintaining and expanding political influence[2]. A market without equal conditions ceases to be genuinely free.

Institutional capture takes multiple forms: partisan staffing of supposedly independent bodies, politicized regulation, interference in the judiciary, and media control (Levitsky and Way 2010, 358–359)[3]. Economic actors become unequal: investment security declines as predictability disappears, and success depends on access to power, rather than market performance. This dynamic is central to authoritarian capitalism – systems combining market mechanisms with centralized political control. Markets become sources of fiscal and political benefit, monitored and adjusted whenever they threaten elite interests (Pei 2006; McGregor 2010). A rentier logic emerges: profits come through connections, subsidies, preferential finance, and state contracts. Innovation is displaced by opportunism; resources concentrate among loyal elites; the market becomes a façade.

Understanding the paradox of authoritarian capitalism requires engagement with contemporary theoretical debates at the intersection of institutional economics, state capture literature, and studies of authoritarian regimes.

Institutional economics argues that institutions – formal and informal rules – shape long-term development. Institutions reduce transaction costs and support predictability (North 1990; Bjornskov and Foss 2016, 303). The distinction (Acemoglu and Robinson 2012) between *inclusive institutions* (supporting competition and innovation) and *extractive institutions* (favouring

2 Governance varies across countries and evolves over time, shaped by resources and historical-institutional legacies (Kaufmann et al. 1999, 8, 13). In contexts of captured institutions, governance fails to fulfill its intended functions and instead reinforces elite power, often manifested through corruption – from routine bribes to broader state capture. Such practices indicate a systemic breakdown, where both rulers and actors interacting with them disregard the rules governing their relationships (Kaufmann et al. 2002, 6).

3 Competitive authoritarian regimes combine formal democratic institutions with systematic abuse of state power that gives incumbents an unfair advantage over their opponents (Levitsky and Way 2010, 5). Within this context, modern societies face two major institutional threats: institutional chaos, marked by the privatization and selective enforcement of rules, and institutional dictatorship, in which elites instrumentalize institutions to entrench power – both of which are reflected in pervasive corruption and clientelism (More details in Djankov et al. 2003, 598).

elites) is crucial: markets cannot function in a vacuum; they depend on institutional quality (Tmušić 2023). This perspective differs from the idea of a "developmental state", as the state is seen not only as a facilitator but also as a potential source of problems. While the state can function as a "helping hand" by defining and protecting effective property rights, it can simultaneously act as a "grabbing hand", expropriating the wealth of its citizens.

State capture literature highlights how actors distort the "rules of the game" themselves – laws, regulations, and decrees – rather than merely bribing to bypass existing rules. Hellman defines *state capture* as a form of political corruption in which private actors, through non-transparent and illicit influence, shape laws and rules themselves to serve their own interests, unlike administrative corruption, which involves violations of existing rules[4]. Furthermore, a distinction is made between "state capture" and the broader phenomenon of institutional influence, which does not necessarily involve private payments, but can arise from a firm's economic power, ownership ties to the state, or repeated interactions with public officials (Hellman et al. 2000, 3). This phenomenon leads to the erosion of trust in institutions, the strengthening of clientelism, and the weakening of the legitimacy of the economic order (Kaufmann 2003). Although *state capture* can also occur in democracies, in authoritarian regimes it becomes systemic due to the absence of effective control and accountability mechanisms, resulting in the selective implementation of formal rules (Levitsky and Way 2002, 53–54). Nevertheless, some scholars argue that even limited and manipulated democratic institutions in authoritarian systems can, in the long run, undermine such regimes (Krastev 2011, 10).

Studies of authoritarian regimes show how regimes can combine markets with political control. Markets do not disappear; they are redesigned to reproduce power and legitimacy through party networks, controlled resources, and managed competition (Pei 2006; McGregor 2010; Kurlantzick 2013).

A key analytical lens is the distinction between formal (*de jure*) and actual (*de facto*) institutions. Formal rules may look democratic and market-oriented,

4 Hellman shows that *state capture* in post-communist and hybrid regimes does not occur through the rejection of market reforms, but rather through their selective implementation and manipulation. The main obstacles to economic reform do not come from the so-called losers of transition, but from its early winners, who formally support reforms while reshaping them to serve their own interests. This results in a "partial reform equilibrium", in which the market develops only to the extent that allows a narrow elite to preserve its privileges, while the broader society bears the costs of this selective transformation (Hellman 1998, 204–207). Partially reformed economic and political institutions create fertile ground for official corruption, as institutional rules in such an environment are either unclear or politically unenforceable. The ruling elite is unaccountable and immune to punishment for wrongdoing. Consequently, it faces no constraints in adopting predatory policies and practices (Pei 2006, 12).

while actual practice is shaped by real power relations (Helmke and Levitsky 2004). Changes in formal institutions do not necessarily change outcomes if *de facto* power remains intact (Acemoglu and Robinson 2006). In authoritarian systems, the gap between formal rhetoric and real practice is especially wide: access and enforcement depend on proximity to power. This directly implicates the rule of law, which requires consistent and impartial application of rules. In captured systems, enforcement is selective; legal certainty becomes conditional. Independent regulators, courts, central banks, and administrations are meant to guarantee equal treatment and predictability; when captured they become extensions of political power – protecting regime firms and suppressing competition (O'Donnell 1998, 117–119). In this way, economic space is transformed into a political field dominated by loyalty to power rather than market efficiency.

International frameworks can sometimes counterbalance capture through conditionality and rule transfer, but reforms often remain superficial when domestic political will is absent. EU candidate states may imitate formal institutional designs without adopting their substance – producing "shallow" compliance that coexists with informal power networks (Schimmelfennig and Sedelmeier 2004; Dimitrova 2010). More precisely, the uncertainty about standards can be an incentive towards institutional isomorphism (Grabbe 2006, 68–71). When there is uncertainty about standards (as is the case with EU accession), candidate countries do not know exactly what will be sufficient, so they "copy" the formal institutions of other successful countries – but only superficially. They adopt the appearance of institutions without their essence – which is why we get "captured institutions" that look democratic/market-oriented, but function in an authoritarian manner.

Overall, the paradox stems from the market-institution relationship: *markets may exist without democracy, but they cannot survive long-term without autonomous institutions*. Authoritarian capitalism is a hybrid where market rules are instrumentalized to preserve political dominance while undermining the institutional conditions for genuine market efficiency.

2. SILENT OCCUPATION OF INSTITUTIONS: HOW POWER CAPTURES THE MARKET

In authoritarian and hybrid regimes, capture often unfolds gradually through informal dominance over key economic institutions. This reshapes economic space to secure long-term dominance and suppress challengers. The process of capturing economic institutions in authoritarian regimes unfolds through several mechanisms that support their independence, professionalism, and ability to ensure market efficiency:

1. *Politicization of regulatory bodies* – Institutions meant to ensure neutral oversight (competition commissions, telecom regulators, energy

agencies) become extensions of executive power (Bieber 2018, 348). Enforcement becomes selective; monopolistic positions of regime-linked firms are protected; entry barriers grow – creating a formally open, but practically closed system (Hellman 1998; Tmušić 2023; Perry and Keil 2018; Bankuti et al. 2012; Dal Bo 2006; Chipkin and Swilling 2018). In this way, the market is formally maintained but, in practice, functions as a closed system of privilege.

2. *Personnel selection based on loyalty rather than competence* – Appointments in central banks, tax administrations, and other key institutions prioritize political alignment (Tomić and Pavlović 2022; Baerg et al. 2021; Cukierman 1993; Abbas et al. 2017). This reduces credibility and professional capacity, subordinating economic policy to regime objectives at the cost of stability and predictability.
3. *Instrumentalization of the judiciary and erosion of legal certainty* – Courts become tools of political control. Proceedings and rulings favour the ruling elite; legal protection becomes a privilege (Elbasani 2017; Levitsky and Way 2002, 55–56; Bankuti et al. 2012). This discourages investment, increases risk, and drives capital withdrawal.
4. *Party-based staffing in public enterprises and clientelist management* – Public enterprises become patronage hubs: recruitment, investments, and contracts build loyalty networks (Tomić and Pavlović 2022; Quaresima 2019). Market efficiency is displaced by political utility.
5. *Selective application of laws and regulations creating unfair competition* – Regime-linked enterprises are tolerated; unconnected firms face fines, inspections, and administrative obstacles (Dal Bo 2006; Laffont and Tirole 1991; Rakić 2018). Discretionary state control over resources becomes a tool to punish opponents and reward allies, deepening institutionalized discrimination (Levitsky and Way 2010, 66–67).

These mechanisms show that institutional capture is systematic: market institutions are transformed into political instruments, producing the appearance of a free market while authoritarian control governs outcomes. Long-term consequences include inefficiency, declining trust (among citizens and investors), and stalled sustainable development.

3. DEMOCRATIC FORM, AUTHORITARIAN PRACTICE – SEVERAL SPECIFIC EXAMPLES

Before turning to individual cases, it is important to clarify the logic of case selection and the differences in their institutional origins. While Hungary and Serbia experienced a period of democratic institutionalization followed by gradual erosion, China and Russia developed authoritarian capitalist systems through fundamentally different trajectories – either gradual state-

led transformation or rapid systemic restructuring. The structure of the case selection therefore combines theoretical contrast (China vs. Russia) with institutional proximity (Hungary vs. Serbia). This approach allows for a more nuanced understanding of how different reforms paths and institutional environments can lead to similar outcomes of institutional capture and authoritarian capitalism. While the concept of state capture is traditionally applied to contexts where formally autonomous institutions are subsequently appropriated, this chapter extends the analytical framework to include systems where institutions are constructed under conditions of political dominance from the outset. In both cases, the functional outcome remains similar: economic institutions become subordinated to political power, and market mechanisms are distorted.

Authoritarian capitalism is best illustrated through country cases where market forms coexist with institutional capture. A particularly useful perspective is the so-called "imitation argument", according to which authoritarian leaders seek to emulate democratic institutions and adopt democratic discourse in order to enhance their domestic and international legitimacy. Proponents of this argument (Krastev 2011, 10) note that such selective and partial adoption of democratic procedures inevitably exposes authoritarian regimes to institutional risk, creating channels through which the opposition and society can exert influence and provoke political change.

In this section of this chapter, we begin with two specific country cases that, during their periods of institutional reform, applied different models of institutional transformation, i.e., transition: the People's Republic of China, which opted for a model of gradual institutional changes (gradualist model), and Russia, which implemented a model of rapid institutional reforms ("shock therapy"). Nearly three decades later, despite different starting assumptions and varying initial (political and economic) conditions, the outcome of the reform is, in fact, the same: captured institutions under authoritarian capitalism. This convergence despite fundamentally different starting points reinforces the argument that authoritarian capitalism is not path-specific, but rather a robust outcome of institutional subordination to political power.

China (Party-State Capitalism) – China represents a paradigmatic form of authoritarian capitalism: market mechanisms coexist with strict party control over key sectors, finance, and strategic resources. Formal institutions exist, but party influence shapes outcomes across state enterprises, regulators, courts, media, education, and even parts of the private sector. Political survival guides reform design: reforms proceed only insofar as they do not threaten elite control over rents and key sectors. This produces impressive growth and managed competition, yet constrains autonomy, long-term innovation, and freedom (McGregor 2010; Kurlantzick 2013). On the other hand, the phenomenon of *zhengling buchang* – translated as ineffective and unenforceable government policies – encompasses the open disregard of central government laws and policies by local authorities, intentional violations of regulations by state

officials, and local protectionism that hampers the enforcement of contracts, court decisions, and national laws. This specific characteristic of the Chinese political system is most accurately described by the term "fragmented authoritarianism" (Pei 2006, 13). Political loyalty becomes more important than market performance, while regulatory institutions serve the interest of the regime rather than the neutral protection of market competition.

A defining *paradox of the Chinese model of authoritarian capitalism* is the coexistence of remarkable economic growth with comprehensive political control. This success derives from the state's ability to direct resources toward strategic priorities, but its long-term sustainability is uncertain as the need for innovation increasingly conflicts with political oversight. China thus represents the most institutionalized form of authoritarian capitalism, in which a clearly articulated ideology legitimizes party supremacy over the economy, delivering strong results while remaining constrained by its own control mechanisms.

Russia (Oligarchic Authoritarianism) – Russia combines a formal market and formal democratic structures with weak, captured institutions. The regime is moderately repressive – Putin's authoritarianism is often described as "vegetarian" (Krastev 2011, 8). Post-Soviet transition – specifically privatization – produced extreme concentration of wealth, entrenched corruption, and weak rule-of-law capacity – creating a system where *de facto* decisions depend on political-business ties (Stiglitz 2002, 133–166; Boycko et al. 1993; Tmušić 2022, 189–191). Later, the reassertion of state control over strategic sectors expanded discretionary power and stabilized authoritarian governance. Formal constitutional rules matter less than organizational capacity and elite resources (Levitsky and Way 2010, 190; Treisman 2011).

A central *paradox of the Russian model of authoritarian capitalism* is that the rhetoric of private enterprise coexists with a reality in which major business activity requires Kremlin approval, leaving oligarchs wealthy but politically dependent. This model reflects a form of authoritarian capitalism grounded in the reassertion of state control after the chaotic privatization of the 1990s, highlighting the reversibility of economic liberalization under highly centralized political power.

While earlier cases may be shaped by their imperial legacies and historical specificities, Hungary (an EU member state) and Serbia (a country aspiring to join the EU) are particularly relevant examples for this analysis. They exemplify "democratic authoritarianism", where formal democratic institutions endure but operate in practice through concentrated power and entrenched clientelism.

Hungary (Democratic Backsliding and Market Capture) – Hungary demonstrated how authoritarian capitalism develops within an EU member state. After 2010, a parliamentary supermajority enabled sweeping institutional redesign: weakening checks, reshaping constitutional constraints, and politicizing oversight structures. Media pluralism narrowed through politicization and capture, and the political playing field was redesigned to

entrench dominance (Levitsky and Way 2020, 60; Bankuti et al. 2012, 139–140). Although Hungary was long considered a stable democracy, since 2010 the ruling Fidesz party under Viktor Orbán has used its parliamentary supermajority to reshape the political landscape in its favor. The government packed the Constitutional Court, restricted opposition access to media, and redrew electoral districts to entrench its dominance, while a divided EU responded only weakly to these authoritarian tendencies.

A key *paradox of the Hungarian model is that authoritarian capitalism* has taken shape within a formally democratic system and under EU constraints, showing how procedural democracy can coexist with a gradual erosion of market autonomy. Its distinctiveness lies in the incremental capture of institutions, illustrating how competitive-authoritarian dynamics can emerge from within rather than through a sudden break or historical legacy.

Serbia (Clientelism and State Capture) – Serbia maintains formal democratic institutions and EU candidate status while exhibiting systematic capture. Political power is highly centralized, and institutions often function through selective enforcement and clientelist patterns (Vuković and Stefanović 2024; Vuković and Spaić 2022; Jovanović 2021). Parties and informal networks shape access to jobs, contracts, subsidies, and administrative resources, while public enterprises operate as instruments of patronage and political mobilization (SeConS 2016). Regulatory bodies and media oversight are widely viewed as politically constrained (Moratti et al. 2024; Srećković et al. 2022, 21; Dragojlov 2025); elections are competitive in form, but distorted through resource advantages and unequal conditions (Pavlović 2024; Jović and Bursać 2025). This pattern has deep historical roots, from the Kingdom of Yugoslavia through socialism to the post-socialist period. Across these phases, weak or formally egalitarian institutions enabled elites to reproduce power – culminating in the 1990s "blocked transformation", when former nomenklatura converted political into economic capital[5] – and clientelist networks have persisted even after post-2000 reforms, despite formal institutional change (Babović et al. 2016; Stanojević et al. 2016). Serbia's distinctive trajectory lies in the intensification of inherited clientelist networks: institutional capture is not created from scratch but consolidated and systematically instrumentalized. External balancing among multiple international partners further reduces accountability pressures. Despite deep institutional capture, moments of sharp public resistance can emerge when governance failures become undeniable.

5 Economic liberalization and political change occurred at a time of regime change and violence many of the former Yugoslav countries. This opened doors for political and economic elites to take a dominant position in both realms, thereby ensuring that economic and political "liberalization" would be framed in a way that would suit their interests and not threaten their position (Perry and Keil 2018, 6).

A *paradox of the Serbian model of authoritarian capitalism* is that it maintains EU accession candidate status and formally democratic institutions while relying on pervasive state and societal capture, where clientelist networks, informal control, and selective rule violations allow political and economic elites to consolidate power despite formal adherence to democratic and EU norms.

Despite differences in historical trajectories and institutional frameworks, all four cases exhibit similar patterns of institutional capture. In each case, formal market structures coexist with mechanisms of political control that distort competition, privilege regime-linked actors, and weaken the rule of law. The key variation lies not in the existence of capture, but in its form and intensity: China represents a highly institutionalized model of party-state control, Russia reflects oligarchic dependence on political authority, while Hungary and Serbia illustrate gradual institutional erosion within formally democratic settings. This comparison demonstrates that authoritarian capitalism is not tied to a single institutional pathway, but represents a broader pattern of subordination of economic institutions to political power across different contexts.

4. CONSEQUENCES OF CAPTURED INSTITUTIONS FOR THE MARKET ECONOMY AND DEVELOPMENT

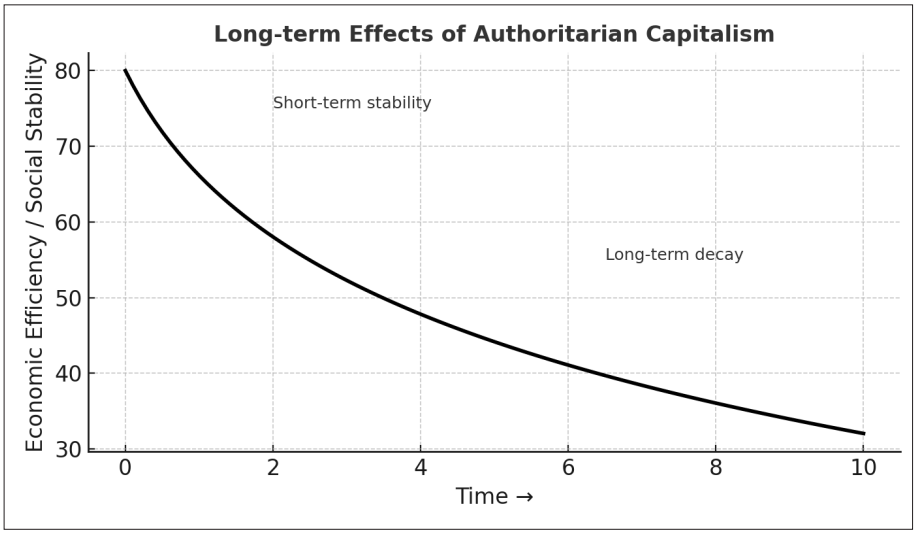
The capture of institutions in authoritarian capitalist systems has far-reaching consequences for market functioning, economic growth, and sustainable development. Although the rhetoric of a free market is formally maintained, the actual dynamics of the economy are largely determined by political control and loyalty, which seriously undermines the efficiency of resource allocation. There are numerous negative consequences, of which we will highlight several fundamental ones:

1. *Reduced market competition and dominance of "connected" actors* – Preferential treatment for regime-linked firms creates monopolistic/oligopolistic structures, raises prices, lowers quality, discourages entry, and incentivizes rent-seeking (Pei 2006; McGregor 2010; Brašić 2016; Bukvić 1995).
2. *Reduced efficiency of resource allocation* – Investment decisions follow political priorities rather than market signals. Innovation-capable sectors are neglected while protected sectors absorb resources, lowering productivity and growth potential (Levitsky and Way 2010, 368; Galbraith 2008).
3. *Concentration of economic resources in politically connected hands* – Clientelist networks and party appointments redirect flows toward

elites, producing systemic inefficiency and widening stagnation outside regime priorities (Grzymala-Busse 2010; Vuković and Stefanović 2024).

4. *Weakening of institutional trust and social cohesion* – Perceptions that rules are unequal erode trust and increase tensions. Informal institutions – corruption, patronage, intimidation – expand as substitutes for failing formal rules (Chipkin and Swilling 2018; Levitsky and Way 2010, 27–28).
5. *Unpredictable business environment and declining investment* – Selective enforcement and weak legal certainty increase risk, reduce domestic and foreign investment, and constrain diversification and technological progress (Tmušić and Rapaić 2022; Tmušić 2023; Babin et al. 2020; Andrijić 2024; Chen et al. 2020; Banerjee, Dutta 2022).
6. *Brain drain and talent loss* – When connections matter more than merit, skilled individuals leave, reducing human capital, innovation, and long-term development capacity (Stanojević and Stokanić 2015, 224).
7. *Reduction of economic freedoms* – Captured systems tend to weaken rule-of-law protections, property rights security, and competitive neutrality – shrinking real economic freedom (Heritage Foundation 2025; Gwartney et al. 2018).
8. *Macroeconomic imbalances and vulnerability to shocks* – Politicized investment choices and clientelist governance raise fiscal and financial risks. Growth may exist, but it is often unsustainable and dependent on political stability, leaving economies exposed to external shocks (Pei 2006, 167–168; Murillo and Sardon 2024).

In the long term, economic dynamics become dependent on political decisions rather than market performance, creating *a "trap of authoritarian capitalism" – an illusion of growth with limited potential for sustainable development.* The subsequent graph provides an integrated overview of the aggregate economic outcomes associated with authoritarian capitalism, demonstrating how entrenched institutional capture and discretionary state intervention may yield short-term growth, but ultimately produce long-term stagnation and a gradual decline in overall economic performance.

Source: Author's conceptual model.

This graph presents a conceptual model of authoritarian capitalism, showing how short-term stability and growth achieved through selective liberalization give way to long-term economic decline as political control intensifies. It illustrates the core paradox that political stability is sustained at the cost of economic efficiency and institutional quality over time (Table 1).

Table 1. Economic and political effects of authoritarian capitalism

Phase	Description	Economic and Political Effects
I – Short-term Stability	initial liberalization, growth, capital inflows	increase in GDP, greater public confidence in the regime
II – Controlled Equilibrium	consolidation of power, selective market control	innovation stagnation, rising inequality
III – Long-term Decay	political rigidity, institutional breakdown	declining efficiency, loss of trust, instability

Therefore, authoritarian capitalism is not a stable economic model. Its initial efficiency stems from political control, yet the same control ultimately erodes the market and institutional foundations necessary for sustained growth.

CONCLUSION

Authoritarian capitalism is a distinct political-economic formation: markets exist, but they operate as controlled mechanisms that reinforce political power rather than maximize efficiency. It challenges the assumption that economic liberalization leads to political liberalization, showing instead how institutions can be subordinated and selectively enforced to preserve regime stability. At its core, authoritarian capitalism is defined by subordination of institutions to political authority. Courts, regulators, banks, and other pillars of market order act as extensions of control. Rules are applied selectively: loyalty is rewarded and dissent punished. Competition remains formal, but substantively constrained, and economic success depends increasingly on political connection.

Understanding what authoritarian capitalism is also requires understanding what it is not. *It is not state socialism*, because private ownership and markets persist. *It is not mere kleptocracy*, because it operates through structured institutional redesign rather than only *ad hoc* corruption. *It is more than crony capitalism*, because favouritism becomes systematic and institutionalized. *Nor is it simply 'capitalism without democracy'*; it is capitalism deliberately instrumentalized to advance authoritarian objectives.

Although authoritarian capitalist systems can deliver short-term stability and growth – often following initial liberalization and managed competition – their long-term trajectory is constrained by internal contradictions. Political control suppresses innovation, distorts investment, erodes trust, and limits deep, sustainable integration and development. The central dilemma is structural: sustaining political dominance requires institutional subordination that undermines economic performance, while improving performance requires institutional autonomy that threatens political control.

This chapter identifies four phases in the development of authoritarian capitalism:

1. *State capture (Phase 1)* – capture can appear even in democracies; in transitional contexts it often begins through manipulation of reforms and rulemaking.
2. *Captured state (Phase 2)* – elites consolidate power using political, social, and economic instruments to extend influence across institutions.
3. *Authoritarian capitalism (Phase 3)* – nominal market institutions mask informal control networks, transforming capitalism into a tool for political reproduction.
4. *Corrosive institutions (Phase 4)* – captured institutions can evolve into structures serving corrosive capital, especially in transitional economies heavily dependent on foreign investment, facilitating supranational influence and extraction beyond domestic public interest.

In the end, *the paradox of authoritarian capitalism* is clear: authoritarian regimes can host markets, but they cannot sustain the institutional environment that

enables markets to generate long-term prosperity. Preserving institutional independence, transparency, and accountability is therefore not only a democratic imperative, but also an economic necessity – so that markets serve public welfare rather than political consolidation.

This chapter contributes to the literature by integrating insights from institutional economics, state capture theory, and studies of authoritarian regimes, demonstrating that authoritarian capitalism can emerge through different institutional trajectories while producing similar economic and political outcomes. By combining cases with contrasting reform paths and institutional settings, the analysis provides a more unified framework for understanding how market mechanisms can coexist with – and be subordinated to – authoritarian political control.

REFERENCES

Abbas, Ali, Asim I. Khwaja, Adnan Khan and Monica Singhal. 2017. "Pilot study on effect of political influence on tax payment compliance." Final Report, S-37304-PAK-1. International Growth Center, Project Code: 37304: 1–35.

Acemoglu, Daron, and James A. Robinson. 2006. "Persistence of Powers, Elites and Institutions." Working Paper 12108. National Bureau of Economic Research, 1–74.

Acemoglu, Daron, and James A. Robinson. 2012. *Why Nations Fail – The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Currency.

Andrijić, Marijana. 2024. "Uncertainty, populism and foreign direct investment: the state of play in economic research." *Public Sector Economics* 48(4): 465–491.

Babin, Mihajlo, Goran Radosavljević and Ivan Đokić. 2020. "Legal uncertainty as the impediment to economic growth of Serbia." *Economics of Enterprise* 68(7–8): 500–509.

Babović, Marija, Slobodan Cvejić and Jelena Pešić. 2016. "Historical and socio-economic context of informal relations between political and economic actors in Serbia." In *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*, edited by Slobodan Cvejić. SeConS.

Baerg, Nicole Rae, Julia Gray and Jakob Willisch. 2021. "Opportunistic, not Optimal Delegation: The Political Origins of Central Bank Independence." *Comparative Political Studies* 54(6): 956–988.

Banerjee, Pradip, and Shantanu Dutta. 2022. "The effect of political risk on investment decisions." *Economics Letters* 212, 110301. 10.1016/j.econlet.2022.110301.

Bankuti, Miklos, Gabor Halmai and Kim Lane Scheppele. 2012. "Hungary's Illiberal Turn – Disabling the Constitution." *Journal of Democracy* 23(3): 138–146.

Bieber, Florian. 2018. "Patterns of competitive authoritarianism in the Western Balkans." *East European Politics* 34(3): 337–354.

Bjornskov, Christian, and Nicolai Juul Foss. 2016. "Institutions, Entrepreneurship, and Economic Growth: What Do We Know and What Do We Still Need to Know?" *The Academy of Management Perspectives* 30(4): 292–315.

Boycko, Maxim, Andrei Shleifer, Robert W. Vishny, Stanley Fischer and Jeffrey D. Sachs. 1993. "Privatizing Russia." *Brookings Papers on Economic Activity* 1993(2): 139–192.

Brašić, Jovana. 2016. "Institucionalne barijere za ulazak na tržište Republike Srbije i potencijalna konkurencija." *Pravni zapisi* VII(1): 117–133.

Bukvić, Rajko. 1995. "Tržišne strukture u industriji Srbije i problemi tranzicije." In *Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji (Stagnancies in Yugoslav transition)*. Institut društvenih nauka – Centar za ekonomska istraživanja.

Chen, Shaojian, Hui Mao and Zongxian Feng. 2020. "Political uncertainty and firm entry: Evidence from Chinese manufacturing industries." *Journal of Business Research* 120: 16–30.

Chipkin, Ivor, and Mark Swilling. 2018. *Shadow State – The Politics of State Capture*. Wits University Press.

Cukierman, Alex. 1993. "Central Bank Independence, Political Influence and Macroeconomic Performance: A Survey of Recent Developments." *Cuadernos de Economía* 30(91): 271–291.

Dal Bo, Ernesto. 2006. "Regulatory Capture: A Review." *Oxford Review of Economic Policy* 22(2): 203–225.

Dimitrova, Antoaneta L. 2010. "The new member states of the EU in the aftermath of enlargement: do new European rules remain empty shells?" *Journal of European Public Policy* 17(1): 137–148.

Djankov, Simeon, Edward Glaeser, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes and Andrei Shleifer. 2003a. "The new comparative economics." *Journal of Comparative Economics* 31: 595–619.

Djankov, Simeon, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes and Andrei Shleifer. 2002. "The Regulation of Entry." *The Quarterly Journal of Economics* CXVII(1): 1–37.

Djankov, Simeon, Rafael La Porta, Florencio Lopez-de-Silanes and Andrei Shleifer. 2003b. "Courts." *The Quarterly Journal of Economics* 118(2): 453–517.

Dragojlov, Aleksandra. 2025. "Influence of Political Clientelism on Media Freedom under Vucic and the Progressive Party." *Nationalities Papers* doi:10.1017/nps.2025.25, 1–17.

Elbasani, Arolda. 2017. "Judiciary as a mechanism of state capture: external actors, party patronage and informality." *Perspectives – political analyses and commentary Southeastern Europe*, Captured states in the Balkans, Heinrich-Böll-Stiftung, 3: 26–31.

Galbraith, James K. 2008. *The Predator State: How Conservatives Abandoned the Free Market and Why Liberals Should Too*. The Free Press.

Grabbe, Heather. 2006. *The EU's Transformative Power: Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan.

Grzymala-Busse, Anna. 2010. "The Best Laid Plans: The Impact of Informal Rules on Formal Institutions in Transitional Regimes." *Studies in Comparative International Development* 45: 311–333.

Gwartney, James, Robert A. Lawson, Joshua C. Hall et al. 2018. *Economic Freedom of the World: 2018 Annual Report*. Fraser Institute.

Hellman, Joel S. 1998. "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Postcommunist Transitions." *World Politics* 50: 203–234.

Hellman, Joel S., Geraint Jones and Daniel Kaufmann. 2000. "Seize the State, Seize the Day: State Capture, Corruption and Influence in Transition." Policy Research Working Paper 2444. The World Bank.

Helmke, Gretchen, and Steven Levitsky. 2004. "Informal Institutions and Comparative Politics: A Research Agenda." *Perspectives on Politics* 2(4): 725–740.

Heritage Foundation. 2025. *Index of Economic Freedom*. https://www.heritage.org/index/ (Accessed, 12.10.2025)

Jovanović, Jovan. 2021. *The Vučić System: An Analysis of Consolidation and Concentration of Power*. Friedrich Naumann Foundation for Freedom.

Jović, Nikola, and Dejan Bursać. 2025. "Voting after transition: political preferences of Serbia's transitional losers." *Philosophy and Society* 36(2): 501–518.

Kaufmann, Daniel. 2003. "Rethinking Governance: Empirical Lessons Challenge Orthodoxy." Discussion Draft. The World Bank.

Kaufmann, Daniel, Aart Kraay and Pablo Zoido-Lobaton. 1999. "Governance Matters." Policy Research Working Paper No. 2196. The World Bank, 1–68.

Kaufmann, Daniel, Aart Kraay and Pablo Zoido-Lobaton. 2002. "Governance Matters II: Updated Indicators for 2000–01." Policy Research Working Paper 2772. The World Bank, 1–60.

Krastev, Ivan. 2011. "Paradoxes of the New Authoritarianism." *Journal of Democracy* 22(2): 5–16.

Laffont, Jean-Jacques, and Jean Tirole. 1991. "The Politics of Government Decision-Making: A Theory of Regulatory Capture." *The Quarterly Journal of Economics* 106(4): 1089–1127.

Levitsky, Steven, and Lucan Way. 2002. "The Rise of Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 13(2): 51–65.

Levitsky, Steven, and Lucan Way. 2010. *Competitive Authoritarianism – Hybrid Regimes After the Cold War*. Cambridge University Press.

Levitsky, Steven, and Lucan Way. 2020. "The New Competitive Authoritarianism." *Journal of Democracy* 31(1): 51–65.

McGregor, Richard. 2010. *The Party – The Secret World of China's Communist Rulers*. HarperCollins Publishers Inc.

Moratti, Massimo, Serena Epis, Thomas Law, Rade Đurić and Tamara Filipović Stefanović. 2024. "The Rule of Law and Media Freedom in Serbia: Shadow Report 2024." Independent Journalists' Association of Serbia (IJAS) and OBC Transeuropa (OBCT), 1–29.

Murillo, Dafne, and Sebastian Sardon. 2024. "Commodity Booms, Local State Capacity, and Development." *General Economics*, arXiv:2411.09586 [econ.GN], https://doi.org/10.48550/arXiv.2411.09586

North, Douglass C. 1990. *Institutions, Institutional Change, and Economic Performance*. Cambridge University Press.

O'Donnell, Guillermo. 1998. "Horizontal Accountability in New Democracies." *Journal of Democracy* 9(3): 112–126.

Pavlović, Dušan. 2024. "Parliamentary and Local Elections in Serbia 2023." *Contemporary Southeastern Europe* 11(1): 1–11.

Pei, Minxin. 2006. *China's Trapped Transition – The Limits of Developmental Autocracy*. Harvard University Press.

Perry, Valery, and Soeren Keil. 2018. "The Business of State Capture in the Western Balkans." *Southeastern Europe* 42: 1–14.

Quaresima, Federico. 2019. "Patronage Appointments between Politics and Public Governance: a Review." MPRA Paper No. 94650, 1–83.

Rakić, Ivana. 2018. "The Role of Competition Advocacy: The Serbian Experience." In *Competition Authorities in South Eastern Europe: Building Institutions in Emerging Markets*, eds. Boris Begović and Dušan V. Popović. Springer Open.

Schimmelfennig, Frank, and Ulrich Sedelmeier. 2004. "Governance by conditionality: EU rule transfer to the candidate countries of Central and Eastern Europe." *Journal of European Public Policy* 11(4): 661–679.

SeConS. 2016. *Public Sector Employment According to Political Party Affiliation: One of the Key Mechanisms of Political Clientelism in Contemporary Serbia*. Policy Brief, 1–8.

Srećković, Aleksandra, Vladana Jaraković, Marija Stefanović, Tamara Branković, Lana Avakumović and Milena Manojlović. 2022. *Mapping the media landscape in Serbia 2021–2022*. Research Report. CRTA.

Stanojević, Dragan, Marija Babović and Dragana Gundogan. 2016. "Actors, Resources, and Mechanisms of Clientelism in Serbia." In *Informal Power Networks, Political Patronage and Clientelism in Serbia and Kosovo*, edited by Slobodan Cvejić. SeConS.

Stanojević, Dragan, and Dragana Stokanić. 2015. "The Importance of Clientelism and Informal Practices for Employment Among Political Party Members After the 2000s in Serbia – An Explorative Enquiry." In *A Life for Tomorrow: Social Transformations in South-East Europe*, edited by Predrag Cvetičanin, Ilina Mangova and Nenad Markovikj. Institute for Democracy "Societas Civilis".

Stiglitz, Joseph E. 2002. *Globalization and Its Discontents*. Norton.

Tmušić, Marko. 2022. *Privatizacija u Srbiji – Institucionalna analiza ekonomskih efekata*. Filip Višnjić.

Tmušić, Marko. 2023. "Misuse of institutions and economic performance: some evidence from Serbia." *Post-Communist Economies* 35(6): 546–573.

Tmušić, Marko, and Stevan Rapaić. 2022. "Analiza institucionalnih determinanti politike privlačenja stranih direktnih investicija u Srbiji." *Srpska politička misao* 2(76): 27–54.

Tomić, Slobodan, and Dušan Pavlović. 2022. "Blatant, not latent: Patronage in top-level appointments in Serbia." *NISPACee Journal of Public Policy and Administration* http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4448882, 1–36.

Treisman, Daniel. 2011. "Presidential Popularity in a Hybrid Regime: Russia under Yeltsin and Putin." *American Journal of Political Science* 55(3): 590–609.

Vuković, Danilo, and Bojan Spaić. 2022. "Parallel Normative Reality: The Informal Order of Corruption and Clientelism in Serbia." *Sociologija* LXIV(4): 519–542.

Vuković, Danilo, and Marija Stefanović. 2024. "Leaving No One Behind: Party Clientelism in Social Welfare in Serbia." *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 72: 697–722.

Marko Tmušić

ZAROBLJENE INSTITUCIJE I SLOBODNO TRŽIŠTE: PARADOKS AUTORITARNOG KAPITALIZMA

APSTRAKT

Savremeni svet svedoči o sve izraženijem fenomenu autoritarnog kapitalizma – sistemu u kom formalno postoji tržišna privreda, ali su institucije koje treba da obezbede njeno pravilno funkcionisanje zarobljene političkim interesima. Ovo poglavlje istražuje paradoksalan odnos između slobodnog tržišta i autoritarne kontrole, analizirajući kako političko zarobljavanje nezavisnih regulatornih i ekonomskih institucija podstiče klijentelizam, guši konkurenciju i podriva osnovna pravila tržišta. Na primerima zemalja koje kombinuju retoriku slobodnog tržišta sa političkom centralizacijom i partijskom dominacijom nad ključnim ekonomskim tokovima, poglavlje pokazuje da slobodno tržište ne može opstati bez autonomnih institucija koje garantuju jednake uslove za sve učesnike. Mehanizmi poput selektivne primene propisa, favorizovanja preduzeća povezanih sa režimom i političke kontrole nad pravosuđem i regulator-

nim telima stvaraju privid tržišta kojim ne dominiraju ekonomska efikasnost i konkurencija, već politička lojalnost. Zarobljavanje institucija pretvara tržište u instrument kontrole, urušava ekonomsku slobodu i, konačno, podriva održivi razvoj. U zaključku se ističe da su očuvanje institucionalne nezavisnosti, transparentnosti i odgovornosti od ključnog značaja ne samo za demokratiju, već i za istinski slobodnu i funkcionalnu tržišnu privredu. Analiza se zasniva na četiri studije slučaja – Kine, Rusije, Mađarske i Srbije – koje predstavljaju različite institucionalne putanje ka autoritarnom kapitalizmu.

KLJUČNE REČI: zarobljavanje institucija, slobodno tržište, autoritarni kapitalizam, politička ekonomija, ekonomske slobode

V KOMPARATIVNA POLITIKA
COMPARATIVE POLITICS

UDK 321.01:316.485.2(497)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch14

Filip Denda*
Danica Radifković**
Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije

Institucionalna propustljivost i institucionalni odgovori na građanski otpor: uporedna analiza državnih mjera i reformi nakon tragedija u Crnoj Gori, Srbiji i Sjevernoj Makedoniji

APSTRAKT

U državama sa ograničenim institucionalnim kapacitetima na Zapadnom Balkanu, poput Crne Gore, Sjeverne Makedonije i Srbije, niz različitih tragedija ukazao je na ozbiljne nedostatke u funkcionisanju institucija, razotkrivajući njihovu sistemsku slabost i ranjivost. Polazeći od koncepta institucionalne ranjivosti, ovo poglavlje se bavi istraživanjem uzročno-posljedičnih veza između

* E-mail: filip.denda@udg.edu.me; https://orcid.org/0009-0002-4800-0483
** E-mail: danica.radifkovic@udg.edu.me; https://orcid.org/0009-0003-0768-1865

institucionalnih slabosti i tragedija koje su se dogodile u analiziranim državama, sa posebnim akcentom na činjenicu da je zakašnjela ili neadekvatna reakcija institucija dodatno izazvala talase građanskog otpora i protesta. Poglavlje, služeći se komparativnom analizom slučaja, analizira institucionalne obrasce u tri različita konteksta, utvrđujući zajedničke uzroke institucionalne nemoći: političke pritiske, dominaciju neformalnih mreža moći, kao i odsustvo trajnih i suštinskih reformi koje bi institucije učinile funkcionalnijim i otpornijim na krizne situacije. Kroz poglavlje se nastoje pružiti uvidi u uzroke građanskog nezadovoljstva, nudeći pritom teorijsku interpretaciju zašto su formalne institucije, umjesto da ublaže krizu, dodatno produbile nepovjerenje građana i doprinijele njihovom organizovanom otporu. Na taj način, osim teorijskog doprinosa proučavanju institucionalne otpornosti, istraživanje obuhvata i empirijski utemeljenu analizu uloge građanskog otpora u iniciranju neophodnih institucionalnih reformi.

KLJUČNE REČI: institucionalna propustljivost, građanski otpor, politička odgovornost, vladavina prava, Zapadni Balkan

UVOD

Region Zapadnog Balkana je tokom posljednjih decenija obilježen učestalim krizama različitog karaktera – bilo ekonomskim, socijalnim, političkim ili ideološkim. Iako se očekivalo da će početak XXI vijeka, nakon turbulentnog perioda obilježenog raspadom Jugoslavije i pratećim sukobima, označiti eru stabilizacije i konsolidacije, pokazalo se da je institucionalna fragilnost ostala duboko ukorijenjena u ovim društvima. Umjesto izgradnje otpornog institucionalnog okvira, države regiona suočavaju se sa kontinuiranim izazovima upravljanja krizama, koje su postale gotovo konstanta društveno-političkog života. Učestali protesti i građanski otpori ne vode nužno ka demokratizaciji političkog habitusa, već nerijetko doprinose osjećaju društvene rezignacije prema samom procesu rješavanja kriza (Bieber 2017, 66). Umjesto da krize djeluju kao okidač za institucionalno jačanje, u državama Zapadnog Balkana one često dodatno razotkrivaju i produbljuju postojeće manjkavosti sistema.

Ovaj paradoks – da se kroz krize ne stvara kapacitet za njihov efektivan odgovor, već da se dodatno slabi povjerenje u institucije – može se objasniti procesom institucionalne propustljivosti i zarobljenosti države (*state capture*). U najširem smislu, riječ je o situaciji u kojoj političke elite manipulišu procesom kreiranja politika i zakonodavnih okvira, kako bi ih prilagodili sopstvenim interesima. Ključna odlika ovog fenomena leži u tome da se raspodjela resursa, privilegija i moći generiše u interakciji sa centrom političke vlasti, što umnogome odgovara Fukujaminom upozorenju da se institucionalni poredak urušava

onog trenutka kada lični i partikularni interesi nadjačavaju univerzalna pravila (Fukuyama 2014).

Iako se u poglavlju koriste pojmovi poput institucionalne propustljivosti, zarobljene države, korupcije i ekstraktivnih institucija, oni se ne tretiraju kao sinonimi. Koncept *institucionalne propustljivosti* koristi se kao najširi analitički okvir koji označava sposobnost političkih i neformalnih mreža moći da oslabe autonomiju institucija. *Zarobljena država* predstavlja specifičan oblik takve propustljivosti u kojem političke elite sistematski instrumentalizuju formalne institucije radi očuvanja moći, dok se *ekstraktivne institucije* odnose na obrasce kroz koje političke i ekonomske elite koriste državne kapacitete za privatizaciju javnih resursa.

Koncept zarobljene države zasniva se na pretpostavci da su postojale ili da postoje države čiji sistem funkcionisanja nije obilježen privilegijama i selektivnim pristupom resursima. Nasuprot tome, Žarko Puhovski upozorava da već sama klasična liberalna tradicija, počevši od Lokovog shvatanja države kao instrumenta očuvanja postojećeg poretka, implicira da svaka država u izvjesnom smislu već biva „zarobljena" dominantnim interesima društvenih sila (Puhovski 2017, 7).

Društveni poredak Zapadnog Balkana obilježen je izraženom ulogom neformalnih praksi i mreža moći, pri čemu formalne institucije često služe kao instrument legitimizacije odluka koje se donose izvan njihovog okvira (Bieber 2017, 67). Posljedica toga je sistemska erozija povjerenja u institucije i njihovu efikasnost.

Iako je pojam „stabilokratija" dugo korišćen za opis političkih režima na Zapadnom Balkanu, posebno kada je reč o odnosu Evropske unije prema liderima zapadnobalkanskih država, on ne odslikava u potpunosti svu složenost političke dinamike ovih društava. U cilju preciznijeg određenja prirode savremenih režima, korisnije je govoriti o tzv. režimima „sive zone koji su postali preovlađujuća forma vladavine" (Krastev 2011). U njima se nominalno poštuju procedure liberalne demokratije, ali se u praksi sistemski urušavaju mehanizmi odgovornosti, transparentnosti i nezavisnosti institucija. U takvim režimima, vladajuće političke elite ostvaruju snažan uticaj na ključne poluge vlasti i oblikovanjem javnog narativa u skladu sa sopstvenim interesima. Takvi režimi funkcionišu na osnovu logike plebiscitarne podrške, pri čemu se izborna pobjeda tumači kao bezrezervni mandat da vlast upravlja političkom zajednicom bez ograničenja i odgovornosti. Izabrani lideri smatraju da posjeduju puni legitimitet da djeluju i izvan institucionalnih ograničenja, tretirajući institucije ne kao autonomne garancije demokratskog poretka, već kao instrumente za očuvanje i širenje političke moći. Upravo u toj transformaciji demokratskih procedura u instrumente vlasti leži ključni paradoks balkanskih hibridnih režima: formalni okvir demokratskih institucija ostaje na snazi, ali njegova suština biva ispražnjena kroz praksu koja je obilježena niskim stepenom horizontalne odgovornosti, slabošću sudske vlasti i sistematskom zloupotrebom izvršnih prerogativa (Hadžić 2020, 41).

Bitno je naglasiti da se Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija, uprkos određenim zajedničkim karakteristikama institucionalne slabosti i problema vladavine prava, ne mogu posmatrati kao politički identični slučajevi. Razlikuju se u stepenu koncentracije moći, odnosu prema institucijama i načinu institucionalnog odgovora na krize i građanski otpor. Upravo te razlike komparaciji daju analitičku relevantnost.

Prema izvještaju V-Dem Instituta (2025), Crna Gora je zabilježila određeni demokratski napredak i svrstana je u kategoriju izbornih demokratija, dok se Sjeverna Makedonija nalazi pri samom dnu te kategorije. Nasuprot tome, Srbija je klasifikovana kao izborna autokratija, što dodatno potvrđuje razlike u stepenu demokratske konsolidacije među analiziranim državama.

U poglavlju se polazi od pretpostavke da analizirane države, iako dijele određene karakteristike institucionalne propustljivosti i slabosti vladavine prava, ne predstavljaju identične političke režime. Srbija se analizira kao primjer izbornog, odnosno *kompetitivnog autoritarizma*, obilježenog visokom koncentracijom političke moći, dominantnom ulogom izvršne vlasti i izraženijim represivnim odgovorom prema građanskim protestima. Crna Gora se posmatra kao *posthegemonijska i defektna demokratija* sa ograničenim institucionalnim kapacitetima nakon smjene vlasti 2020. godine, dok se Sjeverna Makedonija tretira kao labava (krhka) *izborna demokratija* nakon izborne smjene vlasti, u kojoj su institucionalni odgovori dodatno oblikovani političkom redistribucijom odgovornosti između prethodne i nove vlasti. Upravo ove razlike omogućavaju analizu načina na koji različiti tipovi režima reaguju na krize razotkrivajući tako institucionalne slabosti.

Još prije više od jednog vijeka Karl Šmit je ukazivao na krizu predstavničke demokratije, a u kontekstu Zapadnog Balkana taj koncept se može preciznije opisati kao paraliza režima – nesposobnost institucija da blagovremeno i djelotvorno odgovore na krize. Time se potvrđuje da su institucije u ovim državama lišene stabilnih procedura i autonomnih mehanizama djelovanja, čime se dodatno produbljuje deficit demokratskih kapaciteta (Hadžić 2020, 39).

Sve navedeno nas vodi do jednog od ključnih analitičkih okvira za razumijevanje institucionalne slabosti na Zapadnom Balkanu, a to je pojam zarobljene države (*state capture*). Zarobljena država nije samo metafora za korupciju i klijentelizam, već strukturno stanje u kojem se formalni demokratski i pravni okvir instrumentalizuje radi očuvanja moći, a osnovne determinante takvog stanja jesu korupcija i disfunkcionalna vlast koja nije u stanju da implementira neophodne reforme. Time se institucije nastoje pretvoriti u produžene ruke vladajućih struktura (ibid., 42).

Osnovno istraživačko pitanje rada glasi: na koji način različiti tipovi nedovoljno konsolidovanih političkih režima na Zapadnom Balkanu institucionalno i diskurzivno reaguju na tragedije koje razotkrivaju slabost sistema? Ovo poglavlje polazi od pretpostavke da institucionalni odgovori nijesu određeni samo prirodom tragedije, već i tipom političkog režima, stepenom koncentracije političke moći i odnosom između formalnih institucija i neformalnih mreža uticaja.

METODOLOŠKI OKVIR

Istraživanje se zasniva na kvalitativnoj komparativnoj analizi tri studije slučaja: Crne Gore, Srbije i Sjeverne Makedonije. Izbor ovih država opravdan je zajedničkim postjugoslovenskim nasljeđem, evropskom integracionom perspektivom i sličnim problemima u oblasti vladavine prava i političke odgovornosti. Istovremeno, države se razlikuju po stepenu demokratske konsolidacije, koncentraciji političke moći i odnosu vlasti prema građanskom otporu, što omogućava analitički relevantnu komparaciju.

Istraživanje je zasnovano na pristupu *most similar systems design*, koji omogućava poređenje država sa sličnim strukturnim karakteristikama, ali različitim političkim ishodima i obrascima institucionalnog odgovora. Komparacija je usmjerena na četiri dimenzije: institucionalne propuste, odgovor vlasti nakon tragedija, odnos prema protestima i nivo političke odgovornosti.

Analiza obuhvata izjave političkih aktera, saopštenja institucija, medijske izvještaje i reakcije građanskih inicijativa, sa posebnim fokusom na načine delegitimizacije protesta i konstrukciju narativa o odgovornosti.

POLITIKA I ODGOVORNOST

Odgovornost predstavlja jedan od temeljnih stubova savremenih liberalnih demokratija i ključni oslonac političkog zajedništva. Ona ne funkcioniše isključivo kao pretpostavka za racionalno i korisno društveno djelovanje, već, kako ističe Čupić (2010, 10–12), čini suštinsku osnovu čovjekove „druge prirode", njegove kulturne ličnosti, te samim tim i bazu na kojoj se grade odnosi među članovima političke zajednice. U tom svjetlu, može se sa pravom tvrditi da bez razvijenog osjećanja odgovornosti pojedinac ne može biti prepoznat kao u potpunosti kulturno i društveno biće. Među brojnim oblicima odgovornosti, poput lične, profesionalne, moralne ili kolektivne, za potrebe ovog istraživanja posebno su značajne odgovornost prema zajednici i politička odgovornost. Upravo te dimenzije omogućavaju očuvanje demokratskog političkog života iznutra (ibid., 33–34).

U savremenoj političkoj teoriji značajan je doprinos Maksa Vebera u određenju političkog poziva. U svom čuvenom predavanju „Politika kao poziv" (*Politik als Beruf*) Veber navodi da uspješno i odgovorno bavljenje politikom počiva na tri ključna kvaliteta: strasti prema poslu kojim se političar bavi, osjećaju odgovornosti za posljedice vlastitih odluka i djelovanja, te osjećaju mjere odnosno sposobnosti za racionalno procjenjivanje situacija i donošenje uravnoteženih i promišljenih odluka (Weber 1946).

Dinamika prikazana u ovom poglavlju u vidu tri slučaja tragedija i društvenih reakcija usmjerenih prema sistemskim promjenama kao odgovor na tragedije nedvosmisleno nam pokazuje postojanje regulatornog zarobljavanja

(Stigler 1971), gdje institucije formalno postoje, ali faktički služe interesima onih koji bi trebalo da budu regulisani. Time se gubi osjećaj odgovornosti za posljedice djelovanja i sposobnost da se prepoznaju granice, što je Veber (1946) definisao kao ključnu pretpostavku odgovorne politike. Građanski zahtjevi za transparentnost i odgovornost nijesu samo moralni ili politički, već se mogu smatrati i kao pokušaj obnove osnovnih demokratskih pretpostavki i legitimiteta sistema.

Na primjerima Crne Gore, Srbije i Sjeverne Makedonije jasno se uočava ista linija kontinuiteta: tragedije nastaju ne zbog nedostatka normativnog okvira, već zbog njegove obesmišljenosti u praksi, što ukazuje na strukturne slabosti institucija i odsustvo političke volje za prevenciju.

CRNA GORA – INSTITUCIONALNI KONTEKST I TRAGEDIJE

Koncept zarobljene države (*state capture*) predstavlja ključni teorijski okvir za razumijevanje institucionalne propustljivosti u Crnoj Gori, posebno u kontekstu postjugoslovenske tranzicije (Hellman, Jones and Kaufmann 2000). Crna Gora se razvijala unutar političkog okvira koji je više od tri decenije bio obilježen neprekinutom dominacijom jedne partije – Demokratske partije socijalista (DPS). Ova dugotrajna politička hegemonija dovela je do zamagljivanja granica između partijskog aparata i državnih institucija, stvorivši političku kulturu u kojoj je lojalnost prema vladajućim elitama postala važniji kriterijum od profesionalnih i institucionalnih standarda (MANS 2026). Takav sistem pogodovao je razvoju klijentelističkih mreža i neformalnih kanala odlučivanja, dok su formalne institucije često funkcionisale kao dekorativni okvir bez suštinske autonomije (Kmezić and Bieber 2017).

Rezultat je selektivna vladavina prava – primjena zakona zavisi od političke lojalnosti i bliskosti centrima moći. Ovakva praksa nije samo urušila povjerenje građana, već je ozbiljno ograničila kapacitete institucija da odgovore u kriznim situacijama. Iako je smjena vlasti 2020. godine predstavljala simbolički raskid sa prethodnim režimom, izvještaj Freedom House-a (2024) potvrđuje da Crna Gora i dalje spada u hibridne režime, sa trajnim slabostima u pogledu nezavisnosti institucija, transparentnosti i političke odgovornosti.

TRAGEDIJE NA CETINJU KAO OGLEDALO INSTITUCIONALNE SLABOSTI

Dvije od najsmrtonosnijih tragedija u savremenoj istoriji Crne Gore dogodile su se avgusta 2022. i januara 2025. godine. U prvom slučaju, napadač je u porodičnom naselju Medovina usmrtio deset osoba, među kojima i dvoje djece, dok je u januaru 2025. godine u sličnim okolnostima na Cetinju život izgubilo

trinaest građana. Oba događaja izazvala su snažan društveni šok, istovremeno otvorivši pitanje bezbjednosne spremnosti države, zaštite građana i funkcionalnosti institucija. Tragedije su razotkrile spor i nekoordinisan odgovor policije, a posebno indikativno je kašnjenje od preko pet sati u neutralizaciji napadača tokom tragedije koja se odigrala 1. januara 2025. godine.

INSTITUCIONALNI ODGOVOR NA KRIZU

Kao prva formalna reakcija na tragediju na Cetinju, Vlada Crne Gore je 3. januara 2025. godine sazvala sjednicu Savjeta za nacionalnu bezbjednost, nakon koje su usvojene preporuke za izmjene Zakona o oružju i Krivičnog zakonika. Najavljene mjere obuhvatale su podizanje starosne granice za podnošenje zahtjeva za posjedovanje oružja, skraćenje roka važenja oružnih listova, strožu kontrolu legalnog oružja, hitan prijem 200 svršenih akademaca Policijske akademije, te povećanje kazni za nelegalno posjedovanje vatrenog oružja i eksplozivnih naprava (RTCG 2025). Međutim, nekoliko mjeseci nakon ove najave vrlo je ograničen opseg reformskih mjera koje su sprovedene u djelo, čime se ukazalo na raskorak između percipirane hitnosti problema i birokratske sporosti institucionalnog odgovora.

Ovaj raskorak oslikava fenomen koji se u literaturi o institucionalnoj otpornosti opisuje kao performativna odgovornost – praksa u kojoj institucije proizvode simboličke reakcije koje privremeno pacifikuju javnost, ali ne rezultiraju suštinskom promjenom struktura koje su omogućile krizu (della Porta 2013). Takav obrazac djelovanja služi održavanju statusa kvo: vladajuće strukture šalju poruke reaktivnosti, dok se stvarni zahtjevi za odgovornošću i reformom odlažu ili minimiziraju.

Dodatno, odgovor predsjednika Vlade upućen studentskoj grupi „Kamo šutra" 31. januara 2025. godine pokazuje da je izvršna vlast nastojala da zahtjeve protesta uklopi u okvir već započetih institucionalnih mjera. U odgovoru su najavljene izmjene Zakona o oružju i Krivičnog zakonika, reforma policijskih struktura, mjere u oblasti mentalnog zdravlja i planirane obrazovne reforme. Ipak, uprkos administrativnom odgovoru i najavljenim reformama, pitanje političke odgovornosti ostalo je otvoreno, posebno u odnosu na zahtjeve za ostavkama ključnih bezbjednosnih funkcionera. Time se potvrđuje obrazac u kojem institucije nude formalne i proceduralne odgovore, ali izbjegavaju direktno preuzimanje političke odgovornosti (Kabinet predsjednika Vlade Crne Gore 2025).

Uprkos formalnoj spremnosti vlasti da dio zahtjeva adresira kroz administrativne i normativne mjere, pitanje političke odgovornosti ostalo je u velikoj mjeri izbjegnuto. Umjesto otvorenog dijaloga, politički akteri pribjegli su narativnim strategijama spina, fokusirajući se na diskreditaciju organizatora protesta. U javnom diskursu, inicijativa je često predstavljana kao politički instrumentalizovana, povezana sa kriminalnim mrežama ili bivšim režimskim

strukturama, te konstruisana kao prijetnja bezbjednosnom poretku (Pobjeda 2025).

Ovaj obrazac odražava širi fenomen koji se u savremenim studijama demokratije označava kao autoritarna tolerancija – situacija u kojoj institucije nominalno funkcionišu u skladu sa demokratskim pravilima, ali se u praksi sistematski izbjegavaju mehanizmi političke odgovornosti i transparentnosti. Strategije kriminalizacije građanske mobilizacije, kroz diskurzivnu stigmatizaciju i politički spin, postaju tako ključni instrument očuvanja postojećih odnosa moći, pri čemu se neposlušni građanski akteri pokušavaju marginalizovati iz javne sfere. Tome u prilog govori i činjenica da se u skupštinskoj proceduri nedavno našao nacrt izmjena i dopuna Zakona o javnim okupljanjima i javnim priredbama. Predložene izmjene predviđaju opštu zabranu održavanja javnih okupljanja na autoputevima, brzim, magistralnim i regionalnim saobraćajnicama, kao i na graničnim prelazima, ukoliko bi takva okupljanja ugrozila bezbjednost ili protok saobraćaja (Skupština Crne Gore 2025). Iako se formalno legitimišu argumentom sigurnosti, ove odredbe suštinski predstavljaju restriktivan paket mjera kojim se ograničava ustavom garantovana sloboda okupljanja, čime se institucionalni odgovor na krizu preusmjerava sa stvarne odgovornosti i reforme na pravno-političko suzbijanje građanskog otpora.

GRAĐANSKI OTPOR I ZAHTJEVI ZA PROMJENOM

Građanski otpor nakon druge tragedije dobio je svoju najjasniju artikulaciju kroz neformalnu inicijativu „Kamo šutra", koja je u periodu od 5. januara do kraja februara 2025. godine kontinuirano organizovala niz protesta, blokada i performativnih akcija u Podgorici, ali i drugim crnogorskim gradovima. Dinamika i masovnost ovih okupljanja pokazale su visok potencijal mobilizacije javnosti i građanskog društva. Ipak, uprkos značajnoj energiji protesta, institucionalni okvir ostao je zatvoren za promjene, što potvrđuje percepciju šire javnosti o nemoći građana da utiču na proces političke odgovornosti.

Ključni zahtjevi inicijative bili su grupisani u pet tematski značajnih oblasti. Prvi zahtjev odnosio se na ostavke ministra unutrašnjih poslova Danila Šaranovića i potpredsjednika Vlade zaduženog za bezbjednost i odbranu Aleksa Bečića, kao neophodan čin političke odgovornosti i simbolički gest koji bi mogao doprinijeti obnavljanju povjerenja u institucije. Drugi zahtjev ticao se sveobuhvatne demilitarizacije društva, kroz oduzimanje ilegalnog, ali i „skrivenog" legalnog oružja, uz obaveznu reviziju postojećih dozvola. Treći zahtjev bio je usmjeren na reformu funkcionisanja bezbjednosnih struktura i uvođenje transparentnih mehanizama evaluacije rada policije. Četvrti zahtjev odnosio se na vraćanje građanskog obrazovanja kao obaveznog predmeta u školama, dok je peti bio posvećen unapređenju mentalnog zdravlja građana, kroz formiranje specijalizovanih tijela i kriznih savjetodavnih komisija (Vijesti 2025).

Pored studentske inicijative, protestni okvir dopunile su i nevladine organizacije, među kojima se ističu Akcija za ljudska prava (HRA) i Centar za ženska prava. Njihovi predlozi uključivali su: moratorijum na izdavanje dozvola za oružje do donošenja novog zakona, zabranu kupovine oružja bez prethodno izdate dozvole, pooštravanje kriterijuma za lovačko oružje, jačanje kontrole nad radom streljačkih klubova i uvođenje visokih poreza na posjedovanje vatrenog oružja.

Masovnost i geografska rasprostranjenost protesta, ne samo u Podgorici već i u drugim gradovima, ukazivala je na postojanje šireg horizontalnog građanskog nezadovoljstva i potrebu za strukturnim promjenama u institucionalnom odgovoru na krize. Međutim, izostanak institucionalnog otvaranja prema ovim zahtjevima potvrđuje kontinuitet obrasca u kojem građanski otpor ostaje delegitimisan ili obesnažen, dok vlast održava performativni okvir reakcije bez stvarnih reformi.

GRANICE INSTITUCIONALNE ODGOVORNOSTI

U analizi institucionalnog odgovora na krize u Crnoj Gori nužno je napraviti paralelu između tragedije na Cetinju 2022. godine i nedavne tragedije iz januara 2025. godine. Nakon prvog događaja, Zaštitnik ljudskih prava i sloboda je u svom skoro objavljenom izvještaju jasno ukazao na sistemske nedostatke u radu policije, tužilaštva i drugih institucija – od nepostojanja kriznih planova i neadekvatnog komandnog lanca, do manjkavosti koordinacije sa zdravstvenim i socijalnim službama, kao i neefikasne kontrole izdavanja oružanih dozvola. Međutim, iako su tada preporučene reforme, do danas nije sačinjen izvještaj za 2025. godinu, niti je javnost upoznata sa nalazima o institucionalnim propustima (CdM 2025). Uprkos tome, način na koji su se događaji odvijali – od sporog i neadekvatnog reagovanja policije, preko izostanka blagovremenog informisanja javnosti, do odsustva političke odgovornosti – jasno sugeriše da sistemski nedostaci ostaju.

Ova kontinuitetna linija propusta pokazuje da institucionalne slabosti nijesu incidentnog karaktera, već strukturalno ukorijenjene u načinu funkcionisanja bezbjednosnog sektora i u širem obrascu zarobljenosti institucija političkim interesima. Time tragedije u Crnoj Gori, umjesto da postanu okidač za dubinske i korjenite reforme, sve više ukazuju na obrasce ritualizovane reakcije vlasti, gdje se formalno obećavaju promjene, ali se suštinske reforme odgađaju ili razvodnjavaju (della Porta 2013). Stoga se granice institucionalne odgovornosti u Crnoj Gori mogu posmatrati kao rezultat dvostrukog procesa: s jedne strane, ograničenih kapaciteta i nepostojanja adekvatnih mehanizama prevencije i kriznog menadžmenta, a s druge strane, političkog oportunizma i defanzivnih strategija vlasti usmjerenih na očuvanje statusa kvo. Ovakav spoj funkcionalne slabosti i političke instrumentalizacije institucija proizvodi ambijent

u kojem tragedije ne predstavljaju podsticaj za strukturnu reformu, već bivaju tretirane kroz kratkotrajne, ritualizovane i simboličke odgovore. Posljedica toga jeste produbljivanje nepovjerenja građana u institucije, što dodatno slabi društvenu otpornost i povećava rizik od ponavljanja sličnih kriza u budućnosti.

Za razliku od Srbije, gdje je odgovor vlasti poprimio izraženije represivne i autoritarne karakteristike, što će biti predmet dalje analize, u Crnoj Gori se delegitimizacija građanskog otpora dominantno odvijala kroz političko etiketiranje, relativizaciju zahtjeva i pokušaj predstavljanja građanske inicijative kao produžene ruke partijskih ili kriminalnih interesa. Iako manje represivan, ovakav obrazac pokazuje određene sličnosti sa širim regionalnim tendencijama delegitimizacije protesta, koje će posebno doći do izražaja u slučaju Srbije, gdje su institucionalne slabosti kombinovane sa znatno centralizovanijom političkom moći, intenzivnijom kontrolom javnog prostora i sofisticiranijim mehanizmima političke i medijske kontrole građanskog otpora.

SRBIJA

Razumijevanje institucionalnih slabosti Srbije tokom posljednjih decenija prolazilo je kroz različite interpretativne faze. Jedna od najuticajnijih teza bila je ona koja je o Srbiji govorila kao o nedovršenoj državi (*unfinished state*). Takva koncepcija ukazivala je na raskorak između normativnih zahtjeva političke integracije i realne institucionalne arhitekture, što je vodilo do stvaranja svojevrsnog dvostrukog sistema: formalnog državnog aparata sa jedne strane i paralelnih, neformalnih mreža moći sa druge.

U tom smislu, Srbija se može posmatrati kao slučaj u kojem formalne institucije postoje, ali njihova funkcija biva prisvojena (aproprirana), a sve u svrhu održanja političke moći i reprodukcije režima, a ne ostvarivanja demokratskog i društvenog razvoja[1] (Pavićević 2017, 32).

Danas se Srbija može posmatrati kao primjer procesa autokratizacije koji je od sredine prethodne decenije doveo do urušavanja demokratskih standarda i prelaska ka izbornom autoritarizmu. Aleksandar Vučić i Srpska napredna stranka postepeno su podrivali kvalitet izbornog procesa, dok se izbori sve teže

1 Korišćenje pojmova „oteta" (*hijacked*) i „prisvojena" (*appropriated*) država ima svoje analitičke prednosti u odnosu na ranije objašnjen klasični koncept zarobljene države. Ovi pojmovi nam omogućavaju i dozvoljavaju uvid u složeniju dinamiku, a naročito dominantnu političku retoriku vlasti, koja je u posljednjoj deceniji poprimila mesijanski karakter, u kojem se nosioci vlasti istovremeno predstavljaju kao nosioci društvene transformacije. U tako predstavljenom narativu partijski interes je gotovo poistovjećen sa društvenim interesom, a kontrola nad državnim resursima se legitimizuje kao preduslov za društveni preporod. Sve navedeno praćeno je stvaranjem klijentelističkih mreža koje omogućavaju sistematsko stavljanje javnih resursa i usluga pod partijsku kontrolu.

mogu posmatrati kao slobodni i fer. Upravo zato protesti nakon pada nadstrešnice u Novom Sadu ne predstavljaju izolovanu reakciju na jednu tragediju, već izraz šireg nezadovoljstva političkim sistemom u kojem su institucije izgubile autonomiju i kapacitet za odgovorno djelovanje (V-Dem Institute 2025).

Slučaj Srbije posebno se uklapa u koncept stabilokratije, jer je jačanje autoritarnog obrasca teklo paralelno sa formalnim procesom evropskih integracija. Biber i Gunej (Bieber and Günay 2026) ukazuju da je Evropska unija prema Srbiji dugo zadržavala pragmatičan odnos, dajući prednost regionalnoj stabilnosti, dijalogu sa Kosovom i kasnije ekonomskim interesima, dok su autoritarni trendovi ostajali nedovoljno politički sankcionisani.

TRAGEDIJA I GRAĐANSKA MOBILIZACIJA

Pad nadstrešnice na željezničkoj stanici u Novom Sadu, 1. novembra 2024. godine, koji je odnio više života, pokazao se kao prelomni trenutak u odnosu građana i sistema i postao simbol političke i institucionalne disfunkcionalnosti savremene Srbije. Iako je riječ o tragičnom događaju sa neposrednim uzrocima u domenu građevinske odgovornosti, njegov politički odjek daleko nadilazi tehničku dimenziju. Dok su građani koji protestuju nesreću prepoznali kao paradigmatski primjer neefikasnosti javne uprave i netransparentnosti sistema javnih nabavki, što je poslužilo kao osnova za traženje odgovornosti nadležnih, vladajuća struktura je, sa druge strane, pokušala da depolitizuje tragediju insistirajući na narativu o „pojedinačnim propustima", čime se implicitno nastojalo ograničiti političku odgovornost i zadržati kontrolu nad javnim diskursom. Ovakav pristup potvrdio je duboku asimetriju povjerenja između građana i institucija.

Prvobitna akcija „Zastani, Srbijo" nastala je spontano, ali je ubrzo prerasla u simbol šireg zahtjeva za odgovornim upravljanjem javnim resursima i reformom državnog aparata. Već nakon nekoliko dana, mobilizacija se transformisala u organizovan pokret, prije svega kroz studentske plenume *Studenti u blokadi*, koji su formulisali precizne zahtjeve: objavljivanje kompletne dokumentacije o rekonstrukciji stanice, procesuiranje odgovornih i prekid represivnih mjera prema demonstrantima. Ova tranzicija od spontanih okupljanja do strukturisanog i dugotrajnog pokreta nije ništa drugo nego set obrazaca kroz koje srbijansko društvo izražava političke zahtjeve, kroz tzv. *repertoar kolektivnog djelovanja*, kako to definiše Čarls Tili.

PROCEDURALNA MAGLA I DRŽAVNI ODGOVOR

Studentski protesti su proizveli dvije direktne posljedice: najprije, važno je naglasiti da su protesti ubrzo prerasli u masovni oblik mobilizacije građana

direktno usmjerenih protiv vlasti. Drugi direktan ishod ogleda se kroz jačanje autokratskog karaktera vlasti kroz odgovor na građanske oblike neposlušnosti (Burazer et al. 2025, 6).

Mobilizacija je tokom zime i proljeća 2025. godine dosegla vrhunac, naročito u martu, kada je u Beogradu održana masovna komemorativna šetnja. Tokom simboličke petnaestominutne tišine došlo je do panike izazvane neobičnim i intenzivnim zvukom, za koji se sumnjalo da potiče od tzv. „zvučnog topa". Ministarstvo unutrašnjih poslova priznalo je da raspolaže ovim sredstvom, ali je negiralo njegovu upotrebu (Jovanović i Bogdanović 2025). Do danas ne postoji nezavisna i metodološki utemeljena ekspertiza koja bi potvrdila ili opovrgnula ove tvrdnje. Upravo ta situacija predstavlja klasičan primjer „proceduralne magle", gdje država priznaje fragmente činjenica, ali istovremeno izbjegava i ne obezbjeđuje transparentnu i nezavisnu ekspertizu, čime održava prostor neizvjesnosti i relativizacije odgovornosti (Ivković 2025).

Institucionalni odgovor vlasti odvijao se kroz tri linije. Prva je bila simbolična – personalne ostavke ministra građevinarstva Gorana Vesića, premijera Miloša Vučevića i gradonačelnika Novog Sada. Druga je bila upravno-proceduralna kroz objavljivanje dijela dokumentacije i šire istrage sa tužilaštvom. Treća linija odnosila se na krivične postupke – hapšenje više lica, uključujući i bivšeg ministra Tomislava Momirovića.

Ipak, institucionalni odgovor ostao je obilježen sumnjama u selektivnost i ograničen domet istrage. Dio javnosti i opozicije tvrdio je da su procesi usmjereni prije svega ka nižim i srednjim nivoima odgovornosti, dok se pitanje političke odgovornosti najviših državnih funkcionera nastoji izbjeći. Time se institucionalni odgovor kreće u okviru modela kontrolisane odgovornosti, u kojem režim dopušta ograničene oblike procesuiranja kako bi očuvao širi politički poredak.

DELEGITIMIZACIJA PROTESTA I AUTORITARNI LEGALIZAM

Politički diskurs vlasti, od samog početka, imao je defanzivni ton: naglašavao je da se dio koji se urušio „nije rekonstruisao" i da je riječ o izolovanom tehničkom problemu, iako je zgrada u prethodnom periodu temeljno obnavljana (Bzganovic 2024). Kako su protesti jačali, sve izraženija postala je strategija njihove delegitimizacije. Zvaničnici su tvrdili da su žrtve zloupotrijebljene, da iza okupljanja stoje zapadni akteri, a protesti su označeni kao prijetnja državnom poretku u formi „obojene revolucije". Ovakvo premještanje fokusa sa unutrašnjih strukturalnih slabosti na eksternog neprijatelja prepoznaje se kao tipična strategija hibridnih režima – mehanizam kojim se umanjuje legitimitet građanskog nezadovoljstva i istovremeno mobilizuje patriotska retorika. Takva retorika uklapa se u koncept u teoriji poznatog „autoritarnog legalizma", u kojem izvršna vlast koristi jezik prava da oslabi legitimitet nezavisnih institucija, dok

sebe pozicionira kao jedini autentični izraz „narodne volje". Posljedica ovakve prakse je erozija horizontalne odgovornosti: tužilaštvo i sudstvo, umjesto da djeluju kao korektiv vlasti, bivaju predstavljeni kao instrumenti destabilizacije države.

U slučaju Srbije nije riječ samo o slabljenju horizontalne odgovornosti, već o jednom obrascu u kojem policija, tužilaštvo, i dominantni mediji funkcionišu kao instrumenti stabilizacije vlasti i kontrole društvenog nezadovoljstva. Na takav obrazac ukazuju i izvještaji Freedom House-a, prema kojima su ključne institucije u Srbiji, uključujući medije i sudstvo, u značajnoj mjeri politizovane i stavljene u funkciju partijskih interesa vlasti (Freedom House 2024). Samim tim, institucionalni odgovor ne služi isključivo utvrđivanju odgovornosti, već i kontroli političkih posljedica tragedije, uključujući selektivno procesuiranje odgovornih i ograničavanje istrage u pravcu tehničkih, a ne političkih propusta. Ovaj obrazac posebno dolazi do izražaja nakon tragedije u Novom Sadu, kada su protesti praćeni pritiscima na demonstrante, verbalnim napadima na civilno društvo i optužbama da su protesti politički ili spolja instrumentalizovani (Transparency International EU 2025).

Urušavanje liberalnog poretka se događa upravo u trenucima kada dolazi do postepenog i kontinuiranog udara na fundament zdravog demokratskog političkog sistema. To se ogleda kroz potrebu izvršne vlasti da u potpunosti erodira sistem kontrole na način da se neutrališu kontrolni mehanizmi u vidu nezavisnih institucija, medijskih organizacija, sudstva i nezavisnih agencija. U takvoj situaciji, prostor kontrole izvršne vlasti se širi, istovremeno povećavajući pritisak na pomenute, uz istovremenu razgradnju svake mogućnosti za preispitivanjem djelovanja vladajuće strukture (Kapidžić 2020).

MEDIJSKA KOLONIJALIZACIJA

U obrascu institucionalnog odgovora na proteste u Srbiji, posebno mjesto zauzima kolonijalizacija medijskog prostora kao sredstvo neutralizacije građanskog nezadovoljstva. Dok su studenti i šira javnost zahtijevali transparentnost, odgovornost i krivične postupke protiv odgovornih za tragediju u Novom Sadu, paralelno je vođena kampanja delegitimizacije protesta kroz medije pod direktnom ili indirektnom kontrolom vlasti. U tom diskursu, protesti su predstavljani kao politički motivisani, orkestrirani iz inostranstva ili kao pokušaj destabilizacije države.

Zahvaljujući tome što je medijski sektor postao zavisan od javnog finansiranja, takva narativna strategija vlasti bila je moguća. Na taj način, medijska kolonijalizacija postaje produžena ruka institucionalne propustljivosti, gdje se mediji, umjesto da funkcionišu kao korektiv i forum za artikulaciju građanskih inicijativa, u najvećem broju slučajeva pretvaraju u instrument političke propagande i glavno sredstvo spinova. Kada se medijski prostor kontroliše i pretvara

u instrument političke propagande, onemogućava se funkcija javnog nadzora nad radom vlasti, što produbljuje institucionalnu propustljivost i smanjuje sposobnost sistema da reaguje na društvene krize.

TRAGEDIJA KAO LAKMUS-PAPIR

Pad nadstrešnice u Novom Sadu nije bio tek tehnička havarija, već ogledalo institucionalnog kvaliteta i političke prirode režima. Način na koji su vlasti reagovale – selektivnim ostavkama i retoričkom stigmatizacijom protesta, potvrđuje tezu da hibridni režimi odgovornost tretiraju ne kao suštinski mehanizam demokratije, već kao formalnu predstavu. Proceduralna magla i strategija delegitimizacije protesta usmjerile su fokus sa pitanja javne bezbjednosti i nadzora nad infrastrukturnim projektima na imaginarne spoljne prijetnje, čime se odgovornost razvodnila. Bunt se oblikuje kroz studentske plenume, blokade i simboličke akcije širom zemlje. Upravo ta dinamika pokazuje da tragedija u Novom Sadu nije zatvoreno poglavlje, već proces koji i dalje testira kapacitete institucija i izdržljivost građanske mobilizacije.

U srpskom političkom sistemu, disfunkcionalnost političkog poretka reflektuje se kroz djelovanje partija na vlasti i manjak institucionalnog povjerenja. Posebno zabrinjavajući trendovi vidljivi su u sve intenzivnijem pritisku na medije i slobodu izražavanja, te urušavanju podjele vlasti – procesima u kojima izvršna vlast gotovo u potpunosti dominira nad zakonodavnim procedurama. Osim toga, prisutna je i snažna personalizacija politike. Predsjednik države u više navrata direktno utiče na proces donošenja odluka, čime se potkopava ustavno-pravni poredak i sistem diobe vlasti. Time se potvrđuje obrazac u kojem političke institucije gube autonomiju i pretvaraju se u produžene mehanizme izvršne kontrole (Hadžić 2020, 43).

Nasuprot pravno-racionalnom obliku vladavine, sve više se uobličava vlast zasnovana na harizmatskom vođi, odnosno naziru konture onoga što prof. Podunavac definiše kao „patrimonijalni režim" – poseban oblik režima u kojem se uspostavlja organizovana struktura moći, uokvirena partijskom lojalnošću i poštovanjem neformalnih pravila igre, koja oktroiše onaj koji je na vrhu piramide političkih odnosa, tj. patron ili gospodar (Podunavac 2022).

EROZIJA INSTITUCIONALNE PODJELE VLASTI

Srbija je reprezentativan primjer koncentracije političke moći u rukama izvršne vlasti, pri čemu formalna ustavna arhitektura, iako zamišljena tako da obezbijedi ravnotežu i međusobnu kontrolu grana vlasti (kroz *checks and balances*), ostaje u praksi obesmišljena. Ustavna konstrukcija bicefalne egzekutive, sa predsjednikom Republike i premijerom kao dvijema ključnim figurama izvr-

šne vlasti, u praksi se deformiše kroz preuzimanje predominantne uloge od strane predsjednika države, čija funkcija je ustavno definisana primarno kao ceremonijalna i reprezentativna. Zahvaljujući personalnoj harizmi i političkom autoritetu, prevazilaze se formalno zadati okviri i moć *de facto* centralizuje oko ličnosti predsjednika. Time se premijer u političkoj dinamici sve češće svodi na podređenu figuru, dok predsjednik aktivno djeluje izlazeći izvan svojih ustavnih nadležnosti i preuzimajući ingerencije koje pripadaju vladi. Ovakva situacija vodi ka održavanju krhkosti institucionalnog poretka i onemogućavanju njegove konsolidacije (Tepavac i Glušac 2019, 91).

Ovo je u čvrstoj vezi sa jednom od inherentnih vrijednosti demokratije – vladavinom prava, koja predstavlja osnovni stub svake demokratske političke zajednice i pretpostavlja postojanje institucionalnog sistema u kojem nijedna grana vlasti ne može samovoljno prekoračiti granice svojih nadležnosti. Njena suština se upravo ogleda u hijerarhiji pravnih normi i funkcionalnoj autonomiji tijela koja ih primjenjuju. Tako, svrha podjele vlasti nije njihova izolacija, već međusobna kontrola i ograničavanje kao garant zakonitosti i ustavnosti.

U istinski demokratskom sistemu, postojanje međuzavisnosti sprečava koncentraciju moći u jednom centru i garantuje uspostavljanje institucionalne odgovornosti. Za razliku od toga, na primjeru Srbije vidimo kako dolazi do simbioze političke i državne moći, gdje jedna grana vlasti preuzima prerogative druge, direktno urušavajući ustavnu arhitekturu. Sistematsko širenje moći predsjednika izvan njegovih ustavnih nadležnosti vodi ka uspostavljanju centralizovane vertikalne vlasti i direktno dovodi u pitanje istinsku mogućnost funkcionisanja vladavine prava. Kada vođa, bilo kroz harizmu ili partijski monopol, postane izvor „pravde", tada institucije prestaju biti čuvari prava i postaju produžena ruka političke volje (Mišić 2022, 540–542).

Urušavanjem vladavine prava narušava se temeljni trojni odnos koji čini jezgro savremene demokratske države, izražen kroz sintezu liberalne demokratije, konstitucionalizma i vladavine prava. Kada jedan od tih stubova oslabi, dolazi do disbalansa političkog poretka, u kojem institucije gube svoju funkcionalnu autonomiju, a prostor odlučivanja se personalizuje. Zato je očuvanje političke institucionalizacije od presudne važnosti kako bi se zadržala sposobnost institucija da vrše funkcije koje im pripadaju po ustavnom okviru, nezavisno od volje pojedinca ili vladajuće elite (Stanovčić 2010, 118).

S tim u vezi, Srbija se, za razliku od dvije preostale analizirane države, može definisati kao režim sa izraženim autokratskim tendencijama, koje se ogledaju kroz snažnu koncentraciju političke moći, jačanje partitokratskih obrazaca i intenzivniju kontrolu nad medijskim prostorom. Nasuprot tome, Crna Gora i Sjeverna Makedonija zadržavaju obilježja hibridnih režima, u kojima formalne demokratske procedure postoje, ali su istovremeno prisutne ozbiljne slabosti u oblasti političke odgovornosti, autonomije institucija i vladavine prava. Sve tri države ostaju obilježene nedovršenom tranzicijom i ograničenom demokratskom konsolidacijom.

SJEVERNA MAKEDONIJA: TRAGEDIJA I UZROCI

U ranim jutarnjim satima 16. marta 2025. godine, požar u noćnom klubu Pulse u Kočanima prerastao je u jednu od najsmrtonosnijih tragedija u savremenoj istoriji Sjeverne Makedonije. Noć, koja je trebalo da bude ispunjena muzikom i slavljem, pretvorila se u katastrofu koja je ogolila duboke strukturne slabosti sistema javne bezbjednosti. Požar je izbio nakon što su scenska pirotehnička sredstva, korišćena za svjetlosne efekte, zapalila lako zapaljive materijale na plafonskim oblogama, što je u svega nekoliko minuta dovelo do brzog širenja dima i plamena unutar prenatrpanog i neregistrovanog objekta.

Klub je, prema kasnijim nalazima istrage, poslovao bez važeće dozvole, bez instaliranog sistema za automatsko gašenje požara i bez osnovnih sredstava za protivpožarnu zaštitu. Posebno alarmantna činjenica bila je da objekat nije raspolagao funkcionalnim nužnim izlazima – jedini izlaz bio je u potpunosti neprohodan, dok je drugi bio zaključan spolja. Kapacitet prostora višestruko je premašivao zakonom propisane standarde, a sama građevina prvobitno je bila namijenjena industrijskoj, a ne ugostiteljskoj namjeni, što ukazuje na ozbiljno kršenje urbanističkih i sigurnosnih propisa.

Tragedija u Kočanima dogodila se neposredno nakon značajne izborne promjene vlasti u Sjevernoj Makedoniji, što je u velikoj mjeri oblikovalo političku dinamiku institucionalnog odgovora. Nova vlast nastojala je da dio odgovornosti usmjeri prema prethodnim strukturama upravljanja i dugotrajnim obrascima korupcije, predstavljajući tragediju kao posljedicu višegodišnjeg institucionalnog zanemarivanja i neformalnih mreža uticaja (Gjorgjioska 2025).

Činjenica da je objekat *Pulse* godinama nesmetano radio, uprkos očiglednim bezbjednosnim rizicima i nepostojanju adekvatnih dozvola, nedvosmisleno ukazuje na ozbiljne propuste u radu nadležnih organa i inspekcijskih službi. Ovakvo stanje nije rezultat pojedinačne nepažnje, već simptom dubljeg strukturnog problema – trajne sprege između državnih institucija i privatnih interesa. Jedan od prvih nalaza istrage potvrdio je da je klub poslovao nezakonito, uz nevažeću dozvolu koju je izdalo Ministarstvo ekonomije, dobijenu putem mita (Smith 2025).

Ova saznanja dodatno potvrđuju tezu o sistemskoj korupciji i zarobljenosti institucija političkim i ekonomskim interesima, u skladu sa ranije prikazanim nalazima Freedom House-a i Transparency International-a, koji simptomatično ukazuju na postojanje korupcije u državama koje su predmet našeg rada. Takav obrazac funkcionalne kompromitovanosti dovodi do erozije povjerenja građana u institucije, slabljenja institucionalne autonomije i reprodukcije sistema u kojem politička podobnost i lični interesi nadjačavaju javno dobro i pravni poredak.

GRAĐANSKA REAKCIJA

Nelegalno poslovanje kluba, prisustvo korupcije i umreženost pojedinih državnih organa sa privatnim interesima izazvali su građanski bunt koji se, kao i u

slučaju Crne Gore i Srbije, manifestovao kroz proteste koje su organizovale studentske i neformalne građanske inicijative. Ovi protesti predstavljaju primjer *grassroots* mobilizacije, u kojoj impulsi društvene akcije ne dolaze od političkih partija, već od građana koji izražavaju otpor prema institucionalnom zanemarivanju zakona. Protesti, naročito u prva tri vala, svjedočili su o transformaciji emocije žalosti u politički izraz i kolektivni zahtjev za promjenom (Bytyci 2025).

Epicentar protesta bio je u Skoplju, gdje su protestna okupljanja nosila snažan simbolički karakter. Jedan od slogana „Ko je sljedeći?" (Кој е следен?) postao je metafora za kolektivni osjećaj nesigurnosti i sistemsku propustljivost države (Gjorgjioska 2025). Protesti su trajali nekoliko mjeseci sa jasnim ciljem ukazivanja da tragedija nije posljedica „nesretnog slučaja", već sistemskog zastoja kontrole, čiji su osnovni uzroci u korupciji, klijentelizmu i izostanku političke odgovornosti (Spasovska 2025).

INSTITUCIONALNI ODGOVOR I STRATEGIJE KONTROLE NARATIVA

Nakon tragedije u Kočanima, institucionalni odgovor brzo je poprimio tužilačko-sudski karakter i rezultirao širokom istragom koja je obuhvatila vlasničku strukturu kluba, lokalnu administraciju i centralne organe. Istraga je obuhvatila bivše ministre, gradonačelnike, ali i inspektore i mnoge druge. Paralelno sa tim, izvršna vlast i inspekcijske službe su sprovele vanredne kontrole širom zemlje, a desetine objekata privremeno su zatvoreni. Sve mjere su sprovođene sa ciljem urgentne sanacije rizika, ali i postavljanja individualne odgovornosti. Istraga je bila usmjerena na krivičnu odgovornost usljed zloupotrebe službenog položaja, nemara u obavljanju dužnosti i koruptivnih radnji prilikom izdavanja dozvola i previđanja bezbjednosnih nepravilnosti koje, kako je utvrđeno, datiraju još od 2012. godine (Gjorgjioska 2025).

Iako su građanski protesti u Sjevernoj Makedoniji u najvećoj mjeri imali miran karakter, s jasno artikulisanim ciljem – utvrđivanje odgovornosti i zahtjev za sistemsku promjenu pristupa institucionalnom upravljanju rizicima – to nije spriječilo provladine strukture da ih predstave kao prijetnju političkoj stabilnosti. U zvaničnom diskursu, protesti su označeni kao dio šireg uticaja i pokušaj destabilizacije države, nerijetko izvodeći analogije sa tzv. „obojenim revolucijama". Na taj način se, kroz narativ o odbrani državnog poretka, građanski bunt simbolički premješta iz sfere legitimnog političkog izraza u sferu bezbjednosne prijetnje.

Ovaj obrazac odgovara širem modelu diskurzivne kontrole karakterističnom za hibridne režime Zapadnog Balkana, gdje vlast koristi retoriku stabilnosti kako bi neutralisala javnu kritiku i očuvala postojeće strukture moći (Innovative Media 2025). Takva retorika ima dvostruku funkciju: sa jedne strane,

predstavlja pokušaj političke delegitimizacije građanskih protesta sa namjerom da se predstave kao instrument opozicionih i/ili stranih interesa, dok se, sa druge strane, u autoritarnom maniru, takvim izjavama nastoji reafirmisati pozicija vlasti kao zaštitnika poretka i nacionalne stabilnosti.

Predstavljeni diskurs u tri pomenuta slučaja koji su vladajuće strukture odabrale temelji se na pokušaju diskreditacije političkih protivnika putem personalizovanih medijskih kampanja. Uznapredovane metode i izražena sofisticiranost današnjih nedemokratskih režima ogledaju se ne samo u nastojanjima za delegitimizaciju političkih aktera, već, zadirući dublje, u delegitimizaciji samih ideja koje oni zastupaju. Kako navodi En Eplbaum u svojoj studiji, cilj je oponente prikazati kao izvršioce zadataka zarad interesa stranog uticaja i predstaviti ih finansijski zavisnim od eksternih aktera (Applebaum 2024). U tom odnosu, izraziti stepen delegitimizacije u javnom diskursu bio je prisutan u sva tri slučaja, sa značajnim stepenom gradacije (Tabela 1). Kao što se može primijetiti, u Srbiji je javni diskurs bio i ostao ispunjen onim što autorka naziva taktikom „bujice laži (*fire hose of falsehood*)", koja proizvodi ambijent u kojem istovremeno cirkuliše više međusobno isključivih i nepovezanih objašnjenja, narativa, informacija, gdje se građani suočavaju sa teškoćom razlučivanja istinitog od neistinitog, sa ciljem demobilizacije javnosti (ibid.).

Sličan komunikacijski obrazac bio je prisutan i u slučaju Crne Gore, gdje su razotkrivanje stvarnih uzroka tragedije, okolnosti koje su do nje dovele, kao i pitanja nedjelotvornosti nadležnih službi i zakašnjelih reakcija, bili praćeni nizom kontradiktornih navoda i netačnih informacija plasiranih iz političkih centara moći. Takva strategija proizvodnje informacione konfuzije dodatno je otežavala jasno utvrđivanje odgovornosti, istovremeno relativizujući institucionalne propuste i umanjujući pritisak javnosti za suštinskim reformama.

Sljedeća tabela prikazuje diskurzivnu i političko-komunikacijsku dimenziju odgovora vlasti. U sva tri slučaja građanski otpor nije tretiran isključivo kao legitiman zahtjev za odgovornošću, već je bio predmet različitih oblika relativizacije, spinovanja i delegitimizacije. Razlike se ogledaju u intenzitetu i formi takvog odgovora: dok je u Srbiji on imao najizraženije autoritarne i medijski centralizovane karakteristike, u Crnoj Gori se manifestovao kroz političko etiketiranje i relativizaciju zahtjeva, a u Sjevernoj Makedoniji kroz pokušaj preusmjeravanja odgovornosti prema prethodnim vlastima i narative o destabilizaciji.

Tabela 1: Razlike u odgovorima vlasti u tri analizirana slučaja

Dimenzija	Crna Gora	Srbija	Sjeverna Makedonija
Tip odgovora vlasti	Performativno-proceduralni odgovor	Autoritarno-kontrolisani odgovor	Krivično-inspekcijski
Fokus institucionalne reakcije	Najave reformi, izmjene zakonskih rješenja	Ostavke, selektivna procesuiranja, kontrolisano objavljivanje dokumentacije	Šira istraga, inspekcijske kontrole, ostavke
Odnos prema protestima	Intenzivna delegitimizacija protesta kao produžene ruke bivšeg režima	Intenzivna delegitimizacija protesta kao prijetnje državi	Umjerena delegitimizacija kroz narative o stranom uticaju
Odabir strategije narativa	Pokušaj relativizacije tragedije kroz najave reformi	Personalizovana odgovornost	Usmjeravanje krivice ka prethodnim strukturama vlasti

Tabela 1 pokazuje da tri slučaja dijele zajednički okvir institucionalne propustljivosti, ali se razlikuju u načinu njenog političkog upravljanja nakon tragedije. U Crnoj Gori prevladava obrazac performativne odgovornosti, gdje se reakcija vlasti iscrpljuje u najavama reformi i proceduralnim mjerama. U Srbiji je odgovor najviše obilježen autoritarnom kontrolom odgovornosti, kroz selektivna procesuiranja, medijsko spinovanje i delegitimizaciju protesta. Sjeverna Makedonija pokazuje aktivniji krivično-inspekcijski odgovor, ali je on politički posredovan nastojanjem da se odgovornost veže za prethodne strukture vlasti i naslijeđene koruptivne obrasce.

Za dodatno preciziranje razlika u diskurzivnim i institucionalnim odgovorima vlasti, korisno je primijeniti indikatore autoritarnog ponašanja koje razvijaju Levitsky i Ziblatt (2018). Za potrebe ove analize izdvajaju se dva indikatora: poricanje legitimnosti političkih protivnika i spremnost na ograničavanje građanskih sloboda, uključujući proteste, medije i kritičare vlasti. Ovi indikatori služe kao analitički okvir za procjenu intenziteta autoritarnih obrazaca u reakcijama vlasti nakon tragedija.

Tabela 2: Indikatori autoritarnog ponašanja identifikovani u odgovorima vlasti nakon tragedija

Dimenzija	Crna Gora	Srbija	Sjeverna Makedonija
Delegitimizacija građanskih aktera	Izraženo prisutno: Građanska inicijativa i protestni akteri predstavljani su kao politički instrumentalizovani, povezani sa partijskim, kriminalnim ili bivšim režimskim strukturama.	Izraženo prisutno: Protesti su predstavljani kao prijetnja državnom poretku, pokušaj destabilizacije i oblik „obojene revolucije". Studenti su targetirani kao politički ili spolja instrumentalizovani.	Djelimično prisutno: Protesti su dominantno imali karakter zahtjeva za pravdom i odgovornošću, ali su u provladinim narativima povremeno predstavljani kao faktor destabilizacije ili dio šireg spoljnog/političkog uticaja. Intenzitet ovog obrasca je znatno slabiji nego u Srbiji i Crnoj Gori.
Spremnost na ograničavanje građanskih sloboda, uključujući proteste, medije i kritičare vlasti	Prisutno: Najjasniji primjer predstavlja najava/nacrt izmjena zakona kojim bi se ograničila javna okupljanja na pojedinim saobraćajnicama i graničnim prelazima. Iako se takve mjere formalno pravdaju bezbjednošću, u kontekstu protesta mogu djelovati kao pokušaj institucionalnog sužavanja prostora građanskog otpora. Dodatno, vlast se služila aparatom bezbjednosnog sektora s ciljem zastrašivanja učesnika, kroz metode nadzora.	Izraženo prisutno: Pored delegitimizacije protesta, prisutni su pritisci na demonstrante, kontrola javnog narativa kroz provladine medije, sumnje u upotrebu represivnih sredstava i šira strategija medijske kolonijalizacije. Ovaj indikator je najvidljiviji u srpskom slučaju.	Djelimično prisutno: U analiziranom slučaju vidljivija je diskurzivna delegitimizacija nego konkretno ograničavanje građanskih sloboda. Nema dovoljno osnova da se tvrdi da je odgovor vlasti sistematski bio usmjeren na pravno ili represivno sužavanje prostora protesta.

Primjena navedenih indikatora navodi na zaključak da se autoritarni obrasci najsnažnije manifestuju na primjeru Srbije, gdje je delegitimizacija protesta u kombinaciji sa rigidnom kontrolom medijskog prostora. U Crnoj Gori je bila evidentna manifestacija sličnih autoritarnih obrasaca na način da je postojala zloupotreba mehanizama vlasti koji su bili upereni protiv organizatora protesta, ali je izostao obrazac pokušaja kontrole medijskog prostora. U Sjevernoj Makedoniji autoritarni elementi su najograničeniji i većinom se javljaju kroz sporadično predstavljanje protesta kao potencijalnog izvora destabilizacije,

dok je institucionalni odgovor istovremeno imao vidljiviju istražnu i inspekcijsku komponentu.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA: SLABOST INSTITUCIJA I KRIZA UPRAVLJAČKE ODGOVORNOSTI

Analizirani slučajevi u Crnoj Gori, Srbiji i Sjevernoj Makedoniji ukazuju na duboku i strukturnu slabost državnih institucija Zapadnog Balkana. Tragedije koje su potresle ove zemlje razotkrile su obrasce nedjelotvornog upravljanja, ograničenog institucionalnog kapaciteta i hroničnog odsustva političke odgovornosti. Iako se nominalno oslanjaju na demokratske principe i vladavinu prava, ovi sistemi ostaju zarobljeni u spoju korupcije, klijentelizma i autoritarnih obrazaca koji potkopavaju njihovu stvarnu funkcionalnost. Međunarodni indeksi i analize potvrđuju da se navedene zemlje i dalje nalaze u sferi hibridnih režima, koji se i dalje ozbiljno suočavaju sa problemom uspostavljanja pune funkcionalnosti vladavine prava (World Justice Project 2024).[2]

Svi uočeni nedostaci povezuju se sa slabim i nedovoljno institucionalizovanim sistemom vladavine prava, koja predstavlja temeljni oslonac javnog upravljanja i zaštite građana. U situacijama obilježenim zloupotrebom položaja, klijentelističkim kanalima i koruptivnim praksama, institucije gube autonomiju i poprimaju obilježja onoga što se u literaturi označava kao ekstraktivne institucije – one koje služe interesima političkih elita, a ne društvenoj zajednici u cjelini. Posljedica je stvaranje sistema u kojem su javni resursi privatizovani kroz političku lojalnost, a formalne norme potisnute neformalnim dogovorima i interesnim mrežama (European Fund for the Balkans 2016).

Primjer požara u Kočanima najočitije potvrđuje ovu tvrdnju. Nelegalan rad kluba, povezanost sa državnim službenicima i sistemsko previđanje bezbjednosnih propisa predstavljaju konkretan izraz institucionalne propustljivosti i normalizovane korupcije. Slični obrasci vidljivi su i u Crnoj Gori i Srbiji, čime se potvrđuje da su neformalne prakse duboko urezane u same temelje političkog sistema Zapadnog Balkana, gdje su formalne norme često simboličkog karaktera (Muharemović 2023; Kmezić 2020).

Komparativna analiza pokazuje da tri slučaja nemaju potpuno iste institucionalne odgovore, već kombinaciju zajedničkih strukturnih obrazaca i režimski specifičnih reakcija. Zajednički imenitelj predstavlja institucionalna propustljivost, izražena kroz slabost vladavine prava, neformalne mreže moći, korupciju i ograničenu političku odgovornost. Ipak, način na koji se te slabosti manifestuju razlikuje se u zavisnosti od tipa režima.

---

2 Prema ovom izvještaju, sačinjenom 2024. godine, u odnosu na kriterijum odsustva korupcije, Crna Gora ima najbolji skor i kotira se na 62. mjestu, dok je Sjeverna Makedonija na 71, a Srbija na nezavidnom 93. mjestu.

Istovremeno, tragedije su pokazale i različiti stepen društvene mobilizacije na primjerima tri slučaja. Najveći stepen građanske mobilizacije, koji se ogleda ne samo u kvantitativnom odnosu već i u istrajnosti i potencijalu koji je izazvao studentski pokret, dogodio se u Srbiji. U Crnoj Gori i Sjevernoj Makedoniji bunt je ubrzo prerastao u pojedinačna i povremena okupljanja koja su inicirale porodice žrtava tragedije, da bi otpor u potpunosti splasnuo. Za razliku od toga, primjer Srbije svjedoči o veoma snažnom građanskom jezgru i potencijalu za institucionalni izražaj nezadovoljstva, odnosno onim što Džin Šarp (Gene Sharp) naziva *političkim prkosom* sa ciljem osporavanja autoriteta vlasti i djelovanjem usmjerenim na preispitivanje legitimacijskih osnova na kojima vlast počiva, a sve sa ciljem društvene demokratizacije (Šarp 1999).

Sve navedeno potvrđuje da se tri analizirane države Zapadnog Balkana – Crna Gora, Srbija i Sjeverna Makedonija – mogu definisati onako kako to prof. Stojiljković (2013) opisuje, kao „selektivno slabe države". Njih obilježavaju trajni pritisci na sudsku granu vlasti, sistemsko kršenje pravila, postojanje neformalnih mreža moći i duboka instrumentalizacija institucija, što rezultira hroničnim nepovjerenjem građana u državne strukture. U takvim okolnostima, korupcija i defektna demokratija predstavljaju dvije strane iste medalje – manifestacije istog strukturnog deficita u kojem institucije, umjesto da ograničavaju moć, postaju njen produženi instrument. Time se potvrđuje da je institucionalna propustljivost ne samo uzrok već i posljedica slabe vladavine prava, a samim tim i ključna prepreka demokratskoj konsolidaciji u regionu.

Tragedije analizirane u ovom poglavlju nijesu predstavljale samo bezbjednosne ili administrativne neuspjehe, već trenutke u kojima su ogoljeni stvarni kapaciteti političkih sistema Zapadnog Balkana. Upravo zato građanski otpor u ovim slučajevima prevazilazi karakter spontanog protesta i postaje pokušaj obnove političke odgovornosti, institucionalnog povjerenja i demokratskog legitimiteta. Ukoliko institucionalna odgovornost i dalje bude deklarativnog karaktera, bez stvarne spremnosti za dubinske reforme i uspostavljanje mehanizama političke odgovornosti, tragedije poput onih analiziranih u ovom poglavlju neće predstavljati izolovane slučajeve, već simptom trajne krize upravljanja, slabe vladavine prava i nedovršene demokratizacije država Zapadnog Balkana.

LITERATURA

Applebaum, Anne. 2024. *Autocracy, Inc.: The Dictators Who Want to Run the World*. New York: Doubleday.

Bieber, Florian, and Cengiz Günay. 2026. „The Stabilitocracy Trap. How the EU Enables Autocratization in its Neighborhood." *European Politics and Society* 1–15. Doi: 10.1080/23745118.2026.2658578.

Bieber, Florian. 2017. „Too Much Resilience? Getting Used to Crises." In: *Resilience in the Western Balkans*, edited by Sabina Lange, Zoran Nechev and Florian Bieber. EU Institute for Security Studies 36.

Burazer, Nikola, Marina Vulović and Jelena Vasiljević. 2025. „Resetting the EU's Approach to Serbia: Lessons from the 2024–25 Protests." *BiEPAG*. https://www.biepag.eu/wp-content/uploads/2025/12/policy-briefresetting-the-eus-approach-to-serbiafinal-222.pdf.

Bytyci, Fatos. 2025. „North Macedonia Nightclub Fire: Crowds Call for Justice for 59 Killed." *Reuters*. https://www.reuters.com/world/europe/north-macedonia-nightclub-where-blaze-killed-59-lacked-safety-measures-says-2025-03-17/.

Bzganovic, Ivana. 2024. „Roof Collapse at Serbian Railway Station Kills at Least 14." *Associated Press News*, November 1. https://apnews.com/article/serbia-roof-collapse-6c3777f1cb420787aa701eec16f84b73.

CdM. 2025. „Povrijeđeno pravo na život žrtava cetinjske tragedije na Medovini, policija bez plana, tužilaštvo pasivno." *CdM*. 18. avgust. https://www.cdm.me/hronika/ombudsman-policija-propustila-da-sprijeci-tragediju-na-cetinju-tuzilastvo-bez-efikasne-istrage/.

Čupić, Čedomir. 2010. *Politika i odgovornost*. Beograd: Čigoja.

Della Porta, Donatella. 2013. *Can Democracy Be Saved? Participation, Deliberation and Social Movements*. Polity Press.

Economist Intelligence Unit. 2025. „Democracy Index 2024: What's Wrong with Representative Democracy." https://www.eiu.com/n/campaigns/democracy-index-2024/.

Freedom House. 2023. „Nations in Transit 2023." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2023-05/NIT_2023_Digital.pdf.

Freedom House. 2024. „Freedom in the World 2024." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-02/FIW_2024_DigitalBooklet.pdf

Freedom House. 2024. „Nations in Transit 2024." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/sites/default/files/2024-04/NIT_2024_Digital_Booklet.pdf.

Fukuyama, Francis. 2014. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. Farrar, Straus and Giroux.

Gjorgjioska, Adela Marija. 2025. „North Macedonia Political Briefing: Nightclub Fire Takes 60 Lives, Exposes Deep-Rooted Corruption." *China-CEE Institute* 3 (1).

Hadžić, Faruk. 2020. „Post-Yugoslav Spaces between Defective Democracies, Authoritarianism, and Kleptocracies." *International Affairs and Global Strategy* 86: 38–51.

Hantington, Samjuel. 2004. *Treći talas: demokratizacija na izmaku dvadesetog veka*. Podgorica: CID.

Hellman, Joel S., Geraint Jones, and Daniel Kaufmann. 2000. „'Seize the State, Seize the Day': State Capture, Corruption, and Influence in Transition." Policy Research

Working Paper 2444. *The World Bank*. https://documents1.worldbank.org/curated/en/537461468766474836/pdf/multi-page.pdf.

Innovative Media. 2025. „When Grief Gets Political: Weaponizing Tragedy against Youth and Free Expression in North Macedonia and Serbia." *Global Voices*, 16 July.

Ivković, Aleksandar. 2025. „Did the Serbian Authorities Use Sound Weapons against Peaceful Protesters in Belgrade?" *European Western Balkans*, March 17. https://europeanwesternbalkans.com/2025/03/17/did-the-serbian-authorities-use-sound-weapons-against-peaceful-protesters-in-belgrade/.

Jovanović, Natalija, i Nevena Bogdanović. 2025. „'Kupili smo, ali ne koristimo': Sve o zvučnom topu." *Radio Slobodna Evropa*. 21. mart. https://www.slobodnaevropa.org/a/kupili-smo-ali-ne-koristimo-zvucni-top-srbija-lrad-450-xl/33355182.html

Kabinet predsjednika Vlade Crne Gore. 2025. „Odgovor predsjednika Vlade upućen predstavnicima studentske grupe 'Kamo šutra' na zahtjeve koje su uputili 23. januara 2025. godine." 31. januar.

Kapidžić, Damir. 2020. „The Rise of Illiberal Politics in Southeast Europe." *Southeast European and Black Sea Studies* 20 (1): 1–17.

Kmezić, Marko, and Florian Bieber, eds. 2017. *The Crisis of Democracy in the Western Balkans. An Anatomy of Stabilitocracy and the Limits of EU Democracy Promotion*. BiEPAG, https://www.biepag.eu/wp-content/uploads/2021/07/TheCrisisofdemocracy.pdf

Kmezić, Marko. 2020. „Rule of Law and Democracy in the Western Balkans: Addressing the Gap between Policies and Practice." *Southeast European and Black Sea Studies* 20 (1): 183–198.

Krastev, Ivan. 2011. „Paradoksi novog autoritarizma." *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku* 2(7): 3–8.

Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt. 2018. *How Democracies Die*. New York: Penguin.

MANS. 2026. „Editorial Coordination for Cross-Border Investigations: A Practical Workflow and Toolkit for Collaborative Newsrooms." *MANS*. https://www.mans.co.me/en/wp-content/uploads/2021/06/eng-state-captu_53661842.pdf

Mišić, Marica. 2022. „Između demokratije i diktature – hibridni režim i vladavina prava." *Glasnik advokatske komore Vojvodine* 94 (2): 530–550.

Muharemović, Mahir. 2023. „O uzrocima nedostatka vladavine prava na Zapadnom Balkanu." *DHS – Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli* 24: 471–488.

Muk, Milena, and Marko Sošić. 2024. „Nations in Transit 2024: Montenegro." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/country/montenegro/nations-transit/2024.

Nord, Marina, David Altman, Fabio Angiolillo, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2025. „Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?" University of Gothenburg: V-Dem Institute. https://www.v-dem.net/documents/60/V-dem-dr__2025_lowres.pdf.

Nord, Marina, David Altman, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2026. „Democracy Report 2026: Unraveling the Democratic Era?" University of Gothenburg: V-Dem Institute. https://www.v-dem.net/documents/75/V-Dem_Institute_Democracy_Report_2026_lowres.pdf.

Pavićević, Đorđe. 2017. „Serbia: Hijacked and Appropriated State." In Captured States in the Balkans. Heinrich-Böll-Stiftung, *Perspectives: Political Analyses and Commentary* 3: 31–35.

Pobjeda. 2025. „Demokrate reagovale na saopštenje grupe studenata 'Kamo Šutra?': Borbu protiv kriminala nećete zaustaviti." *Pobjeda*, 6. januar. https://www.pobjeda.me/clanak/demokrate-reagovale-na-saopstenje-grupe-studenata-kamo-sutra-borbu-protiv-kriminala-necete-zaustaviti.

Podunavac, Milan. 2022. *Režimi straha*. Podgorica: Humanističke studije, UDG.

Puhovski, Žarko. 2017. „Kidnapped State or State Sponsored Kidnapping." In: Captured States in the Balkans. Heinrich-Böll-Stiftung, *Perspectives: Political Analyses and Commentary* 3: 7–10.

Radio Televizija Crne Gore. 2025. „Zaključci i preporuke Vijeća za nacionalnu bezbjednost." *Radio Televizija Crne Gore*. https://rtcg.me/vijesti/politika/649457/zakljucci-i-preporuke-vijeca-za-nacionalnu-bezbjednost.html.

Dahl, Robert. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven/London: Yale University Press.

Šarp, Džin. 1999. *Od diktature do demokratije*. Novi Sad: Građanske inicijative.

Skupština Crne Gore. 2025. „Nacrt izmjena i dopuna Zakona o javnim okupljanjima i javnim priredbama." https://zakoni.skupstina.me/zakoni/web/dokumenta/zakoni-i-drugi-akti/581/3744-21535-24-1-25-1.pdf.

Smith, Helena. 2025. „Mourners protest against corruption in North Macedonia after Nightclub Fire." *The Guardian*, 17 March. https://www.theguardian.com/world/2025/mar/17/mourners-protest-against-corruption-in-north-macedonia-after-nightclub-fire.

Spasovska, Elena. 2025. "Nightclub Fire Tragedy Showed North Macedonia's Systemic Failings are Deadly." *Balkan Insight*, March 20. https://balkaninsight.com/2025/03/20/nightclub-fire-tragedy-showed-north-macedonias-systemic-failings-are-deadly/.

Stanovčić, Vojislav. 2010. „Demokratija, konstitucionalizam i vladavina prava." U *Država i demokratija*, uredio Milan Podunavac. Beograd: Službeni glasnik, Fakultet političkih nauka.

Stojiljković, Zoran. 2013. „Politička korupcija i slaba država." *Filozofija i društvo* 24 (1): 135–159.

Tepavac, Tara, i Luka Glušac. 2019. „Narušavanje podele i ravnoteže vlasti: dominacija egzekutive u Srbiji." U *Otete institucije u Srbiji: teorija i praksa*, uredili Marija Velinov, Gazela Pudar Draško, Srđan Prodanović. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

The European Fund for the Balkans. 2016. „Extractive Institutions in the Western Balkans." Paper Series. https://www.balkanfund.org/uploads/publications/extractive-institutions-in-the-w-7baea473.pdf.

Transparency International EU. 2025. „2025 Rule of Law Brief: Serbia." *Transparency International*.

Transparency International. 2024. „Corruption Perceptions Index." *Transparency International*. https://www.transparency.org/en/cpi/2024.

Vijesti. 2025. „Kamo Šutra? uputila Spajiću pet zahtjeva čije ispunjavanje traže." *Vijesti*. 24. januar. https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/742228/kamo-sutra-uputila-spajicu-pet-zahtjevacije-ispunjavanje-traze.

Weber, Max. 1946. *Politics as a Vocation*. Oxford University Press.

World Justice Project. 2024. „Rule of Law Index 2024." https://worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/downloads/WJPIndex2024.pdf.

Filip Denda
Danica Radifković

INSTITUTIONAL PERMEABILITY AND INSTITUTIONAL RESPONSES TO CIVIC RESISTANCE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF STATE MEASURES AND REFORMS AFTER TRAGEDIES IN MONTENEGRO, SERBIA, AND NORTH MACEDONIA

ABSTRACT

In states with limited institutional capacities in the Western Balkans, such as Montenegro, North Macedonia, and Serbia, a series of different tragedies has exposed serious shortcomings in the functioning of institutions, revealing their systemic weaknesses and vulnerabilities. Drawing on the concept of institutional vulnerability, this chapter examines the causal relationships between institutional weaknesses and the tragedies that occurred in the countries under analysis, with particular emphasis on the fact that delayed or inadequate institutional responses further triggered waves of civic resistance and protest. Using a comparative case-study approach, this chapter analyses institutional patterns across three different contexts, identifying common causes of institutional incapacity: political pressures, the dominance of informal

networks of power, and the absence of sustained and substantive reforms that would make institutions more functional and resilient in times of crisis. This chapter seeks to provide insights into the causes of civic discontent while offering a theoretical interpretation of why formal institutions, rather than mitigating crises, have further deepened citizens' distrust and contributed to their organised resistance. In this way, alongside its theoretical contribution to the study of institutional resilience, the research provides an empirically grounded analysis of the role of civic resistance in initiating necessary institutional reforms.

KEYWORDS: institutional permeability, civic resistance, political accountability, rule of law, Western Balkans

UDK 321.7:327(4)"2010/2025
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch15

Mira Šorović*

Univerzitet Donja Gorica
Humanističke studije

Iliberalne demokratije na djelu: uporedna analiza političke transformacije Mađarske i Turske (2010–2025)

APSTRAKT

Poglavlje istražuje paralelne političke tokove u Mađarskoj i Turskoj u periodu od 2010. do 2025. godine, s posebnim osvrtom na uspon iliberalne demokratije kao savremenog političkog fenomena. Iako pripadaju različitim kulturno-istorijskim tradicijama, obje zemlje pokazuju slične obrasce: centralizaciju političke moći, slabljenje nezavisnih institucija, ograničavanje slobode medija i civilnog društva. U fokusu analize su uloge dvojice političkih lidera, Viktora Orbana i Redžepa Tajipa Erdogana, kao ključnih aktera u procesima političke transformacije. Posebna pažnja je posvećena njihovim diskurzivnim strategijama, odnosu prema opoziciji, kao i stavovima i politikama prema Evropskoj uniji. Ovo poglavlje se oslanja na kvalitativnu analizu ustavnih promjena, zakonskih

* E-mail: mira.sorovic@udg.edu.me; https://orcid.org/0009-0000-3685-1454

reformi i političkog narativa, s ciljem razumijevanja šireg konteksta savremenih autoritarnih tendencija, koje se javljaju unutar formalno demokratskih sistema.

KLJUČNE REČI: iliberalna demokratija, Mađarska, Turska, autoritarizam, političke transformacije

UVOD

Opadanje demokratije predstavlja jedno od ključnih pitanja u savremenim političkim i medijskim raspravama. Proces erozije demokratskih institucija i vrijednosti uočljiv je ne samo u zemljama sa krhkim političkim tradicijama, već i u državama koje su se decenijama smatrale bastionima liberalne demokratije. Posebno je, u posljednje dvije decenije, primjetan trend jačanja iliberalnih oblika vladavine, praćen usponom populističkih pokreta i konsolidacijom vlasti u rukama snažnih autoritarnih lidera. Ovi procesi ne utiču samo na unutrašnju politiku pojedinih država, već imaju šire implikacije po međunarodni poredak i budućnost liberalne demokratije u 21. vijeku (Biber 2020, 17).

U tom kontekstu, poseban analitički značaj imaju slučajevi Mađarske i Turske, koji su u periodu od 2010. do 2025. prošle kroz značajne političke transformacije ka iliberalnim modelima upravljanja. Uprkos različitim istorijskim, geopolitičkim i institucionalnim okolnostima, ove dvije države pokazuju određene sličnosti u obrascima slabljenja demokratskih standarda, te jačanja izvršne vlasti.

Istraživačko pitanje poglavlja glasi: *Na koji način i putem kojih mehanizama dolazi do konvergencije političkih sistema Mađarske i Turske ka iliberalnim modelima upravljanja (period: 2010–2025)?* Cilj rada je da, primjenom kvalitativno-komparativne analize, identifikuje ključne obrasce političke transformacije u ove dvije države, kao i da ispita ulogu institucionalnih promjena i političkog diskursa u procesu konsolidacije iliberalne demokratije. Poseban akcenat je stavljen na međusobno poređenje ovih slučajeva, kako bi se utvrdile njihove sličnosti i razlike u okviru specifičnih unutrašnjih i spoljnopolitičkih konteksta.

Poglavlje je strukturisano kroz nekoliko cjelina. Nakon uvoda slijedi pregled literature i teorijskih pristupa iliberalnoj demokratiji. Potom je predstavljena metodologija istraživanja, sa fokusom na izbor slučajeva i analitički okvir. Centralni dio rada je posvećen analizi političkih transformacija u Mađarskoj i Turskoj u posmatranom periodu, nakon čega slijedi komparativna analiza nalaza. Na kraju, izneseni su zaključci i implikacije za razumijevanje savremenih iliberalnih režima.

PREGLED LITERATURE

Pregled literature o iliberalnoj demokratiji[1] ukazuje na značajan razvoj ovog koncepta u savremenoj političkoj teoriji i komparativnim studijama. Jedan od ključnih doprinosa je dao Farid Zakarija (Fareed Zakaria), uvodeći teorijski koncept „iliberalne demokratije" u eseju „The Rise of Illiberal Democracy" (1997), koji je objavljen u časopisu *Foreign Affairs* (Šalaj 2014, 61).

Tako je Zakarija još krajem 20. vijeka upozorio da demokratski procesi nužno ne garantuju i poštovanje liberalnih principa. Njegova teza da „demokratija cvjeta, ali ne i ustavni liberalizam" (Zakaria 1997, 23), postavila je temelje za razumijevanje raskoraka između izborne legitimnosti i liberalno-demokratskih vrijednosti. Međutim, iako njegov pristup jasno identifikuje problem, on ostaje normativno orijentisan i manje se bavi konkretnim mehanizmima kroz koje dolazi do erozije liberalnih institucija.

U kasnijoj literaturi, ovaj fenomen je dodatno razrađen kroz empirijska istraživanja demokratskog nazadovanja. Pojedini autori (Levitsky and Ziblatt 2018; Urbinati 2019; Weinman and Vormann 2021) ukazuju na to da savremeni autoritarizam često nastaje iznutra, kroz formalno demokratske procedure. Posebno Levitski i Ziblat (Levitsky and Ziblatt 2018) naglašavaju ulogu političkih elita u potkopavanju institucija, dok Urbinati (2019) fokus stavlja na transformaciju reprezentacije i odnos između naroda i vlasti. Ovi pristupi doprinose boljem razumijevanju procesa demokratskog nazadovanja, ali se razlikuju u stepenu naglaska na institucionalne naspram diskurzivnih faktora.

Koncept iliberalne demokratije je dodatno dobio na značaju u kontekstu posthladnoratovskog optimizma, kada su autori poput Fukujame (Francis Fukuyama) pisali o „kraju istorije" i promovisali ideju o trijumfu demokratije. Nasuprot tome, savremenija istraživanja (Müller 2016) pokazuju da demokratizacija može koegzistirati sa slabljenjem liberalnih vrijednosti. Ova teorijska debata ukazuje na potrebu razlikovanja proceduralne i supstantivne demokratije, što je posebno relevantno za analizu političkih sistema poput Mađarske i Turske.

---

1 Iliberalna demokratija dijeli određene karakteristike sa hibridnim režimom, autoritarizmom i populizmom, ali se od njih i razlikuje. Sa hibridnim režimom je povezuje kombinovanje formalno demokratskih institucija sa autoritarnim praksama, dok se od klasičnog autoritarizma razlikuje po zadržavanju višepartijskih izbora i formalnog demokratskog okvira. Istovremeno, populizam često predstavlja važan mehanizam legitimacije iliberalne demokratije kroz pozivanje na „volju naroda" i osporavanje liberalnih institucija i političkog pluralizma. Međutim, populizam nije nužno iliberalan, niti svaki iliberalni režim mora biti populistički. Zbog toga se iliberalna demokratija može razumjeti kao poseban oblik demokratskog nazadovanja, u kojem formalni demokratski poredak opstaje uz postepenu eroziju liberalno-demokratskih vrijednosti i institucija.

Važan doprinos definisanju iliberalizma dao je Žolt Enjedi (Zsolt Enyedi), koji ga je vidio kao sistematsko osporavanje ključnih principa liberalne demokratije, uključujući ograničenje vlasti, institucionalnu ravnotežu i pluralizam (Enyedi 2024). Njegov pristup je posebno koristan jer ukazuje na različite puteve ka iliberalizmu, što otvara prostor za komparativnu analizu različitih slučajeva. Upravo ova perspektiva omogućava dublje razumijevanje kako države sa različitim istorijskim i institucionalnim nasljeđem mogu razviti slične obrasce političke transformacije. U savremenoj literaturi značajnu ulogu ima i analiza odnosa između populizma i iliberalne demokratije. Pappas (2019) definiše populizam kao oblik političke mobilizacije zasnovan na polarizaciji i odbacivanju institucionalnih ograničenja, što ga čini kompatibilnim sa iliberalnim tendencijama. Brubaker (2017) dodatno ukazuje na kulturnu dimenziju populizma u zapadnim društvima, gdje se identitetska pitanja koriste za delegitimizaciju liberalnih normi, dok Šakil i Jilmaz pokazuju kako se slični obrasci pojavljuju i van Zapada, često kroz religijski okvir (Shakil and Yilmaz 2021).

Empirijski, slučajevi Mađarske i Turske se često analiziraju kao paradigme savremenog iliberalizma. Viktor Orban (Viktor Orbán) i Redžep Tajip Erdogan (Recep Tayyip Erdoğan) koriste različite diskurzivne i institucionalne strategije za konsolidaciju vlasti, pri čemu Orban eksplicitno promoviše koncept „iliberalne države", dok Erdogan zadržava formalni demokratski okvir uz postepeno slabljenje liberalnih institucija. Iako literatura prepoznaje ove sličnosti, i dalje postoji nedostatak sistematične komparativne analize koja bi detaljno objasnila mehanizme njihove konvergencije, posebno u periodu nakon 2010. Upravo navedeni nedostatak predstavlja polaznu tačku ovog poglavlja. Nadovezujući se na postojeću literaturu, poglavlje nastoji da ispita na koji način i putem kojih mehanizama dolazi do konvergencije političkih sistema Mađarske i Turske ka iliberalnim modelima upravljanja, čime se doprinosi boljem razumijevanju savremenih transformacija demokratije.

METODOLOGIJA

Hipoteza ovog istraživanja glasi: konvergencija Mađarske i Turske ka iliberalnoj demokratiji u periodu 2010–2025. je rezultat kombinovanog djelovanja institucionalnih reformi, koje centralizuju izvršnu vlast, i diskurzivnih strategija nacionalističko-populističkog tipa koje legitimišu ograničavanje liberalnih institucija i prava. Na taj način, uprkos razlikama u istorijskom, kulturnom i političkom kontekstu, obje zemlje razvijaju slične obrasce transformacije političkog sistema.

U poglavlju se primjenjuje komparativni metod sličnosti, budući da Mađarska i Turska predstavljaju slučajeve koji se značajno razlikuju po svojim strukturnim karakteristikama, ali proizvode isti ishod – razvoj iliberalne demokratije (Landman 2008). Ovakav pristup omogućava identifikaciju ključnih

zajedničkih faktora koji doprinose toj konvergenciji, prije svega u domenu institucionalnih promjena i političkog diskursa.

Mađarska i Turska su odabrane kao studije slučaja jer predstavljaju empirijski relevantne i teorijski reprezentativne primjere savremenih iliberalnih režima. Uprkos razlikama u stepenu evropske integracije, političkoj tradiciji i kulturnim obrascima, obje zemlje su u posmatranom periodu prošle kroz procese koji uključuju jačanje izvršne vlasti, slabljenje nezavisnih institucija i intenzivnu upotrebu nacionalističko-populističke retorike (Nyyssönen and Metsälä 2021). Upravo kombinacija tih razlika i zajedničkog ishoda čini ih posebno pogodnim za komparativnu analizu.

Komparativni pristup se koristi kako bi se prevazišla ograničenja analize jednog slučaja i omogućilo uočavanje obrazaca koji imaju širi teorijski značaj. Upoređivanjem ova dva slučaja je moguće utvrditi da li slični mehanizmi proizvode iste političke ishode u različitim kontekstima, čime se doprinosi boljem razumijevaju fenomena iliberalne demokratije.

U analizi se koriste kvalitativni podaci, uključujući ustavne i zakonske promjene, političke govore i javne nastupe ključnih aktera, izvještaje međunarodnih organizacija o stanju demokratije, medijskih sloboda i vladavine prava, kao i relevantnu akademsku literaturu. Ovi podaci se analiziraju primjenom metode praćenja procesa (*process tracing*), sa ciljem identifikacije kauzalnih mehanizama koji povezuju institucionalne reforme i politički diskurs sa konsolidacijom iliberalne demokratije.

TURSKA: ERDOGANOV PROJEKAT „NOVA TURSKA"

Dolaskom na vlast Erdogana (2002) i njegove Stranke pravde i razvoja (*Adalet ve Kalkınma Partisi*; AKP), Turska je doživjela radikalne političke promjene. Ubjedljiva pobjeda nove partije je okončala dugogodišnju političku nestabilnost i česte koalicione vlade, uz velika očekivanja Zapada u pogledu demokratskog i društvenog napretka zemlje (Kirişci and Sloat 2019, 2; Ayan Musil 2015).

Nakon 11. septembra 2001, zapadni lideri su sa odobravanjem dočekali Erdoganovu izjavu da „ne prihvata stav da se islamska kultura i demokratija ne mogu pomiriti" (Erdoğan 2003). U prvim godinama vladavine, AKP je uživala snažnu domaću i međunarodnu podršku zahvaljujući reformama usmjerenim ka demokratizaciji zemlje, procesu evropskih integracija i jačanju civilne kontrole nad vojskom i pravosuđem.

Stabilni odnosi sa susjedima i globalnim akterima dodatno su ojačali međunarodni položaj Turske. Sjedinjene Američke Države (SAD), predvođene tadašnjim predsjednikom Barakom Obamom (Barack Obama), podsticale su razvoj „partnerskog modela" (The New York Times 2009), dok je Evropska unija (EU) započela pristupne pregovore, što je učvrstilo pozitivan imidž AKP-a na Zapadu. Međutim, u drugoj deceniji vladavine AKP-a je došlo do postepenog

udaljavanja od liberalno-demokratskih principa i jačanja autoritarnih tendencija (Kirişci and Sloat 2019, 2).

AKP je nastojala da očuva vlast, što je potvrđeno i pokušajem Ustavnog suda 2008. da zabrani ovu partiju, čime su razotkriveni duboki institucionalni sukobi. Ipak, pobjeda na izborima 2011, sa 49,83% glasova, označila je vrhunac njene političke moći (Aydın-Düzgit 2016).

Iako je teško precizno odrediti trenutak kada je Erdoganov autoritarizam postao očigledan, brutalna reakcija vlasti na proteste u Gezi parku (maj 2013) predstavlja ključnu prekretnicu. Demonstracije, koje je jedan politikolog opisao kao „najveći spontani ustanak u istoriji Turske" (Tuğal 2016, 250), započele su kao mirno protivljenje urbanističkom planu razvoja istanbulskog parka, te prerasle u masovni društveni pokret. Policijska represija i ograničavanje medijskih i građanskih sloboda razotkrili su autoritarne tendencije vlasti (Öniş 2015). Erdogan je krizu iskoristio za uklanjanje liberalnih struja unutar AKP-a, uključujući i tadašnjeg predsjednika Abdulaha Gula (Abdullah Gül), čime je dodatno učvrstio sopstvenu kontrolu nad strankom. Potom se kandidovao na prvim neposrednim predsjedničkim izborima, jasno zagovarajući transformaciju sistema u snažan predsjednički model vlasti radi veće efikasnosti i političke stabilnosti u zemlji (Idiz 2013a). Ovakav izborni model postao je moguć zahvaljujući ustavnom referendumu iz oktobra 2007, kojim je ukinuta ranija praksa da predsjednika bira parlament (Kirişci and Sloat 2019, 2).

Nakon pobjede na predsjedničkim izborima 2014. sa 52% glasova (Özbudun 2014), Erdogan je legitimitet temeljio na tvrdnji da predstavlja „volju naroda". Jer, kako navodi Bilegi (Christopher de Bellaigue), „Erdoganova demokratija možda jeste 'iliberalna' u svojoj praksi, ali predstavlja snažan izraz volje naroda" (Bellaigue 2016).

Erdogan je na mjesto premijera postavio Ahmeta Davutoglua (Ahmet Davutoğlu), tadašnjeg ministra spoljnih poslova, ali ga je već 2016. smijenio zbog neslaganja oko ukidanja parlamentarnog sistema i političkih reformi. Zamijenio ga je lojalni Binali Jildirim (Binali Yıldırım), koji je bio spreman da podrži ustavne promjene i Erdoganovu viziju predsjedničkog sistema (Çandar 2016).

Sukob Erdogana sa islamskim propovjednikom Fejtulahom Gulenom (Fethullah Gülen) oblikovao je unutrašnju dinamiku Turske. Iako su početkom 2000-ih sarađivali na slabljenju kemalističkog establišmenta i pomaganju konzervativnoj AKP da dođe na vlast (2002), njihov odnos se raspao 2011, dok je Gulenov pokret 2016. proglašen terorističkom organizacijom (Bezhan and Siddique 2024). Erdogan je uklonio Gulenove pristalice iz politike i obrazovanja. Vlast je zatvorila gulenističke medije, zaplijenila imovinu i sprovela čistke, čime je suzila prostor političkog pluralizma i oslabila civilno društvo (Cagaptay 2017, 134–137).

Neuspjeli vojni puč (jul 2016), za koji je vlada optužila Gulenove pristalice, označio je prekretnicu u turskoj politici. Pokušaj prevrata je pametno iskoristio Erdogan, nazvavši ga „Božjim darom" (Kingsley 2016), jer mu je omogućio da iskoristi nova ovlašćenja dobijena tokom vanrednog stanja kako bi

uništio preostalu opoziciju i proglasio vanredno stanje u zemlji koje je trajalo sve do jula 2018. (Esen and Gumuscu 2017). Dakle, pokušaj puča je imao duboke političke posljedice: Erdogan je učvrstio vlast kroz savez sa ultranacionalističkom Partijom nacionalističke akcije (*Milliyetçi Hareket Partisi*, MHP), formirajući Narodnu alijansu (*Cumhur İttifakı*), koja mu je pružila čvrstu parlamentarnu podršku (Gerim 2023).

Ova saradnja je omogućila održavanje ustavnog referenduma (2017), te je Turska prešla sa parlamentarnog na predsjednički sistem vlasti (Makovsky 2017). Reforme su ukinule funkciju premijera i dale predsjedniku široka ovlašćenja, uključujući izdavanje dekreta, predlaganje budžeta, imenovanje ministara i visokih zvaničnika bez parlamentarne kontrole, kao i imenovanje više od polovine članova najviših sudova. Stručnjaci Venecijanske komisije su upozorili da ovakav model vodi ka opasnoj koncentraciji moći u liku jedne osobe, ograničenoj parlamentarnoj kontroli i slabljenju nezavisnosti pravosuđa (DW 2017). Pored navedenog, Organizacija za evropsku bezbjednost i saradnju je čak i prije održavanja referenduma uočila da je stanje u zemlji zabrinjavajuće, navodeći u izvještaju da „granica između države i partije postaje zamagljena" (OSCE/ODIHR 2017).

Referendumom iz aprila 2017. započeta je formalna konsolidacija Erdoganove predsjedničke vlasti, a vanredni izbori 2018. učinili su ga prvim predsjednikom novog sistema sa „proširenim ovlašćenjima" (*enhanced presidency*) (Shaheen 2018). Time su nestali liberalno-demokratski elementi ranog perioda AKP-a, dok je savremeni turski politički sistem oblikovan po Erdoganovom modelu demokratije – *demokrasi*, zasnovanom na populizmu, majoritarizmu, te spoju islama i netolerantnog turskog nacionalizma (Bellaigue 2016), uz duboku polarizaciju i svedene demokratske institucije (Kiniklioglu 2018).

USPON AUTORITARIZMA POD MASKOM DEMOKRATIJE

Politička evolucija Turske u posljednje dvije decenije predstavlja primjer demokratske regresije u državi koja formalno zadržava izbore, slabeći ključne demokratske institucije i norme. Iako je u ranoj fazi vladavine AKP-a Turska bila percipirana kao uspješan spoj islamskog identiteta i demokratije, kasniji razvoj pokazuje postepeno udaljavanje od liberalno-demokratskih principa. Jedan od ključnih unutrašnjih uzroka tog zaokreta je politička kultura snažno usmjerena ka ličnosti vođe, u kojoj je prihvatanje autoritarne figure duboko usađeno u tursku političku istoriju, pri čemu se autoritet doživljava kao legitiman oblik političkog upravljanja (White 2015).

Uprkos dugogodišnjem višepartijskom sistemu, građanska posvećenost osnovnim slobodama liberalne demokratije je ostala relativno niska (Wike and Simmons 2015). Demokratski deficit je dodatno produbljen jačanjem konzervativnih vrijednosti i smanjenom tolerancijom prema političkoj, kulturnoj i ideološkoj različitosti (Yeşilada and Noordijk 2016).

Prve godine vladavine AKP-a i Erdogana bile su obilježene reformskim diskursom i težnjom ka integraciji u EU, ali je taj zamah postepeno zamijenjen autoritarnim obrascima upravljanja. Erdogan je svoju moć i političku poziciju učvršćivao kroz narativ o „nacionalnoj volji", predstavljajući se kao autentični glas naroda, dok je opoziciju delegitimizovao kao izdajnike i produženu ruku stranih interesa (Akyol 2016). Retorika zasnovana na islamu i nacionalizmu snažno je odjeknula u društvu, posebno u kontekstu bezbjednosnih prijetnji i nestabilnosti. U tom kontekstu, stabilnost je sve češće stavljana ispred demokratskih sloboda, što je omogućilo normalizaciju represije i institucionalizaciju autoritarne politike unutar izbornog sistema (Yeşilada and Noordijk 2011).

Duboka polarizacija između konzervativno-religijskih i sekularno-progresivnih grupa dodatno je otežala postizanje konsenzusa o temeljnim demokratskim vrijednostima. Umjesto institucionalne ravnoteže i pluralističkog dijaloga, politički život u Turskoj sve više karakteriše identitetski sukob, u kojem lojalnost režimu nadjačava ustavnost i institucionalnu odgovornost (Kirişci and Sloat 2019). Pokušaj vojnog puča (2016) omogućio je uvođenje represivnih mjera bez adekvatnih pravnih garancija, a široko tumačenje „terorizma" je dovelo do masovnih hapšenja novinara, opozicionara, akademika i javnih službenika. Nakon ukidanja vanrednog stanja, novi zakon o borbi protiv terorizma zadržao je ključne elemente vanrednog režima i produžio represivna ovlašćenja vlasti (Hurtas 2018). Ozbiljnost demokratske regresije je potvrđena i izvještajem *Freedom House*-a, koji je Tursku svrstao u kategoriju „neslobodnih zemalja" (Freedom House 2018).

U uslovima rastuće autoritarnosti, sloboda medija u Turskoj postala je ozbiljno ugrožena. Iako su rane godine vladavine AKP-a donosile obećanja o većoj slobodi izražavanja, nakon 2007. dolazi do oštrog zaokreta. U saradnji s gulenističkim strukturama u pravosuđu i policiji, započeta su politički motivisana hapšenja, često zasnovana na neutemeljenim optužbama (Idiz 2013b).

Nakon 2016. situacija se dodatno pogoršala gašenjem gotovo svih nezavisnih i opozicionih medija, uz masovna otpuštanja ili procesuiranja novinara. Kontrola nad medijima je uspostavljena preusmjeravanjem vlasništva ka poslovnim krugovima bliskim vlasti, čime je osigurana uređivačka linija u skladu sa interesima AKP-a (Human Rights Watch 2018). Pored klasične cenzure, vlast je koristila i digitalnu represiju, uključujući blokade društvenih mreža i krivično gonjenje korisnika interneta. Kao posljedica toga, Turska se godinama nalazi među zemljama sa najvećim brojem zatvorenih novinara na svijetu (Beiser 2017; Weise 2017).

Brojni autori ističu da je Erdoganova vizija demokratije svedena na većinsku vladavinu, uz sistematsku marginalizaciju i kriminalizaciju opozicije i manjina (Arslantaş and Arslantaş 2024). Politička strategija AKP-a se oslanja na mobilizaciju putem religijskih i nacionalnih simbola, čime se održava široka podrška uprkos institucionalnoj degradaciji i međunarodnim kritikama (Somer 2019; Yabanci 2023).

Antizapadni narativ sve je prisutniji, ne samo unutar AKP-a, već i među strankama centra. Umjereni euroskepticizam je postao sredstvo unutrašnje političke mobilizacije (Çolakoğlu 2019; Yılmaz 2011). Dok ljevica uglavnom zadržava prozapadni identitet, uz selektivnu kritiku zapadnih politika, desni centar kombinuje ekonomsku saradnju sa nacionalističkom i konzervativnom retorikom (Dikici Bilgin 2017).

Evroazijski diskurs, posebno snažan među kemalističkim i nacionalističkim krugovima, dodatno je udaljio Tursku od Zapada. Nakon 2011. formirana je neformalna koalicija islamističkih, nacionalističkih i evroazijskih aktera okupljenih oko zajedničke antizapadne orijentacije (Akçali and Perinçek 2009; Çolakoğlu 2019).

ERDOGANOVA KONSTRUKCIJA CIVILIZACIJSKOG IDENTITETA

Istraživanje Ozoflua i Gerima pokazuje da se civilizacijski identitet predsjednika Erdogana gradi kroz antizapadnjaštvo, osmansku prošlost, dihotomiju Istok–Zapad, kulturni esencijalizam i vjerske vrijednosti (Özoflu and Gerim 2025).

Retorika Erdogana se oslanja na istorijski kontinuitet i kulturno-religijsko nasljeđe kako bi izgradio identitet „mi" i legitimisao političke poteze, posebno ističući osmansko nasljeđe i trajnu kulturno-umjetničku tradiciju. U govorima, identitet naroda se temelji na „ukusu za kulturu i umjetnost", što je, prema njegovim riječima, prisutno „u svakoj epohi turske istorije" (Erdoğan 2023a). Često evocira osmansko nasljeđe kao osnovu za savremene političke odluke: „Nasljeđe Osmanskog carstva ostavilo je velike temelje na kojima danas stoje najvažnije državne institucije Republike" (Erdoğan 2022b).

Kroz viziju identiteta, Erdogan gradi populističku nostalgiju, pozivajući se na „vrijednosti koje su naši preci izgradili hiljadama sati rada" (Erdoğan 2020), dok Anadoliju opisuje kao „kolijevku civilizacija" sa hiljadugodišnjim kulturnim nasljeđem (Erdoğan 2023b). Ova naracija nije samo estetska, već ima funkciju političkog legitimisanja. Njegova vlast se posmatra kao „most iz prošlosti u budućnost" (Erdoğan 2023c), a sopstvenu misiju predstavlja kao „putovanje rada i služenja oslonjeno na Božiju pomoć i podršku nacije" (Erdoğan 2023d).

Religijska i istorijska simbolika služi distanciranju od sekularnog, kemalističkog nasljeđa, nudeći alternativni narativ koji suprotstavlja „staru", zapadnjačku Tursku „novoj", autentičnoj, konzervativnoj i religijskoj Turskoj (Erdoğan 2019; Elçi 2022; Bacik and Seker 2023).

Erdogan prikazuje Zapad kao „imperijalističku civilizaciju" koja nameće svoje vrijednosti putem „kulture, umjetnosti i drugih oblika meke moći" (Erdoğan 2022a). U ovom okviru, Zapad i domaći opozicioni akteri se stapaju

u kategoriju „drugih", koji su protiv interesa naroda: „Mi ne radimo ono što Zapad hoće, mi radimo ono što Turska hoće" (Erdoğan 2023e).

Poseban primjer simboličke stigmatizacije opozicije jeste naziv *Bay Kemal* (umjesto tradicionalnog *Kemal Bey*[2]), kojim Erdogan identifikuje glavnog opozicionog lidera sa „tuđim", zapadnjačkim vrijednostima i stilom obraćanja. Opozicija se predstavlja kao otuđena elita, prozapadno orijentisana i udaljena od „narodnih vrijednosti", dok je Erdogan prikazan kao autentični predstavnik. Ovakva retorika uključuje i religijsku simboliku. Naime, Kiličdaroglu (Kemal Kılıçdaroğlu), lider glavne opozicione Republikanske narodne partije (*Cumhuriyet Halk Partisi*, CHP), za vrijeme iftara, u jednom restoranu, slučajno je u cipelama stao na molitveni ćilim, kako bi se slikao sa gostima. Erdogan je taj čin iskoristio da ga politički i religijski diskredituje, uputivši javnom mnjenju Turske sljedeće riječi: „Mi se klanjamo samo Alahu... a ti hodaš po ćilimu u obučenim cipelama" (Erdoğan 2023b).

Erdogan sistematski povezuje opoziciju sa LGBTQ+ pravima i delegitimiše ih u očima konzervativne javnosti. Takva retorika kulminira izjavama poput: „LGBT pokret predstavlja izopačeni napad na našu porodicu i budućnost naše djece" (Erdoğan 2023e). AKP i njeni saveznici se prikazuju kao čuvari autentičnog identiteta naroda, dok se opozicija poistovjećuje sa „tuđim" kulturnim modelima, često označenim kao degenerativni. Erdogan prikazuje oštru podjelu između takozvanih „autentičnih" Anadolaca i onih koji se smatraju „drugima". Anadolci se opisuju kao predstavnici nacionalne kulture, sa akcentom na tradicionalne porodične vrijednosti, dok se homoseksualnost tretira kao prijetnja koja je u suprotnosti sa turskim islamskim identitetom. Ovakva negativna karakterizacija opozicije i LGBTQ+ osoba služi kao politički alat za opravdavanje ograničavanja osnovnih demokratskih prava, istovremeno jačajući Erdoganovu poziciju kao „glas naroda". Takođe, u okviru svoje civilizacijske retorike, Erdogan koristi snažnu medijsku dihotomiju. Slobodni mediji bivaju označeni kao „oružje imperijalista" i „saučesnici pučista" (Erdoğan 2020). Uočljiv je obrazac delegitimizacije nezavisnih medija i opravdavanja njihove marginalizacije pod plaštom zaštite „narodnog glasa" i „civilizacijskih vrijednosti". Jer, Erdogan predočava ideju „zajedničke volje naroda", sa nastojanjem da opravda izbjegavanje demokratske rasprave i kritike. Njegova tvrdnja, „ako ima naroda, ima i demokratije; ako nema naroda, nema ni demokratije" (Erdoğan 2018a), oslikava pojednostavljeni, majoritarni pogled na demokratski poredak.

2 U turskom jeziku, navedeni izraz *bey* se tradicionalno i sa poštovanjem oslovljava muškarac i dodaje se na kraju imena. Erdogan ovaj izraz koristi ispred imena, što ima zapadnjački prizvuk, te opozicionog lidera povezuje sa zapadnim kulturnim krugom. Tim činom, Erdogan se predstavlja kao „nacionalan i autentičan", stvarajući osjećaj jedinstva sa „narodom koji se ne klanja imperijalistima i njihovim slugama" (Erdoğan 2023g).

ORBANOV USPON I PAD LIBERALNE DEMOKRATIJE

„Korijeni demokratije u Mađarskoj su plitki", ističe Šatak (John Shattuck) u svom članku pod naslovom „How Viktor Orban degraded Hungary's weak democracy" (2019), ukazujući da je Orban izgradio sistem koji formalno djeluje demokratski, ali suštinski funkcioniše kao autoritarna država pod njegovom čvrstom kontrolom (Shattuck 2019).

Tokom vladavine, Orban je preuzeo kontrolu nad ključnim institucijama, svodeći demokratiju u Mađarskoj na formalnost, dok je stvarna moć koncentrisana u rukama njegove partije. Tako je nastala tzv. iliberalna demokratija, koncept koji Orban promoviše, a koji se u praksi pokazao kao prikriveni oblik autoritarizma. Ipak, Orban ima značajnu podršku i van Mađarske, uključujući američkog predsjednika Trampa (Donald Trump), koji ga je nedavno nazvao „fantastičnim liderom" i javno podržao njegov stil vladanja (Blic 2025).

Ovi komentari ukazuju na rastuće simpatije prema autoritarnim modelima vlasti koji potkopavaju liberalne demokratske vrijednosti. U tom kontekstu, Mađarska pod Orbanom predstavlja primjer demokratije koja se urušava iznutra, kroz institucije koje formalno postoje, ali služe očuvanju moći jednog čovjeka, a ne interesima građana.

Viktor Orban je najdugovječniji aktuelni lider u EU (Kirby and Thorpe 2024). Nakon rušenja Berlinskog zida (1989) i kraja sovjetske dominacije, Mađarska je započela izgradnju liberalne demokratije, razvijajući parlamentarni sistem, relativno slobodne medije i nezavisno pravosuđe. Međutim, globalna finansijska kriza (2008) je predstavljala prekretnicu, jer je Mađarska bila među najteže pogođenim zemljama, što je dovelo do ekonomske recesije i snažnog nezadovoljstva građana (Shattuck 2019).

Klima nezadovoljstva, uz duboko nepovjerenje i slab građanski identitet, omogućila je jačanje nacionalističkih i populističkih narativa, posebno u ruralnim područjima. U takvim okolnostima Orban je 2010. došao na vlast, koristeći razočaranje liberalnim poretkom za postepenu transformaciju sistema. Njegov uspon je označio slabljenje demokratskih institucija i uspostavljanje iliberalne demokratije kroz kontrolu medija, instrumentalizaciju zakona i naglašavanje „nacionalnog suvereniteta" (ibid.).

Orban je bio premijer od 1998. do 2002, kada je Mađarsku usmjeravao ka NATO-u i EU, ali je nakon izbornog poraza, naglo skrenuo udesno. Njegov biograf Jožef Debreceni (József Debreczeni) navodi da ga nije vlast pokvarila, već njen gubitak. Orban je poraz pripisao medijima i pluralizmu, te odlučio da poraz nikada više ne doživi. U kampanji 2010. je raspirivao nacionalno nezadovoljstvo, predstavljajući EU i strance kao prijetnju mađarskom identitetu, a pitanje migracija iskoristio za širenje straha i jačanje podrške među konzervativnim biračima (ibid.).

Po povratku na vlast, Orban je sistematski preuzeo kontrolu nad institucijama: mediji su ugroženi, pravosuđe oslabljeno, a Ustavni sud popunjen lojalnim kadrom. Civilno društvo i univerziteti koji su kritikovali vlast bili su

izloženi represiji, što je kulminiralo prisilnim odlaskom Centralnoevropskog univerziteta (*Central European University*) iz Budimpešte. Tako je uspostavljena tzv. iliberalna demokratija, u kojoj izbori postoje, ali su slobode i institucije suštinski slabe. Prema podacima *Transparency International*, Mađarska je među najkorumpiranijim zemljama u Evropi, a značajan dio sredstava EU završava kod Orbanovih bliskih saradnika kroz netransparentne državne ugovore (Ibidem).

Bivši savjetnik Džordž Birnbaum (George Birnbaum) opisuje Orbana kao „izuzetno inteligentnu osobu" sa „širokim obrazovanjem, što je danas prava rijetkost" (Kirby and Thorpe 2024). Orban je pažnju javnosti stekao krajem 1980-ih, kao student prava i osnivač političkog pokreta *Fidesz* – Savez mladih demokrata. Njegov politički uspon je obilježen govorom iz 1989, kada je pozvao sovjetsku Crvenu armiju da napusti Mađarsku, poručivši da Mađari mogu okončati komunističku diktaturu. Kasnije je taj govor opisao kao izraz kolektivne težnje za slobodnim izborima i demokratskom, nezavisnom Mađarskom (Kirby and Thorpe 2024).

Demokratija koja je naslijedila autoritarni sistem u Mađarskoj se značajno promijenila tokom posljednje decenije, uz sve češća upozorenja na „demokratsko nazadovanje" zemlje i eroziju sloboda. Novinar Paul Lendvaj (Paul Lendvai) govori o „zapanjujućem preokretu", ističući da je Orban „jedan od najperspektivnijih branitelja mađarske demokratije stigao do glavnog arhitekte njenog urušavanja". Slično mišljenje dijeli profesor Andraš Bozoki (András Bozóki), koji tvrdi da je Mađarska od 2010. „jedina bivša konsolidovana liberalna demokratija u EU koja je skliznula na nivo nedemokratskog hibridnog režima". Poseban paradoks predstavlja činjenica da je Orban, nekadašnji borac protiv sovjetske dominacije, najbliži saveznik predsjednika Putina (Владимир Владимирович Путин) u EU (Kirby and Thorpe 2024).

Nakon petnaest godina neprekidne vladavine, Orbanova lična harizma ostaje ključ njegovog političkog uspjeha. Poznat je po političkoj pronicljivosti i sposobnosti da „misli u pokretu", što mu daje prednost u upravljanju državom. Spoj samouvjerenosti, populističke retorike i pragmatičnog pristupa vlasti načinile su ga političkom figurom koja istovremeno izaziva divljenje i kritiku unutar Mađarske i širom Evrope (ibid.).

MAĐARSKI NACIONALIZAM U ERI ORBANA

Od dolaska na vlast (2010), Fides, predvođen Orbanom, koristi nacionalizam ne samo kao predizbornu strategiju, već i za očuvanje političke i kulturne hegemonije u Mađarskoj. Iako se često smatra da nacionalizam prikriva ekonomske probleme i osnažuje desničarski identitet, Demers (Bálint Demers) pokazuje da on ima strukturalnu i društveno integrativnu funkciju. Većina ispitanika se identifikuje sa nacionalnim identitetom, a pojmovi poput „nacije", „domovine" i „suvereniteta" se podrazumijevaju. Čak i kritički usmjereni građani zadr-

žavaju patriotizam, dok se EU percipira kroz nacionalne, a ne vrednosne interese (Demers 2024, 964–965).

Fides je kroz nacionalistički diskurs obuhvatio teme poput teritorijalnog integriteta, prava mađarskih manjina, migracija, odnosa prema EU i očuvanja kulturne posebnosti. Nacionalizam je institucionalizovan u Ustavu kao „lična karta nacije", dok „iliberalna demokratija" stavlja kolektivni identitet nacije iznad liberalnog individualizma. Ekonomska politika „Mađarska na prvom mjestu" dio je šireg nacionalističkog okvira. Fidesov nacionalizam tako prevazilazi standardne desničarske ili populističke modele, funkcionišući kao hegemonijska praksa koja reorganizuje društveni smisao i osigurava dugoročnu dominaciju (Demers 2024, 965).

Mađarska pod vlašću Fidesa od 2010. predstavlja reprezentativan primjer savremene iliberalne vladavine u Evropi, paradigmu demokratskog nazadovanja. Svrstana je među vodeće autoritarne države zbog sistematskog slabljenja institucionalnih ograničenja izvršne vlasti, urušavanja vladavine prava i kontinuiranog opadanja slobode medija (Holesch and Kyriazi 2022). Snažna izborna podrška omogućila je Fidesu sprovođenje dugoročnih reformi uz potiskivanje uloge eksperata i opozicije u procesu donošenja odluka (Bartha et al. 2020).

Nevladine organizacije su prikazane kao subverzivne i strane, dok zakonske i finansijske mjere stvaraju „necivilno društvo" sa minimalnim uticajem na javne politike (Kopecky and Mudde 2005). Civilno društvo se doživljava kao prijetnja nacionalnim interesima, a nevladine organizacije se često predstavljaju kao strani agenti i neprijatelji. U obrazovnoj i kulturnoj politici Fides kombinuje konzervativne, nacionalističke i populističke elemente, jačajući ulogu crkve, koristeći termine poput „hrišćanska demokratija" u cilju zaštite nacionalnih interesa. Religija se pritom koristi za slabljenje demokratskih institucija, odbacivanje kritika EU i traženje političkih saveznika.

Orbanova antimigraciona politika, zasnovana na „zaštiti hrišćanskog duha", ističe potrebu da Evropa ostane hrišćanski kontinent bez muslimanskog uticaja, posebno tokom migrantske krize (2015). Strategija uključuje pronalaženje „žrtvenih jaraca", skretanje pažnje sa gorućih tema i predstavljanje određenih grupa kao „prijetnje interesima mađarskog naroda".

U Orbanovoj retorici ističu se nacionalna i istorijska sjećanja, poput gubitka teritorija nakon *Trianonskog ugovora* (1920), dok migracija i EU predstavljaju prijetnje državnom suverenitetu. Korupcija je duboko ukorijenjena, a javna sredstva često odlaze firmama bliskim režimu. Fides kontroliše parlament i može mijenjati Ustav i zakone, zbog čega Evropski parlament opisuje Mađarsku kao „izbornu autokratiju" (Kirby and Thorpe 2024; Shattuck 2019). Istovremeno, Mađarska ostaje članica EU, koristi evropske fondove i razvija klijentelističku politiku, dok u domaćoj politici jača anti-EU retoriku, što Orbanu omogućava da „igra dvostruku igru".

Dakle, Orbanov režim pokazuje da demokratske institucije mogu formalno postojati, dok se njihova stvarna sposobnost kontrole i zaštite prava postepeno smanjuje, zbog politika konsolidacije moći, nacionalističke mobilizacije,

kontrole medija i sudstva i instrumentalizacije državnih resursa, što ugrožava demokratsku stabilnost (ibid.).

ANALIZA

Analitički dio poglavlja, iako strukturisan kroz paralelnu obradu slučajeva Mađarske i Turske, ostavlja prostor za snažnije međusobno povezivanje nalaza kroz eksplicitnu komparaciju. Posmatrano iz takve perspektive, u oba slučaja je moguće uočiti jasan obrazac postepenog udaljavanja od liberalno-demokratskih standarda, koji se ne odvija kroz nagli diskontinuitet, već kroz proces institucionalne transformacije iznutra. Ovaj proces podrazumijeva koncentraciju izvršne vlasti, slabljenje nezavisnosti pravosuđa, ograničavanje medijskih sloboda i prilagođavanje izbornog sistema vladajućim strukturama, čime formalne demokratske institucije opstaju, ali gube svoju supstancijalnu funkciju. Upravo u tome se ogleda ključna tačka konvergencije između dva slučaja, jer Mađarska i Turska razvijaju obrasce koji se mogu opisati kao iliberalna demokratija.

Ipak, ovako identifikovana sličnost ne znači i potpunu podudarnost, budući da se konkretni oblici političke transformacije značajno razlikuju u zavisnosti od šireg konteksta. U slučaju Mađarske, članstvo u EU predstavlja važan institucionalni okvir koji, iako ne spriječava iliberalne tendencije, ipak uvodi određeni nivo spoljnog pritiska i normativnih ograničenja. Nasuprot tome, Turska djeluje u znatno autonomnijem okruženju, što omogućava dublju i bržu konsolidaciju političke moći i izraženiju personalizaciju vlasti.

Dodatno, istorijsko-političko nasljeđe u ove dvije države oblikuje različite obrasce legitimacije vlasti: u Mađarskoj se oni oslanjaju na narative suverenizma i zaštite nacionalnog identiteta u postsocijalističkom kontekstu, dok su u Turskoj ukorijenjeni u dugotrajnoj napetosti između sekularizma i političkog islama, što daje posebnu težinu religijskom i populističkom diskursu. Razlike se dalje produbljuju u domenu spoljne politike, gdje Mađarska balansira između obaveza koje proizilaze iz članstva u EU i sopstvene političke agende, dok Turska vodi znatno samostalniju i geopolitički ambiciozniju politiku, koja dodatno učvršćuje unutrašnju strukturu vlasti.

Kada se ovi nalazi sagledaju u cjelini, postaje jasno da Mađarska i Turska dijele zajednički obrazac erozije liberalne demokratije, ali da se konkretni putevi te transformacije razlikuju u skladu sa institucionalnim okruženjem, istorijskim nasljeđem i međunarodnim položajem svake od država. Upravo ova kombinacija sličnosti i razlika omogućava potpunije razumijevanje fenomena iliberalne demokratije, jer pokazuje da je riječ o fleksibilnom modelu koji se prilagođava specifičnim političkim i društvenim okolnostima.

ZAKLJUČAK

Polazeći od postavljene hipoteze da Mađarska i Turska, uprkos različitim istorijskim, institucionalnim i spoljnopolitičkim kontekstima, pokazuju konvergenciju ka modelu iliberalne demokratije kroz slične obrasce transformacije političkog sistema, rezultati sprovedene analize u velikoj mjeri potvrđuju ovu pretpostavku. Istovremeno, analiza ukazuje da se taj proces konvergencije ne odvija uniformno, već u okviru različitih strukturnih ograničenja i političko-kulturnih tradicija koje oblikuju specifične puteve razvoja u svakoj od posmatranih država.

U oba slučaja je uočen proces erozije liberalno-demokratskih standarda, koji se manifestuje kroz jačanje izvršne vlasti, slabljenje mehanizama institucionalne kontrole i ravnoteže, te redefinisanje uloge ključnih demokratskih institucija. Iako formalni demokratski okvir ostaje očuvan, njegova suštinska funkcija se transformiše, čime dolazi do diskrepancije između normativnog i stvarnog funkcionisanja političkog sistema.

Upravo u tom spoju formalnog kontinuiteta i suštinske promjene se prepoznaje zajednički obrazac političke transformacije, koji potvrđuje hipotezu rada, ali i ukazuje na potrebu da se fenomen iliberalne demokratije analizira kroz prizmu kontekstualnih specifičnosti, a ne isključivo kao jedinstven i homogen model.

Međutim, komparativna analiza jasno pokazuje da ove sličnosti ne znače i potpunu podudarnost političkih modela. Razlike između Mađarske i Turske proizilaze prije svega iz njihovog institucionalnog položaja, istorijskog nasljeđa i međunarodnog okruženja, što uslovljava različit intenzitet i oblik iliberalnih transformacija.

Dakle, Mađarska, kao članica EU, djeluje unutar normativnog i političkog okvira koji ograničava i usmjerava njene iliberalne tendencije, dok Turska raspolaže većim stepenom autonomije u redefinisanju sopstvenog političkog sistema, što omogućava izraženiju koncentraciju moći i dublju transformaciju režima. Istovremeno, različite istorijske putanje i obrasci političke legitimacije dodatno diferenciraju ova dva slučaja, kao i njihove spoljnopolitičke strategije koje utiču na unutrašnju dinamiku vlasti.

Doprinos ovog poglavlja se ogleda u uvođenju eksplicitne komparativne perspektive koja omogućava da se fenomen iliberalne demokratije sagleda ne samo kao skup pojedinačnih slučajeva, već kao širi obrazac političke transformacije koji poprima različite oblike u zavisnosti od konteksta. Time se postojeća literatura dopunjuje naglašavanjem međusobne uslovljenosti institucionalnih, istorijskih i spoljnopolitičkih faktora u oblikovanju savremenih političkih režima.

Konačno, ovo poglavlje prikazuje da iliberalna demokratija ne predstavlja homogen i jedinstven model, već varijabilan okvir političkog razvoja u kojem se prepliću elementi konvergencije i specifičnosti, što je ključno za razumijevanje savremenih procesa demokratske erozije.

LITERATURA

Akyol, Mustafa. 2016. „Erdoganism [noun]: From 'National Will' to 'Man of the Nation,' an Abridged Dictionary for the Post-Secular Turkish State." *Foreign Policy*, June 21. https://foreignpolicy.com/2016/06/21/erdoganism-noun-erdogan-turkey-islam-akp/.

Bacik, Gokhan, and Serkan Seker. 2023. „Turks versus the West: Civilizational populism in Turkey's ruling coalition." *Religions* 14(3): 1–18. https://doi.org/10.3390/rel14030394.

Bartha, Attila, Zsolt Boda and Dorottya Szikra. 2020. „When Populist Leaders Govern: Conceptualising Populism in Policy Making." *Politics and Governance* 8(3): 71–81. https://doi.org/10.17645/pag.v8i3.2922.

Beiser, Elena. 2017. „Record Number of Journalists Jailed as Turkey, China, Egypt Pay Scant Price for Repression." Committee to Protect Journalists, December 13. https://cpj.org/reports/2017/12/journalists-prison-jail-record-number-turkey-china egypt.php.

Bellaigue, Christopher de. 2016. „Welcome to Demokrasi: How Erdoğan Got More Popular Than Ever." *The Guardian*, August 30. https://www.theguardian.com/world/2016/aug/30/welcome-todemokrasi-how-erdogan-got-more-popular-than-ever.

Bezhan, Frud, i Abubakar Siddique. 2024. „Ko je bio Fetullah Gulen, turski vjerski vođa i bivši Erdoganov saveznik." *Radio Slobodna Evropa*, 21. oktobar. https://www.slobodnaevropa.org/a/gulen-turska-erdogan/33166654.html.

Biber, Florijan. 2020. *Uspon autoritarizma na zapadnom Balkanu.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Blic. 2025. „'Volimo Viktora, fantastičan je' Tramp pred evropskim liderima hvalio Orbana: Mnogi se ne slažu, ali ja sam jedini koji se računa." *Blic*, 14. oktobar. https://www.blic.rs/vesti/svet/tramp-pred-evropljanima-hvalio-orbana-volimo-viktora-fantastican-je/l0lze4f.

Brubaker, Rogers. 2017. „Between Nationalism and Civilizationism: The European Populist Moment in Comparative Perspective." *Ethnic and Racial Studies* 40(8): 1191–1226. https://doi.org/10.1080/01419870.2017. 1294700.

Cagaptay, Soner. 2017. *The New Sultan: Erdogan and the Crisis of Modern Turkey*. London: I. B. Tauris.

Çandar, Cengiz. 2016. „The Davutoğlu Era Is Over." *Al-Monitor*, May 5. www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/05/turkey-Erdoğan-time-of-Davutoğlu-over.html#ixzz47tEdReJC.

Çatalbaş, Dilruba. 2007. „Freedom of Press and Broadcasting." In: *Human Rights in Turkey*, edited by Zehra F. Kabasakal Arat. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

DW. 2017. „Turkey 'on the road to autocracy,' Venice Commission watchdog says." January 3. https://www.dw.com/en/turkey-on-the-road-to-autocracy-venice-commission-watchdog-says/a-37756991.

Elçi, Ezgi. 2022. „Politics of Nostalgia and Populism: Evidence from Turkey." *British Journal of Political Science* 52(2), 697–714. https://doi.org/10.1017/S0007123420000666.

Enyedi, Zsolt. 2024. „Concept and Varieties of Illiberalism." *Politics and Governance* 12. https://doi.org/10.17645/pag.8521.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2018. „Yükseköğretim Akademik Yılı Açılış Töreninde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/99365/yuksekogretim-akademik-yili-acilis-toreninde-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2018a. „Radyo Televizyon Gazetecileri Derneği 2017 Yılı Medya Oscarları Ödül Töreni'nde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/96329/radyo-televizyon-gazetecileri-dernegi-2017-yili-medya-oscarlari-odultoreninde-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2019. „İlim Yayma Ödül Töreni'nde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/114072/ilim-yayma-odul-toreni-ndeyaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2020. „Kabine Toplantısının Ardından Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/118131/kabine-toplantisininardindan-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2022a. „İstanbul Mushafı'nı Takdim ve Tanıtım Programı'nda Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/136697/istanbul-mushafi-ni-takdim-ve-tanitim-programi-nda-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2022b. „Kabine Toplantısı'nın Ardından Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/141569/kabine-toplantisinin-ardindan-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023a. „Kabine Toplantısı'nın Ardından Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/144131/kabine-toplantisi-ninardindan-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023b. „Kültür Bakanlığı Özel Ödülleri Töreni'nde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/142638/kultur-bakanligi.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023c. „Amasya Badal Tüneli Açılış Töreni'nde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/142577/amasya-badal-tuneliacilis-toreni-nde-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023d. „Bilecik Toplu Açılış Töreni'nde Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/142686/bilecik-toplu-acilis-toreni-ndeyaptiklarikonusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023e. „Hemşehri Dernekleri Buluşması'nda Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/147239/hemsehri-dernekleribulusmasi-nda-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2023g. „Afyonkarahisar'da Halka Hitaben Yaptıkları Konuşma" [Speech transcript]. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*. https://www.tccb.gov.tr/konusmalar/353/145764/afyonkarahisar-dahalka-hitaben-yaptiklari-konusma.

Erdoğan, Recep Tayyip. 2003. „Democracy in the Middle East, Pluralism in Europe: The Turkish View." [Speech transcript]. January 30. http://www.belfercenter.org/files/erdogan%20speech,%20full%20-%20english%20version.doc.

Freedom House. 2018. „Freedom in the World 2018: Turkey." *Freedom House*. https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2018/turkey.

Gerim, Giray. 2023. „Far-Right Nationalist Politics in Turkey: Division of the Nationalist Camp between the MHP and the Good Party." In: *Routledge Handbook of Non-Violent Extremism*, edited by Elisa Orofino and William Allchorn. Routledge.

Holesch, Adam and Anna Kyriazi. 2022. „Democratic Backsliding in the European Union: The Role of the Hungarian Polish Coalition." *East European Politics* 38(1): 1–20.

Human Rights Watch. 2018. „Turkey: Crackdown on Social Media Posts." March 27. https://www.hrw.org/news/2018/03/27/turkey-crackdown-social-media-posts.

Hurtas, Sibel. 2018. „Is Turkey's state of emergency really over?" *Al-Monitor*, July 19. https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2018/07/turkey-state-of-emergency-really-over.html.

Idiz, Semih. 2013a. „Abdullah Gul Steps Up during Turkish Crisis." *Al-Monitor*, June 7. https://www.al-monitor.com/originals/2013/06/abdullah-gul-turkey-protests-increased-role.html.

Idiz, Semih. 2013b. „Turkey's Ergenekon Verdicts: Justice or Vengeance?" *Al-Monitor*, August 6. www.al-monitor.com/pulse/originals/2013/08/ergenkon-military-coup-verdicts-revenge.html.

Filkins, Dexter. 2013. „Show Trials on the Bosphorus." *The New Yorker*, August 13. https://www.newyorker.com/news/daily-comment/show-trials-onthe-bosphorus.

Kingsley, Patrick. 2016. „Turkey Detains 6,000 over Coup Attempt as Erdoğan vows to 'clean state of virus.'" *The Guardian*, July 17. https://www.theguardian.com/world/2016/jul/17/us-turkey-coup-attemptfethullah-gulen.

Kiniklioglu, Suat. 2018. „Turkey's election reveals the durability of nationalism." *The Washington Post*, June 25. https://www.washingtonpost.com/news/theworldpost/wp/2018/06/25/turkey/?utm_term=.fb2b0b1cd1f9.

Kirby, Paul and Nick Thorpe. 2024. „Who is Viktor Orban, Hungarian PM with 14-year grip on power?" *BBC News*, February 13. https://www.bbc.com/news/world-europe-67832416.

Kirişci, Kemal and Amanda Sloat. 2019. „The Rise and Fall of Liberal Democracy in Turkey: Implications for the West." Policy brief, *Foreign Policy at Brookings*. https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2019/02/FP_20190226_turkey_kirisci_sloat.pdf

Kirişci, Kemal. 2017. *Turkey and the West: Fault Lines in a Troubled Alliance*. Washington DC: Brookings Institution Press.

Kopecky, Petr, and Cas Mudde. 2005. *Uncivil Society? Contentious Politics in Post-Communist Europe*. New York: Routledge.

Landman, Todd. 2008. *Issues and Methods in Comparative Politics: An Introduction*. London: Routledge.

Levitsky, Steven, and Daniel Ziblatt. 2018. *How Democracies Die*. New York: Crown.

Makovsky, Alan. 2017. „Erdoğan's Proposal for an Empowered Presidency." *Center for American Progress*, March 22. https://www.americanprogress.org/issues/security/reports/2017/03/22/428908/erdogans-proposal-empowered-presidency/.

Müller, Jan-Werner. 2016. „O neliberalnoj demokratiji." *Vijesti*, 6. februar. https://www.vijesti.me/kolumne/142224/o-neliberalnoj-demokratiji.

Murphy, Matt. 2025. „Viktor Orban: Hungary 'Autocracy' Verdict from EU Correct, Say Activists." *BBC News*, September 16. https://www.bbc.com/news/world-europe-62925460.

Nyyssönen, Heino, and Jussi Metsälä. 2021. „Liberal Democracy and Its Current Illiberal Critique: The Emperor's New Clothes?" *Europe-Asia Studies* 73(2): 273–290.

OSCE/ODIHR. 2017. „Republic of Turkey: Constitutional Reform, 16 April 2017, Limited Referendum Observation Mission: Final Report." Warsaw: Organization for Security and Cooperation in Europe. https://www.osce.org/odihr/elections/turkey/324816?download=true.

Özbudun, Ergun. 2014. „AKP at the Crossroads: Erdoğan's Majoritarian Drift." *South European Society and Politics* 19 (2): 155–67.

Özoflu, Melek Aylin, and Giray Gerim. 2025. „Legitimizing Illiberalism: The Construction of Civilizational Identity by the Justice and Development Party in Türkiye." In *Illiberal Politics in Europe*, edited by Zsolt Enyedi, Petra Guasti, Dean Schafer and Balint Mikola. CEU Democracy Institute. https://doi.org/10.17645/pag.i453.

Pappas, Takis S. 2019. *Populism and Liberal Democracy: A Comparative and Theoretical Analysis*. Oxford: Oxford University Press.

Šalaj, Berto. 2014. „Budućnost suvremenih društava: iliberalne demokracije ili liberalne autokracije?" *Političke perspektive* 4 (2): 61–77.

Shaheen, Kareem. 2018. „Erdoğan sworn in as Turkish president with enhanced powers." *The Guardian*, July 9. https://www.theguardian.com/world/2018/jul/09/erdogan-sworn-in-as-turkish-president-withenhanced-powers.

Shakil, Kainat, and Ihsan Yilmaz. 2021. „Religion and Populism in the Global South: Islamist Civilisationism of Pakistan's Imran Khan." Religions 12 (9). https://doi.org/10.3390/rel12090777.

Shattuck, John. 2019. „How Viktor Orban degraded Hungary's weak democracy." *The Conversation,* January 11. https://theconversation.com/how-viktor-orban--degraded-hungarys-weak-democracy-109046.

The New York Times. 2009. „President Obama's Remarks in Turkey." *The New York Times*, April 6. https://www.nytimes.com/2009/04/06/us/politics/06obama-text.html.

Tuğal, Cihan. 2016. *The Fall of the Turkish Model: How the Arab Uprisings Brought Down Islamic Liberalism*. London: Verso.

Urbinati, Nadia. 2019. *Me the People: How Populism Transforms Democracy*. Harvard University Press.

Weinman, Michael D., and Boris Vormann. 2021. „From a Politics of No Alternative to a Politics of Fear: Illiberalism and Its Variants." In: *The Emergence of Illiberalism*, edited by Boris Vormann and Michael D. Weinman. Routledge.

Weise, Zia. 2017. „Turkey Jails More Journalists Than Any Other Nation. Those in Detention are All Terrorists, Erdogan Says." *Global Post*, June 28. https://www.pri.org/stories/2017-06-28/turkey-jails-more-journalists-any-other-nationthose-detention-are-all-terrorists.

White, Jenny. 2015. „The Turkish Complex." *The American Interest*, February 2. https://www.the-americaninterest.com/2015/02/02/the-turkish-complex/.

Wike, Richard, and Kathy Simmons. 2015. „Global Support for Principle of Free Expression, but Opposition to Some Forms of Speech." *Pew Research Center*, November 18. http://www.pewglobal.org/2015/11/18/global-support-for-principle-of-free-expression-but opposition-to-some-forms-of-speech/.

Yeşilada, Birol A., and Peter Noordijk. 2011. „Changing Values in Turkey: Religiosity and Tolerance in Comparative Perspective." *Turkish Studies* 11 (1): 9–27.

Yeşilada, Birol, and Peter Noordijk. 2016. „Religiosity and Political Values in Post-2000 Turkey." In: *Democratic Consolidation in Turkey: Micro and Macro Challenges*, edited by Cengiz Erişen and Paul Kubicek. New York: Routledge.

Zakaria, Fareed. 1997. „The rise of Illiberal Democracy." *Foreign Affairs* 76(6): 22–43.

Mira Šorović

ILLIBERAL DEMOCRACIES IN PRACTICE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE POLITICAL TRANSFORMATION OF HUNGARY AND TURKEY (2010–2025)

ABSTRACT

This chapter explores parallel political trajectories in Hungary and Turkey in the period between 2010 and 2025, with particular attention to the rise of illiberal democracy as a contemporary political phenomenon. Although

the two countries belong to different cultural and historical traditions, they exhibit similar patterns: the centralization of political power, the weakening of independent institutions, and restrictions on media freedom and civil society. The analysis focuses on the roles of two political leaders, Viktor Orbán and Recep Tayyip Erdoğan, as key actors in the processes of political transformation. Particular attention is devoted to their discursive strategies, their relations with the opposition, as well as their attitudes and policies toward the European Union. The chapter draws on a qualitative analysis of constitutional changes, legislative reforms, and political narratives, with the aim of understanding the broader context of contemporary authoritarian tendencies emerging within formally democratic systems.

KEYWORDS: illiberal democracy, Hungary, Turkey, authoritarianism, political transformation

VI MEĐUNARODNI ODNOSI I MEĐUNARODNA POLITIKA

INTERNATIONAL RELATIONS AND INTERNATIONAL POLITICS

UDK 341:327
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch16

Miloš Hrnjaz*

University of Belgrade
Faculty of Political Science

What is International Law for in Rethinking the Future of the World Order: New Global South Perspective**

ABSTRACT

Martti Koskenniemi argues that values such as justice, peace or security conceal deep disagreements over political choices, distributional priorities, and ideological conflicts that cannot be resolved through technical legal means. This paper builds on that insight to explore the role of international law in shaping a new global order, with a focus on the concept of the New Global South. Its central claim is that references to a supposedly "neutral" international law as a means of promoting peace or other normative goals are fundamentally flawed. The same applies to calls for "more international law" in global governance. Actors advocating change will inevitably invoke international law to legitimize their agendas – but this new law, like the old, will never be ideologically neutral. It will always reflect the political choices that underpin its creation and use. At

* E-mail: milos.hrnjaz@fpn.bg.ac.rs; https://orcid.org/0009-0005-5210-2353

** An earlier version of this contribution was published as a New South Institute Working Paper Conceptualising the New (Global) South: Perspectives from International Law (Hrnjaz 2025).

the same time, the paper argues that international law cannot be reduced solely to an instrument of power. Despite its political entanglements, international law possesses its own technical structure and internal logic, which limit its instrumentalization. These legal forms and constraints – however contested – create a degree of resistance to pure political will, and this will likely remain the case even in any future world order. In other words, while international law is shaped by politics, it is not entirely determined by it; its normative and structural features continue to matter in how legal arguments are constructed, contested, and institutionalized.

KEYWORDS: world order, international law, New Global South, Martti Koskenniemi, values

I INTRODUCTION

Martti Koskenniemi begins his essay "What Is International Law For?" with the observation that, although there is a consensus that international law serves aims such as the achievement of justice, peace, or security, this consensus does not mean very much. The extreme abstractness of these principles means that they cannot provide answers to the question of how to act in specific concrete situations (Koskenniemi 2014, 42). Indeed, while the United States, South Africa, Human Rights Watch, and the editorial board of *Sputnik* would all likely agree that the world should be governed by peace, justice, and security, they would diverge on questions such as when one of these values should prevail over the others, what constitutes a just outcome in a concrete situation such as the use of marine resources, and whose security is at stake when security is invoked: the security of particular states, the security of individuals regardless of nationality and citizenship, or the security of the planet as a whole.

Accepting this theoretical premise as a point of departure, this paper asks how the Global South could use international law in order to influence the creation of a new international order. The central argument of the paper is twofold. On the one hand, the Global South has, to a certain extent, already successfully delegitimized dominant, Western-dominated interpretations of key norms of international law. On the other hand, anti-Western sentiment and advocacy for abstract principles such as justice or global redistribution are not sufficient for the establishment of a new, radically different world order. In other words, the partial or even complete dismantling of the existing order through its delegitimization is not enough to create the kind of order envisioned by certain actors within the Global South. What is required instead is a clearer and more precise articulation of desired outcomes and of the means for achieving them at the international and global levels.

The paper therefore begins with a brief discussion of the concept of world order and the role of international law within it, relying primarily on constructivism as a theory of international relations. It then turns to the central question of the paper: how the Global South can use norms of international law to create a different or more just world order. In this respect, the analysis draws on critical legal studies and the rich intellectual legacy of Third World Approaches to International Law (TWAIL). The paper concludes with final reflections.

It is important to keep in mind that the current state of global affairs does not provide a clear outline of the future world order. This may be both a strength and a weakness: a weakness, because any vision of the future order is insufficiently grounded in the realities of the present; a strength, because it leaves enough space for our creativity to imagine a different world.

The essay is based on the premise that the saying *ubi societas, ibi ius* (where there is society, there is law) is essentially true, and therefore it will not explore more radical positions that envision a future world order as one without law. That argument is legitimate but exceeds the scope of this essay, the main goal of which is precisely to examine the role of law in the future world order that would be predominantly shaped by the values and aspirations of the Global South.

II WORLD ORDER: THE MEANING OF THE CONCEPT AND THE CRISIS OF THE LIBERAL INTERNATIONAL ORDER

In order to discuss the role of international law in a new world order built upon the values and goals of the Global South, we must first engage with the (alleged) crisis of the existing world order. This is a highly contested issue: what order are we talking about? Was it ever established in the way it is usually described? Who are its subjects? Is such an order in crisis? And, if the answer to the previous question is positive, what are the causes of that crisis?

Although there is a debate about how to define the concept of world order, one of the proposed and convincing definitions suggests that world orders are institutional arrangements among sovereign states in which institutions such as sovereignty, international law and diplomacy help achieve the fundamental goals of states or broader forms of political authority (Zarakol 2024). It is, however, interesting to note that even this definition excludes non-state actors who have an important role in the creation of a new world order. Be that as it may, the existing order is most often referred to as the liberal international order, although there is some debate about whether that label accurately reflects its overall characteristics. For this reason, some authors refer to it as the post-1945 international order (Reus-Smit and Zarakol 2023).

An increasing number of scholars are discussing a crisis of this world order (Ikenberry 2020), identifying two core aspects of the crisis: internal and external (Benabdallah 2024). The internal aspect is reflected in elections within Western liberal democracies, where a sense of unease is growing among those who see themselves as the losers of processes predominantly shaped by the liberal order (Adler-Nissen and Zarakol 2021). The external aspect is visible in the emergence of external challengers to the order, most notably Iran, Russia and China. The discourse on the crisis of the liberal order was perhaps especially intensified by Russia's aggression against Ukraine (Brunk and Hakimi 2022; Kotova and Tzouvala 2022). American aggression against Venezuela, lack of almost any attempt at legal justification for that action, and other actions of American President Trump such as an attack against Iran, further intensified the discourse on the end of the post-1945 order.

Not all scholars, however, view the crisis of the liberal international order in the same way. While some voices have raised alarms about this crisis and call for an urgent response, others perceive the liberal order as a system of white sovereignty that ensures domination and control of some over others (Brown 2024), or as a continuously unjust, unequal structure – a set of norms, institutions, expectations or standards that from the outset have been designed to exclude the interests of the Global South (Benabdallah 2024). Some scholars specifically focus on this critique of injustice within the current order (Reus-Smit and Zarakol 2023).

III THE ROLE OF INTERNATIONAL LAW IN THE WORLD ORDER

As discussed, some scholars classify international law as one of the key institutions of the world order (Bull 1977). However, this does not define what international law actually does, what it is for (Koskenniemi 2014) or how it works (Hurd 2017). Even the question of what international law *is* remains contested. This section attempts to briefly answer some of these questions.

What is often overlooked when speaking in general and abstract terms about "international law" is the breadth, depth and diversity of its norms. It is no surprise that those working in international relations typically focus on general principles of international law – such as the sovereign equality of states, the right of peoples to self-determination or the prohibition of the threat or use of force in international relations. While international law certainly encompasses these principles, it extends far beyond them. For example, it is difficult to treat equally Article 60 of the Third Geneva Convention, which outlines five classes of prisoners of war entitled to different amounts of Swiss francs while in captivity; the rules governing exclusive economic zones as maritime zones; or the prohibition of intervention in the internal affairs of

other states. Essentially, the substance of these norms is rather different, but so is their function in international relations. Even beyond this argument, international law is not only about these primary rules. Beneath or above them are also the secondary rules which constitute the structure of international law.

The logical conclusion is that international law cannot be reduced to a single function – nor is it easy to speak generally about its impact on the world order. Even its most ardent critics have acknowledged its effects in certain areas, though not necessarily in those they consider most important (Chas 2024). International law performs multiple and sometimes even mutually conflicting roles in world order.

For instance, some international relations theories such as realism emphasize conflict between actors within the world order, while others emphasize cooperation (liberal institutionalism). International law simultaneously facilitates cooperation by introducing legal certainty, predictability and clarity, and seeks to prevent conflict by providing mechanisms for the peaceful settlement of disputes, prohibiting the use of force or at least mitigating the consequences of hostilities.

On a deeper level, international law – like all law – is both a reflection of power within the order and a means of constraining it. In other words, international law is largely shaped by the nature of the world order, but at the same time it also shapes that order (Hrnjaz 2016). How is it possible for international law to play this seemingly paradoxical dual role? In that regard, it is necessary to begin with states, which, despite all changes, remain the dominant creators of international legal norms.

In the process of creating international legal norms by states – whether through treaty law or customary norms – the power of states plays a crucial role. This power is a complex phenomenon, and it must be acknowledged that it is not the sole material source of international law, but it is certainly the most important. The most powerful actors in the world order therefore seek to shape the process of norm creation in such a way that it reflects their interests to the greatest possible extent (Jon Heller 2024).

This raises several important questions: Why do the most powerful bother to cloak their power in the form of international legal norms? What does it mean for norms to reflect their interests to the greatest extent possible? Can (international) law be reduced to its instrumental nature? And where is the space for the subversive role of law in relation to power within the international order?

The answer to the first question lies in the issue of legitimacy. Even the most powerful actors in the global order cannot achieve their interests in the medium or long term if they rely solely on hard power:

> "dominant social forces in society maintain their domination not through the use of force but through having their worldview accepted as natural by those over whom domination is exercised. Force is only used when

> absolutely necessary, either to subdue a challenge or to demoralize those social forces aspiring to question the 'natural' order of things. The language of law has always played, in this scheme of things, a significant role in legitimizing dominant ideas, for its discourse tends to be associated with rationality, neutrality, objectivity and justice" (Chimni 2006, 15).

Additionally, some of the most powerful actors would likely prefer not to see themselves as players who achieve their goals solely through brute force. They often wish to think of themselves – and to be perceived by others – as just, righteous and fair-minded. Hence, the game of persuasion is played. In that game, international law plays one of the key roles. In fact, if one can persuade other actors that international law is on their side, that should, theoretically, be "game over".

Even when international law does not determine outcomes due to the influence of other factors, it remains one of the most important tools in this game of persuasion, and outcomes often depend on the persuasiveness of international legal argumentation. As previously mentioned, international law paradoxically both legitimizes power and promises justice. For the most powerful actors to legitimize their power through international law, they must make certain concessions – at least enough to make it appear as if the law is not too far removed from the promise of never fully attainable justice.

In this described process of the creation and application of international legal norms, space is created – narrow, but nonetheless important – for compromise between power relations and the promise of justice within the world order. Which of the two will prevail, and to what extent, depends on many specific circumstances: the nature of international order (unipolar, multipolar, bipolar, etc.), the historical moment in which processes unfold (the most important acts of international law have usually emerged following major crises), and the individual key participants involved in those processes.

It becomes even more interesting to descend from these abstract heights and look at specific processes of treaty-making, such as the Convention on the Law of the Sea and the question of the use of the seabed (1994) or the regulation of non-international armed conflicts within international humanitarian law (Van Dijk 2022). In these processes, we sometimes see powerful states such as the US successfully determining the outcome of the content or application of international legal norms. But there are also situations where the outcomes significantly differ from their initial intentions, such as an example analyzed by Van Dijk during the adoption of the Geneva Conventions.

Regarding the application of international legal norms, there is at least one more very important point. Some authors insist that the content of international legal norms is inherently indeterminate (Koskenniemi 2009). In such cases, the issue of interpretation becomes, in essence, a matter of political choice. Yet even here, it is not possible to give a definitive or one-sided judgment. On the one hand, there are highly precise norms of international

law, such as the rule that the territorial sea is 12 nautical miles wide, or that a diplomatic agent enjoys absolute immunity from the criminal jurisdiction in the receiving state. On the other hand, not only is the level of indeterminacy of principles like sovereign equality, the prohibition of the threat or use of force in international relations, the right of peoples to self-determination and the ban on intervention in the internal affairs of other states far greater, but this indeterminacy is sometimes an intentional consequence of the interests of actors (Fisch 2015).

First, the indeterminacy of specific international legal norms is a matter of degree. Second, even where the indeterminacy is great, that does not imply that any argument regarding their content will be accepted or at least that it will be persuasive (Onuma 2003). Third, the greater the indeterminacy of a norm, the wider the field of political struggle over its "correct" interpretation, meaning that the scope of political discretion available to actors increases. In this sense, international law can indeed be viewed as a field of normative, argumentative or discursive practice (Postema 2012). However, the use of international law as a field of discursive practice – like any other game – has certain rules that one must know to participate (Bianchi 2015), and in that regard, knowledge of international law itself represents a kind of power.

This section ends with the issue of the use of international law in world order. It is true that law has a purpose and should be used for the public good, but in the modern era, law has lost the higher constraints or ideals by which it used to be guided (Tamanaha 2006). In other words, there has been a collapse of belief in the achievement of justice, in the concept of natural law against which positive law should be measured, and so on. This is one of the fundamental reasons for the rise of instrumentalist views of law, according to which:

> "people see law as an instrument of power to advance their personal interests or the interests or policies of the individuals or groups they support. Today, law is widely viewed as an empty vessel to be filled as desired, and to be manipulated, invoked, and utilized in the furtherance of ends" (Tamanaha 2006, 1).

Of course, this does not mean that law was not understood in an instrumental way in the past, but today, this perspective has become self-evident. As will become clearer later in this essay, perceiving international law in this way can be sobering, for it has historically been used primarily as an instrument of power by the most powerful actors. In this way, from a historical perspective, international law has been complicit in relationships of domination and crimes over large parts of the globe. Those who were subjected to such domination for so long have, in a sense, learned this historical lesson and entered the battle for international law (von Bernstorff and Dann 2019), but at the same time, this instrumentalist perspective has stripped international law of the aura that once linked it to the pursuit of justice – or at least to the public good.

IV THE GLOBAL SOUTH AND INTERNATIONAL LAW: BETWEEN DELEGITIMIZATION OF THE OLD ORDER AND CREATION OF THE NEW ONE

Given that the post-1945 world order is in a deep crisis, the question of its alternatives inevitably arises. These alternatives emerge from different directions, none of which is articulated with sufficient clarity and precision. One of these directions is what is sometimes referred to as the voice of the Global South. Although the content of the concept of the Global South is contested, this paper employs it to denote a critical (post-)national, non-geographical movement which, despite its lack of precise definition, embodies the idea of the broadest possible subjectivity, united by resistance to capitalist globalization and the Western post-imperial order (Mahler 2017). It is therefore not surprising that, in some classifications, as many as 125 or even 134 states are considered part of the Global South (World Population Review 2026). While this number may appear impressive at first glance, it is clear that two thirds of UN member states differ so profoundly from one another that they can reach agreement only at the level of the broadest possible and highly abstract principles, and much less so on the concrete steps required to build a different and more just world order.

This is also evident at the level of the theoretical relationship between the Global South and the role of international law in transforming the existing order and constructing a new one. An illustrative example is the approach taken toward the most recent episode of armed conflict in Palestine, specifically in Gaza. Since Israel launched its military offensive in Gaza following the attacks by Hamas and other groups on Israeli territory on 7 October 2023, critical theorists have found themselves faced with a rather peculiar dilemma: should one, in the struggle for the rights of Palestine and Palestinians, invoke international law or not (Krever 2024)? This reflects more profound dilemmas that have come to the fore. On the one hand, the post-Cold War period has been marked, among other things, by the legalization of international relations (Goldstein et al. 2000). It has become quite common to use international law to legitimize positions and interests in world politics (Onuma 2003). The way certain events are described is often shaped by legal discourse and international legal concepts such as genocide, aggression or crimes. Additionally, certain international legal norms, like the protection of civilians in armed conflict, have become obvious and self-evident, although, historically, this is a relatively recent development in international humanitarian law (IHL).

It is, therefore, difficult to resist the initial instinct to legitimize political positions in the global order by referring to international legal norms. On the other hand, however, critical theorists rightly emphasize that international law has also served as a tool through which the most powerful actors in the global order legitimized domination and the most monstrous crimes – perhaps

especially during the colonial era (Anghie 2005). Therefore, "the question is an old one: can the post-colonial world deploy for its own purposes the law which had enabled its suppression in the first place?" (Anghie 2005, 8).

In the described situation, the choice seems to come down to either somewhat hypocritically invoking international law despite its dark history or rejecting it altogether as a tool for legitimizing the fight for the public good in which one believes, thus diminishing one's chances in that fight.

The Global South probably must make that kind of choice, but perhaps it can be aided by the history of the struggle for international law already fought in its name. Anghie (2005) refers to the first group of international lawyers who belonged to the Third World Approaches to International Law (TWAIL), and who simultaneously criticized international law as a normative system legitimizing domination and sought different ways to use that same international law for the interests of the Third World. On the one hand, this meant that:

> "jurists and diplomats from the predominantly nonaligned 'new states' sought to conserve those elements of the international legal system generated after the Second World War and constitutionalized in the UN Charter that underscored the foundational status of sovereignty, nonintervention, and territorial integrity. The goal here was to harness international law's normative and ideological appeal in order to minimize foreign interference and support state-building projects designed to produce rapid and sustained socioeconomic transformation" (Özsu 2024).

On the other hand:

> "those who gave legal voice to the Third World also underscored shared experiences of colonial and semi-colonial domination. They did so in order to establish collaborative institutions premised on shared need and mutual benefit. However committed they may have been to safeguarding their newfound sovereignty, those governing the world's newest states were keenly aware of their institutional limitations and economic dependence on the very powers from which they had liberated themselves" (Özsu 2024).

In any case, the period between 1955 and 1975 and the process of decolonization were key to the battle to use international law for progressive purposes, and this could be illustrative for critical evaluation of the role of international law in the contemporary world order (von Bernstorff and Dann 2019). The process of decolonization and its immediate aftermath were marked not only by political battles but also by legal battles within the international legal order.

At the most visible level, the number of UN member states dramatically increased – from 51 founding members in 1945 to 154 by 1980. For the newly created states, it was decolonization – not world war – that constituted a

tectonic shift in the world order, for in those earlier moments their hopes were largely dashed (Manela 2009).

The political and international legal battle for decolonization was waged on several different fronts. First and foremost, between 1945 and 1980, the right of peoples to self-determination evolved from a political concept or nascent legal principle with little force into a jus cogens norm of international law (Cassese 1995). This struggle was accompanied by a parallel push in the UN General Assembly, where newly decolonized states slowly but surely became the majority. Though General Assembly resolutions are not formally binding, this did not mean they were devoid of normative value (International Court of Justice 1996).

Alongside armed struggles by national liberation movements, legal battles were waged in specific subfields of international law – such as IHL, where there was a push to recognize struggles for self-determination as international armed conflicts and grant combatants prisoner-of-war status (Additional Protocol I to the Geneva Conventions, 1977); in investment law (von Bernstorff and Dann 2019); or in defining and implementing the concept of the right to development (ibid.). Perhaps the most significant movement in this respect was the campaign for a New International Economic Order (NIEO) (Bhagwati 1977).

Importantly, this legal struggle for international law that would support decolonization was not waged only within different subsystems of international law, but also by a variety of actors. In addition to the UN General Assembly, it took place before the International Court of Justice (ICJ), among states – especially via the Non-Aligned Movement – but also at the level of legal theorists. The latter was a battle of ideas that gave rise to TWAIL, which has survived in various forms to this day.

It seems that the mainstream view regarding the aforementioned battles is largely that they were lost. Koskenniemi, for example, argues at one point that international law, after the 1960s, largely lost its previous significant role in international order (Koskenniemi 2009). A somewhat more balanced conclusion is offered in one of his later writings, where he explains certain parts of that battlefield for progressive international law during the decolonization period:

> "In case the efforts to bring about a more just economic and political order in the 1970s are discussed through the metaphor of 'battle', it is hard to avoid the impression that on most questions, the G77 'lost'. It is true that apartheid is over (at least in South Africa) and legal opinion today converges on thinking of the 1966 judgment by the ICJ as a 'mistake'. But there has been no advance on the question of occupied territories, for example, and the present terrorism obsession leaves little room to defend the cause of national liberation movements. As regards the international economic order, trade, investment, and technology, the developing world has had to content itself with quite little. The debate on generic drugs for

> AIDS/HIV brought a partial 'victory' and in such other questions as climate change or marine genetic resources, for example, old battles are still being waged" (Koskenniemi 2019, 452).

But perhaps even more importantly, Koskenniemi explains why the struggle for a different kind of international law at that time was important – and why it remains relevant today:

> "The 1970s does have staying power, however, if only of the unplanned kind. So much of the present world in terms of its culture, political and otherwise, its mores and its instinctive practices, come down from that under-appreciated decade. ... The unstated wish of the reactionaries, overjoyed to be finally able to speak their mind, is to return to the time before the 1970s, a time before decolonization and the cultural and political change of which it was a part, a time when all kinds of aliens and activists, women, minorities and Jewish philanthropists did not tell them what to think or say. The battle may be over, but the war rages on" (Koskenniemi 2019, 454).

Thus, it is not possible to give a straightforward assessment of the impact of decolonization and the contemporaneous battle for a more progressive or just international law. On the one hand, almost all former colonies achieved statehood, which was one of the primary objectives. It is important to stress that this was not only the battle for progressive interpretation of the right of self-determination of peoples but also became the battle for conservative interpretation of the sovereign equality of states. On the other hand, it is not an exaggeration to say that former colonies did not achieve sovereign equality or true independence. In the post-Cold War period, deep disillusionment with the outcomes of decolonization emerged – formal statehood did not automatically translate into (economic) independence for newly created states. Or in Koskenniemi's words: "the battle may be over, but the war rages on" (Koskenniemi 2019, 454).

This sense of disappointment was further amplified by the emergence of a unipolar global order at the end of the 20th century, dominated by the United States; by critical discussions around the consequences of certain interpretations of development and foreign aid; and by numerous other questions. On the other hand, even those disappointed with the outcomes of that battle for international law admit that international law played a significant role in the decolonization process. Furthermore, as Koskenniemi reminds us, this period sowed the ideological seeds of movements and schools of thought that at least began the process of *delegitimizing* the existing order, even if that process is far from complete. Another example of delegitimizing the existing order by recalling the norms of international law is the reaction of most Global South states to the attempt to introduce the concept of humanitarian intervention after the 1999 NATO aggression against Yugoslavia (Jon Heller 2021).

Delegitimizing the existing world order is only a starting point, but it is not enough for discussing the ways in which the Global South might use international law in the struggle for a different, more just global order. In this regard, the key question appears to be the same one posed by the founders of TWAIL: Should/can/must the transformation of the global order be an evolution – or a revolution?

Major transformations in international law have historically emerged as consequences of dramatic shifts in the global order. It is difficult to expect radical changes in international law if there are no radical changes in the world order beforehand. There is no doubt that the current world order is experiencing significant changes, but the question is whether we can qualify them as radical. Considering the historical record, we should reflect on whether we genuinely want radical transformations in the international legal system, as they have often been born out of catastrophic wars and, in our nuclear age, the stakes are immeasurably higher. Second, it is difficult to imagine an opposite process in which we make changes in the international legal system that would lead to a radical change in the world order.

Every law, including international law, must simultaneously reflect, to some extent, the society it legally regulates, but it must also never fully do so – that is, it must always retain its normative dimension – to guide society in a desirable direction with the awareness that it is impossible to ever fully achieve this. When law simply reflects societal power relations, it turns into an apology; when it tries to disregard them altogether, it becomes utopian. The Global South, or any other movement and/or project that aims to bring about a different world order, must find balance in this process of international legal arrangement, unless it desires a radical change of the international legal order.

If we are seeking gradual rather than radical shifts, the question is how to achieve them, considering the structure of the international law system. In the existing structure, states are still the most important, though not the only subjects, and the will of states is still crucial for norm creation, although not as much as it once was. Power dynamics still decisively influence the process of norm creation and implementation. In such circumstances, the question of the possibility of changes is legitimately raised. Therefore, the Global South must first determine who the key agents of change in the world order are. Can it rely solely on states as the bearers of these changes? What prevents some states, when power relations within the world order change, from acting differently from the most powerful ones today? Is it possible to fight for the replacement of dominance with mutual respect and solidarity? It is doubtful that the existing Chinese (He and Sun 2020) or Russian (Mälksoo 2015) approaches to international law show serious signs of "progressive" approaches to international order through the mechanisms of international law. Rather, it seems that both powers approach international law predominantly instrumentally (in other words, similarly to the West) and toward legitimizing their own interests in the international order, even though support for international law, democracy

and even human rights is not formally questioned on the international stage. In a joint statement by the Chinese and Russian presidents at the opening of the Winter Olympics on 4 February 2022 (just a few weeks before the Russian attack on Ukraine) the following was said:

> "The sides underline that Russia and China, as world powers and permanent members of the United Nations Security Council, intend to firmly adhere to moral principles and accept their responsibility, strongly advocate the international system with the central coordinating role of the United Nations in international affairs, defend the world order based on international law, including the purposes and principles of the Charter of the United Nations, advance multipolarity and promote the democratization of international relations, together create an even more prosperous, stable, and just world, jointly build international relations of a new type... Some actors representing but the minority on the international scale continue to advocate unilateral approaches to addressing international issues and resort to force; they interfere in the internal affairs of other states, infringing their legitimate rights and interests, and incite contradictions, differences and confrontation, thus hampering the development and progress of mankind, against the opposition from the international community" (emphasis added).

There are commonplaces to which both Western states (hegemons) and those challenging this hegemony refer – democracy, international law, the UN Charter, human rights – but the ways they interpret the content of these concepts and their practices differ. The struggle to define the content of these terms or the actions of certain institutions is the struggle to define the future. It is also notable how much Russia and China refer to a large number of international legal mechanisms, institutions and treaties – ranging from the UN Charter, which is likely taken for granted but is important to Russia and China primarily due to their status as permanent members of the Security Council, to the UN 2030 Agenda for Sustainable Development, the UN Framework Convention on Climate Change and the Paris Agreement, the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons, and the Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction. This once again confirms the extent to which international law and its mechanisms have become an indispensable part of diplomatic language and the legitimization of one's interests in world order.

Considering all this, it is legitimate to ask whether the Global South's approach to the role of international law in the emerging world order should be sought outside the binary alignment with global powers. Therefore, it seems more important to address specific issues such as the Global South's stance on the principle of sovereignty or, even better, on some of its aspects, the issue of human rights (which rights? how?), peace and justice, etc.

However, it is important to acknowledge that states are not the only institutions within the world order. The functioning of the current order is also secured or established through the activities of international organizations. UN institutions, including the General Assembly and the ICJ, played a crucial role in legitimizing decolonization, but the key question is their potential to play a positive role in the present and future.

One example is the increasingly frequent use of the ICJ as an instrument for actors from the Global South. This is one way to explain the Republic of South Africa's application against Israel before the ICJ based on the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (ICJ 2023). Furthermore, one way to protect one's interests has been the establishment of regional organizations that are more sensitive to the specific needs and interests of states belonging to the Global South, such as the African Union. Lastly, there is also the issue of global financial governance and the creation of new institutions like the New Development Bank, which aim to respond to the actions of financial institutions linked to the current international order, such as the International Monetary Fund or the World Bank. Many questions arise today regarding attempts to reshape financial order, and the Global South movement still needs to provide a compelling and carefully considered response.

V CONCLUSION

The liberal or post-1945 world order is in crisis, but it is entirely another question of what the causes of this crisis are and whether it should be saved from it or not. The goal of this essay, however, was much narrower: it was to explore what the role of international law could be in the emerging new world order. This role is certainly not unambiguous, as international law is always both a reflection of power and a means of limiting it. The future of international law will, in this sense, undoubtedly be marked by the perspective of the most powerful actors on it. On the other hand, international law could be marked by the creativity and knowledge of the less powerful who will attempt to use it for subversive purposes against the interests of the hegemons.

The space currently existing in terms of the indeterminacy of the positive principles of international law can also be used as a field for political struggle for fairer outcomes within the world order, but also for clarifying the legal means to achieve those goals. On the other hand, it is equally important to consider what international law remains silent about and which issues it insufficiently regulates. Despite attempts such as NIEO, positive international law almost never addresses key issues like the redistribution of resources on a global level. The reason is simple: there is no agreement among actors on such issues, or the structure of international law (its secondary rules about

how norms are created) is such that it favors maintaining the status quo, i.e., according to many, maintaining existing unjust outcomes.

Despite all these limitations, historical experience demonstrates that international law can also be used as a means of limiting power or ending disenfranchisement. One such example was the process of decolonization. Although it is true that it did not fully lead to the desired results, it does not mean that certain goals were not achieved despite all the odds. It is necessary to carefully examine the causes of that limited success to make use of the seeds planted at that time today. In that sense, perhaps it is possible to use international law not as a utopia or apology, but as a field of imagination.

The Global South should first clearly set the agenda for its actions. Then, it should choose those interpretations of positive international legal norms that clearly embody the values it believes in. In addition, the Global South should advocate for changes in the international legal system that would lead to greater inclusiveness and fairness. This is indisputable precisely because it is so abstract. If we temporarily lower the level of abstraction, very practical but fundamental questions arise to which the New Global South must offer answers – more or less sovereignty, which and what human rights, how to achieve redistribution without supreme authority, the relationship between peace, sovereignty, and justice in specific situations, etc.

REFERENCE

Adler-Nissen, Rebecca, and Ayşe Zarakol. 2021. "Struggles for Recognition: The Liberal International Order and the Merger of its Discontents." *International Organization* 75 (2): 611–634. Doi: 10.1017/S0020818320000454

Allott, Philipe. 1998. "The True Function of Law in the International Community." *Indiana Journal of Global Legal Studies* 5 (2): 391–414.

Anghie, Antony. 2005. *Imperialism, Sovereignty, and the Making of International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Benabdallah, Lina. 2024. "The Liberal International Order as an Imposition." *Ethics and International Affairs* 38 (2): 162–179. Doi: 10.1017/S0892679424000236

Bhagwati, Jagdish. 1977. *The New International Economic Order*. Cambridge: MIT Press.

Bianchi, Andrea. 2015. *Interpretation in International Law*. Oxford: Oxford University Press.

Brown, Owen R. 2024. "The International Order of White Sovereignty and the Prospect of its Abolition." *Ethics and International Affairs* 38 (2): 189–199. Doi: 10.1017/S0892679424000169

Brunk, Ingrid, and Monika Hakimi. 2022. "Russia, Ukraine, and the Future World Order." *American Journal of International Law* 116 (4): 687–697. Doi: 10.1017/ajil.2022.69

Cassese, Antonio. 1995. *Self-Determination of Peoples: A Legal Reappraisal*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chas, Karmen. 2024. "E.H. Carr, Hans J. Morgenthau, and International Law." *E-International Relations*, February 27. https://www.e-ir.info/2024/02/27/e-h-carr--hans-j-morgenthau-and-international-law/

Chimni, B.S. 2006. "Third World Approaches to International Law: A Manifesto." *International Community Law Review* 8: 3–27. Doi: 10.1163/187197306779173220

Chimni, B.S. 2017. *International Law and World Order: A Critique of Contemporary Approaches*. Cambridge: Cambridge University Press.

Fisch, Jorg. 2015. *The Right of Self-Determination of Peoples: The Domestication of an Illusion*. Cambridge: Cambridge University Press.

Goldstein, Judith, Miles Kahler, Robert O. Keohane, and Anne-Marie Slaughter. 2000. "Introduction: Legalization and World Politics." *International Organization* 54 (3): 385–399.

He, Zhipeng, and Lu Sun. 2020. *A Chinese Theory of International Law*. Singapore: Springer.

Hrnjaz, Miloš. 2016. *Formation and Identification of Customary International Norm: Jurisprudence of International Court of Justice*. Unpublished PhD dissertation.

Hrnjaz, Miloš. 2025. "Conceptualising the New (Global) South: Perspectives from International Law." Working Paper. The New South Institute.https://nsi.org.za/publications/conceptualising-new-global-south-international-law/.

Hurd, Ian. 2017. *How To Do Things with International Law*. Princeton: Princeton University Press.

Ikenberry, John G. 2020. *A World Safe for Democracy: Liberal Internationalism and the Crisis of Global Order*. New Haven and London: Yale University Press.

International Court of Justice. 1996. "Nuclear Weapons Advisory Opinion." *International Court of Justice*, July 8.

International Court of Justice. 2024. "Legal Consequences arising from the Policies and Practices of Israel in the Occupied Palestinian Territory, including East Jerusalem." *International Court of Justice*, July 19.

Jon Heller, Kevin. 2021. "The Illegality of 'Genuine' Unilateral Humanitarian Intervention." *European Journal of International Law* 32 (4): 613–648. Doi: 10.1093/ejil/chab038

Jon Heller, Kevin. 2024. "The 'Great Powers' and the Formation of International Law." *Chinese Journal of International Law* 23 (4): 637–687. Doi: 10.1093/chinesejil/jmae038

Koskenniemi, Martti. 2005. *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koskenniemi, Martti. 2009. *The Gentle Civilizer of Nations: The Rise and Fall of International Law 1870–1960*. Cambridge: Cambridge University Press.

Koskenniemi, Martti. 2014. "What Is International Law For?" In *International Law*, edited by Malcolm D. Evans, 29–52. Oxford: Oxford University Press.

Koskenniemi, Martti. 2019. "Epilogue: What's Law Got to Do with It? Recollections and Impressions." In *The Battle for International Law: South-North Perspectives on the Decolonization Era*, edited by Jochen von Bernstorff and Philipp Dann, 443–454. Oxford: Oxford University Press.

Kotova, Anastasiya, and Ntina Tzouvala. 2022. "In Defense of Comparisons: Russia and the Transmutations of Imperialism in International Law." *American Journal of International Law* 116 (4): 710–719. Doi: 10.1017/ajil.2022.48

Krever, Tor. 2024. "On International Law and Gaza: Critical Reflections." *London Review of International Law* 12 (2).

Mälksoo, Lauri. 2015. *Russian Approaches to International Law*. Oxford: Oxford University Press.

Manela, Erez. 2009. *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism*. Oxford: Oxford University Press.

Onuma, Yasuaki. 2003. "International Law in and with International Politics: The Functions of International Law in International Society." *European Journal of International Law* 14 (1): 105–139. Doi: 10.1093/ejil/14.1.105

Özsu, Umut. 2024. *Completing Humanity: The International Law of Decolonization 1960–82*. Cambridge: Cambridge University Press.

Postema, Gerald J. 2012. "Custom, Normative Practice, and the Law." *Duke Law Journal* 62: 707–738.

Reus-Smit, Chris, and Ayşe Zarakol. 2023. "Polymorphic Justice and the Crisis of International Order." *International Affairs* 99 (1): 1–22. Doi: 10.1093/ia/iiac232

Tamanaha, Brian. 2006. *Law as a Means to an End: Threat to the Rule of Law*. Cambridge: Cambridge University Press.

Van Dijk, Boyd. 2022. *Preparing for War: The Making of the Geneva Conventions*. Oxford: Oxford University Press.

von Bernstorff, Jochen, and Philipp Dann. 2019. *The Battle for International Law: South-North Perspectives on the Decolonization Era*. Oxford: Oxford University Press.

Zarakol, Ayşe. 2024. "Rethinking International Order." *Ethics and International Affairs* 38 (2): 200–208. Doi: 10.1017/S0892679424000200

Miloš Hrnjaz

KOJA JE ULOGA MEĐUNARODNOG PRAVA U PROMIŠLJANJU BUDUĆNOSTI SVETSKOG PORETKA: PERSPEKTIVA NOVOG GLOBALNOG JUGA

APSTRAKT

Marti Koskeniemi tvrdi da vrednosti poput pravde, mira ili bezbednosti prikrivaju duboka neslaganja oko političkih izbora, distributivnih prioriteta i ideoloških sukoba koji se ne mogu rešiti tehničkim pravnim sredstvima. Ovaj rad se nadovezuje na taj uvid kako bi istražio ulogu međunarodnog prava u oblikovanju novog globalnog poretka, sa posebnim fokusom na koncept Novog globalnog juga. Njegova osnovna teza jeste da su pozivanja na navodno „neutralno" međunarodno pravo kao sredstvo za promovisanje mira ili drugih normativnih ciljeva suštinski problematična. Isto važi i za zahteve za „više međunarodnog prava" u globalnom upravljanju. Akteri koji zagovaraju promene neizbežno će se pozivati na međunarodno pravo kako bi legitimisali svoje agende – ali to novo pravo, kao i staro, nikada neće biti ideološki neutralno. Ono će uvek odražavati političke izbore koji stoje u osnovi njegovog stvaranja i primene.

Istovremeno, rad tvrdi da se međunarodno pravo ne može svesti isključivo na instrument moći. Uprkos svojoj političkoj uslovljenosti, međunarodno pravo poseduje sopstvenu tehničku strukturu i unutrašnju logiku, koje ograničavaju njegovu instrumentalizaciju. Te pravne forme i ograničenja – ma koliko osporavana bila – stvaraju određeni stepen otpora čistoj političkoj volji, i verovatno će tako ostati čak i u bilo kom budućem svetskom poretku. Drugim rečima, iako je međunarodno pravo oblikovano politikom, ono njome nije u potpunosti određeno; njegove normativne i strukturne karakteristike i dalje su značajne za način na koji se pravni argumenti konstruišu, osporavaju i institucionalizuju.

KLJUČNE REČI: svetski poredak, Marti Koskeniemi, Novi globalni jug, međunarodno pravo, vrednosti

UDK 321.7: 327(5/9)(73)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2026.19.ch17

Nevena Jovanović*

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Cezaristička transformacija mita o američkoj izuzetnosti

APSTRAKT

Sjedinjene Američke Države su svoju ulogu u posleratnom međunarodnom poretku obezbedile zahvaljujući ne samo tvrdoj moći, već i mitskom narativu o izuzetnosti, koji je služio kao ključni mehanizam legitimizacije spoljne i unutrašnje politike. Premda su neki autori hrabro proglašavali kraj američke izuzetnosti sa dolaskom Donalda Trampa, u ovom radu se ta teza osporava, polazeći od pretpostavke da mit ne nestaje, već prolazi kroz proces transformacije svog značenja. Analizom Trampovih govora i strateških dokumenata pokazuje se da reinterpretirani mit o američkoj izuzetnosti obezbeđuje legitimizacioni okvir za cezarističke obrasce političkog vođstva u uslovima krize hegemonijskog konsenzusa. U radu se zaključuje da ova transformacija ima značajne posledice po unutrašnju dinamiku američke demokratije, ali i po međunarodni poredak, u kojem se i dalje gleda u američki primer.

KLJUČNE REČI: američka izuzetnost, Donald Tramp, kriza demokratije, američka spoljna politika, međunarodni poredak, cezarizam

* E-mail: nevena.jovanovic@fpn.bg.ac.rs; https://orcid.org/0009-0006-8084-9849

UVOD

Američka izuzetnost (*American exceptionalism*), shvaćena kao politički mit koji je posebno tokom većeg dela dvadesetog veka funkcionisao kao ključni hegemonijski narativ, u uslovima krize liberalnog međunarodnog poretka prolazi kroz proces transformacije koji otvara prostor za cezarističke oblike političke legitimizacije. Premda ne uvek u eksplicitnom obliku, ideja o američkoj jedinstvenoj ulozi u svetskoj istoriji i obavezi prema svetu prisutna je u retorici američkih predsednika još od nastanka Sjedinjenih Američkih Država, obezbeđujući usaglašenost između političkih elita i različitih društvenih slojeva i legitimišući unutrašnji poredak i spoljnu politiku SAD, u smislu širenja američke moći. Taj mitski narativ vremenom se menjao i prilagođavao različitim okolnostima i potrebama onih koji su se njime koristili, ali se kao sredstvo legitimizacije, posebno spoljnopolitičkih odluka, održao do danas, te tako predstavlja relevantan predmet istraživanja, i to posebno u kontekstu širih akademskih rasprava o krizi liberalno-demokratskog poretka.

Ovaj rad polazi od teze da se u eri Donalda Trampa (Donald Trump) mit o američkoj izuzetnosti transformiše tako da omogućava i legitimiše cezaristički stil političkog vođstva. Dok je tokom većeg dela dvadesetog veka američka izuzetnost počivala na liberalno-institucionalnom okviru i univerzalističkom razumevanju vodeće američke uloge u svetu, Trampov diskurs zadržava ideju posebne istorijske misije, ali je reinterpretira kroz narativ ugrožene nacije i njegove lične uloge u zaštiti nacionalnih interesa. Na taj način, mit o izuzetnosti delom gubi svoju prethodnu funkciju, ali dobija novu – postaje sredstvo legitimizacije političkog autoriteta u uslovima krize hegemonije i produbljene društvene polarizacije.

U ovom radu Trampovi govori se ne posmatraju kao spoljnopolitički program, već kao diskurzivni prostor u kojem se preoblikuje značenje mita o američkoj izuzetnosti. Dok je prvi deo rada vezan za objašnjenje samog mita, a onda konkretno mita o američkoj izuzetnosti i koncepta cezarizma, drugi deo daje pregled društveno-političkog konteksta i stavova Amerikanaca, dok je u trećem delu rada reč o američkoj izuzetnosti u tumačenju Donalda Trampa, a Trampovo tumačenje američke izuzetnosti analizira se kroz koncept cezarizma (*Caesarism*), koji se javlja usled krize hegemonije i na unutrašnjem i na spoljnom planu.

MIT O AMERIČKOJ IZUZETNOSTI I CEZARIZAM

Premda mitovi mogu delovati anahrono, oni kao najstariji obrazac formiranja i održavanja društava, čija moć leži u samom statusu priče kao svete i istinite, i u modernim društvima imaju značajnu ulogu. Savremeni politički mit Slavujević određuje kao

> „vrednosno, iracionalno zasnovanu osnovnu kolektivnu predstavu o željenom društvenom stanju (promeni) koja prožima svojim opredeljenjem celokupnu sferu idejnog i snagom svoje intencionalnosti gotovo neposredno prelazi u političko delovanje u cilju svoje realizacije u društvenom životu" (Slavujević 1986, 35–36).

Jedna od determinanti mitova jeste njihova otpornost i održivost, koja leži u mitskoj višeznačnosti. To predstavu političkog mita

> „mnogim društvenim grupama čini prihvatljivom, naravno, u različitim varijantama. [...] Višeznačnost mitskog kazivanja omogućuje da svako u njemu pronađe izraz svojih najdubljih težnji, želja, potreba, lek za svoju frustraciju i melem za društvenu nepravdu. Svako je tumači i dograđuje na svoj način" (ibid., 46).

Kada je reč konkretno o mitu o američkoj izuzetnosti, interesantno je da on dugo nije privlačio pažnju istraživača.[1] Ideja o „gradu na brdu" (*City upon a Hill*) i istorijskoj sudbini Amerike dobila je svoje obrise još 1630. godine u propovedi Džona Vintropa (John Winthrop), „zaboravljenog američkog osnivača" (Bremer 2003), koja će kasnije postati neka vrsta „svetog teksta" američke istorije (Hodgson 2009, 1). Valja imati u vidu da Vintropova propoved u tom kontekstu nije imala nikakve veze sa univerzalnom globalnom misijom Amerike u svetu. Ova propoved, u religijske svrhe pisana, imala je zadatak da pozove na oprez, da se ne napravi greška i da budu na usluzi Bogu, a daleko od toga da je pisana u slavu, tada još uvek nepostojećih, Sjedinjenih Američkih Država, u koje kao primer gleda čitav svet. Baš 30-ih godina 19. veka, kada je i propoved o „gradu na brdu" pronađena, odnosno kada je jednu verziju objavilo Istorijsko društvo Masačusetsa (Massachusetts Historical Society), Aleksis de Tokvil (Alexis de Tocqueville) krenuo je u svoju misiju u SAD koja će rezultirati kapitalnim delom *O demokratiji u Americi* (*Democracy in America*), u kom se po prvi put spominje američka izuzetnost (O'Connor 2020, 1). Tokvil je uveo ovaj termin ne da bi Ameriku izdvojio kao kvalitativno superiorniju, već da bi napravio razliku između republikanizma u SAD i starih režima u Evropi. Uz to, Tokvil je prema SAD bio i vrlo kritički nastrojen. Zamerao im je dosadan patriotizam, nedostatak poezije i intelektualnog rada, a povrh svega sklonost ka tiraniji većine (Tocqueville 2000, 268, 424). Prvi će se ovom mitu nakon Tokvila vratiti tek Sejmur Martin Lipset (Seymour Martin Lipset), i to pripisavši mu

1 Termin američka izuzetnost u američkim publikacijama od 1980. do 2000. godine pojavio se svega 457 puta, u narednih 10 godina 2 558 puta, a onda od 2010. pa do 2012. godine čak 4 172 puta (Hughes 2015, 527–551).

nešto drugačije značenje.[2] Knjigu *Američka izuzetnost: mač sa dve oštrice*, kako kaže, piše u momentu kada mnogi brinu da su najbolje godine Amerike prošle i kada Amerikanci više nemaju poverenja u svoje lidere i institucije (Lipset 1996, 17). Ova zabrinutost podstakla je Lipseta da Sjedinjene Države iznova sagleda u komparativnoj perspektivi i razmotri načine na koje se razlikuju od drugih ekonomski razvijenih nacija, jer, kako kaže Lipset, nemoguće je razumeti zemlju a da se ne vidi kako se razlikuje od drugih (ibid.). Lipset američku izuzetnost posmatra u identitetskom smislu, odnosno, kao determinantu razlikovanja u odnosu na „druge". On je verovao da se te izuzetne razlike između SAD i ostalih država kroz uporednu i istorijsku analizu mogu i identifikovati i izmeriti, iako priznaje da je izuzetnost „mač sa dve oštrice" (ibid., 18–19). U politički diskurs ideju o „gradu na brdu" u koji sa pažnjom gleda čitav svet, tako eksplicitno izrečenu, uvodi predsednik Džon F. Kenedi (John F. Kennedy) 1961. godine u obraćanju pred parlamentom države Masačusets ubrzo nakon izbora za predsednika SAD, tvrdeći da „od onih kojima je mnogo dato, mnogo se i očekuje" (Kennedy 1961).

U ovom tekstu mit o američkoj izuzetnosti posmatra se kao jedna od najvažnijih determinanti američkog identiteta i ideološka komponenta američkog nacionalizma, koji je, kada god je to bilo potrebno, bio važan instrument opravdavanja angažovane američke uloge u svetu kod često nezainteresovane domaće javnosti za ono što se dešava preko okeana (Lippmann 1955; Almond 1950). U skladu sa tim, istraživači u oblasti međunarodnih odnosa ne ispituju to da li su SAD zaista izuzetne prema određenim kriterijumima, već da li Amerikanci veruju u to i kako ovo važno uverenje utiče na američku spoljnu politiku (Hrnjaz and Krstić 2015, 30). Relevantnost ovog mita za istraživače međunarodnih odnosa je pre svega u tome što pruža mehanizam za legitimisanje spoljnopolitičkih odluka i prakse. Iako mu se mogu pripisati različita značenja, suština ovog mita je u uverenju da Sjedinjene Države nisu tek jedna nacija među brojnim nacijama, već da je reč o narodu označenom „prstom sudbine" (Hodgson 2009, 27), „poslednjoj, najboljoj nadi Zemlje" (Lincoln 1862), koja je ne samo najbogatija i najmoćnija svetska sila, već je i politički i moralno izuzetna (Hodgson 2009, 10).

U potrazi za razumevanjem Trampovog viđenja američke izuzetnosti moramo da se vratimo Antoniju Gramšiju (Antonio Gramsci) i njegovim *Zatvorskim zapisima*. Naime, razmišljajući o krizi uspostavljene hegemonije, Gramši je uočio da se, onda kada se snage koje se bore za prevlast međusobno iscrpe, otvara prostor za cezarističko rešenje – za ličnost koja uspostavlja red (Gramsci 1999, 463–464; Fontana 2005, 178). Iako je danas ideja cezarizma ponovo predmet interesovanja, ona je poznata još od 1. veka nove ere i Lukanovog heksa-

2 Lipset prvi put koncept spominje još 1963. godine u svojoj knjizi *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*, a onda i 1996. u knjizi *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword*.

metrom pisanog epa u deset knjiga u rimskom stilu *O građanskom ratu* (*De bello civili*). Glavna tema je građanski rat između Cezara i Pompeja, koji je označio kraj Rimske Republike i početak carstva, odnosno pobedu Julija Cezara.

Ideja cezarističkog rešenja krize američke republike eksplicitno se javlja u delima Majkla Antona (Michael Anton) sa Klermont instituta (The Claremont Institute)[3], jednog od Trampovih savetnika, koji je radio i na novoj Strategiji nacionalne bezbednosti iz 2025. godine. Tada kao anoniman autor, koristeći se aluzijom jasnom iz naslova teksta,[4] Anton u eseju „*The Flight 93 Election*" (Publius Decius Mus 2016), pisanom u kontekstu predsedničkih izbora 2016. godine, politički trenutak SAD predstavlja kao egzistencijalnu prekretnicu, u kojoj je, prema njegovom tumačenju, autoritarno vođstvo nužan odgovor na sistemski kolaps liberalnog poretka. Razradivši ovu tezu detaljnije u knjizi *The Stakes: America at the Point of No Return* (Anton 2020), on iznosi vrlo mračan pogled na SAD, tvrdeći da su prethodne godine samo potvrdile njegovu „let 93 tezu": levica je postala još agresivnija i opasnija, univerziteti su zlo, ekonomija lažna, ljudi korumpirani, a prisutan je i gubitak kolektivne volje (Wilson 2023).

Stiven Levicki (Steven Levitsky), jedan od koautora knjige *Kako demokratije umiru* (*How Democracies Die*), ukazuje na to da dugotrajni američki uspeh doprinosi odsustvu potrebe za samokorekcijom (Zakaria 2025b), dok Gideon Rakman (Gideon Rachman) sličnu dinamiku povezuje sa verovanjem da su američka politika i društvo imuni na patologije koje pogađaju druge zemlje (Rachman 2022, 136).[5] U tom smislu, mit o američkoj izuzetnosti deluje i kao faktor koji odlaže prepoznavanje strukturnih problema.

Za razliku od prethodnih tumačenja, Jan-Verner Miler (Jan-Werner Mueller) osporava pokušaje da se cezarizam dovede u vezu sa Donaldom Trampom, nazivajući ga čak „američkim groteskno mediokritetskim carem" (Mueller 2025). Prema Mileru, analogije sa cezarizmom su pogrešne, jer Tramp nema istorijska dostignuća koja bi opravdala takvo poređenje, za razliku od Napoleona, čija je moć, kako je isticao Gete, počivala ne samo na vojnim pobedama, već i na dubokoj transformaciji države i pravnog poretka.[6] Dodatno, Miler naglašava da Napoleonova sposobnost da prevaziđe partijske i klasne

3 Klermont institut je američki konzervativni *think tank* sa sedištem u Uplandu, u Kaliforniji, osnovan 1979. godine. Kako navode na zvaničnom sajtu, njihova misija je da obnove američke osnivačke principe i vrate im njihovo pravo, primarno mesto u životu SAD.

4 Junajted erlajns (*United Airlines*) let 93 bio je redovni putnički let, koji su teroristi oteli kao deo napada 11. septembra 2001. godine. On je pao u Pensilvaniji tokom pokušaja putnika i članova posade da vrate kontrolu nad avionom.

5 Ova ideja je, inače, sumirana još 1935. u romanu Sinklera Luisa (Sinclair Lewis) satiričnog naslova *It Can't Happen Here* (Ne može da se dogodi ovde, prim. aut.).

6 O sintagmi „produktivnost dela" koju je Gete iskoristio govoreći o Napoleonu i njegovim delima koja „ostaju pred Bogom i prirodom" videti više u: Ekerman 2006.

podele nema pandan u Trampovom izrazito partijskom nastupu, kao i da Trampova izjava da je iznad zakona ne govori o cezarističkim ambicijama, već pre o uobičajenoj autoritarnoj retorici, osmišljenoj da legitimiše nasilje, koja se ne razlikuje značajno od retorike drugih autokratskih lidera (Mueller 2025). Međutim, ovakva kritika polazi od uskog, istorijsko-komparativnog razumevanja cezarizma, koje naglasak stavlja na objektivne učinke vladavine, a ne na načine političke legitimizacije. U kontekstu ovog rada, cezarizam se ne tumači kao nužno ostvarena transformacija političkog sistema, već kao diskurzivni i simbolički obrazac kroz koji se politički lider predstavlja kao figura koja stoji iznad institucija i zakona u ime navodnog spasavanja zajednice.

Premda se opravdano može postaviti pitanje može li Cezar da bude iz jednog tabora, u smislu da je Tramp ipak ponikao iz Republikanske stranke, ovde je ključna percepcija Amerikanaca, izgrađena na nastojanjima Donalda Trampa da se još od prve izborne kampanje predstavi kao neko izvan sistema i koji se bori protiv korumpiranog establišmenta (Trump 2023a; Trump 2023b). Presudna nije istorijska veličina ili nadstranački karakter vođe, već percepcija njegovih pristalica. U društvu koje se doživljava kao posrnulo i ugroženo (Baker 2025),[7] cezaristički obrasci vlasti funkcionišu kao odgovor na strah i osećaj gubitka kontrole „nad svojom sudbinom". Upravo ovaj mit, zasnovan na ideji posebne istorijske misije i izuzetne uloge Sjedinjenih Američkih Država, stvara okvir u kom se političko vođstvo može predstaviti kao neophodan izuzetak od institucionalnih ograničenja. U tom smislu, cezaristički diskurs kod Donalda Trampa ne poništava mit o izuzetnosti, već ga instrumentalizuje, oslanjajući se na postojeća uverenja njegove političke baze kako bi legitimisao koncentraciju moći. Zato se u ovom radu cezaristički obrasci ne razmatraju isključivo iz teorijskog ugla, već pre kao deo savremenog političkog diskursa kroz koji se kriza liberalnog međunarodnog poretka prevodi u zahtev za snažnim, personalizovanim vođstvom, a što se legitimiše mitom o američkoj izuzetnosti.

Ovakav diskurs ne može se razumeti izolovano od šireg društveno-političkog konteksta u kojem nastaje i dobija na značaju. Njegova politička relevantnost zavisi od stepena u kojem je u saglasju sa percepcijama i očekivanjima građana, odnosno od toga u kojoj meri se narativi o krizi, gubitku kontrole i potrebi za obnovom nacionalne snage prepoznaju u javnom mnjenju. Stoga je neophodno sagledati i stavove građana u Sjedinjenim Američkim Državama, na šta će se naredno poglavlje fokusirati kroz analizu istraživanja javnog mnjenja.

7 Inače, aktuelni Trampov potpredsednik Dž. D. Vans pisao je upravo o „američkom snu" iz ove perspektive u svojoj autobiografskoj knjizi *Gorštačka elegija* (Vans 2018).

DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST: NI TRAMP NIJE „OSTRVO"

Razumevanje načina na koji Donald Tramp komunicira američku izuzetnost zahteva uvid u promene u stavovima američke javnosti, posebno u odnosu na pitanje nacionalnog identiteta i globalne uloge Sjedinjenih Američkih Država. Istraživanja javnog mnjenja ukazuju na postepeni pad vere Amerikanaca u to da njihova zemlja poseduje jedinstven karakter koji je čini izuzetnom, ali istovremeno i na relativno stabilnu, pa čak i blago rastuću, podršku aktivnoj ulozi SAD u međunarodnim odnosima.

Prema istraživanjima Čikaškog saveta za globalne poslove (Chicago Council on Global Affairs), procenat Amerikanaca koji veruju u američku izuzetnost opao je sa oko 70% početkom prethodne decenije na nešto više od polovine danas (Smeltz and Baz 2025, 5). Međutim, ovo uverenje nije ravnomerno raspoređeno u američkom društvu, već je partijski i generacijski uslovljeno.[8] Dok većina republikanskih birača i dalje čvrsto vezuje američki identitet za ideju izuzetnosti, kod demokrata i nezavisnih birača primetan je snažan rast skepticizma. Američka izuzetnost tako prestaje da bude zajednički hegemonijski okvir i postaje predmet dubokog političkog razilaženja, odnosno republikanci i demokrate ne dele više osnovno razumevanje toga šta SAD jesu i kakvu bi ulogu trebalo da imaju u svetu. Dok republikanski deo javnosti teži reafirmaciji isključivog i nacionalno definisanog identiteta, često povezanog sa sloganom „Amerika na prvom mestu", demokrate i nezavisni birači češće će prihvataju ideju da se međunarodni položaj SAD promenio i da je nužno prilagođavanje svetu u kojem SAD više nisu jedina dominantna sila. Time američka izuzetnost postaje koncept koji ne povezuje, već razdvaja.

Istovremeno, istraživanja pokazuju prividno paradoksalan trend: dok vera u američku izuzetnost slabi, podrška aktivnoj ulozi SAD u međunarodnim odnosima ostaje relativno stabilna, pa čak i beleži blagi porast, naročito među republikanskim biračima (Schultz 2017, 7–28).[9] Ova tenzija između opadajućeg identitetskog samopouzdanja i zadržanih globalnih očekivanja ukazuje na važnu promenu u načinu na koji Amerikanci doživljavaju svoju zemlju, što upućuje na pukotinu u hegemonijskom mitu. Iako sumnjaju da su izuzetni, Amerikanci i dalje očekuju delovanje kao da to jesu, što je momenat u kojem se otvara prostor za novo tumačenje mita i u kom cezarizam postaje moguć.

Od 2012. godine može se uočiti korelacija između uverenja o izuzetnosti i stavova prema imigracionoj politici. Podaci Čikaškog saveta za globalne poslove

8 Partijski jaz po ovom pitanju verovatno je najviši od početka postavljanja pitanja – u jedinstvenost i posebnost SAD veruje 83% republikanaca, 38% demokrata i 45% nezavisnih (Smeltz and Baz 2025, 5).

9 Interesantno je da su se u odnosu na ranije godine demokrate i republikanci sada približili u stavovima oko toga da li SAD treba da imaju aktivnu ulogu u svetu (67% demokrate, 59% republikanci) (Smeltz and Baz 2025, 10–13).

pokazuju da se među republikanskim biračima uverenje da su SAD „najveća nacija na svetu" sve snažnije povezuje sa viđenjem imigracije kao ključne pretnje. Dok je početkom 2010-ih tek tesna većina republikanaca koji su verovali u američku izuzetnost smatrala da imigracija predstavlja kritičnu pretnju, danas čak tri četvrtine republikanaca deli to uverenje (Smeltz et al. 2026). Paralelno sa tim, raste i povezanost između izuzetnosti i negativnih stavova prema raznolikosti, što ukazuje na to da se izuzetnost sve manje vezuje za univerzalne vrednosti, a sve više za kulturnu homogenost (Smeltz et al. 2026, 63). Nasuprot tome, među demokratskim i nezavisnim biračima uočava se drugačiji obrazac. Naime, slabljenje vere u američku izuzetnost prati veća spremnost da se podrže inkluzivnije migracione politike, dok se pluralizam vidi kao deo američkog identiteta. Za ove grupe, sumnja u izuzetnost ne vodi ka defanzivnom suverenizmu, već ka redefinisanju američke uloge u svetu kroz saradnju i normativna ograničenja (ibid., 64). Time se mit o američkoj izuzetnosti fragmentira u dva suprotstavljena tumačenja, isključujuće i inkluzivno, pri čemu nijedno više ne funkcioniše kao zajednički identitetski okvir.

Dodatni indikator opadanja vere u američku izuzetnost može se pronaći u padu nacionalnog ponosa i vere u „američki san",[10] koji je jedan od noseći stubova ovog mita.[11] Dok je početkom 2000-ih godina većina Amerikanaca, bez obzira na partijsku pripadnost, iskazivala snažan ponos zbog pripadnosti američkoj naciji[12] i veru u mogućnost društvene mobilnosti, savremena istraživanja pokazuju značajan pad ovih stavova, naročito među mlađim generacijama (Twenge 2024a; 2024b). Skoro polovina Amerikanaca danas smatra da „američki san" više ne postoji (Doherty 2025; Ellis and Zitner 2025), a većina izražava nezadovoljstvo pravcem u kojem se zemlja kreće. Nesigurni u sebe, razočarani ostatkom sveta, ili kako je to Zakarija (Fareed Zakaria) rekao u istoimenom tekstu, „supersila koja sumnja u sebe" (Zakaria 2024). Rastuća polarizacija i očigledan neuspeh institucija da odgovore na promenjene zahteve američkih birača (Jovanović 2023) doveli su do toga da razočarani Amerikanci tragaju za trećim izborom, izvan sistema.

Globalno posmatrano, izveštaj o stanju demokratije za 2024. godinu pokazuje snažni talas autokratizacije, kao i da u svetu ima manje demokratija nego

---

10 Rečnik Merijem-Vebster „američki san" određuje kao srećan način života, za koji mnogi Amerikanci smatraju da ga gotovo svako u SAD može postići vrednim radom i uspehom.

11 Mogu se identifikovati tri osnovna elementa ili noseća stuba mita o američkoj izuzetnosti: izuzetnost osnivanja države (*the exceptionalism of birth*), izuzetnost kao zemlje mogućnosti (*the exceptionalism of opportunity*) i izuzetnost američke uloge u svetu (*the exceptionalism of role*) (O'Connor 2020, 123). Kako se američka izuzetnost obično sagledava u odnosu na druge države, najčešće se ima u vidu treći element koncepta, premda je on u direktnoj vezi i zavisi i od prethodna dva.

12 Za razliku od pika 2003. godine, kada se rekordnih 86% republikanaca, 65% demokrata i 63% nezavisnih izjasnilo da su izrazito ponosni na to što su Amerikanci, dve decenije kasnije te brojke su znatno niže (60% republikanci, 29% demokrate i 33% nezavisnih) (Brenan 2023).

autokratija po prvi put u poslednjih 20 godina, te da 72% svetskog stanovništva danas živi u autokratskim sistemima, što je najviši procenat još od 1978. godine (Nord et al. 2025). Uz to, treba uzeti u obzir i rast desnice i populizma u Evropi, Mađarsku, koja se predstavlja kao „ostrvo slobode" na kontinentu (prema rečima Viktora Orbana) i Trampovu nenaklonjenost prema EU u borbi za vrednosti zapadne civilizacije, koja je očita iz nove Strategije nacionalne bezbednosti iz 2025. Švedski institut V-Dem u svom izveštaju pokazuje i to da SAD nisu ostale imune na globalni talas demokratskog nazadovanja, kao i da je erozija američke demokratije bez presedana (ibid., 6–7), te da američki slučaj ne predstavlja izuzetak, već deo šireg trenda koji obuhvata slabljenje liberalno-demokratskih pravila i rast političke polarizacije. U gramšijevskom smislu, ovakvi procesi označavaju trenutak u kom hegemonijski mit gubi kapacitet da proizvodi stabilan konsenzus, pa se iz sfere institucionalno posredovane hegemonije pomera ka personalizovanim, cezarističkim oblicima političke legitimizacije. Takve okolnosti predstavljaju „plodno tlo" na kom Trampov cezarizam postaje primer za druge države.

U ovakvom domaćem i međunarodnom kontekstu, ključno pitanje nije da li mit opstaje, već ko preuzima ulogu njegovog glavnog tumača. Zato se naredno poglavlje fokusira na to kako se američka izuzetnost sada reinterpretira u personalizovanom i cezarističkom ključu, a kroz primer američkog predsednika Donalda Trampa.

AMERIČKA IZUZETNOST I DONALD TRAMP

Iako se navršila polovina veka od teksta Danijela Bela (Daniel Bell) o „kraju američke izuzetnosti" (Bell 1975), u kojem su već tada identifikovani strukturni problemi sa kojima se SAD suočavaju, sa dolaskom Donalda Trampa u Belu kuću, rasprave o sudbini američke izuzetnosti ponovo su aktuelizovane. Bel je još početkom sedamdesetih godina ukazivao na to da SAD nisu imune na izazove sa kojima se druge nacije suočavaju, te da je američki mit doživeo svoj krah usled rasnih sukoba, nepoverenja u institucije, studentskih i antiratnih pokreta, gubitka vere u ostvarenje „američkog sna" i nemogućnosti postizanja konsenzusa po ključnim pitanjima (ibid.). Trampovo predsedništvo ovakve prognoze iznova aktuelizuje, otvarajući pitanje ne samo opstanka, već i transformacije značenja mita o američkoj izuzetnosti u savremenom političkom kontekstu.

Tokom prvog mandata Donalda Trampa (2017–2021), Danijel Drezner (Daniel Drezner) je postavio pitanje da li izvršna vlast može da institucionalizuje nekonvencionalne i populističke spoljnopolitičke ideje na način koji bi omogućio da nadžive aktuelnog predsednika (Drezner 2019). Polazeći od pretpostavke da je Trampov dolazak na vlast rezultat dugoročnih procesa političke polarizacije i erozije poverenja u autoritete, Drezner ipak izražava rezervisanost prema mogućnosti da se populistički spoljnopolitički zaokret trajno ukoreni.

Prvi razlog je taj što Trampovo suštinsko nepoznavanje međunarodnih odnosa i nenaklonjenost stručnjacima iz te oblasti otežavaju sprovođenje populističkih ideja, čak i u manje institucionalizovanom političkom prostoru, a drugi razlog je u paradoksu da Trampovi spoljnopolitički stavovi vremenom postaju manje popularni (ibid., 729). Ovakva procena implicitno počiva na pretpostavci da se stabilnost američke spoljne politike i dalje oslanja na snagu institucija i kontinuitet liberalno-internacionalističkog okvira.

Pet godina kasnije, u tekstu koji je upravo i naslovljen „Kraj američke izuzetnosti", Drezner značajno revidira sopstvenu procenu. Ukazujući na razlike između prvog i drugog Trampovog mandata, on zaključuje da se američka spoljna politika više ne može posmatrati kao privremeno odstupanje od liberalno-internacionalističkog obrasca (Drezner 2024). Kako kaže, za razliku od ranijih predsednika, od Trumana do Bajdena, koji su, uprkos razlikama, prihvatali ideju da američke vrednosti, poput promocije demokratije i ljudskih prava, čine sastavni deo nacionalnog interesa, Trampova administracija raskida sa ovim normativnim kontinuitetom (ibid.). U tom smislu, Tramp se manje percipira kao izuzetak unutar američke političke tradicije, već pre kao njen savremeni izraz, što upućuje na dublju transformaciju značenja američke izuzetnosti u 21. veku. Slično tome, Farid Zakarija primećuje da autoritarni lideri širom sveta sve manje prepoznaju SAD kao primer ustavom ograničene vlasti, a sve više kao model personalizovane izvršne moći, čime se menja i simbolički sadržaj američkog globalnog „uzora" (Zakaria 2025; Lind 2025a).

Kada uporedno analiziramo govore Donalda Trampa iz prvog i drugog mandata, može se uočiti da su ocene o izvesnim razlikama na mestu. Iako Tramp od početka svoje predsedničke kampanje 2016. godine nije u velikoj meri koristio sam termin „američka izuzetnost" kao takav, njegovo suštinsko značenje mora se tražiti izvan eksplicitnog. On ga je čak i odbacivao tvrdeći da može biti uvredljiv za ostatak sveta (Trump 2016b), istovremeno izrazivši svoju želju da uzme natrag sve ono što su Amerikanci nezasluženo dali drugima. Često je ponavljao stav da SAD ne bi trebalo drugima da nameću svoj način života i upravljanja, već pre treba da „svetle" kao primer koji će drugi pratiti (Trump 2017a; Trump 2017b). Valja skrenuti pažnju na to da on nijednog trenutka nije odbacio sposobnost Amerike da „otključa misterije svemira" i da „oslobodi svet od bede i bolesti", te da je Amerika među „najvećim silama dobra u istoriji sveta", kao i „branilac suvereniteta, bezbednosti i prosperiteta za sve" (Trump 2017a; Trump 2017b). Interesantno je da je govorio i o opasnosti ukoliko „pristojni" ljudi, nacije i sile dobra budu samo posmatrači istorije, te da će zlo trijumfovati, a sile razaranja skupiti moć i snagu ukoliko se oni koji su pravedni i u većini ne suprotstave malobrojnom zlu (Trump 2017a; Trump 2017b).[13] Ovi primeri ukazuju na to da Tramp ne odbacuje ideju američke izu-

13 Ovo podseća na manihejski, dualistički pogled na svet Džorža V. Buša (George W. Bush), u kojem se bore dobro i zlo.

zetnosti, već je diskurzivno preoblikuje. On izuzetnost ne vezuje za univerzalne norme, institucionalni poredak ili međunarodno liderstvo, već za moralnu hijerarhiju u kojoj su Sjedinjene Američke Države personifikovane kao sila dobra suočena sa zlom, dok se legitimitet delovanja izvodi iz moralne obaveze, a ne iz međunarodnog prava ili savezništava. Iako već tokom Trampovog prvog mandata mit o američkoj izuzetnosti počinje da gubi svoju liberalno-hegemonijsku dimenziju, ovakvo preoblikovanje mita predstavlja tek uvod u kasniju, koherentniju reinterpretaciju mita.

Za razliku od prvog mandata, u kojem je Trampova reinterpretacija izuzetnosti bila fragmentarna, u drugom mandatu ona dobija koherentniji oblik, oslanjajući se na personalizovanu viziju američke sudbine i snažnije povezivanje nacionalnog identiteta sa figurom političkog vođe. Takođe, dok su tokom prvog mandata unutrašnji otpori i institucionalna fragmentacija ograničavali domet Trampove spoljne politike, u drugom mandatu predsednik raspolaže homogenijim timom za nacionalnu bezbednost i spoljnu politiku, što omogućava doslednije prevođenje njegovog diskurzivnog pogleda na svet u političku praksu. Kako je i sam Tramp jednom prilikom rekao, prvi put se borio za opstanak i da uopšte vodi zemlju, a ovoga puta bori se da pomogne svetu i da pomogne zemlji (Trump 2025a).

Trampova „slika sveta" u drugom mandatu počiva na percepciji trajne ugroženosti i nepravde, pri čemu se neuspeh SAD u međunarodnom poretku pripisuje slabosti prethodnih elita, a ne strukturnim promenama globalnog sistema (Trump 2026a). Ovakav narativ odgovara obrascu cezarističkog diskursa, u kojem se lider pojavljuje kao figura obnove, pozvana da ispravi istorijske nepravde i povrati izgubljenu moć. Njegov inauguracioni govor iz 2025. godine obiluje obećanjima kako će SAD biti snažnije, veće i još izuzetnije nego pre, te da njihove „slobode i slavna sudbina više neće biti negirane" (Trump 2025b). Tako će Amerika povratiti mesto koje joj pripada kao najvećoj, najmoćnijoj i najpoštovanijoj naciji na svetu, inspirišući strahopoštovanje i divljenje celog sveta (Trump 2025b). Svestan da je za to neophodno obnoviti veru Amerikanaca u SAD kao zemlju mogućnosti, u više navrata je govorio o tome kako je „američki san nezaustavljiv" (Trump 2025c), te da ga niko neće srušiti, jer je to pravo koje pripada svakom Amerikancu po rođenju (Trump 2020). Pozivanje na „američki san" u ovom kontekstu ne služi samo mobilizaciji domaće javnosti, već predstavlja mehanizam unutrašnjeg legitimisanja koncentracije moći.

Za razliku od ranijih interpretacija američke izuzetnosti, koje su naglašavale univerzalnu privlačnost američkih vrednosti, Trampova retorika u drugom mandatu izuzetnost povezuje sa snagom, dominacijom i strahopoštovanjem, čime se ona udaljava od liberalno-normativnog okvira i približava shvatanju međunarodnih odnosa u kom se uloga Sjedinjenih Američkih Država legitimiše pre svega kroz moć i sposobnost da se nametne politička volja. Ovo se očito odražava u načinu na koji Tramp razume međunarodno pravo i njegovoj tvrdnji da jedino što može da ga sputa jeste njegov sopstveni moral (Trump 2026b).

Dakle, osnova legitimizacije pomera se sa saglasnosti utemeljene na univerzalnim vrednostima i pravilima međunarodnog poretka ka modelu u kojem se politička moć opravdava kroz figuru snažnog lidera i narativ nacionalne obnove. Ovakva transformacija mita o američkoj izuzetnosti može se razumeti kao oblik cezarističke legitimizacije, prilagođen uslovima krize hegemonije i slabljenja liberalnog međunarodnog poretka.

Iako nema osnova za tvrdnju da je Donald Tramp direktno upoznat sa Lukanovim ili Gramšijevim teorijskim razmatranjima cezarizma, njegova politička komunikacija ukazuje na legitimizacioni obrazac koji je sa ovim konceptom povezan. To je naročito vidljivo u njegovoj izjavi da „onaj koji spasava zemlju ne krši nijedan zakon" (Trump 2025d), kojom se političko delovanje predstavlja kao izuzetak opravdan višim ciljem. Ovakva formulacija, često pripisivana Napoleonu kao paradigmatskoj figuri cezarizma, ovde ima pre svega simboličku funkciju, jer upućuje na diskurs u kojem se zakonitost podređuje nužnosti nacionalnog opstanka.

Ako pratimo Gramšijevo razlikovanje između reakcionarnog i progresivnog cezarizma (Gramsci 1999, 464), Trampov cezarizam posmatramo kao reakcionaran. On ne nudi viziju novog poretka, već obećanje povratka u idealizovano „zlatno doba" Sjedinjenih Američkih Država. Ovaj narativ usaglašen je sa dominantnim stavovima njegovih birača, prema kojima su najbolji dani Amerike u prošlosti, kao i sa centralnim političkim sloganom „Make America Great Again" (*Učinimo Ameriku ponovo velikom*, prim. aut.). U tom smislu, Tramp ne raskida sa sveukupnom američkom tradicijom, već pokušava da je odbrani kroz transformisanu interpretaciju mita o američkoj izuzetnosti. Temeljne vrednosti i poluge američke moći prikazuju se kao ugrožene, dok se politički lider predstavlja kao jedini garant obnove i opstanka poretka u kojem Sjedinjene Američke Države zadržavaju dominantnu ulogu, ističući u svakoj prilici kako su od njegovog povratka u Belu kuću usledile samo „brze i neumoljive akcije kako bi se otvorila najveća i najuspešnija era u istoriji naše zemlje".[14] Ovakav ton prisutan je ne samo u individualnom diskursu predsednika, već i u zvaničnim dokumentima Trampove administracije, uključujući Strategiju nacionalne bezbednosti, u kojoj se kriza američke uloge projektuje kao kriza čitave zapadne civilizacije, zahtevajući povratak „temeljnim vrednostima" kao odgovor na egzistencijalnu ugroženost (The White House 2025a, 5, 25).

Trampovo insistiranje na tome da bude posmatran kao „ujedinitelj" i „mirotvorac" koji je okončao više ratova (Trump 2025b), koji spasava ne samo SAD, već i čitavu zapadnu civilizaciju, i da ga je zato nakon atentata sačuvao sam

14 Kao posebna dostignuća Donald Tramp izdvaja to što je ukinuo „zelenu novu prevaru", povukao se iz „nepravednog" Pariskog klimatskog sporazuma, iz „korumpirane" Svetske zdravstvene organizacije i iz „antiameričkog" Saveta UN za ljudska prava. Dodaje na to da je potpisao i naredbu kojom se engleski jezik proglašava zvaničnim jezikom SAD, kao i da je preimenovao Meksički zaliv u Zaliv Amerike (Trump 2025c).

Bog (Trump 2025b; The White House 2025b), divljenje Džordžu Vašingtonu (George Washington) (Wolf and Merrill 2025; Cillizza 2019) i potreba da predstavi odluke koje donosi kao dobre po SAD i ceo svet, ne ukazuju na očuvanje liberalnog shvatanja vrednosti, već na njihovu selektivnu reinterpretaciju. To je bilo jasno već u februaru 2025. godine, kada je Trampov potpredsednik Dž. D. Vans (James D. Vance) na Minhenskoj bezbednosnoj konferenciji izložio viziju američke spoljne politike zasnovane na „vrednostima", uz istovremeni prekor Evropi zbog, kako kaže, odustajanja od demokratije i slobode izražavanja (Samet 2025). Ovakav diskurs ne odbacuje vrednosni okvir kao takav, već nastoji da nametne novo tumačenje onoga što se smatra „zajedničkim vrednostima". Ta ideja može se uočiti i u Trampovom govoru u Davosu 2026. godine, kada je govorio o neophodnosti da se odbrani zapadna kultura (Trump 2026a).

Slična logika vidljiva je i u Trampovom obraćanju Kongresu 2025. godine, u kojem se slavljenje američkih istorijskih dostignuća (Wolf and Merrill 2025)[15] povezuje sa raskidom sa politikama različitosti, ravnopravnosti i inkluzije, kao i sa proglašenjem kraja „vouk" (*woke*) kulture.[16] U tom kontekstu, izuzetnost više ne počiva na univerzalnoj primenljivosti vrednosti, već na sposobnosti države da afirmiše sopstveni suverenitet i civilizacijsku superiornost.

Isti obrazac prisutan je i u Strategiji nacionalne bezbednosti druge Trampove administracije, gde se kriza američke uloge projektuje kao kriza zapadne civilizacije u celini, a SAD se predstavljaju kao jedina sila sposobna da spreči njen sunovrat, čak i po cenu sukoba sa tradicionalnim saveznicima (The White House 2025a, 12). Američka izuzetnost se u tom smislu ne negira, već se premešta sa univerzalnog vrednosnog okvira ka logici moći i suvereniteta, u skladu sa cezarističkim modelom.

Koncept *manifest destiny*, kao jedan od ključnih aspekata mita o američkoj izuzetnosti, a koji se ogleda u sudbinskom pozivu SAD da se šire na nove teritorije, ostaje prisutan i u Trampovoj političkoj komunikaciji, iako se formalno protivi međunarodnom intervencionizmu. U njegovom diskursu, ovaj pojam ne označava misiju spasavanja sveta ili širenja univerzalnih vrednosti, već sudbinsku obavezu očuvanja američkog identiteta i suvereniteta. Ovakva reinterpretacija naročito dolazi do izražaja u Trampovom „oživljavanju" Monroove doktrine, shvaćene kao instrument isključive sfere uticaja (The White House 2025a, 15–19). U tom okviru, *manifest destiny* dobija defanzivni karakter, odnosno, američka posebnost više nije opravdanje za globalnu misiju, već za

15 Tramp je inače neretko vrlo pozitivno govorio o precima i prvim Amerikancima na kontinentu, spominjući to kao pozitivan primer delovanja (Trump 2025b). Podsetimo se da je jedan od tri noseća stuba koncepta američke izuzetnosti – izuzetnost nastanka, odnosno osnivanja države.

16 *Woke*, odnosno „probuđena" kultura, prvobitno se odnosila na svest i osetljivost prema društvenim nepravdama, rasizmu, seksizmu, homofobiji, transfobiji i drugim oblicima diskriminacije. U kritičkom kontekstu termin se često koristi pejorativno za označavanje ekstremnog političkog liberalizma i progresivizma.

zaštitu sopstvene civilizacijske suštine. Upravo iz ovog ugla treba posmatrati Trampovu ekonomsku, imigracionu i politiku prema susedima, kao i prema Evropskoj uniji, koje se legitimišu kao mere nužne za očuvanje nacionalnog identiteta. Između ostalog, ovo znači i promenu imigracione politike i „snažne granice", jer, kako tvrdi, situacija u Minesoti podseća da Zapad ne bi smeo masovno da uvozi strane kulture, koje nisu uspele da izgrade ni sopstveno uspešno društvo (Trump 2026a). Ovde se može uočiti nešto što Slavujević naziva „mitskom figurom neprijatelja", koja se koristi u svrhe diskreditovanja drugačijeg i formiranja sopstvenog identiteta (Slavujević 1986, 54). Uverljivost i opasnost ove figure su u tome što taj „drugi", koji se prikazuje kao opasnost za civilizaciju uopšte, nije nikada u potpunosti fiktivan neprijatelj, ali je opasnost najčešće predimenzionirana do apsurda, sa ciljem stvaranja „psihoze ugroženosti" (ibid., 55).

Kada se američki identitet predstavi kao egzistencijalno ugrožen, otvara se prostor za cezarističke obrasce vlasti, uključujući i relativizaciju institucionalnih i pravnih ograničenja. Retorika o Americi kao „ponosnoj, slobodnoj, suverenoj i nezavisnoj naciji" (Wolf and Merrill 2025), koja će stvoriti „najdominantniju civilizaciju u istoriji" (ibid.), upravo ima funkciju da transformisani mit o izuzetnosti stavi u službu personalizovane političke moći.

Postojanje cezarističkih obrazaca u savremenim Sjedinjenim Državama ne podrazumeva odsustvo institucionalnih i društvenih mehanizama otpora. Protesti pokreta „Ne kraljevima" (*No Kings*) tokom 2025. godine, kao i nastavak neizvesnog izbornog nadmetanja, ukazuju na to da američki politički sistem i dalje raspolaže značajnom sposobnošću samokorekcije (Levitsky et al. 2026). Međutim, iako su masovni protesti tokom 2025. godine pokazali prisutnost institucionalnog otpora, oni ne menjaju osnovnu dinamiku personalizacije moći. Upravo dugotrajna tenzija između autoritarnih impulsa i formalno očuvanih demokratskih procedura stvara ambijent u kom transformisani mit o američkoj izuzetnosti može paralelno da funkcioniše i kao osnova političke mobilizacije i kao predmet osporavanja.

UMESTO ZAKLJUČKA: TRANSFORMACIJA MITSKOG ZNAČENJA ILI KRAJ AMERIČKE IZUZETNOSTI?

Analiza američke izuzetnosti u eri Donalda Trampa pokazuje da se ovaj mit ne može razumeti kao stabilna ili jednoznačna ideja, niti kao pojava koja u savremenom kontekstu tek tako nestaje. Naprotiv, mit o američkoj izuzetnosti pokazuje izuzetnu prilagodljivost kada se u uslovima dubokih društvenih podela, erozije institucionalnog poverenja i krize liberalnog međunarodnog poretka transformiše i nastavlja da funkcioniše kao ključni resurs legitimizacije političke moći.

Donald Tramp se u radu analizira kao politički akter čije cezarističko vođstvo ne nastaje uprkos ovom mitu, već zahvaljujući njemu. Reinterpretacijom američke izuzetnosti od univerzalističkog i liberalno-institucionalnog narativa

ka diskursu moći, suvereniteta i civilizacijske ugroženosti, stvara se okvir u kojem personalizovano liderstvo i relativizacija institucionalnih ograničenja mogu biti predstavljeni kao nužni i opravdani. U tom smislu, Trampov cezarizam ne predstavlja anomaliju američke političke tradicije, već specifičan odgovor na krizu hegemonijskog konsenzusa, oslonjen na duboko ukorenjena uverenja o posebnoj istorijskoj ulozi SAD.

Čarls Kapčan (Charles Kupchan) je na sličan način ukazivao na krizu i potrebu redefinisanja američke izuzetnosti, ali istovremeno pokazuje da u savremenom političkom kontekstu njena transformacija ne vodi nužno ka pređašnjoj obnovi. Umesto toga, mit o američkoj izuzetnosti ostaje otvoren resurs političke borbe, čija reinterpretacija može podjednako da legitimiše demokratsko prilagođavanje ili cezarističke oblike vlasti. Naime, Kapčan tvrdi da američka izuzetnost nije mrtva, već da je neophodno da evoluira kako bi se održala (Kupchan 2018), jer se američka izuzetnost 2.0 urušava i spolja i iznutra, te da se dosadašnje tumačenje izuzetnosti ne poklapa sa realnošću, zbog čega se javlja nostalgija za izuzetnošću 1.0.[17]

Teze o „kraju američke izuzetnosti", ili pak njenoj trajnoj ugroženosti, mogu se osporiti ukoliko se sagledaju kroz gramšijevski pojam cezarizma. Džozef Naj (Joseph S. Nye Jr.) primećuje da anksioznost zbog opadanja moći može da vodi protekcionističkim politikama koje prave veću štetu nego korist, ali i da, isto tako, periodi hibrisa (*hýbris*)[18] mogu da vode ambicioznim politikama, poput rata u Iraku (Nye Jr. 2024). Ovde bi se mogla dodati još jedna mogućnost, a to je da gubitak samopouzdanja i nesigurnost mogu voditi cezarističkom rešenju i otvaranju političkog prostora za predsednika kao što je Donald Tramp. U uslovima u kojima izuzetnost više ne funkcioniše kao opšteprihvaćen okvir društvenog konsenzusa, ona ne nestaje iz političkog diskursa, već biva transformisana i personalizovana kroz cezarističku figuru. Upravo u tom ključu može se tumačiti pojava Donalda Trampa i njegovo razumevanje američke izuzetnosti, u kojem se gubitak izuzetnosti artikuliše kao kriza nacionalnog identiteta, dok se personalizovana vlast nudi kao mehanizam njenog obnavljanja (Trump 2016a).[19] Ovo se vidi i u načinu na koji Donald Tramp komunicira sa svojim biračima. Komunikacija je uglavnom direktna, odvija se preko društvenih mreža, bez posredovanja tradicionalnih medija, koji su neretko čak i otvoreno označeni kao neprijatelji. Budući da ovakva vlast direktno proizlazi iz volje naroda, kao i da se javlja u svrhu obnove izuzetnosti, njen legitimitet predstavlja se kao neupitan. Slavujević takođe prepoznaje vođu kao jednu od često korišćenih mitskih figura, koji se javlja kao inkarnacija sudbine, proviđenja i objektivnih zakonitosti razvoja (Slavujević 1986, 55).

17 Detaljnije o tome kako Kapčan vidi tri faze američke izuzetnosti: američku izuzetnost 1.0, američku izuzetnost 2.0 i američku izuzetnost 3.0 videti u: Kupchan 2018.

18 Oholost, preterano samopouzdanje, prim. aut.

19 "I alone can fix it" (Trump 2016a).

Mitovi, kao narativne priče sa značajnom ulogom u procesu legitimizacije političkih odluka, svoju efikasnost duguju višeznačnosti, u smislu prihvatljivosti različitim društvenim grupama. Činjenica da se i liberalno i konzervativno orijentisani, i demokrate i republikanci, koriste mitom o američkoj izuzetnosti, tumačeći ga i dograđujući na svoj način, govori u prilog tome. Da bi se razumela njegova transformacija, on se mora posmatrati izvan normativnog i vrednosnog okvira u koji se unapred učitavaju određeni elementi, kako je to Lipset pre tri decenije činio pokušavajući da američku izuzetnost „objektivno" meri u komparativnoj perspektivi (Lipset 1996; Lipset 1979).

Ovaj rad nastojao je da pokaže da savremene tvrdnje o „kraju američke izuzetnosti" ne označavaju njeno istorijsko iscrpljivanje, već transformaciju njenog hegemonijskog oblika u uslovima produžene krize liberalne demokratije. Mit o američkoj izuzetnosti ostaje politički delotvoran upravo zbog svoje višeznačnosti. Na kraju, neophodno je praviti razliku između namera aktera koji mit artikulišu i značenja koja mu pripisuju oni kojima su poruke upućene. Ključno pitanje za dalja istraživanja ostaje ne da li američka izuzetnost „postoji" kao takva, već u šta Amerikanci veruju kada o njoj govore, jer rastegljivost značenja mita nije neograničena.

LITERATURA

Almond, Gabriel A. 1950. *The American People and Foreign Policy*. New York: Harcourt, Brace and Company.

Anton, Michael. 2020. *The Stakes: America at the Point of No Return*. Washington, D.C.: Regnery Publishing.

Art, Robert J., Timothy W. Crawford, and Robert Jervis, eds. 2023. *International Politics: Enduring Concepts and Contemporary Issues*. London: Bloomsbury Publishing PLC.

Baker, Peter. 2025. „Trump Takes America's 'Imperial Presidency' to a New Level." *The New York Times*, December 21. https://www.nytimes.com/2025/12/21/us/politics/trump-imperial-presidency.html?smid=nytcore

Bell, Daniel. 1975. „The End of American Exceptionalism." *The Public Interest* 41: 193–224.

Borelli, Gabriel. 2024. „Americans Are Split Over the State of the American Dream." *Pew Research Center*, July 2. https://www.pewresearch.org/short-reads/2024/07/02/americans-are-split-over-the-state-of-the-american-dream/

Bremer, Francis J. 2003. *John Winthrop: America's Forgotten Founding Father*. Oxford: Oxford University Press.

Brenan, Megan. 2023. „Extreme Pride in Being American Remains Near Record Low." *Gallup*, June 29. https://news.gallup.com/poll/507980/extreme-pride-american-remains-near-record-low.aspx

Cillizza, Chris. 2019. „It's Donald Trump vs. George Washington." *CNN*, December 12. https://edition.cnn.com/2019/12/11/politics/george-washington-donald-trump-poll/index.html

Doherty, Erin. 2025. „New Poll Shows What Americans Think of America, and It's Not Great." *Politico*, November 2. https://www.politico.com/news/2025/11/02/poll-american-dream-polarization-00632538

Drezner, Daniel W. 2019. „Present at the Destruction: The Trump Administration and the Foreign Policy Bureaucracy." *The Journal of Politics* 81 (2): 723–730.

Drezner, Daniel W. 2024. „The End of American Exceptionalism." *Foreign Affairs*, November 12. https://www.foreignaffairs.com/united-states/end-american-exceptionalism

Ellis, Lindsay, and Aaron Zitner. 2025. „Americans Lose Faith That Hard Work Leads to Economic Gains, WSJ-NORC Poll Finds." *The Wall Street Journal*, September 1. https://www.wsj.com/economy/wsj-norc-economic-poll-73bce003?reflink=desktopwebshare_permalink

Ekerman, Johan Peter. 2006. *Razgovori sa Geteom*. Beograd: Dereta.

Fontana, Benedetto. 2005. „The Concept of Caesarism in Gramsci." In *Dictatorship in History and Theory: Bonapartism, Caesarism, and Totalitarianism*, edited by Peter Baehr and Melvin Richter, 175–196. Cambridge: German Historical Institute and Cambridge University Press.

Gramsci, Antonio. 1999. *Selections from the Prison Notebooks*. Edited and Translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith. ElecBook.

Hughes, David. 2015. „Unmaking an Exception: A Critical Genealogy of US Exceptionalism." *Review of International Studies* 41 (3): 527–551. Doi: 10.1017/S0260210514000229

Hodgson, Godfrey. 2009. *The Myth of American Exceptionalism*. New Haven: Yale University Press.

Hrnjaz, Miloš, and Milan Krstić. 2015. „Obama's Dual Discourse on American Exceptionalism." *Croatian International Relations Review* 21 (73): 25–56.

Huntington, Samuel P. 1999. „The Lonely Superpower." *Foreign Affairs* 78 (2): 35–49.

Jackson, Joe. 2025. „Trump's Manifest Destiny." *Project Syndicate*, October 15. https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-reviving-us-imperialism-and-martial-ethos-will-end-badly-by-joe-jackson-2025-10

Jovanović, Nevena. 2023. „Predsednički izbori u SAD 2016. godine: društvene podele i izborne strategije glavnih predsedničkih kandidata." *Politički život* 25: 69–84.

Kennedy, John F. 1961. „Address of President-Elect John F. Kennedy Delivered to a Joint Convention of the General Court of the Commonwealth of Massachusetts." *John F. Kennedy Presidential Library and Museum*. Accessed April 29, 2026. https://www.jfklibrary.org/archives/other-resources/john-f-kennedy-speeches/massachusetts-general-court-19610109

Kupchan, Charles. 2018. „The Clash of Exceptionalisms." *Foreign Affairs* 97 (2): 139–148.

Lippmann, Walter. 1955. *Essays in the Public Philosophy*. Boston: Little Brown.

Lipset, Seymour Martin. 1979. *The First New Nation: The United States in Historical and Comparative Perspective*. New York: W.W. Norton & Company.

Lipset, Seymour Martin. 1996. *American Exceptionalism: A Double-Edged Sword*. New York: W. W. Norton & Company.

Lincoln, Abraham. 1862. „December 1, 1862: Second Annual Message." *Miller Center*. Accessed April 29, 2026. https://millercenter.org/the-presidency/presidential-speeches/december-1-1862-second-annual-message

Levitsky, Steven, Lucan A. Way, and Daniel Ziblatt. 2026. „The Price of American Authoritarianism." *Foreign Affairs* 105 (1): 30–43.

Lind, Jennifer. 2025b. „Can Chinese Authoritarianism Stay Smart?". *Foreign Policy*, November 26. https://foreignpolicy.com/2025/11/26/china-autocracy-smart-authoritarianism-growth-innovation/

Lind, Jennifer. 2025a. *Autocracy 2.0: How China's Rise Reinvented Tyranny*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Lucan. 1917. *De Bello Civili*. Cambridge: Cambridge University Press, Pitt Press Series.

Lowndes, Vivien, David Marsh, and Gerry Stoker, eds. 2018. *Theory and Methods in Political Science*. London: Palgrave Macmillan.

Mueller, Jan-Werner. 2025. „America's Grotesquely Mediocre Emperor." *Project Syndicate*, March 6. https://www.project-syndicate.org/commentary/trump-napoleon-caesarism-analogy-ultimately-flawed-by-jan-werner-mueller-2025-03

Nord, Marina, David Altman, Fabio Angiolillo, Tiago Fernandes, Ana Good God, and Staffan I. Lindberg. 2025. „Democracy Report 2025: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?" *V-Dem Institute*. Gothenburg: University of Gothenburg, V-Dem Institute. Accessed April 29, 2026. https://www.v-dem.net/documents/60/V-dem-dr__2025_lowres.pdf

Nye, Joseph S. Jr. 2024. „American Greatness and Decline." *Project Syndicate*, February 1. https://www.project-syndicate.org/commentary/with-trump-american-decline-becomes-self-fulfilling-prophecy-by-joseph-s-nye-2024-02?utm_sourc

O'Connor, Brendon. 2020. *Anti-Americanism and American Exceptionalism: Prejudice and Pride about the USA*. New York and London: Routledge.

Publius Decius Mus. 2016. „The Flight 93 Election." *Claremont Review of Books*, September 6. https://claremontreviewofbooks.com/digital/the-flight-93-election/

Rachman, Gideon. 2022. *The Age of the Strongman*. New York: Other Press.

Samet, Oren. 2025. „America Still Has a 'Values-Based' Foreign Policy." *Foreign Policy*, May 27. https://foreignpolicy.com/2025/05/27/us-values--based-foreign-policy-trump-ideology/

Schultz, Kenneth A. 2017. „Perils of Polarization for U.S. Foreign Policy." *The Washington Quarterly* 40 (4): 7–28.

Slavujević, Zoran. 1986. *Savremeni politički mit*. Beograd: Radnička štampa.

Smeltz, Dina, and Lama El Baz. 2025. „Slight Boost in American Support for Active US Role in World." *The Chicago Council on Global Affairs, Lester Crown Center on US Foreign Policy*. https://globalaffairs.org/sites/default/files/2025-10/2025%20CCS%20US%20Role%20Brief.pdf

Smeltz, Dina, Craig Kafura, Lama El Baz, and Sam Dong. 2026. „The Growing Partisan Divide on Foreign Policy." *The Chicago Council on Global Affairs*, January 28. https://globalaffairs.org/sites/default/files/2026-01/2025%20Chicago%20Council%20Survey%20Annual%20Report.pdf

Tocqueville, Alexis de. 2000. *Democracy in America*. Chicago: The University of Chicago Press.

The White House. 2025a. „National Security Strategy of the United States of America." November. https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2025/12/2025-National-Security-Strategy.pdf

The White House (@WhiteHouse). 2025b. „I WAS SAVED BY GOD TO MAKE AMERICA GREAT AGAIN. I BELIEVE THAT. – President Donald J. Trump." *X*, July 13. https://x.com/WhiteHouse/status/1944371548275499013

Trump, Donald J. 2016a. „Full Text: Donald Trump 2016 RNC Draft Speech Transcript." *Politico*, July 21. https://www.politico.com/story/2016/07/full-transcript-donald-trump-nomination-acceptance-speech-at-rnc-225974

Trump, Donald J. 2016b. „The Trump Files: Donald Doesn't Believe in 'American Exceptionalism'." June 7, 2016, by Mother Jones. *YouTube*. https://www.youtube.com/watch?v=72wM6cqPS-c

Trump, Donald J. 2017a. „Full Text: Trump's 2017 U.N. Speech Transcript." *Politico*, September 19. https://www.politico.com/story/2017/09/19/trump-un-speech-2017-full-text-transcript-242879

Trump, Donald J. 2017b. „The Inaugural Address 2017." *The White House*, January 20. https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/the-inaugural-address/

Trump, Donald J. 2020. „Remarks by President Trump at Spirit of America Showcase." *Trump White House Archives*, July 2. https://trumpwhitehouse.archives.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-spirit-america-showcase

Trump, Donald J. 2023a. „Speech: Donald Trump Holds a Political Rally in Hialeah, Florida." *Roll Call*, November 8. https://rollcall.com/factbase/trump/transcript/donald-trump-speech-political-rally-hialeah-florida-november-8-2023

Trump, Donald J. 2023b. „Trump Speaks at CPAC 2023 Transcript." *Rev*, March 4. https://www.rev.com/transcripts/trump-speaks-at-cpac-2023-transcript

Trump, Donald J. 2025a. „Read *The Atlantic's* Interview With Donald Trump." Interview by Jeffrey Goldberg. *The Atlantic*, April 28. https://www.theatlantic.com/politics/archive/2025/04/donald-trump-oval-office-interview-excerpts/682623/

Trump, Donald J. 2025b. „The Inaugural Address." *The White House*, January 20. https://www.whitehouse.gov/remarks/2025/01/the-inaugural-address/

Trump, Donald J. 2025c. „Transcript of President Donald Trump's Speech to a Joint Session of Congress." *The Associated Press*, March 5. https://apnews.com/article/trump-speech-congress-transcript-751b5891a3265ff1e5c1409c391fef7c

Trump, Donald J. (@realDonaldTrump). 2025d. „He Who Saves His Country Does Not Violate Any Law." *X*, February 15. https://x.com/realDonaldTrump/status/1890831570535055759

Trump, Donald J. 2026a. „Davos 2026: Special Address by Donald J Trump, President of the United States of America." *World Economic Forum*, January 21. https://www.weforum.org/stories/2026/01/davos-2026-special-address-donald-trump-president-united-states-america/

Trump, Donald J. 2026b. „Two Hours, Scores of Questions, 23,000 Words: Our Interview With President Trump." Interview by Zolan Kanno-Youngs, Tyler Pager, Katie Rogers and David E. Sanger. *The New York Times*, January 11. https://www.nytimes.com/2026/01/11/us/politics/trump-interview-transcript.html

Twenge, Jean M. 2024a. „Who's More Pessimistic: Young Liberals or Young Conservatives?" *Generation Tech*, August 15. https://www.generationtechblog.com/p/whos-more-pessimistic-young-liberals

Twenge, Jean M. 2024b. „The Death of American Exceptionalism." *The Atlantic*, October 25. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2024/10/youth-democracy-united-states-unique/680344/

Vans, Dž. D. 2018. *Gorštačka elegija*. Beograd: Službeni glasnik.

Wertheim, Stephen. 2017. „Trump and American Exceptionalism." *Foreign Affairs*, January 3. https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2017-01-03/trump-and-american-exceptionalism

Wilson, Jason. 2023. „'Red Caesarism' is Rightwing Code – and Some Republicans Are Listening." *The Guardian*, October 1. https://www.theguardian.com/world/2023/oct/01/red-caesar-authoritarianism-republicans-extreme-right

Wolf, Zachary B., and Curt Merrill. 2025. „Trump's 2025 Joint Session Address, Fact Checked and Annotated." *CNN*, March 5. https://edition.cnn.com/interactive/2025/03/politics/transcript-speech-trump-congress-annotated-dg/

Zakarija, Farid. 2009. *Postamerički svet*. Smederevo: Heliks.

Zakaria, Fareed. 2024. „The Self-Doubting Superpower." *Foreign Affairs* 103 (1): 38–56.

Zakaria, Fareed. 2025a. „Strongmen Around the World are Increasingly Inspired by America's Example." *The Washington Post*, November 28. https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/11/28/america-executive-power-expansion/

Zakaria, Fareed. 2025b. „Trump Flouts the Rules. What Happened to Our Checks and Balances?" *The Washington Post*, September 26. https://www.washingtonpost.com/opinions/2025/09/26/trump-ignore-rules-visas/

Nevena Jovanović

THE CAESARIST TRANSFORMATION OF THE MYTH OF AMERICAN EXCEPTIONALISM

ABSTRACT

The United States secured its role in the postwar international order not only through hard power, but also through a mythical narrative of exceptionalism, which functioned as a key mechanism for legitimizing both foreign and domestic policy. Although some authors boldly proclaimed the end of American exceptionalism with the arrival of Donald Trump, this article challenges that thesis, starting from the assumption that the myth does not disappear but instead undergoes a transformation in its meaning. Through an analysis of Trump's speeches and strategic documents, the paper demonstrates that the reinterpreted myth of American exceptionalism provides a legitimizing framework for Caesarist patterns of political leadership under conditions of a crisis of hegemonic consensus. The paper concludes that this transformation carries significant implications for the internal dynamics of American democracy, as well as for the international order, which continues to look to the American example.

KEYWORDS: American exceptionalism, Donald Trump, Caesarism, crisis of democracy, American foreign policy, international order

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323(497.11)(082)
316.4(497.11)(082)

МЕЂУНАРОДНА годишња конференција Удруженја за политичке науке Србије (UPNS) "Borba za institucije: zarobljena država, napad na akademske slobode i otpor" (2025 ; Beograd19)

Borba za institucije : zarobljena država, napad na akademske slobode i otpor : 19. godišnja međunarodna konferencija Udruženja za političke nauke Srbije (UPNS), Sabor politikologa, 25–26. oktobar 2025. = Institutions as battlegrounds : state capture, resistance and academic freedom under siege : 19th Annual International Conference of the Serbian Political Science Association (SPSA), 25–26 October 2025 / urednice Jelena Lončar, Katarina Lončarević. – Београд : Udruženje za političke nauke Srbije : Univerzitet, Fakultet političkih nauka, 2026 (Beograd : Čigoja štampa). – 367 str. : tabele ; 24 cm

Tekstovi na srp. i engl. jeziku. – Tiraž 100. – Bibliografija uz svaki rad. – Abstracts.

ISBN 978-86-6425-149-5 (FPN)

а) Србија – Друштвене прилике – Зборници
б) Србија – Политичке прилике – Зборници

COBISS.SR-ID 203778569